

**ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
НАПН УКРАЇНИ**

На правах рукопису

Дроздов Олександр Юрійович

УДК 316.64:159.955 – 32

ПСИХОЛОГІЯ МАСОВОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

19.00.11 – політична психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Науковий консультант:

Васютинський Вадим Олександрович,
доктор психологічних наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	6
<i>Розділ 1. Теоретико-методологічний аналіз феномена геополітичної свідомості</i>	
1.1. Аналіз теоретичних підходів до розуміння буденної геополітичної свідомості	16
1.2. Проблема визначення «продукту»-індикатора геополітичної свідомості	35
1.3. Чинники геополітичної свідомості	54
1.4. Психологічні механізми геополітичної свідомості	94
Висновки до першого розділу	107
<i>Розділ 2. Політико-психологічна концепція масової геополітичної свідомості та обґрунтування емпіричного дослідження</i>	
2.1. Авторська концепція масової геополітичної свідомості	110
2.2. Стратегія емпіричного дослідження	141
2.3. Методика вивчення геополітичних ментальних карт	145
Висновки до другого розділу	158
<i>Розділ 3. Статеві-вікові особливості масової геополітичної свідомості</i>	
3.1. Методика та процедура дослідження	160
3.2. Онтогенетична динаміка формування геополітичних уявлень	163
3.3. Вікові особливості масової геополітичної свідомості	171
3.4. Масова геополітична свідомість у статевому вимірі	195
Висновки до третього розділу	207

Розділ 4. Особистісний вимір масової геополітичної свідомості

4.1. Методика та процедура дослідження	211
4.2. Індивідуально-психологічні особливості геополітичної свідомості	
4.2.1. Зв'язок геополітичних уявлень з етнополітичною ідентичністю	214
4.2.2. Зв'язок геополітичних уявлень із типом образу світу	218
4.2.3. Геополітичні уявлення осіб з різними особистісними рисами	220
Висновки до четвертого розділу	226

Розділ 5. Культурно-регіональний та загальнонаціональний виміри масової геополітичної свідомості

5.1. Методика та процедура дослідження	229
5.2. Регіональні особливості масової геополітичної свідомості	231
5.3. Особливості масової геополітичної свідомості української молоді на загальнонаціональному рівні	276
Висновки до п'ятого розділу	283

Розділ 6. Динамічні та крос-культурні аспекти масової геополітичної свідомості молоді на фоні українсько-російського конфлікту

6.1. Результати першого (березень 2014 р.) та другого (жовтень 2014 р.) «конфліктних» зрізів	286
6.2. Крос-культурний вимір геополітичної свідомості молоді конфліктуючих країн (жовтень-листопад 2014 р.)	302
6.3. Антиросійськість: сутність та типологія феномена	315
Висновки до шостого розділу	320

<i>Розділ 7. Психологічна модель масової геополітичної свідомості та її практичне застосування</i>	
7.1. Психологічні закономірності масової геополітичної свідомості	323
7.2. Програма формування рефлексивно-толерантного сприймання молоддю геополітичних явищ	331
7.3. Методика «Геополітметрія» та результати її апробації	341
Висновки до сьомого розділу	353
<i>Висновки</i>	356
<i>Список використаних джерел</i>	360
<i>Додатки</i>	415

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГПС	геополітична свідомість
МГПС	масова геополітична свідомість
ГПМК	геополітична ментальна карта
ЕПІ	етнополітична ідентичність
ГПТ	геополітична толерантність

ВСТУП

Актуальність теми. Актуальність вивчення феномена масової геополітичної свідомості зумовлена цілою низкою обставин. По-перше, тривалий час дослідження буденного сприймання та розуміння геополітичних явищ здійснювалися переважно західними науковцями і мали соціологічний характер. По-друге, інтегруючи в собі політичні, економічні, культурні, історичні та інші соціальні уявлення, масова геополітична свідомість є своєрідним «індикатором» ряду важливих соціокультурних особливостей особистості та суспільства. По-третє, актуальності вивченню масової геополітичної свідомості додають процеси глобалізації, соціально-політичних трансформацій в Україні і світі, виникнення та ескалація ряду регіональних політичних і військових конфліктів. Насамкінець, виявлення закономірностей розвитку та функціонування масової геополітичної свідомості створює передумови для прогнозування, а можливо і часткової профілактики етносоціальних та етнополітичних конфліктів, дозволяє ефективніше вибудовувати систему громадянського виховання та політичної соціалізації.

Стан вивчення проблеми. Вивчення буденних (масових) геополітичних образів та уявлень розпочалося лише з другої половини ХХ століття. Зарубіжні політологічні дослідження згаданої проблематики часто спираються на концепцію Г. О'Тоала, котрий фактично першим відокремив «популярну» (буденну) форму геополітики від «академічної» та «практичної». Він започаткував традицію аналізу ряду геополітичних феноменів соціально-психологічного змісту: «геополітична культура», «геополітичні бачення», «геополітична уява». Схожі явища також аналізувались у роботах Г. Діджкінка та Д. Ньюмана.

У межах західної, передусім американської, когнітивної психології та «гуманітарної географії» виник і поширився напрям досліджень «ментальних (когнітивних) карт» як засобів просторової орієнтації індивіда у фізичному

просторі (Е. Толмен, У. Найссер, Р. Даунс, Д. Сті, К. Лінч, С. Мілграм, Д. Голд, Б. Тверські тощо). З 1980-х рр. розпочалися дослідження буденних ментальних карт світу (Т. Сааринен, Ч. МакКейб та ін.), окремих країн та регіонів. Згодом, з'явилися концепти «географічна ментальна карта» (А. Хенріксон) та «геополітична ментальна карта» (Р. Ітон).

Поширеним напрямом зарубіжних політико-психологічних досліджень стало вивчення іміджу країн (К. Боулдінг, М. Коттам, Р. Херманн та ін.). Зарубіжні фахівці також вивчали проблеми «геополітичного мислення» (Т. Джордан), сприймання геополітичних загроз (В. Сулфаро), формування геополітичних знань у дітей (Ж. Піаже, А. Вейль, А. Рутланд), особливості соціальних уявлень та установок щодо окремих геополітичних процесів (М. Сарріка, С. Пассіні, А. Равів, К. Роланд-Леві). Науковці США вже багато років вивчають феномен «антиамериканізму» (П. Каценштейн, Р. Кохен). Частина європейських науковців досліджувала особливості соціальних уявлень про країни Європи (А. де Роза, М. Д'Амброзіо, Е. Коен, А. Ружа).

З політико-ідеологічних причин розробка даної проблематики у радянській науці майже не здійснювалася. Лише з 1990-х рр. російські та українські соціологи, політологи, філософи, культурологи стали проводити дослідження географічних, політико-географічних та геополітичних образів (Д. Замятін, Н. Замятіна, В. Колосов, М. Шульга), образу/іміджу країни/держави (А. Андрєєв, О. Бойко, Н. Виноградова, Е. Галумов, О. Горбушина, О. Гравер, О. Драгачова, Н. Ілюхін, І. Кисельов, С. Кобзева, М. Коломенський, І. Лябухов, Н. Медведєва, Т. Піщева, О. Семченко, А. Смирнова, В. Терещук, О. Федякін, Ю. Щегельська, О. Щурко тощо), геополітичних світобачення, світовідчуття та ідентичності, (З. Жаде), зовнішньополітичного менталітету (С. Чугров), зовнішньополітичної свідомості (Н. Косолапов), територіальної свідомості (Л. Богданова), геополітичної культури (Ю. Шубіна), геополітичних знань (М. Шевченко). Роботи деяких науковців були присвячені особливостям образів окремих країн та союзів, геополітичних орієнтацій населення (А. Биченко, Л. Гудков,

О. Злобіна, М. Пашков, М. Шульга, В. Чалий тощо), сприйманню внутрішньодержавних регіонів (І. Кононов, С. Хобта), міждержавних кордонів (С. Хобта, Б. Гвоздецька, В. Кочан). У низці наукових праць розглядався феномен просторової/територіальної ідентичності (Г. Коржов, М. Крилов, А. Гриценко тощо).

Поряд із тим, суто психологічних досліджень у цьому напрямі проводилось дуже мало. Лише з кінця 1990-х рр. з'являються окремі роботи, присвячені психологічним аспектам масової політичної свідомості (В. Васютинський, Г. Дилігенський, Д. Ольшанський, М. Слюсаревський, О. Шестопал), політичних картин світу (І. Жадан, О. Скар), образу/іміджу країни (В. Петренко, О. Мітіна, Н. Хазратова, В. Прокопенко), уявлень громадян про власну або інші країни (І. Бовіна, В. Петренко, О. Мітіна, В. Прокопенко, О. Горбанюк, О. Плющ та ін.), геополітичних міфів (О. Бреусенко-Кузнецов), територіальних уявлень та ідентичності (Л. Найдьонова, І. Самошкіна), соціокультурної детермінації геополітичних процесів (О. Конфісахор) тощо.

Проте, незважаючи на вищезгадані наукові здобутки, у цій сфері досі є дискусійні, малодосліджені або взагалі не досліджені аспекти. Зокрема, відсутня єдина теоретико-методологічна основа психологічних досліджень масової геополітичної свідомості, а сам цей феномен не має чіткого тлумачення: не визначені його психологічні особливості, форми прояву, закономірності розвитку і функціонування, роль різних чинників у формуванні геополітичних уявлень. Все це дозволяє зробити висновок про актуальність теми «**Психологія масової геополітичної свідомості**».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Окремі аспекти досліджуваної проблематики пов'язані з комплексною науковою темою кафедри загальної, вікової та соціальної психології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка «Соціально-психологічні особливості сучасної молоді», а також науково-дослідною темою лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та

політичної психології НАПН України «Соціально-психологічні чинники інтеграції російськомовної спільноти в сучасне українське суспільство» (номер державної реєстрації 0107U000545).

Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (протокол № 3 від 28 квітня 2010 року) та погоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні НАПН (протокол № 6 від 19 червня 2012 року).

Мета дослідження: теоретико-методологічне обґрунтування та розробка концепції масової геополітичної свідомості, вироблення та впровадження відповідних технологій у психологічну і педагогічну практику.

Згідно з поставленою метою було визначено такі **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретичний аналіз масової геополітичної свідомості, визначити її сутність, особливості, форми прояву, структуру та функції.
2. Визначити систему чинників та механізмів розвитку і функціонування масової геополітичної свідомості.
3. Розробити психодіагностичний інструментарій з вивчення особливостей масової геополітичної свідомості.
4. Виявити онтогенетичні, статево-вікові, особистісні і культурно-регіональні особливості масової геополітичної свідомості.
5. З'ясувати психологічну специфіку динаміки масової геополітичної свідомості громадян України в ситуації українсько-російського конфлікту.
6. Здійснити узагальнення отриманих даних через побудову теоретико-емпіричної моделі масової геополітичної свідомості.
7. Окреслити напрями практичного впровадження запропонованої концепції, апробувати відповідні технології.

Об'єкт дослідження: масова геополітична свідомість.

Предмет дослідження: психологічні особливості, чинники та механізми розвитку і функціонування масової геополітичної свідомості.

Методи дослідження:

– *теоретичні* (аналіз, абстрагування, класифікація, порівняння, узагальнення, систематизація, моделювання);

– *емпіричні* (асоціативний тест, авторський варіант семантичного диференціалу, анкетування, інтерв'ю, авторська психосемантична методика «Геополітметрія» – для вивчення масових геополітичних образів та уявлень; «П'ятифакторний опитувальник особистості» 5PFQ Х. Тсуїї в адаптації А. Хромова, проективна методика М. Куна–Т. Мак-Партланда «Хто Я?», опитувальник «Соціально-психологічний аналіз індивідуальної моделі світу» Г. Малюченка та В. Смирнова – для вивчення особистісних чинників масової геополітичної свідомості; психолого-педагогічний формуючий експеримент – для апробації авторської освітньо-розвивальної програми);

– *математико-статистичні* (аналіз середніх значень та дисперсій, методи виявлення статистично вірогідних відмінностей, кореляційний та факторний аналізи за допомогою комп'ютеризованого пакету статистичних програм SPSS).

Емпіричним дослідженням, яке проводилося протягом 2011–2015 рр. було охоплено 2369 осіб – студенти вищих навчальних закладів різних регіонів України, що відрізняються політико-ідеологічними орієнтаціями (м. Чернігів, Київ, Луцьк, Херсон, Луганськ, Черкаси, Севастополь, Євпаторія, Дніпропетровськ, Львів, Одеса) а також Росії (м. Санкт-Петербург); викладачі вищих навчальних закладів ряду регіонів України (м. Чернігів, Луцьк, Херсон, Луганськ, Одеса, Львів, Дніпропетровськ); учні молодших, середніх та старших класів ЗОСШ, учні ПТУ, особи зрілого та літнього віку (м. Чернігів).

Наукова новизна дослідження визначається застосуванням системного підходу до аналізу масової геополітичної свідомості як політико-психологічного феномена. Зокрема, вперше:

– розроблено психологічну концепцію та модель масової геополітичної свідомості, у яких визначено сутність, структуру, чинники, механізми та психологічні особливості даного феномена; масову геополітичну свідомість визначено як спрощене відображення геополітичної дійсності шляхом аглютинації та інтерференції в індивідуальній та суспільній свідомості соціально-політичних і географічних категорій (значень), результатом чого стає виникнення специфічних ментальних репрезентацій політичного простору – геополітичних ментальних карт;

– визначено структуру масової геополітичної свідомості, яку утворюють геополітичні образи (уявлення, стереотипи), знання (ідеї, думки), емоції (настрої) та бажання (інтереси); виявлено, що представленість перших двох (когнітивних компонентів) є більш вагомою, ніж двох інших – емоційно-мотиваційних;

– визначено систему чинників формування та функціонування масової геополітичної свідомості: демографічні, особистісні, географічні та соціальні (соціально-культурні й соціально-психологічні); показано, що найвпливовішими чинниками є соціальні та вікові;

– виявлено систему психологічних механізмів геополітичної свідомості: семантичні інтерференція та аглютинація, прототип, стереотипізація, асоціація, персоніфікація, міфологізація, соціальна категоризація, атракція, ідеалізація, внутрішньогруповий фаворитизм, аутгруповий фаворитизм, аутгрупова дискримінація, «позитивна» та «негативна» антиципація, негативна ідентифікація, «пряма контрастність»;

– описано тенденції вікової та статевої зумовленості масової геополітичної свідомості: формування власне геополітичних образів, уявлень та знань починається у підлітково-юнацькому віці, причому у хлопців цей процес є вираженішим, ніж у дівчат; вираженість вікових і статевих відмінностей коливається залежно від геополітичного «стимулу» (актора), а також критерію його сприймання та оцінки; вікові відмінності, загалом, більш виражені, ніж статеві;

– окреслено коло особистісних характеристик, які детермінують буденні геополітичні уявлення та оцінки: етнополітична ідентичність, типологічні особливості індивідуального образу/моделі світу, особистісні риси «прив’язаність–відокремленість» та «контрольованість–природність»;

– описано особливості масової геополітичної свідомості молоді основних політико-ідеологічних регіонів України; визначено спільні для усіх регіонів риси (ідеалізація країн Заходу, амбівалентність уявлень про власну країну, схожість критеріїв соціальної категоризації тощо), і специфічні характеристики, які стосуються особливостей сприймання Росії, частоти уявлень про політичний розкол України на західну та східну частини, загальної кількості існуючих геополітичних уявлень, у т.ч. політизованих;

– виявлено динамічні особливості масової геополітичної свідомості вітчизняної молоді на тлі українсько-російського конфлікту: поширення антиросійських установок, певне покращення образу власної країни при збереженні її амбівалентного сприймання, посилення поляризації геополітичних образів у психосемантичному просторі;

– визначено основні форми прояву антиросійських установок серед громадян України: політико-економічна, культурна та мовна.

Практичне значення отриманих результатів. Авторська модифікація методики семантичний диференціал та методика реконструкції геополітичних ментальних карт «Геополітметрія» можуть бути використані психологами, соціологами, політологами у дослідженнях масової політичної свідомості, буденних геополітичних уявлень населення. Програма формування рефлексивно-толерантного сприймання молоддю геополітичних явищ може бути застосована у навчальному процесі у ВНЗ при викладанні психологічних та соціально-політичних дисциплін («Політична психологія», «Соціальна психологія», «Політична соціологія», «Політологія», «Геополітика» тощо), а також як окрема соціально-психологічна технологія у роботі з молоддю. Отримані результати можуть слугувати ілюстративним

матеріалом у наукових та навчальних виданнях з політичної та соціальної психології.

Розроблено, забезпечено навчально-методичними матеріалами та впроваджено у навчальний процес спецкурс «Психологія геополітичної свідомості» для студентів магістратури за спеціальністю «Психологія» у Чернігівському національному педагогічному університеті імені Т.Г. Шевченка (довідка про впровадження № 26 від 22.06.2015 р.). Отримані результати використовувалися при викладанні ряду психологічних («Політична психологія», «Соціальна психологія», «Основи психосемантики», «Психологія соціального пізнання», «Психологія масової поведінки», «Психологія масової свідомості», «Психологія соціальних відносин» тощо) та соціально-політичних («Політична соціологія», «Політологія», «Геополітика», «Соціологія суспільної думки», «Соціологія масової комунікації» тощо) дисциплін у Чернігівському національному педагогічному університеті імені Т.Г. Шевченка (довідка про впровадження № 2 від 5.02.2016 р.), Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника (довідка № 01-15/03/270 від 16.02.2016 р.), Запорізькому національному університеті (довідка № 01-15/46 від 14.03.2016 р.), Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка (довідка № 1/452 від 21.03.2016 р.), Херсонському державному університеті (довідка № 07-28 від 21.03.2016 р.), Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки (довідка № 03-29/02/959 від 24.03.2016 р.), Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя (довідка № 05/200 від 01.04.2016 р.), Дніпропетровському університеті імені Альфреда Нобеля (довідка № 444 від 16.05.2016 р.), на філософському факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка (довідка № 651/ф від 25.01.2016 р.), факультеті психології та філософському факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка (довідки № 016/031 від 12.02.2016 р. та 041-41/26 від 30.05.2016 р.), соціологічному факультеті Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

(довідка № 1006-28/2 від 25.03.2016 р.), в Інституті математики, економіки та механіки Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (довідка № 8 від 28.03.2016 р.).

Апробація результатів дослідження здійснювалась на 28 всеукраїнських, міжнародних і зарубіжних наукових та науково-практичних конференціях, а саме: на Першому Всеукраїнському конгресі із соціальної психології (Київ, 2010); Другій Всеросійській науковій конференції «Психологія свідомості: сучасний стан та перспективи» (Самара, 2011); Всеукраїнській науковій конференції «Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Київ, 2012, 2013, 2015); Міжнародній Інтернет-конференції «Сучасні дослідження когнітивної психології» ПСРАСР-2012 (Острог, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 2012, 2013); науковій конференції «Ананьєвські читання» (Санкт-Петербург, 2012, 2014, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку» (Запоріжжя, 2012); Всеросійській ювілейній конференції, присвяченій 40-річчю Інституту психології РАН та 85-річчю Б.Ф. Ломова «Психологія в системі комплексного людинознавства: історія, сучасний стан і перспективи розвитку» (Москва, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Роль педагогіки та психології в сучасному світі» (Львів, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні досягнення педагогіки та психології в XXI столітті» (Харків, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми дослідження масової свідомості» (Пенза, 2013); науково-практичній конференції «Росія та Китай: історія і перспективи співробітництва» (Благовещенськ–Хейхе–Харбін, 2013); науково-практичній конференції «Людина у тоталітарному суспільстві: рефлексії XXI століття» (Одеса, 2013); IV міжнародній

конференції «Теоретичні проблеми етнічної та кроскультурної психології» (Смоленськ, 2014); VII Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави» (Київ, 2014); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація та ресоціалізація особистості в сучасних умовах» (Київ, 2014); XXI щорічній науковій конференції Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Соціальна і політична психологія сьогодні: здобутки, проблеми, нові рубежі» (Київ, 2015); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру» (Київ, 2016).

Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, а також кафедри загальної, вікової та соціальної психології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Публікації. Основні положення та висновки дисертації представлено у 48 публікаціях автора: одній монографії, 26 статтях у наукових фахових виданнях, включених до списку МОН України (з них 1 стаття у виданні, включеному до міжнародних наукометричних баз), у 4-х статтях у наукових періодичних виданнях інших держав та у 17 статтях та тезах в інших наукових виданнях.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, семи розділів, висновків, 15 додатків та списку використаних джерел (530 найменувань, з них 111 – іноземною мовою). Загальний обсяг дисертації становить 494 сторінки, основний зміст викладено на 340 сторінках. Робота містить 5 таблиць і 10 рисунків, які займають 6 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНА ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Розділ присвячено теоретичному аналізу психологічних, соціологічних та культурологічних феноменів, пов'язаних із буденним відображенням геополітичних явищ. Розглядаються різні підходи до визначення буденних геополітичних образів, уявлень та знань, зокрема категорії «геополітична свідомість». Аналізуються форми суб'єктивного відображення географічного та соціально-політичного простору, описуються чинники та психологічні механізми «популярної геополітики».

1.1. Аналіз теоретичних підходів до розуміння буденної геополітичної свідомості

Поняття «геополітика» має різні тлумачення, і цілком природно, що більшість їх має суто політологічне «наповнення». Зокрема, геополітику визначали як науку (систему знань) про державу як втілений у просторі географічний організм, взаємостосунки між простором, що оточує людину, та політичними формами її життя [249], контроль (владу) держави над простором [107; 249; 258]. В. Цимбурський вважає, що геополітика, з одного боку, являє собою «сприймання світу в політично заряджених географічних образах...» [384, с. 19]; з іншого боку, «її можна визначити як специфічну діяльність, яка напрацьовує такі образи, які часто не збігаються з кордонами існуючих держав, та імітує процес прийняття політичних рішень, а іноді і прямо включається в цей процес...» [384, с. 19]. Схожою є думка З. Жаде, яка розглядає геополітику як особливу інтелектуальну парадигму, що охоплює певний вид ставлення до світу, спосіб пояснення цього ставлення і специфічний рід занять [119]. Але для нашого дослідження

перспективним є «психологізоване» розуміння геополітики, запропоноване Д. Замятіним, – *«когнітивна реакція на потребу суспільства самовизначитись у земному просторі»* [131, с.193]. Отже, в основі геополітики лежить усвідомлення політизації простору, що, власне, і дає змогу розглядати її не лише у політичному, але й в психологічному аспектах.

Класичним для розуміння геополітики є трикомпонентний підхід Г. О'Тоала [492]. Він виокремлював три рівні (типи) геополітики – «формальний» (академічна наука, що включає геополітичні концепції та ідеології), «практичний» (конкретні форми політичної діяльності, що реалізуються політичними інститутами) та «популярний» (існуючі у суспільній свідомості геополітичні уявлення), а також фактори, які обумовлюють їхній зміст. Перші два типи «геополітики» виступають предметом політології та політичної філософії, у той час як для політичної та соціальної психології цікава саме «популярна геополітика», яка пов'язана з буденним сприйманням, переробкою та оцінкою інформації політико-географічного характеру.

М. Шевченко пропонує дещо схожу структуру геополітики, розуміючи її як філософсько-світоглядну концепцію (в основі якої лежить система геополітичних знань), як політичний принцип та політичну практику [393]. В. Колосов виокремлює «низьку» та «високу геополітику» [179; 180; 181]. Дані соціологічних досліджень підтверджують існування відмінностей між офіційними версіями геополітичних процесів («висока геополітика») та буденними геополітичними дискурсами («низька/популярна геополітика») [182].

Для позначення системи геополітичних уявлень та знань дослідники використовували цілу низку різних термінів. Достатньо відомим та вживаним у зарубіжних джерелах є поняття «геополітична культура». Згідно з Г. О'Тоалом, остання, як і сама геополітика, має три форми – формальну, практичну та популярну. Популярна розумілась як продукт геополітичної уяви, форма суспільної думки стосовно ролі власної держави на міжнародній

арені, пріоритетів у зовнішній політиці, існуючих у світі загроз тощо [492]. Згідно з Ю. Шубіною, геополітична культура виступає складовою політичної культури, що пов'язана зі здатністю об'єктивно оцінювати події, які відбуваються у світі, геополітичну картину світу, геополітичний статус країни. Зазначається, що геополітична культура виконує 5 основних функцій: когнітивну (формування та корегування уявлень про роль та місце держави у сучасному політичному просторі), мотиваційну (пов'язана з переконаннями та емоційними компонентами, які, у свою чергу, впливають на політичну поведінку), нормативну (формування міжнародних стандартів геополітичної поведінки в межах міжнародного права), проєктивну (формування уявлень про перспективні напрямки геополітичного розвитку) та виховну (формування орієнтації держави та суспільства на патріотичні цінності й традиції) [404].

Деякі дослідники ведуть мову про феномен «геополітичного мислення». На думку Т. Джордана, воно пов'язане зі специфічним типом свідомості, специфічними конструктами сприймання й оцінки власної групи («Ми») та її інтересів, інших груп («Вони») та взаємостосунків між ними [471]. Інші науковці згадують про «геополітичне сприймання», що проявляється не лише в різних концептуальних побудовах (ідеологіях та ін.), але й у будь-яких судженнях про місце і роль держави у світі [343]. З. Жаде обґрунтовує термін «геополітичне світовідчуття» для позначення форми суспільної думки, яка полягає в осмисленні народами свого місця, ролі, місії у геополітичних процесах. Структурно цей феномен розглядався як складний комплекс світогляду, суспільної думки, національної самосвідомості, історичної пам'яті та менталітету, національних стереотипів тощо, як компонент геополітичної ідентичності народу або країни [118]. Під «геополітичним світобаченням» З. Жаде пропонує розуміти політичні теорії та ідеології (теоретичні конструкти, системи ідей, доктрини), що пояснюють і мотивують геополітичний світоустрій [119]. С. Чугровим була запропонована категорія «зовнішньополітичний менталітет» як частина колективної самосвідомості і

самовідчуття членів суспільства, що містить властиве їм колективне несвідоме у вигляді специфічних архетипів, вроджених образів, що стосуються проблематики міжнародних відносин, яка виражається в особливому політичному світосприйманні, в основі якого лежать довготривалі стійкі самоідентифікації по відношенню до інших соціокультурних та національно-етнічних груп [388]. Ряд науковців оперує поняттями «зовнішньополітична свідомість» [190] та «масова зовнішньополітична свідомість» [331], якими позначає комплекс соціальних уявлень, образів, стереотипів та міфів, що стосуються сфери міжнародних відносин. Враховуючи вищесказане, стає зрозумілою (за всієї дискусійності її) позиція окремих науковців, котрі виступають з ідеєю створення нової наукової галузі – «геополітичної психології», чиї об'єкт та проблематика (геополітична свідомість, геополітичний настрій, еміграційна/іміграційна готовність населення тощо) начебто відрізняються від традиційної політичної психології [226].

У контексті нашого дослідження слід згадати й ряд географічних концептів. Передусім, це «географічне мислення», котре один із засновників радянської географії М. Баранський визначав як *«мислення, що, по-перше, прив'язане до території, яке покладає свої судження на карту, і, по-друге, зв'язне, комплексне, що не замикається у межах одного «елемента» або «галузі»...»* [241, с. 228]. Можна згадати і термін «географічна уява», запропонований Дж. Райтом з метою підкреслити творчу природу ряду просторових образів (класичний зразок – уявлення про «terra incognita») [528]. Д. Замятін веде мову про «геокультуру» як процес та результат розвитку географічних образів у конкретній культурі, а також певну традицію осмислення цих образів [130]. О. Михайловський пропонує схожий термін «географічна культура» – сукупність географічного мислення, світоглядних установок, ціннісних уявлень про географічну картину світу [244]. Окремі російські фахівці згадують так звану «територіальну свідомість» – особливе «почуття місця», що виникає внаслідок спільного

проживання людей на одній території і містить просторову самоідентифікацію людей, їхні просторові знання та уявлення, цінності, норми й інтереси. При цьому, на думку Л. Богданової, основним «продуктом» територіальної свідомості є так звані «територіальні інтереси», які пов'язані з розумінням територіальною спільнотою цілей та засобів свого соціально-економічного, культурного, екологічного розвитку (тобто фактично йдеться про політичні або потенційно політичні інтереси) [36].

У працях ряду науковців вживається термін «геополітична свідомість». При цьому, однак, відсутній єдиний підхід до розуміння цього явища, а наявні визначення, на наш погляд, є дискусійними. Так, Ф. Моро-Дефарж визначав геополітичну свідомість як усвідомлення людьми (переважно політичними елітами) простору як сфери прояву могутності їхніх держав [247]. Недолік такого підходу, на наш погляд, полягає у тому, що він фактично зводить геополітичну свідомість до проявів «формальної» та «практичної» геополітики. Натомість вітчизняна дослідниця В. Єфімова пропонувала розглядати геополітичну свідомість як *«аспект суспільної свідомості», «складову сучасного людського світогляду й масової свідомості, яка мотивує й спонукає до геополітично безпечної діяльності на міжнародній арені...»* [108, с. 200]. Якщо теза про зв'язок геополітичної та масової свідомості, на наш погляд, є цілком логічною (фактично це згадана раніше «популярна» або «низька» геополітика), то згадка про мотивацію до «безпечної діяльності на міжнародній арені» виглядає принаймні дивною (якщо згадати факт підтримки війн в Іраку або Югославії з боку значної кількості мешканців США та Західної Європи). Ряд інших вітчизняних науковців визначає геополітичну свідомість як *«специфічну духовну реальність – особливу форму зв'язку географії та політичних відносин...»* [196, с. 50]. Повністю погоджуючись із другою частиною даного визначення, ми змушені критично оцінити першу, адже термін «специфічна духовна реальність» є нечітким, а отже, й психологічно беззмістовним.

Отже, ми маємо широкий набір термінів для визначення різних форм

буденних геополітичних образів, уявлень та знань. Найбільш вдалим, на наш погляд, є поняття геополітична свідомість (ГПС). По-перше, поняття «свідомість» дає змогу розглядати ГПС саме як психологічний феномен (що є більш психологічним, ніж свідомість?!), адже такі поняття як «культура», «менталітет» та інші фактично відвертають нас в іншу площину. По-друге, визначення цього типу свідомості як «геополітичної» дає змогу розширити його смислову сутність, не обмежуючись зовнішньополітичною сферою (адже геополітичні уявлення можуть стосуватись і внутрішньополітичних явищ). Поряд із тим само визначення ГПС потребує уточнень та наповнення психологічним змістом.

Ми переконані у тому, що сучасна буденна ГПС характеризується традиційними (модерністськими) поглядами на світ, тобто в основі уявлень «звичайних» громадян про геополітичний простір лежать образи конкретних держав (країн) та регіонів. Підставою для такої думки є наступні міркування та факти. По-перше, усвідомлення того чи іншого простору пов'язане з усвідомленням певних об'єктів, що знаходяться у ньому, конкретних місць їхнього розташування та певних «точок відліку» [195; 262]. З іншого боку, одним із принципів досліджень геополітичних явищ є принцип територіальності, а одним з основних методів – хорологічний (бачення досліджуваних явищ у їхньому територіальному прояві) [60].

По-друге, на думку багатьох фахівців, процеси глобалізації не лише не спричинили кризи національної державності, а навпаки підсилили важливість національних чинників. Зокрема, як свідчать дані опитувань громадян країн ЄС, лише незначна кількість респондентів вважає себе «чистими європейцями». Переважна більшість опитаних відносять себе або до «виключно громадян власної країни», або до «представників певної нації та європейців» [5].

По-третє, навіть за існування наддержавних інститутів та явищ (ЄС, НАТО, СНД, МВФ, ВТО, міжнародний тероризм тощо) на рівні буденної свідомості їх сприймання все рівно часто носить «державно-орієнтований»

або «географічно-орієнтований» характер. Так, НАТО або МВФ часто асоціюються із політикою США, а ісламський тероризм – із Близьким Сходом. Тому не випадково, що, за даними соціологічних опитувань, існує виражена кореляція між ставленням громадян України до НАТО та США [245].

По-четверте, сучасна геополітична реальність дозволяє вести мову не про зникнення кордонів, а лише про їх зміну. Так, попри різні декларативні заяви, у суспільній думці існує чітке розуміння того, що на зміну «залізній завісі» між «капіталістичним Заходом» та «комуністичним Сходом» Європи прийшли «шенгенські» кордони між «благополучним ЄС» та «бідним» пострадянським простором. Відомим є неприйняття більшістю західноєвропейців ідеї входження до ЄС Туреччини – країни, чия мусульманська культура та ідентичність сприймається як «чужа» та «неєвропейська» [5].

По-п'яте, на рівні буденного сприймання геополітичний простір не уявляється як хаотична та децентрична структура. Так, дані загальноєвропейського моніторингу «Eurobarometer» (2004) свідчать, що переважна більшість європейців вважає, що «найбільші країни мають найбільшу владу в ЄС» [62]. Дані російських науковців також вказують на наявність соціальних уявлень про країни-«центри впливу» [34]. Свідчать про аналогічну тенденцію і вітчизняні дискусії про складну долю України «між Заходом та Росією».

Насамкінець, результати наших попередніх досліджень вказують на те, що в основі уявлень про світ лежать конкретні географічні території та держави [100]. З усього перерахованого випливає необхідність у подальшому аналізі образів держав, як основних складових («клітинок») ГПС.

Із самого початку розгляду явищ «образ/імідж держави» стає помітною відсутність їхнього загальноприйнятого визначення. Це пояснюється як міждисциплінарним характером цих феноменів, так і відсутністю у психології єдиного підходу до проблеми соціального пізнання. У наукових

працях дані феномени розглядаються як уявлення (образ, стереотип) про інститути державної влади [237], різні характеристики держави [73; 243; 410], державну систему [159; 335], політику держави [168], політично та територіально організоване суспільство [370], соціальну реальність стосовно певної країни [75]. Фахівці також оперують іншими, близькими за змістом, категоріями – «інтегрований образ держави» [407], «зовнішньополітичний імідж» [18; 177; 237; 335; 358], «національний бренд» (репутація країни) [335; 423] та «репутаційний капітал держави» (сукупність іміджу, бренду, авторитету тощо) [13; 335].

Ряд науковців зазначає, що термін «образ держави» скоріше стосується уявлень про країну, які формуються стихійно, у той час як «імідж держави» є наслідком цілеспрямованих зусиль з надання образів держави позитивних рис [79; 83; 167]. І хоча це, загалом, відповідає традиції розрізнення понять «образ» та «імідж», яка склалась у вітчизняній психології, на практиці ці поняття часто змішуються (особливо у західній англійській науці, де «імідж», власне, є еквівалентом поняття «образ»). З другого боку, в основі геополітичних образів часто лежать штучно сформовані та засвоєні індивідом іміджі, що призводить до неможливості чіткого розмежування на практиці. Крім того, як зазначав ще Б. Грушин, у складі суспільної свідомості поєднуються елементи, які виникають стихійно та внаслідок цілеспрямованої діяльності соціальних інститутів [87]. На думку О. Гравера, саме поняття «образ держави» є найбільш загальною категорією, яка охоплює весь обсяг уявлень про країну, – від філософського аналізу до прикладних розробок [79].

О. Федякін обґрунтовує доцільність розрізнення понять «образ держави» та «образ країни», виходячи з різного смислового наповнення понять «держава» та «країна». На його думку, якщо перший термін має суто політологічний контекст (політична організація), то термін «країна» стосується певної території, яка характеризується здебільше неполітичними ознаками (географічними, культурними тощо). Виходячи з цього підходу,

переважну кількість буденних «образів держав» слід вважати саме «образами країн» [370]. Відповідно, інші науковці також підкреслюють необхідність розрізняти «імідж держави» та «імідж країни» [223]. У цьому контексті цікавими є дані Т. Піщевої, згідно з якими серед росіян має місце повне розмежування образу Росії як країни (позитивний образ) та держави (негативний) [300]. Все це, до речі, може пояснити існування двох протилежних образів-архетипів держави у суспільній свідомості українців (держава як «Ми» та «Вони»), що були виявлені вітчизняними науковцями у 1990-х рр. [314] (вочевидь, що перший тип стосується образу країни, а другий – держави). Поряд з тим той же О. Федякін визнає, що у суспільній свідомості доволі часто має місце ототожнення образів держав та країн [370]. Виходячи з цього, у подальшому теоретичному аналізі ми будемо вважати поняття «образ держави» та «образ країни» синонімічними.

Науковці виокремлюють наступні особливості образу держави [18; 168; 410]: він є доволі спрощеним конструктом у порівнянні з реальною державою; він, у першу чергу, підкреслює унікальність та специфічність країни; являє собою «згорнуте», закодоване повідомлення, яке можна звести до обмеженого набору символів і розкрити через певні ідеологеми (схеми) політичного мислення; він є конкретним та динамічним явищем, що адаптується до розвитку соціально-політичної ситуації, корегується основними викликами та загрозами сучасності; він, з одного боку, «ідеалізує» державу, наділяючи її додатковими політичними та соціальними рисами у відповідності з очікуваннями аудиторії; з другого боку, він «демонізує» державу, іноді приписуючи їй неіснуючі негативні характеристики; будучи прив'язаним до держави, її образ розвивається за власними законами у відповідності з особливостями політичної свідомості громадян та політичної культури суспільства; він багато в чому є продуктом «колективної творчості мас».

У силу відсутності єдиного розуміння «образу держави (країни)» дослідниками пропонуються різні структурні моделі цього феномена. Одні

фахівці виокремлюють у ньому політичні, економічні, культурні, географічні складові, інші – когнітивні, емоційні і навіть поведінкові [230; 410; 503]. Згідно із Г. Вайнштейном, у структурі образу держави завжди переважають ірраціональні компоненти [47]. І. Варзар вважає, що образ будь-якої країни базується на трьох компонентах-«локалітетах» – образи столиці, провінції та регіонів (останні дослідник розрізняє відповідно як історико-культурний та політико-ситуативний феномени) [48]. А. Здравомислов певен, що основу образу будь-якої країни становлять політико-історичний образ держави, образ діючих політичних лідерів та образ народу цієї країни (образ культури) [147]. Схожі складові згадують й інші фахівці [167; 335; 410]. Деякі дослідники підкреслюють важливу роль державної символіки (герб, гімн тощо) як аудіовізуальних складових образу держави [144].

Н. Хазратова у власній моделі образу держави виокремлює такі компоненти: 1) «ядро образу держави» (неусвідомлені, апріорні, синкретні, емоційно забарвлені компоненти, які є праобразом соціальної організації; базується на таких праобразах, як «Ми», «Вони» тощо); 2) рівень глибинних конструктів (загальних неусвідомлених критеріїв чи принципів, згідно з якими особистість структурує свій життєвий досвід на зразок: «порядок–безлад», «сенс-абсурд»); 3) рівень соціальних настановлень та стереотипів поведінки (диспозиції щодо різних елементів держави); 4) рівень свідомого відображення держави, який ґрунтується на власному досвіді взаємодії особистості з державою (приватні та публічні судження адаптивного характеру); 5) рівень індивідуального осмислення держави (який, на відміну від попередніх рівнів, є відносно незалежним від масових суджень і відображає глибинно-особистісні структури – сенси, особистісні конструкти). Цікавою є запропонована типологія образів держави з наступними варіантами: «правова держава», «апарат насилля», «корумпована держава», «спаплюжена ідея», «бюрократична держава», «відчужена держава», «держава злочинна, але моя» та «занепадаюча держава» [374; 375].

Перспективною видається думка Д. Замятіна, який вважає, що структура образу держави нагадує ляльку-«матрьошку»: в її основі лежить певний стрижневий («ядерний») образ, який начебто оточений декількома «упаковками» – вторинними образами. Наприклад, у ролі центрального образу Німеччини можна розглядати німецьку філософію, мілітаризм, центральне географічне становище у Європі тощо. Вибір того чи іншого стрижневого образу країни передбачає актуалізацію і певних вторинних «підтримуючих» образів [133].

Дані російських соціологів свідчать, що структура образу країни може сильно змінюватися залежно від самої країни. Так, у 2000-х рр. у свідомості росіян Німеччина асоціювалась передусім з історичними подіями (війна), певними товарними брендами та високим рівнем добробуту [109; 179; 279]. У той же час, наприклад, Китай асоціювався із його мешканцями, особливостями їхнього національного характеру [109; 179], давньою і доволі екзотичною культурою [220; 397], а останнім часом – ще з численністю населення (яка сприймається як потенційна загроза) та зростаючою економічною могутністю [220]. За даними І. Бочкарьової, образи країн Центральної Азії у російських студентів мали переважно нейтральний культурно-історичний та географічний характер. Лише дві країни цього регіону – Туркменія і Таджикистан асоціювалися переважно з політичними образами (відповідно, «Туркменбаші» та «гаряча точка», «громадянська війна») [39]. Отже, представленість політичних характеристик у геополітичних образах може суттєво змінюватися, по-перше, від однієї країни (регіону) до іншої, а, по-друге, залежно від світових та регіональних геополітичних процесів.

Багатобічність структури образу країни можна побачити на прикладі складових образу України, які були виділені вітчизняними науковцями в ході аналізу результатів досліджень сприймання нашої країни населенням та елітами провідних країн світу у 2000-2009 рр. Ключовими домінантами іміджу України виступали: молода демократія, країна Помаранчевої

революції; країна відомих спортсменів (брати Клички, А. Шевченко, С. Бубка, Я. Клочкова); красиві жінки; політична нестабільність, дефіцит політико-інституціональної спадкоємності, неефективність влади та законодавства; непередбачуваність подальшого розвитку; негативний інвестиційний клімат, високі ризики в бізнесі, повсюдна корупція; загалом кризова і небезпечна (Чорнобиль) країна; залежність від Росії; невлидова, маловідома країна [373].

Оскільки ГПС є формою буденної свідомості, природною стає наявність специфічних критеріїв («конструктів»), за якими сприймається, осмислюється та оцінюється геополітична реальність. Зрозуміло, що ці конструкти далеко не завжди тотожні тим науково-обґрунтованим критеріям, які використовуються політиками та політологами (хоча іноді нагадують їх). Як показали результати досліджень В. Петренка та його колег, в основі психосемантичного простору росіян при сприйнятті ними різних країн світу лежать такі фактори: 1) оцінка держав, як демократичних та економічно розвинутих або тоталітарних та неблагополучних; 2) оцінка військової могутності держави; 3) дружність країн до Росії; 4) релігійність країни, рівень її духовності. При цьому, в залежності від об'єктів сприймання (країни світу, Європи або СНД), категоріальна структура психосемантичного простору може дещо змінюватись [295]. Аналогічне дослідження, проведене серед поляків, дало змогу виявити 3 фактори: рівень життя, політична характеристика держави (політичний режим) та рівень економічного розвитку країни [73]. Польські фахівці запропонували оригінальну концепцію «особистості держави», яка передбачає сприймання держав крізь призму трьох «особистісних» характеристик: войовничість-агресивність, господарність, спонтанність та відкритість для інших [74]. Вітчизняні науковці згадують два основні фактори: сила, впливовість, розвиненість держави (своєрідна «успішність»), а також міра дружелюбності–ворожості її зовнішньої політики («самоуправство») [210; 303]. При цьому зазначається, що організація геополітичного психосемантичного простору може мати

динамічний характер [210].

Специфічним типом образу країни виступає «образ Батьківщини». Останній, на думку О. Попова, як підструктура образу світу людини, інтегрує пізнання, ставлення та смислові утворення, пов'язані з речами та явищами місця народження суб'єкта [310]. Згідно з М. Колоколовою, у свідомості української молоді мають місце три типи образів власної країни: «Україна-Батьківщина», «Україна-Держава» та «Україна-Народ» [176]. Дані досліджень, проведених у 2000-х рр. серед російських та німецьких студентів, свідчать, що образ власної країни для більшості опитаних був представлений саме як «Батьківщина» [350]. Поряд із тим образ Батьківщини іноді може носити «звужений» характер (образ «Малої Батьківщини», «рідної землі») і бути змістовно меншим від країни.

О. Федякін пропонує три класифікації образів держав – залежно від їхньої цілісності, якості та постійності [370]. Цілісний образ держави являє собою внутрішню єдність її характеристик, їхню повноту та взаємозв'язок, відсутність суперечностей. Такий образ переважає у масовій свідомості, коли орієнтиром державної політики є не вузькі та короточасні цілі певних політичних груп, а зрозумілі для більшості населення загальнонаціональні інтереси. Для фрагментарних образів характерні неповнота, роздробленість на кілька не пов'язаних один з одним фрагментів. Такі образи переважають у разі, коли цілі державної політики є незрозумілими для населення. Залежно від якісної оцінки змісту, образи держав можуть бути визначені як позитивні («миролюбна держава», «високий рівень розвитку») або негативні («держава-агресор», «імперія зла»). Насамкінець, залежно від постійності змісту (рівня змінюваності під впливом внутрішніх або зовнішніх чинників), образ держави може характеризуватись як стійкий або нестійкий.

Ряд дослідників підкреслює, що сам феномен політичного виникає при розрізненні «друзів» та «ворогів», а політичне суспільство існує лише у разі, коли знає своїх «ворогів» [401]. Не випадково, що згідно із К. Боулдінгом, який, власне, й розпочав дослідження образів країн, однією з базових

властивостей останніх є міра їхньої дружності або ворожості [435]. Отже, особливістю геополітичного світогляду є те, що він, як правило, позбавлений нейтральності (адже атрибутом будь-якої політики є пряма чи непряма боротьба за владу, певні ресурси тощо). Тому геополітичне сприймання країн передбачає їх оцінку за критерієм «друг (союзник) – ворог (супротивник)». Можливо, це пов'язано з більш загальним смисловим конструктом «свій–чужий».

Одні зарубіжні фахівці стверджують, що у сприйманні міжнародних стосунків індивід оперує чотирма типами образів: «ворог», «союзник», «колонія» та «дегенеративний образ» (занепадаюча країна). У їхній основі лежать уніфіковані когнітивні схеми, а у випадку образу ворога сюди додається й емоційно-афективна складова [469]. Інші дослідники розширюють цю типологію. Так, у геополітичному дискурсі США кінця ХХ ст. з'явився образ «держав-ізгоїв», котрим користувались для позначення країн, які начебто є джерелом терористичних та інших «загроз» для США та «Західного світу» (образи Північної Кореї, Куби, Іраку, Ірану, Лівії, Сербії тощо) [95; 377]. Загалом американські фахівці згадують 7 типів образів держав: ворожий, варварський, імперіалістичний, колоніальний, занепадаючий, країна-ізгой, союзник [443].

Зупинимось детальніше на аналізі феномена «образу ворога». За визначенням А. Фатєєва, «образ ворога» – це ідеологічне вираження суспільного антагонізму, динамічний символ ворожих державі та громадянину сил, інструмент політики правлячої групи [368]. Г. Козирев визначав образ ворога як сформовану у суспільній свідомості якісну характеристику «ворога», тобто суб'єкта (або явища), який не лише є «іншим» («чужим»), але й містить реальну або уявну загрозу чи небезпеку. Так, у західній пропаганді та суспільній свідомості кінця ХХ - початку ХХІ ст. Югославія (Сербія) цілеспрямовано пов'язувалась із геноцидом мирного албанського населення, Ірак – зі створенням зброї масового ураження та загрозою іншим країнам, Афганістан – із приховуванням лідерів

терористичних організацій, Іран та Північна Корея – із розробкою ядерної зброї [175].

Дослідники виокремлюють різні типи ворожих образів за мірою конкретизації ворога: від ворога, який асоціюється з конкретними політичними лідерами («Саддам Хусейн») або країнами («СРСР») до колективного або абстрактного ворога («міжнародний тероризм») [452]. Російська дослідниця О. Сенявська, досліджуючи ворожі образи Росії-СРСР та Німеччини у період двох світових воєн, виокремлювала узагальнений ворожий образ, який формувався під час самої війни («синхронний образ»), та ретроспективний (післявоєнний) образи. Перший поєднував у собі офіційно-пропагандистський (домінував до здобуття досвіду контакту із ворогом, а тому не був адекватним), службово-аналітичний (будувався на основі аналізу великої кількості інформації, мав більш-менш адекватний характер і домінував серед військово-політичного керівництва) та особистісно-буденний (був емоційно насиченим та найбільш поширеним серед «звичайних» солдатів та людей) образи. Ретроспективний образ, у свою чергу, поєднував у собі індивідуальні образи-спогади (у ветеранів, учасників військових подій), художньо-узагальнений, історико-аналітичний та інші типи [336].

На думку Л. Гудкова, основною функцією всіх типів образів ворога є нести уявлення про те, що саме виступає загрозою для існування групи (суспільства, організації тощо) її базових цінностей [88]. Інші фахівці розширюють перелік функцій образу ворога: стимулювання почуття внутрішньогрупової ідентичності («ми проти них»), санкціонування проявів агресії щодо «інших», вказування на тих «цапів-відбувайлів», на яких можна проектувати різні проблеми тощо [175; 433; 451].

Загалом, дослідники підкреслюють таку особливість образу ворога як його викривленість. Серед інших його специфічних характеристик вказуються: негативна антиципація (всі дії ворога пояснюються деструктивними намірами), покладання провини на ворога за всі проблеми

(«рука Кремля/КДБ/ЦРУ» як причина всіх лих), ідентифікація ворога зі злом (пригадаймо визначення Р. Рейганом СРСР як «імперії зла»), установка «що добре для ворога – погано для нас», стереотипізація та деіндивідуалізація («Будь-хто, хто належить до ворожої групи, – наш ворог»), відмова від емпатії, дегуманізація («У нас немає нічого спільного з ворогом») [64; 94; 451; 452]. Д. Денисов до цих характеристик додає ряд інших, зокрема брехливість ідеології ворога (його цілей), наявність образу жертви діяльності ворога, персоніфікований образ агентів ворога, негативні емоції (страх, ненависть, гнів), наявність певної сили ворога як основи його деструктивної діяльності тощо [94]. Але головною рисою ворожого образу можна вважати його «дзеркальність» – підкреслення негативних рис ворога, які є протилежними власним позитивним.

Фахівці підкреслюють, що, по-перше, сприймання ворожості-дружності країн не є константним, воно з часом змінюється; по-друге, таке сприймання великою мірою зумовлюється соціокультурними (цивілізаційними) факторами [518]. Тут можна згадати, як у період «холодної війни» «головним ворогом» для американців виступав СРСР (крім нього, існували «вороги дрібніші», наприклад прорадянські Куба або В'єтнам). На початку 1990-х рр. найбільш ворожими країнами вже були Ірак, Куба, Сербія та Нікарагуа [519]. Наприкінці 1990-х рр. основним ворогом США став «світовий тероризм», який, тим не менш, географічно пов'язувався з мусульманським Сходом – найбільш ворожими країнами американці стали вважати Ірак та Афганістан [518]. Ну а в 2015 р. перше місце у рейтингу ворожих країн зайняла Росія, випередивши навіть такі одіозні для американців країни як КНДР, Китай, Іран та Ірак [457].

Схожа динаміка геополітичних уявлень стосовно країн-ворогів мала місце серед росіян. Так, радянська пропаганда 1945-1954 рр. поширювала ворожі образи, які мали чітку «державну прив'язку»: «космополіти» (внутрішній ворог), «югославські сепаратисти», «американські імперіалісти» та «німецькі неофашисти» [368]. Надалі, впродовж декількох десятиліть,

«ворогом номер 1» для СРСР-Росії залишались США, але вже у 2001 р. цю позицію зайняв Афганістан, який на той час очолювали таліби (цікаво, що США продовжували сприйматися значною частиною росіян як потенційний ворог). З 2000-х рр. росіяни стали відводити роль «ворогів» колишнім «сусідам по СРСР». Спочатку це були країни Прибалтики [142], потім – Грузія [175; 279], а з 2014 р. – «бандерівська» Україна.

Загалом, динамічність ворожих (та інших) образів держав обумовлена передусім динамічністю самого політичного життя (і, відповідно, змінами в політичній пропаганді). Відома теза про відсутність у політиці «вічних ворогів» та «вічних союзників» пояснює випадки, коли одна й та ж країна протягом певного історичного періоду кілька разів змінювала імідж. Прикладом може бути образ Німеччини у пропаганді та суспільній свідомості громадян Росії та СРСР протягом ХХ століття. Тут, однак, слід зазначити, що образи держав мають певний «запас міцності» (ригідності). Так, за свідченням істориків, навіть після підписання у 1939 р. мирного договору із гітлерівською Німеччиною остання для багатьох громадян СРСР все рівно залишилася ворожою країною [82; 321].

Далі торкнемося ще одного різновиду геополітичних образів – «образу союзника». Описуючи його специфіку, С. Свечнікова зазначала, що він створюється як антитеза образу ворога, а тому часто містить риси, протилежні рисам ворога. Поряд з тим, якщо образ ворога у політичній пропаганді майже завжди виходить на перший план, то з образом союзника це відбувається дуже рідко, оскільки він не повинен затьмарювати саму країну-автора пропаганди (образно кажучи, образ «союзника» часто виконує роль вірного Санчо Панси при Дон Кіхоті). С. Свечнікова також зазначає, що створення образу союзника потребує більше зусиль, ніж створення образу ворога. Причиною цього є сама специфіка політичного життя – держави доволі рідко мають постійних «друзів», і союзники далеко не завжди демонструють постійну відданість тій чи іншій державі. Отже, якщо ворога критикувати можна практично завжди (навіть на голому місці), то

схвалювати союзника за певних обставин доволі складно. У зв'язку з цим образ останнього часто не є таким цілісним, як образ ворога, він може бути суперечливим [333]. Результати ряду історичних та соціологічних досліджень підтверджують суперечливе сприймання «союзних» держав. Прикладом є наявний у суспільній свідомості мешканців Казахстану амбівалентний образ Росії – «стратегічного союзника» і, разом з тим, потенційно ворожої країни, що асоціюється із жорстокістю, пияцтвом, корупцією, злочинністю [4]. Відповідно, лише тоталітарна пропаганда здатна максимально успішно оперувати образом «дружньої країни», оскільки може ігнорувати ті чи інші аспекти реальності або підлаштовуватись під них. Прикладом є позитивний образ фашистської Італії, який створювався пропагандою Третього Рейху у суспільній свідомості німців, незважаючи на певні суперечності між обома фашистськими режимами [333]. У принципі, схожою була ситуація і з образом Німеччини у СРСР у 1939-1941 рр.

Крім образів країн, вагоме місце у буденній ГПС посідають й регіональні образи. Д. Замятін пропонує наступне визначення останніх: це достатньо стійкі, стратифіковані та динамічні геопросторові уявлення, які співвідносяться з певними політико-, історико- або культурно-географічно виділеними територіями [131]. Це частково підтверджується даними вітчизняних досліджень, які проводилися у 2008 р. серед мешканців Галичини та Донбасу. Зокрема при виділенні регіонів України опитані використовували цілу низку різних критеріїв – географічних, історичних, етнокультурних, економічних, політичних тощо. Але загалом більшість опитаних не мала чіткого розуміння поняття «регіон» [184].

Термін «регіон» може позначати територію, що перебуває як у складі однієї країни (наприклад, Сибір, Крим), так і декількох (Кавказ, Балкани). Тому структура й основні особливості регіональних образів та образів країн є схожими. Наявність регіональних образів у ГПС пояснюється тим, що різні регіони можуть відрізнятися не лише культурно-географічним «колоритом», але й суто політичними характеристиками. Яскравим прикладом динаміки

регіональних образів є Крим, котрий до початку ХХІ ст. уявлявся як край «татарської неволі» (XV-XVII ст.), «перлина у короні Російської імперії» (XVIII ст.), край військової слави (Кримська та Велика Вітчизняна війни), «російська Рив'єра» (поч. ХХ ст.), «всесоюзна здравниця» (1950-1980-ті рр.), «проросійська автономія» (з 1990-х рр.) тощо [170] (цей приклад, до речі, добре ілюструє своєрідні «флуктуації» політизованості регіональних образів). Образ «воюючого Кавказу» мав місце не лише у сучасній суспільній свідомості росіян [21], але й у ХІХ ст. [16]. Класичним вітчизняним сучасним прикладом є ситуація із Західною та Східною Україною, які за останні роки у суспільній свідомості з суто географічних понять перетворилися на політичні антоніми. Зокрема, починаючи з подій «помаранчевої революції», в Україні мало місце поширення негативних «територіальних міфів» про Донбас [122; 145]. Ну а образ «бандерівського» («націоналістичного») Заходу України (Львова тощо) існував ще у радянській буденній політичній культурі. Іноді образ регіону може виступати основою образу країни і навіть усїєї цивілізації. Так, результати дослідження К. Пенькової показали, що символом поняття «російській світ» для московських студентів у 2008-2009 рр. був насамперед Сибір (випередивши при цьому навіть Москву та Санкт-Петербург) [290]. Дані вітчизняного опитування 2012 р. також свідчать, що для частини українців символами держави виступають окремі її регіони та географічні об'єкти: Дніпро, Карпатські гори, Чорнобиль, Чорне море, острів Хортиця, Донбас [365].

Поряд із тим, образи окремих регіонів мають низький рівень «політичного забарвлення». Так, у масовій свідомості росіян практично позбавлена політизованості ціла частина світу – Африка, яка асоціюється переважно з кольором шкіри її мешканців, особливостями природи та клімату (спека, сонце, пустеля, банани тощо) [364; 376]. Значна частина молодих росіян узагалі має доволі слабе уявлення про африканські держави (найчастіше згадувалися ПАР та Єгипет) [376]. Поряд із тим образ Африки не завжди був «аполітичним» – у 1950-1980-х рр. (період деколонізації та

становлення держав «соціалістичної спрямованості») політичні складові посідали більш вагоме місце в образах про Чорний континент [1].

Оскільки геополітична реальність (образ якої репрезентований у ГПС) є різновидом реальності соціальної, доречно згадати думку П. Штомпки про те, що *«соціальна реальність – це не статичний стан, а динамічний процес, вона відбувається, а не існує, вона складається з подій, а не з об'єктів...»* [402, с. 266]. Це змушує нас згадати про образи (уявлення) динамічних геополітичних явищ (процесів). З нашого погляду, сучасна буденна ГПС містить уявлення стосовно таких явищ, як міжнародний конфлікт, війна, тероризм, мир та глобалізація. По-перше, вони активно створюються та тиражуються сучасними ЗМІ, а по-друге, більшість із них пов'язана з такою цінністю (потребою) як безпека. Специфіка образів згаданих явищ вивчалась у ряді соціологічних та психологічних досліджень [103; 152; 235; 279; 282; 309; 336; 340; 383; 385; 497; 502; 512; 513; 529]. Водночас ми вважаємо, що практично кожен соціальний процес так чи інакше має свій «просторовий вимір» (адже передбачається існування певних об'єктів/суб'єктів, які виступають його джерелом або метою). Отже майже всі образи геополітичних явищ, прямо чи побічно, пов'язані з образами конкретних геополітичних акторів (держав, регіонів тощо).

1.2 Проблема визначення «продукту»-індикатора геополітичної свідомості

Розглядаючи питання «кінцевого продукту» сприймання навколишнього простору, більшість учених найчастіше згадувала феномен просторових образів (уявлень). Зокрема ряд російських дослідників оперують поняттям «географічний образ», під яким розуміють доволі стійкі, стратифіковані та динамічні уявлення, що співвідносяться з певними політико-, історично- або культурно-географічними територіями [127; 128; 130; 131; 138; 179].

Географічний образ начебто «маркірує» певну територію, у той час як відсутність такого образу свідчить про слабку вираженість, нестійкість або недостатній рівень його ментального засвоєння індивідом. Важливою видається думка Д. Замятіна про те, що *«наявність розробленої та глибоко диференційованої системи географічних образів регіонів є, безумовно, індикатором високого рівня розвитку політичної культури суспільства... Іншими словами, політична культура суспільства ... може бути зрозуміла як певний синтез географічних образів регіонів, які сприйняті крізь геополітичні «окуляри»...»* [131, с. 184]. В. Колосов також зазначає, що саме географічні образи становлять основу так званої «низької» (популярної) геополітики [179].

Основу структури географічних образів, на думку Д. Замятіна, складає певний базовий «стержневий» образ, на який, у свою чергу, начебто «нанизані» вторинні образи [131]. Інші науковці, підтримуючи ідею багатокомпонентності (багатошаровості) структури географічних уявлень, зазначають, що ієрархія їхніх компонентів є динамічною і може змінюватися залежно від контексту, особливостей людини або соціальної групи [242].

В. Колосов виокремлює ряд особливостей географічних образів. По-перше, вони є інерційними, тобто змінюються повільніше, ніж об'єктивний світ. По-друге, ці образи є багатошаровими, багатобічними, оскільки будь-який географічний об'єкт може розглядатися на різних рівнях. По-третє, вони часто суперечливі, можуть одночасно містити абсолютно різні уявлення про один і той самий об'єкт, які актуалізуються залежно від обставин. Суперечливість цих образів зумовлює те, що вони часто побудовані на антитезах: наприклад, образ «цивілізованих країн» не може скластися без образу «нецивілізованих». По-четверте, у географічних образах майже завжди простежується бажання людей поділити території на «свої» та «чужі», тобто ці образи містять поняття про певні кордони, межі. Наступна особливість географічних образів за В. Колосовим полягає у тому, що найбільша вираженість типологічних характеристик території притаманна

саме її центру, а в міру віддалення від нього вони послаблюються. Так, символічним центром СРСР-Росії є Москва (а в ній Кремль), Франції – Париж (а в ньому Ейфелева вежа), Англії – Лондон (Сіті, Вестмінстерський палац тощо). По-шосте, географічні образи включають певні «маркери простору» – символи (прапори, емблеми тощо), які відмежовують «свій» простір від «чужого». Насамкінець, ці образи є картографічними, тобто вони пов'язані з наявними у свідомості людей картоїдними образами з певними контурами, кордонами, пропорціями тощо [178].

Розглядаючи питання взаємозв'язку географічних образів, Н. Замятіна вводить поняття «когнітивно-географічний контекст» [137; 141]. Останній розглядається як *«спектр взаємопов'язаних просторових уявлень, на які може спиратися мислення в межах тієї чи іншої культурної традиції у певній ситуації, свого роду ситуаційна просторова картина світу...»* [137, с. 86]. Отже, у кожному конкретному випадку ми маємо справу не з якимись абстрактними географічними образами, а з їх специфічними сполученнями (поєднаннями). Наприклад, образ США відрізнятиметься у контекстах економічного розвитку, боротьби з тероризмом, освоєння космосу тощо.

Для позначення будь-якого значущого для певного суспільства місця, що має стійкий образ, В. Калуцков використовує термін «геоконцепт». Відповідно, геоконцепти можуть мати різний «масштаб» – від відомої московської вулиці Арбат до великих регіональних (Сибір, Америка тощо). Геоконцепти можуть бути як продуктом природного, історичного засвоєння території (її перетворення, осмислення, міфологізації), так і штучного конструювання нових територіальних образів, смислів (через вплив науки, мистецтва, політики, ЗМІ). У структурному плані вони складаються з трьох прошарків – інформаційно-образного, ономастичного (названого) та територіальної основи. Тому, на думку В. Калуцкова, «формула» геоконцепта має наступний вигляд: «образ + топонім + територія». Поряд із тим дослідник зазначає, що хоча зв'язок геоконцептів із конкретною територією є важливим, в усіх культурах світу є так звані «екстериторіальні геоконцепти»,

які не мають постійної («закріпленої») території і можуть бути локалізовані в різних місцях (Атлантида та ін.) [162]. Остання думка є важливою для нас, адже вона стосується багатьох геополітичних понять – «Захід», «Схід», «Східна Європа» тощо.

Ряд досліджень російських науковців спирається на поняття «політичний образ» [301; 395]. Останній розуміється як елемент індивідуальної та масової свідомості, що відображає уявлення та очікування громадян стосовно широкого кола політичних явищ (влади, лідерів, партій, держав тощо). На наш погляд, саме наявність такого широкого смислового діапазону не дає підстав спиратися на цей термін у контексті нашої теми.

Цікавими у контексті нашого дослідження є два наступних поняття, які пропонує Д. Замятін: «політико-географічний образ» (ПГО) та «геополітичний образ» (ГПО). Стосовно визначення ПГО Д. Замятін виокремлює три різних підходи: як структуровані з геопросторових позицій політичні уявлення; як географічні уявлення, структуровані на певних політичних засадах; як політичний образ, який підвищує свою ефективність за рахунок включення до своєї структури географічних уявлень. Загалом, ці образи розуміються як нерозривна єдність політичних та географічних уявлень, котрі утворюють специфічні ментальні простори, у яких політичні події (явища) стають образно-географічно «упакованими». Іншими словами, ПГО виступає концентрованою системою символів, знаків та рис стосовно певних країн, регіонів, військово-політичних союзів. Дослідник пропонує дві основні класифікації ПГО – генетичну та структурну. В межах першої всі ПГО поділяються на три типи: екзогенні (у становленні яких вирішальну роль відіграють зовнішні фактори), ендегенні (побудовані, передусім, на внутрішніх образах) та гібридні (змішані). Друга класифікація передбачає поділ ПГО на прості, перехідні (напівскладні) та складні залежно від чіткості змістовного наповнення центрального образу («ядра») та кількості супутніх образів [131].

Геополітичні образи є найбільш значущим та масштабним різновидом

ПГО і визначаються як цільові і чітко структуровані уявлення про географічний простір, що містять максимально яскраві символи, знаки та характеристики територій, країн, регіонів, які позначають їх з політичної точки зору [131]. Д. Замятін зазначав, що *«специфіка політичного мислення..., відомий схематизм цього типу мислення... призводять, як правило, до появи доволі простих, чітких і опуклих політико-географічних (геополітичних) образів. Характерним є те, що у подальшому ці політико-географічні образи можуть формувати і достатньо складну, розгалужену і часто ієрархізовану єдину систему – геополітичну картину світу...»* [136, с. 16].

Про геополітичні образи країн згадує і В. Прокопенко, визначаючи їх як результат опредметнення та збирання так званих геополітичних уявлень, тобто соціальних уявлень географічного та соціально-політичного характеру стосовно певної країни. Ці уявлення формують специфічні «мікрообрази країни», які у свою чергу складають один інтегрований «макрообраз» [312].

Ще одним цікавим терміном, запропонованим Д. Замятіним, є «геократія» – сформовані упродовж тривалого історичного часу способи та дискурси осмислення, символізації та уяви конкретного географічного простору [129]. Отже, геократія фактично є своєрідною ідеологічною парадигмою, а тому видається нам скоріше чинником ГПС, але не її продуктом. Цей термін дещо перекликається з поняттям «панідеї», яким ще раніше німецький геополітик К. Хаусхофер позначав уявлення, що формуються народами та цивілізаціями у боротьбі за простір. Він виокремлював шість панідей – панамериканська, паназійська, панросійська, пантихоокеанська, панісламська та панєвропейська, кожна з яких передбачала свою модель світу з домінуванням тих чи інших країн [249].

У працях ряду зарубіжних науковців зустрічається термін «вернакулярні райони» [111; 277]. Останні визначаються як продукт когнітивної діяльності з осмислення простору, інтерпретації індивідуальною та суспільною свідомістю реальних географічних та соціальних характеристик конкретної

місцевості. Поряд із тим традиційно цей термін використовують у контексті сприймання простору на мікрорівні (райони населеного пункту або регіону), а тому він не завжди здатен описувати результат усвідомлення геополітичної реальності.

При аналізі геополітичної культури Г. О'Тоал використовував поняття «геополітичних бачень (поглядів)» та «геополітичної уяви», сутність яких полягала у суб'єктивному сприйнятті та картографуванні політичної картини світу (розуміння політичного устрою світу та місце власної країни у ньому, розташування кордонів, держав-«друзів» та «ворогів», система очікувань стосовно їхньої політики тощо) [492]. «Геополітичні бачення» також згадував Г. Діджкінк, під якими розумів будь-які уявлення (ідеї), що стосуються власної або іншої територій (простору), оцінки їхньої безпеки/небезпеки, переваг (або відсутності їх), ідей щодо колективної місії або зовнішньої політики [446].

Поширеним у геополітичній літературі є термін «геополітичні коди», запроваджений Дж. Геддісом. Ці «коди» розумілись як набори припущень, уявлень та дій стосовно інших держав, які лежать в основі зовнішньої політики держави. Фактично вони розумілись як ідеологічно оформлені погляди на світ (концепції, доктрини), з визначенням інтересів держави, можливих загроз тощо. Виокремлюють кілька рівнів геополітичних кодів: місцевий (оцінки сусідніх держав), регіональний та глобальний (уявлення про цілі та методи політики на планетарному рівні – можуть бути лише у наймогутніших держав) [249]. Хоча за своєю сутністю ці коди відповідають рівням формальної та практичної геополітики, окремі дослідники, зокрема Г. Діджкінк, вважали їх різновидом буденних уявлень, що використовуються для розуміння навколишнього світу (тобто на рівні «популярної» геополітики) [445].

Ж. Готманн пропонує термін «іконографія простору» для позначення різних просторових картин світу, котрі формуються у процесі впливу релігії, традицій, історичного досвіду та звичаїв. Будучи духовною основою зв'язку

людини та простору, ця «іконографія» проявляється у вигляді певних ідей, міфів, легенд, табу та інших символів культури [20; 249]. Ж. Готтманн також акцентував увагу на «циркуляції» (динаміці) геополітичних іконографічних образів, яка, з одного боку, є закономірним наслідком соціально-демографічних та економічних процесів, а з іншого – призводить до виникнення геополітичного простору, змін у ньому [20].

Дослідження сприймання світу, які проводилися радянськими, російськими та українськими науковцями, часто спирались на поняття «образ світу», вперше запроваджений О. Леонтєвим. Він, зокрема, зазначав, що становлення образу світу у людини відображає «перехід» за межі «безпосередньої чуттєвої картинки» світу, оскільки сам образ світу за своєю сутністю є амодальним феноменом, який не можна зводити до суми чуттєвих образів. Дослідник підкреслював факт п'ятивимірності образу світу у свідомості людини, виокремлюючи крім чотирьох традиційних вимірів (трьохвимірних простір та час-рух) наявність п'ятого квазівиміру – смислове поле, система суб'єктивних значень та смислів [208; 209]. Ця теза О. Леонтєва набуває важливого значення у контексті нашої теми, оскільки ГПС відображає світ тих явищ та подій, які за своєю сутністю є амодальними (держава, соціально-політичні стосунки тощо).

Подальший розвиток поняття «образ світу» отримало у працях С. Смирнова та В. Петухова. Зокрема, підкреслюючи цілісний характер образу світу, С. Смирнов зазначав, що *«у сприйманні нам даний не світ окремих образів, а цілісний образ світу на рівні ядерних, а не поверхневих [чуттєвих] утворень...»* [344, с. 22]. Дослідник також підкреслював первинний характер образу світу по відношенню до зовнішньої інформації. Образ (картина) світу за С. Смирновим є системою очікувань (експектацій), яка породжує об'єкт-гіпотези, на основі котрих відбувається структурування та предметна ідентифікація окремих чуттєвих вражень. Цей образ є *«тим постійним і ніколи не зникаючим фоном, котрий передує будь-якому чуттєвому враженню і на основі якого воно лише і може набути статус*

складової чуттєвого образу зовнішнього предмета...» [344, с. 23]. Дослідник підкреслював, що побудова образу зовнішньої реальності є, передусім (і головним чином), актуалізацією тієї чи іншої частини вже існуючого образу світу і лише у другу чергу процесом уточнення, виправлення, збагачення або перебудови цієї частини образу світу або цього образу у цілому.

Аналізуючи феномен образу світу в контексті психології мислення, В. Петухов пропонував до використання термін «уявлення світу» [298]. На думку автора, «уявлення світу» у сфері мислення є аналогічним поняттю «образ світу» у сфері сприймання. Продовжуючи розробку проблеми розмежування глибинних та поверхневих структур образу світу, яка була поставлена С. Смирновим, В. Петухов дійшов висновку, що знання про світ відображають поверхневий рівень пізнання, у той час як уявлення про світ – «ядерний» (глибинний). Вчений також зазначив одну цікаву особливість уявлень про світ – останні можуть виступати як «самими собою», так і «чимось іншим», залежно від цілей та завдань діяльності людини. Ця думка перекликається зі специфікою геополітичних уявлень – у різних контекстах вони можуть бути як географічними, так й ідеологічними поняттями («Захід», «Європа» тощо).

Поряд із тим спроба використати концепцію образу світу Леонтєва-Смирнова-Петухова у контексті нашого дослідження породжує низку проблем. По-перше, ця концепція базується на методології діяльнісного підходу – образ світу опосередковує діяльність і в ній же формується. Само по собі це є цілком закономірним для радянської психологічної думки. Але ми не маємо підстав вести мову про «геополітичну діяльність» особистості (геополітика – сфера прояву активності глобальних соціальних систем).

По-друге, дослідники по-різному розуміють і визначають сутність вказаного феномена. Аналіз наукових джерел свідчить про актуальність висновку, який В. Петухов зробив ще у 1984 р.: *«визначення цього поняття є відкритим, і його наповнення конкретним емпіричним матеріалом ще далеко не завершено...»* [298, с. 13]. Так, аналізуючи феномен образу світу лише у

контексті теорії О. Леонтьєва, В. Серкін запропонував п'ять визначень цього поняття, які розкривають його багатобічність: 1) інтегральна система значень людини; 2) інтегральний продукт процесу свідомості, який виникає шляхом постійної трансформації чуттєвої тканини свідомості у значення; 3) план внутрішньої діяльності суб'єкта; 4) індивідуалізована культурно-історична основа сприймання; 5) суб'єктивна прогностична модель майбутнього [337].

На наявність багатьох підходів у дослідженні образу світу вказує і О. Обухов. Він, зокрема, виокремлює цілу низку контекстів розгляду цього феномена, зокрема контекст когнітивних процесів, системи значень та смислів, життєвого шляху особистості при взаємодії зі світом, адаптації та побудови адекватної взаємодії в умовах динамічної реальності, самосвідомості та світогляду тощо [266]. Результатом усього цього є не лише велика кількість визначень образу світу, але й наявність занадто широких дефініцій, які фактично призводять до втрати сутності описуваного явища (наприклад, ієрархічна багаторівнева система відображення [38] або інтегративний феномен свідомості та сфери підсвідомого, що є медіатором ставлення людини до всіх явищ навколишньої дійсності [158] тощо).

Вищезазначене пояснює і наявність різних підходів щодо структури образу світу. Так, Д. Медведєв у структурі образу світу виокремлює «образ Я», «образ іншого» та «узагальнений образ предметного світу» [236], а О. Улибіна – образи «правильного» та «неправильного світів», які розрізняються за наявністю та ефективністю дії моральних норм, акцентом на цінність суспільного або індивідуального [367]. Як бачимо, до образу світу дослідники часто включають компоненти, які не мають безпосереднього відношення до політичного або географічного світів.

Окремі науковці згадують про «образ соціального світу», розуміючи його як репрезентацію у свідомості суб'єкта всіх рівнів відносин з іншими людьми [261]. Але такий «міжособистісний акцент» заважає нам спиратися та це поняття у контексті нашої теми. Отже, поняття образ світу у контексті нашої теми уявляється нам не досить вдалим (хоча, зрозуміло, що ГПС, так

чи інакше, продукує певні образи світу).

Проаналізуємо далі інше схоже поняття – «картина світу». Вперше воно з'являється наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у працях вчених-фізиків для позначення результатів наукових досліджень, але пізніше пошириться у гуманітарних науках. У цьому контексті одним із перших феномен «картини світу» проаналізував Р. Редфілд, який визначав його як форму світобачення, характерну для того чи іншого народу, уявлення членів суспільства про самих себе та навколишній світ. Зазначимо, що дослідник відокремлював поняття «картина світу» від інших категорій, зокрема від «етосу» культури, способу мислення та національного характеру. Якщо останні висвітлюють погляд на культуру зовнішнього спостерігача, то «картина світу», навпаки, відбиває погляд члена певної культури на зовнішній світ. Фактично «картина світу» є комплексом відповідей, які даються у тій чи іншій культурі на «вічні» запитання – «хто я?», «хто ми?», «серед кого я існую?», «яке моє ставлення до тих або інших речей?» тощо. Важливою є теза Р. Редфілда про відсутність єдиної (загальнонаціональної) картини світу. Дослідник підкреслював, що в одній культурі може існувати кілька культурних традицій, зокрема культурна традиція «шкіл та храмів» («велика традиція») та традиція «сільської громади» («мала традиція»). Відповідно, і традиції («картини світу») різних громад (спільнот) є різними [217; 347]. Можна помітити, що теза про «велику» та «малу» традиції збігається із типами геополітичної культури («формальна» та «популярна» геополітика), що були описані Г. О'Тоалом.

С. Лур'є зазначала, що картина світу, яка формується у процесі адаптації людини до навколишнього світу, складається з багатьох складових, які поділяються на дві групи. До першої («центральна зона», «ядро») входять неусвідомлювані, позалогічні компоненти, які С. Лур'є визначає як «константи» картини світу і які включають у себе уявлення про локалізацію джерел Добра та Зла, а також про спосіб дії, при якому перше перемагає друге. До другої групи входять усвідомлені ціннісні орієнтації та норми, які

відображають мету дії [217; 347].

Окремі фахівці згадують про «картини соціальної реальності», які вважаються ідеальними конструктами, необхідними для схематизації розуміння світу і соціальної реальності [14]. У контексті нашого дослідження цікавим є поняття «політична картина світу», процес конструювання котрої окремі дослідники вважають сутністю політичної соціалізації [117]. І. Самаркіна визначає її як різновид соціальної картини світу, існуючу в індивідуальній свідомості динамічну систему пов'язаних образів та уявлень про владу й політику, узагальнений образ політичної реальності [329; 330]. Схоже розуміння пропонує й М. Васильєва, зазначаючи, що ця модель є неадекватною реальній політичній дійсності [51]. У той же час О. Скар вважає, що політична картина світу – це своєрідна система смислових координат, через яку особистість сприймає соціально-політичне оточення (дійсність) [339].

Дослідники виокремлюють наступні характеристики «картин світу»: антропоцентричність, антропоморфність, ціннісна орієнтованість, ієрархічність (багатомірність), відносна цілісність, схематизованість, одночасна наявність як універсальних, так і національно-специфічних рис, суб'єктивного та об'єктивного, динамічного та стабільного [14; 51; 117; 251]. Цікавою також є думка О. Юр'єва про те, що картина світу (як елемент політичної свідомості) усвідомлюється людиною лише частково та фрагментарно, а фактом свідомості є не стільки зміст цієї картини, скільки її наявність та ілюзія цілісності [413]. З нашого погляду, якщо одні риси, у принципі, можуть бути застосовані в аналізі ГПС та її продуктів, то інші – навряд чи.

Аналіз наукових джерел [251; 272; 276; 294; 398] дозволяє зробити висновок про те, що як і у випадку з образом світу, має місце широкий діапазон визначень картини світу. На думку Д. Снянського, наявність різних поглядів щодо сутності та структури картини світу є цілком закономірною, оскільки, будучи багатобічним культурним феноменом, картина світу

досліджується у межах різних наукових та філософських напрямків. У результаті кожне з наявних визначень є не стільки цілісною дефініцією картини світу, скільки описує той чи інший її аспект [347].

Поширеним у гуманітарних науках є поняття «модель світу». Так, розглядаючи «ментальну модель світу», М. Смульсон розуміє психологічний конструкт, який, з одного боку, фіксує результат пізнання людиною навколишнього світу (самої себе, інших людей, довкілля тощо), а з іншого – є інтерпретаційним механізмом у процесі цього пізнання [346]. С. Дружилов «модель світу людини» визначає як форму суб'єктивної організації значущої інформації, яку має людина. Він також зазначає, що структура «моделі світу людини» має образно-поняттєвий характер. При цьому образна складова моделі синтезується з окремих картин-образів динамічного або стабільного характеру, а поняттєва – містить назви об'єктів (суб'єктів), причинно-наслідкові зв'язки та іншу інформацію, яка виражається через поняття, визначення тощо [106]. Г. Малюченко виокремлює колективні та індивідуальні моделі світу. Перші розглядаються як емоційно заряджені системи цінностей та світоглядних орієнтирів, що відображають архетипи колективного несвідомого (довербальні, інтуїтивні уявлення про світ, людину, природу, простір, час тощо); натомість індивідуальні моделі є результатом усвідомленого досвіду соціалізації індивіда, його особистісних особливостей [228]. Розглядаючи питання взаємодії цих моделей світу, В. Васютинський зазначає, що *«модель світу, яку спільнота пропонує індивідуальному суб'єктові, набуває вигляду своєрідної матриці, яка виразніше спрямовує його пізнавальні можливості в одних напрямках, на одні об'єкти і маскує від нього, приховує, затушовує інші сторони пізнаваної дійсності...»* [53, с. 88]. Про індивідуальні та національні «геополітичні моделі світу» згадують й інші науковці [196].

Отже, ми бачимо існування доволі різних підходів до розуміння понять «образ світу», «картина світу», «модель світу», що призводить до їх достатньо широкого смислового наповнення, символічного розуміння

зовнішнього простору, наявності в їхній структурі елементів «Я». Відповідно серед дослідників немає єдиної думки стосовно співвідношення вказаних понять. Так, ряд фахівців вважає за можливе ототожнення понять «картина світу» та «образ світу» [22; 251; 266]. Інші науковці наполягають на необхідності їх розрізнення [123; 227]. Все це, на наш погляд, заважає спиратись на ці концепти при визначенні «продукту»-індикатора ГПС (хоча, у принципі, можна визнати, що остання породжує певні «образи», «картини» або «моделі» світу).

У контексті нашої теми інтерес викликають так звані «ментальні територіальні моделі», про які згадує П. Корнілов. Такі моделі розуміються ним як стійкі уявлення про території, що виникають у масовій свідомості. Найдавнішими ментальними територіальними моделями («територіальними архетипами») виступають «своя» та «чужа» території, «своя чужа» (дружня союзна земля) та «нічия» (нейтральна) територія, «райські» та «пекельні» землі. На сучасному етапі, згідно з П. Корніловим, найпоширенішими є такі моделі: «територія права», «територія лиха», «бунтівна територія», «територія війни / конфлікту» («гаряча точка»), «свята земля», «рідна земля», «братня земля», «проблемна територія», «бідні» та «багаті», «залежні» та «незалежні» території тощо [189]. Як бачимо, ряд прикладів справді носить геополітичний характер. Поряд із тим, на наш погляд, кожен окремий приклад навряд чи є «моделлю» (це лише окремі соціальні уявлення та стереотипи). «Територіальну модель» складатиме лише певна кількість (система) відповідних образів, пов'язаних між собою.

І. Следзевський пропонує при аналізі міжнародних стосунків особливу увагу звертати на «ментальні образи «міжнародного ландшафту». Останні розуміються ним як достатньо стійкі образи політичних акторів (країн, сил) та явищ (конфліктів, війн тощо), які носять інтуїтивний, чуттєвий, часто візуальний характер і лежать в основі більш «високих» усвідомлених, раціональних когнітивних схем (карт) [341].

Поширеним концептом, який використовується західними (передусім

американськими) науковцями при вивченні буденних уявлень про світ, є «ментальна/когнітивна карта». Такі карти виступають результатом ментального картографування, яке, за визначенням Р. Даунса та Д. Сті, є комплексом когнітивних процесів, завдяки яким індивід набуває, закодовує, зберігає, відтворює та маніпулює інформацією про навколишній простір [449]. Уперше поняття «когнітивна карта» запропонував у 1948 р. Е. Толмен, експериментально досліджуючи і пояснюючи орієнтацію щурів у штучних лабіринтах [359]. Систематичні дослідження «ментальних карт» почались у другій половині ХХ ст. переважно в межах американського когнітивізму та необіхевіоризму. Паралельно дослідження в цьому напрямку починаються в інших гуманітарних та природничих науках. При тому, що термін «ментальна/когнітивна карта» є найбільш уживаним (принаймні серед психологів), паралельно науковці використовують й інші терміни, зокрема «просторові ментальні моделі», «образи навколишнього середовища», «когнітивний атлас», «когнітивний колаж», «ментальні репрезентації географічної інформації», «просторові репрезентації» тощо [429; 463; 474; 482].

Більшість зарубіжних наукових джерел містить визначення ментальних карт, запропоноване Р. Даунсом та Д. Сті: створене людиною зображення частини навколишнього простору, котре відображає світ таким, яким він уявляється людині [394; 449]. Схоже визначення – місто або певна місцевість, що відображена в індивідуальній свідомості людини, наводив і С. Мілгрем [238]. Р. Кітчін та М. Блейдс уточнювали, що ментальні карти є індивідуальними когнітивними репрезентаціями (уявленнями) навколишнього світу, які містять усвідомлення, враження, інформацію, образи та вірування, котрі мають люди стосовно оточуючого середовища [474]. Хоча більшість зарубіжних науковців розглядала ментальні карти саме як складову індивідуальної свідомості, окремі фахівці зазначали, що ці карти можуть мати й соціальне походження – бути витворами літератури, фольклору, художніх творів [463].

Розглядаючи когнітивні карти як «орієнтовні схеми», У. Найссер зауважував, що останні є не лише певними просторовими образами. Вони виступають активними, спрямованими на пошук інформації структурами, а просторова уява людини є лише аспектом функціонування таких «схем» [257]. У цьому контексті можна згадати і тезу Дж. Брунера про «перцептивні гіпотези» (цілісні системи уявлень або очікувань щодо зовнішнього світу), які передують власне перцептивним процесам, і про залежність цих гіпотез від наявних когнітивних карт [42]. Експериментальні дослідження Б. Тверські та її колег підтверджують, що просторові уявлення людей пов'язані не стільки з безпосереднім сприйманням простору, скільки залежать від наявної у людини певної концепції простору [525]. Отже, по-перше, ментальні карти є не просто результатом сприймання зовнішнього світу, вони самі визначають його сприймання; по-друге, тут можна помітити ряд спільних рис із вітчизняною концепцією образу світу.

Вважається, що ментальні карти виконують такі функції: вони завдають напрямку руху (маршрут) людині; дають можливість внутрішньо («про себе») відрепетирувати просторову поведінку; виступають мнемонічним механізмом (запам'ятовування розташування певних об'єктів); ментальні карти, як і реальні, є засобом структурування та поповнення знань людини про навколишній світ; будучи уявними моделями світу, ментальні карти відображають цілі поведінки людини, окреслюють коло її схильностей, потреб, мотивів [521].

Як зазначали Р. Даунс та Д. Сті, будь-яка ментальна карта містить інформацію двох типів. По-перше, це «локалізаційна» інформація суто географічного характеру, в основі якої лежать знання про дистанцію до певних об'єктів (або між ними) та про напрямок щодо них – тобто свого роду «геометрія простору». По-друге, це «атрибутивна» інформація, у котрій відображаються якісні характеристики тих чи інших об'єктів, розташованих у навколишньому просторі [449]. Тезу про те, що навколишній простір

репрезентований у свідомості людини у двох значеннях (умовно «де?» і «що?»), поділяє й ряд інших дослідників [12; 69; 463; 479].

На думку Н. Замятіної, основу ментального простору (ментальних карт) складають стереотипні мисленнєві структури (або, за когнітивістською термінологією, фрейми). Тобто просторова інформація про розташування тих чи інших об'єктів представлена у свідомості не напряму, а через певні опосередковуючі стереотипні уявлення, ментальні конструкції зразка «центр», «периферія», «кордон», «прикордонний», «столиця» тощо. Ці стереотипні просторові структури являють собою стійкі сукупності мисленнєвих зв'язків між об'єктами, які дозволяють носію цих структур визначати властивості об'єкта на основі його співвіднесення як з абстрактними (центр-периферія), так і з конкретними конструкціями (наявний адміністративно-територіальний поділ) [140].

Оскільки поруч із психологами феномен «ментальних карт» ретельно досліджували географи, закономірною стала поява наступного питання: наскільки «ментальні карти» співвідносяться, є схожими із реальними географічними. У процесі наукових пошуків окреслилися дві основні точки зору. Згідно із першою, інформація у когнітивних картах («картах у голові») є ізоморфічною до реальної географічної інформації, зокрема обидва типи знання мають Евклідові просторові властивості (є двовимірними) [463; 475; 524]. Згідно із другою точкою зору, між ментальними та географічними картами є суттєвіші відмінності, зокрема перші не гарантують постійності, узгодженості та об'єктивності інформації. Відповідно термін «ментальна карта» є лише метафорою, яка у вузькому сенсі («карта у голові») не в змозі передати всі нюанси просторового сприймання та мислення людини [463; 475; 479; 524].

Американські дослідники вказують на наступні особливості ментальних карт простору: їхня відносна незавершеність (жодна така карта не вичерпує всього реального простору), наявність викривлень (суб'єктивний світ людини практично ніколи повністю не збігається з реальним), схематизованість,

спрощеність, ієрархічність, наявність крім суто когнітивних ще й емоційних компонентів (почуттів, вірувань, цінностей тощо) [429; 449; 463; 482; 523; 524]. На викривленість реальних просторових параметрів у ментальних картах вказує також Б. Величковський. Він, зокрема, зазначає, що групи відносно близьких та знайомих об'єктів можуть ще більше наближуватися одна до одної у свідомості людини, утворюючи своєрідний просторово-семантичний кластер, у середині якого реальні відстані недооцінюються, а за його межами – навпаки. Таким чином, зрілі репрезентації простору утворюють щось на кшталт укладених одна в одну просторово-семантичних систем відліку, які розгортаються за мірою необхідності. Отже, на думку Б. Величковського та ряду західних науковців, термін Е. Толмена «когнітивна карта» спрощує сутність просторового сприймання, а тому, наприклад, більш вдалим може бути термін Б. Тверскі – «когнітивний колаж», що відображає комбінацію образних та вербальних форм знання [55; 429; 522]. А деякі науковці взагалі вважають, що географічна інформація у пам'яті індивіда структурована не стільки у вигляді наочних образів, скільки у вигляді абстрактних узагальнень [348]. Останнє, до речі, дещо перекликається з тезою О. Леонтьєва про «п'ятий» (смісловий аномальний) рівень образу світу.

Перші психологічні дослідження ментальних карт (К. Лінч, С. Мілгрем) стосувались уявлень мешканців про свої населені пункти [212; 238]. Пізніше почали вивчатись і ментальні карти більш глобального рівня, зокрема окремих регіонів та країн [101; 173; 455; 464; 495; 501; 516; 527], а також світу в цілому. Найвідоміші дослідження у цьому напрямку були здійснені Т. Саариненом [488; 508; 509; 510; 511] у межах розпочатого ним 1986 р. проекту «Місцеві погляди на світ». Останній охопив більше 3,5 тисячі студентів із 52 країн. Зокрема була виявлена закономірна тенденція пропорційного перебільшування розміру (площі) континенту, рідного для досліджуваного. Також була помічена інша цікава тенденція – досліджувані з усіх континентів, як правило, перебільшували пропорційний розмір Європи і

применшували розмір Африки [488; 511]. Вивчаючи структуру отриманих ментальних карт, Т. Сааринен виділив три основних їх типи, залежно від того, який регіон знаходився у центрі карти: європоцентричний, сіноцентричний (у центрі – Східна Азія і Тихий океан) та америкоцентричний [508]. Дослідник, зокрема, з'ясував, що у переважній більшості досліджуваних практично з усіх регіонів світу (крім Австралії та Океанії) ментальні карти виявились європоцентричними. Це пояснювалося географічною традицією – нульовий (грінвічський) меридіан проходить саме через європейську країну (Англію), роблячи, таким чином, Європу своєрідним центром світу [488].

Стосовно згадування конкретних країн Т.Сааринен отримав такі дані – найчастіше (у порядку зменшення з частотою не менше 70%) його опитувані згадували Австралію, СРСР, Канаду, Велику Британію, США, Індію, Японію, Китай [510]. В інших дослідженнях були виявлені чинники частоти присутності країн у ментальних картах світу. Передусім це розмір країни, кількість населення, її геополітична, економічна та військова могутність; цікавим є те, що такий фактор як культурна близькість поступається попереднім. Слід зазначити, що вказані чинники є майже універсальними – вони були виявлені при дослідженні ментальних карт африканських [441], бразильських [494] та австралійських [526] студентів. Цікавими у цьому плані є результати дослідження А. Ружі. Зокрема при графічному складанні ментальних карт Європи, латвійські досліджувані відносно коректно зображували власну країну, великі країни ЄС, а також культурно близькі сусідські (Литва, Естонія) та скандинавські країни. Частина респондентів при цьому дещо перебільшувала розмір території власної країни та сусідніх держав. Стосовно адекватності розмірів територій інших великих держав Європи (Німеччини, Франції тощо) спостерігались протилежні тенденції [505]. Дані одного з наших досліджень [100] показали, що ментальні карти світу чернігівських студентів носять переважно європоцентричний «континентально-державний» характер, тобто містять як континенти, так і

окремі країни. Найбільш згадуваними об'єктами виступали Україна, Африка, Північна Америка, Росія, Австралія, Південна Америка, Антарктида та США.

Одне з перших досліджень ментальних карт України провів І. Коваленко у 1999 р. серед мешканців м. Сімферополя [173]. Серед іншого виявилось, що лише у досить незначної частини опитаних ментальна карта України включає всі 24 області. Найчастіше кримчанами згадувалися такі регіони, як: Крим, Київська, Львівська, Дніпропетровська, Херсонська, Харківська, Одеська та Донецька області. Найрідше називали Чернівецьку область. Можна помітити, що основу ментальних карт у даному випадку склали територія власного проживання, столичний регіон, найближчі південні регіони, східноукраїнські (російсько-орієнтовані) області, а також область, яка для кримчан є своєрідним політико-ідеологічним антиподом. Той факт, що найбільше інформативне навантаження (крім самого Криму) у свідомості опитаних кримчан мали Київський та Львівський регіони, підтверджує вплив політичних чинників на зміст ментальних карт країни.

Слід згадати й про дослідження, проведене вітчизняними науковцями у 2008 р. серед мешканців Галичини та Донбасу [184]. Найцікавішим виявилось те, що у суспільній свідомості опитаних з обох регіонів ментальна карта України була доволі нечіткою, з досить «розмитими» кордонами регіонів. Зокрема, одні мешканці Донбасу ототожнювали Західну Україну із усім Правобережжям, інші – з територією, де всі розмовляють лише по-українськи; треті – як колишню частину Польщі та Австрії або як території, що географічно та культурно «є близькими до Польщі». Також виявилось, що поняття «Галичина» для цих опитаних було ще розмитішим і асоціювалося не стільки з географічними, скільки з політичними («націоналізм») категоріями. Опитані із Західного регіону також не мали чітких географічних уявлень про Східну Україну та Донбас – вони асоціювали їх із Лівобережною Україною, територією, що межує з Росією, де відчувається вплив російської культури (передусім мови), проросійських симпатій або прорадянських політичних традицій.

Дослідження, проведені нами серед чернігівських студентів, виявили, що основними компонентами їхніх ментальних карт України виступали власний населений пункт, столиця, а також міста Донецьк і Львів, Кримський регіон та р. Дніпро. Така структура відповідає як географічному поділу країни (центр–північ–захід–схід–південь), так і політико-ідеологічному (західноукраїнський регіон – проросійські лівобережні та південні території). За винятком Криму, великі міста (обласні центри) переважали у структурі ментальних карт над регіонами та областями [101].

Слід підкреслити, що з 1980-х рр. має місце тенденція використання концепту «ментальна карта» при аналізі політичної та зовнішньополітичної проблематики (переважно з боку американських науковців). Так, у 1980 р. А. Хенріксон запропонував концепт «географічна ментальна карта» як методологічну основу дослідження сприймання світу та прийняття зовнішньополітичних рішень представниками влади [468]. А 1984 р. в контексті вивчення уявлень військово-політичного керівництва про світ Р. Ітон використовує термін «геополітична ментальна карта». Структурними складовими останніх вважались уявлення стосовно географічних характеристик, населення, військової сили своєї та інших країн [428; 450]. Отже, хоча згадані науковці спиралися на термін «ментальна карта» у контексті так званої «практичної» геополітики, на наш погляд, ніщо не заважає його використанню при аналізі геополітики «популярної».

1.3. Чинники геополітичної свідомості

Аналіз наукових джерел дозволяє виокремити значну кількість чинників, які прямо чи побічно пов'язані із формальними та змістовними характеристиками побутової ГПС.

Так, дані зарубіжних та вітчизняних науковців [67; 151; 176; 200; 246; 279; 302; 362; 427; 483; 505; 507] дозволяють вести мову про зв'язок

геополітичних знань та установок з доволі широким комплексом демографічних чинників: стать, вік, місце проживання, освіта, мова, соціально-економічний статус, релігія, національність та раса. Поряд з тим, є дані російських науковців, які вказують на незначний зв'язок геополітичних уявлень із демографічними чинниками опитаних [11]. Оскільки більшість згаданих чинників носить «змішаний» соціально-демографічний характер, їхній вплив буде детальніше аналізуватись нижче.

Одним із основних чинників ГПС є вік. Його вплив пов'язаний із тим, що сприймання та розуміння таких складних соціальних об'єктів, як геополітичні актори, світ загалом, вимагає певного рівня розвитку абстрактно-логічного мислення, або, за Ж. Піаже, стадії розвитку «формального інтелекту». Тому закономірно, що саме з підлітково-юнацьким періодом дослідники пов'язували розвиток «конфігуративного» (цілісного, систематизованого) просторового знання [474], політичного мислення [248; 269; 421; 486; 504], формування більш-менш цілісних уявлень про власну країну [430; 493] та навколишній світ у цілому [44; 229]. Цьому, серед іншого, сприяє вивчення у середній школі географії (яка, власне, і формує основу географічного мислення) та історії (найбільш політично насиченої дисципліни). Хоча є дані про те, що навіть у юнацькому віці геополітичні знання (зокрема стосовно власної держави) можуть мати низьку когнітивну складність [324]. З іншого боку, окремі геополітичні знання існують і у дітей молодшого (допідліткового) віку. Так, Ж. Піаже, А. Вейль та Г. Ягода встановили, що вже у віці 5-8 років існують знання (безумовно, неповні та фрагментарні) й емоційні ставлення як до власної, так і до окремих інших країн світу [430; 493].

Загалом, дані досліджень англійських науковців свідчать, що вік є найважливішим чинником знань дітей та підлітків про інші країни і регіони [436; 506]. Дані ізраїльських науковців підтверджують наявність змістовних відмінностей у розумінні ряду геополітичних категорій (війна та її причини, мир тощо) серед дітей різного віку [497]. Російські фахівці також вказують на

вікові відмінності у геополітичних установках росіян наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Так, серед молодих росіян було найбільш виражене негативне ставлення до ідеї відродження СРСР та найменш підозріливе ставлення до політики країн Заходу [80]; на відміну від представників старшого покоління (більше 60 років), які часто мріяли про повернення Росії статусу світової супердержави (як СРСР), молодь більше виступала за входження до числа 10-15 провідних країн світу [296]. На вікові особливості в геополітичних орієнтаціях українців вказує О. Злобіна. Зокрема вітчизняна молодь толерантніше ставиться до країн Заходу, більше підтримує ідею вступу до ЄС та НАТО і менше – ідею зближення зі східними сусідами, ніж представники більш старших вікових груп [149]. Ця тенденція підтверджується й даними інших досліджень [85; 284; 287; 302]. Слід також зазначити, що вік сам по собі не слід вважати безпосереднім чинником ГПС, його вплив пов'язаний із розвитком когнітивної сфери, набуттям соціального досвіду, впливом тих чи інших соціокультурних умов. Це, зокрема, підтверджується й даними А. Лісневської, згідно з якими геополітичні уявлення про країни світу у представників старших поколінь мають більшу когнітивну складність та змістовність; також було виявлено існування вікових відмінностей в оцінюванні країн, що пов'язані з базовими ідеологічними полюсами «Захід» (США, Франція) та «Схід» (Росія, Білорусь, Китай) [211].

Чинником геополітичних орієнтацій та обізнаності може бути й стать. Так, за даними опитування, проведеного у 2005 р. серед киян, респонденти-чоловіки більшою мірою підтримували ідею вступу України до НАТО, у той час як серед жінок було більше тих, хто вагався [151]. М. Сусліна веде мову про існування статевих відмінностей в образах власної країни у росіян. Зокрема жінки частіше акцентували увагу на природній складовій образу Росії, а чоловіки – на політичних характеристиках держави [356]. В іншому дослідженні російських науковців були виявлені змістовні відмінності в уявленнях чоловіків та жінок щодо Німеччини: жінки частіше згадували про

війну, уявляли телевізійні образи німецьких міст, наводили асоціації з німецькими вченими та діячами мистецтва; чоловіки ж частіше асоціювали Німеччину із крупними фірмами, пивом та сосисками [109]. Існування окремих статевих відмінностей у геополітичних уявленнях студентів було виявлено й нашими пілотажними дослідженнями [102; 104].

Дані російських соціологів свідчать, що найбільша зацікавленість зовнішньополітичними проблемами притаманна людям старшого та похилого віку й особам із вищою освітою [45; 279; 297]. Результати інших досліджень також підтверджують тенденцію низької географічної та геополітичної культури осіб з низькими рівнем освіти й соціально-економічним статусом, мешканців сіл та малих міст [109; 179].

Оскільки ГПС передбачає сприймання та переробку специфічної (просторової та соціально-політичної) інформації, доречно звернути увагу на когнітивні чинники. Т. Джордан пов'язував функціонування геополітичного мислення з когнітивними стилями індивіда. Так, одним із чинників геополітичного мислення, на думку вченого, є «інтегративна складність». Зокрема особи з низьким рівнем інтегративної складності інтерпретують навколишній світ орієнтуючись на прості фіксовані шаблони та стереотипи («чорне-біле», «ми-вони» та ін.), демонструють конформність до позицій власної групи та нездатність критичного ставлення до них, пропонують спрощені пояснення та методи вирішення геополітичних проблем. У той же час індивіди з високим рівнем інтегративної складності здатні оперувати різними точками зору, поєднувати їх у цілісну картину, знаходити нестандартні способи розв'язання проблем; вони мають більш диференційовані та гнучкі уявлення про власну й інші групи, демонструють високу толерантність до наявності розмаїття [471]. Про зв'язок «когнітивної складності» з мірою вираженості ідеологічних стереотипів ведуть мову й інші науковці [171]. Загалом, на думку Т. Джордана, геополітичне мислення пов'язано з двома групами чинників. Першу складають інтелектуальні здібності: здатність до абстрактного мислення, знаходження причинно-

наслідкових зв'язків, усвідомлення різниці між суб'єктивним сприйманням та об'єктивною реальністю тощо. Друга група поєднує особистісні риси: особливості ідентичності індивіда, система його переконань, конформність, емоційно-вольові риси тощо [471].

С. Розенберг виокремив послідовний, лінійний та систематичний типи політичного мислення. Перший тип характеризувався конкретністю мисленнєвих процесів. Світ тут уявляється як проста сукупність певних осіб та випадкових подій, а політика розуміється як взаємовідносини конкретних політичних лідерів; здатність розмірковувати абстрактними категоріями, усвідомлювати глибинні причини соціальних явищ тут є обмеженою. Лінійний тип мислення передбачає здатність будувати причинно-наслідкові зв'язки між певними подіями. Проте ці зв'язки часто носять неповний або помилковий характер, оскільки в ролі причини часто постає лише якийсь один чинник, не враховується системний та взаємний характер зв'язку багатьох чинників. Наприклад, політичні та геополітичні процеси можуть пояснюватися виключно суб'єктивними бажаннями та цілями політиків, у той час як інші об'єктивні чинники – ігноруватися або недооцінюватися. Насамкінець, системний тип спирається на абстрактно-логічні дедуктивні міркування. Сприймання, оцінка та пояснення конкретних політичних та геополітичних явищ відбуваються за допомогою певних узагальнених концепцій, має місце усвідомлення комплексного характеру причин цих явищ (як результат прямого та непрямого впливу різних чинників) [471].

Важливу роль у контексті ГПС відіграє ідентичність індивіда. Ще Г. Теджфел зазначав, що процеси соціальної категоризації, тобто групування тих чи інших соціальних об'єктів у свідомості суб'єкта обумовлені соціальною ідентичністю останнього [399]. Іншими словами, сприймання у системі «свій-чужий» (яка, власне, є одним із базових конструктів політичної свідомості) завжди відбувається крізь призму суб'єктивного почуття належності до тих чи інших груп. Про вирішальну роль ідентичності у сприйманні Інших також веде мову Б. Шеффер. Згідно з ним, основу

ідентичності утворюють знання наказового характеру (у вигляді цінностей та стандартів), які визначають процес та результат сприймання Чужого на когнітивному та емоційному рівнях [396]. В одному з наших досліджень були виявлені певні відмінності у геополітичних установках щодо ряду країн світу у студентів з різними рівнями етнополітичної ідентичності [104]. На зв'язок образу держави (передусім власної) з національною ідентичністю вказує й О. Щурко, вважаючи її основним чинником формування і трансформації цього образу [410]. У той же час В. Прокопенко наголошує на зв'язку геополітичного образу власної країни з так званою громадянською ідентичністю, політична значущість якої пов'язана з підтримкою почуття власного дому та віри у майбутнє своєї держави [312].

Особливий інтерес викликає різновид ідентичності, котрий різними дослідниками визначається як «просторова» [127], «територіальна» [187; 332], «регіональна» [84; 194; 250], «місцева» [425; 477] або «локальна» [268]. За своєю сутністю це один з основних видів соціальної ідентичності, чію основу утворює ідентифікація з місцем проживання або народження («почуття місця»), своєрідна місцева самосвідомість, почуття «малої Батьківщини». З цим феноменом пов'язаний ще один – «прив'язаність до місця», який зарубіжні науковці визначають як емоційну установку індивіда до певної території і який також може опосередковувати сприймання останньої. Вважається, що територіальна ідентичність та прив'язаність є пов'язаними, але різними феноменами [425; 477]. Тут можна згадати термін І-Фу Туана «топофілія», яким позначається широкий спектр позитивних емоцій людини до певного місця [205].

У цьому контексті, до речі, цікавою є думка О. Філіппової про те, що територіальна ідентичність може породжувати дві форми ставлення особистості до території: почуття володіння («привласнення») та почуття приналежності (які, у свою чергу, формують уявлення про «обжиті» та «референтні» території). «Привласнення» території великою мірою визначається мотиваційними чинниками – почуттями задоволеності,

психологічного комфорту та безпеки. Наявність останніх пов'язана з відчуттям навколишньої території як «своїї», «обжитої». У той же час почуття приналежності до території більше пов'язане з соціально-демографічними чинниками і є результатом соціалізації (оскільки потребує певних знань історичного та географічного характеру). Зв'язок між «привласненням» території та почуттям до неї є неоднозначним. В одних випадках «обжита» й «референтна» території можуть повністю збігатися, в інших – бути абсолютно різними. Прикладом останнього є ідентичність іммігрантів та їхніх нащадків: будучи адаптованими до «нової» («обжитої») території, на емоційному рівні вони можуть ідентифікувати себе з місцем свого народження (або народження батьків) [372].

Як стверджують дослідники, просторова локалізація територіальної ідентичності (країна, регіон, місто, район, будинок) визначається соціальною ситуацією порівняння, в якій опиняється індивід [332; 372]. М. Крилов також зазначає, що регіональна ідентичність передбачає не лише уявлення про територію безпосереднього проживання людей, але й про інші географічні точки та ареали, у тому числі й власної країни загалом. Зокрема, дослідник виявив зв'язок між регіональною ідентичністю мешканців європейської частини Росії та загальним рівнем патріотизму [194]. Про те, що «просторова ідентичність» породжує певні географічні (геополітичні) образи, веде мову й Д. Замятін [127]. З вищезазначеними характеристиками пов'язаний такий чинник як патріотизм. Д. Бар-Тал пропонує розуміти його як прив'язаність членів групи до власної групи та країни, у якій вони мешкають, і котрий проявляється у відповідних когнітивних (вірування) та емоційних реакціях [431].

Результати ряду досліджень вказують на зв'язок формальних та змістовних особливостей політичного образу світу особистості з деякими її характерологічними особливостями. По-перше, зміст політичної та геополітичної свідомості залежить від рівня догматизму («замкненості», «закритості», ригідності когнітивної організації переконань індивіда). У

свідомості осіб з високим рівнем догматизму існує картина світу, яка доволі жорстко «прив'язана» до певної системи ідей та вірувань (політичних, релігійних та інших), тобто фактично йдеться про ідеологічну ортодоксальність [354]. Таким чином, рівень догматизму зумовлює міру впливу на свідомість індивіда різних політичних та геополітичних стереотипів, ідеологічних та релігійних догм тощо.

Попередня характеристика тісно пов'язана з ригідністю, яка відображає ступінь пластичності наявного в особистості образу світу. Виокремлюють кілька видів ригідності, зокрема когнітивну, яка проявляється у труднощах перебудови сприймання та уявлень у ситуаціях, що змінилися. Оскільки ж навколишня, зокрема геополітична, реальність перебуває у процесі постійних змін, когнітивну ригідність (та близький їй консерватизм) можна вважати одним з особистісних чинників ГПС. Тому не випадково В. Серкін зазначав, що *«баланс консервативності та змінюваності... можна вважати однією з характеристик, які дозволяють вводити типологію образів світу...»* [337, с. 14].

Ще одним особистісним чинником ГПС може бути толерантність. Серед характеристик толерантної особистості, зокрема, виокремлюють схильність визнавати та приймати різнобічність світу, відсутність тенденцій його «чорно-білого» сприймання, меншу орієнтацію на соціальний порядок та ієрархію тощо [313]. У психології розрізняють кілька типів толерантності (політичну, географічну, етнічну, расову, релігійну тощо), і всі вони, з нашого погляду, можуть бути пов'язані з ГПС, адже визначають специфіку сприймання таких соціальних об'єктів та суб'єктів, як держава (у т.ч. політика її уряду), народи тощо. Поряд із тим, як свідчать результати наших досліджень, зв'язок толерантності із ГПС є вибіркоким і стосується лише окремих геополітичних установок [99].

Є дані, які свідчать про зв'язок ГПС із рівнем авторитаризму, у т.ч. з так званим «правим авторитаризмом». Зокрема, за даними американських дослідників, авторитарні особи у сфері зовнішньої політики більше

схвалюють використання військової сили та демонструють більш вороже ставлення до іноземців. Так, американські студенти з високим рівнем авторитаризму виступали за ширше застосування військової сили проти Іраку під час війни у Перській затоці, аж до використання ядерної зброї. По закінченні війни вони менше співчували щодо загибелі мирних іракців і більше раділи з приводу перемоги США [385]. За даними іншого дослідження, авторитарні японські студенти демонстрували більш негативні установки щодо таких сусідніх країн, як Китай та Корея [530]. Ще одне дослідження показало, що особам із високим рівнем «правого авторитаризму» притаманний небезпечний та загрозовий образ світу [514].

Дані зарубіжних науковців указують на зв'язок політичних, у т.ч. геополітичних, установок особистості з орієнтацією на соціальне домінування (установка на домінування «своєї» соціальної групи над «іншими», схильність надавати пріоритет ієрархічним, а не рівним соціальним стосункам). Так, були виявлені позитивні кореляції даного чинника з рівнем націоналізму, патріотизму, расизму, шовінізму, підтримкою особистістю військових державних програм та військових дій власної держави. Зокрема американські студенти з високим рівнем орієнтації на соціальне домінування позитивніше ставилися до воєнних дій США проти Іраку у 1991 р. [496]. Є дані, що особам з високим рівнем соціальної домінантності притаманний конкуруючий образ соціального світу (характеризується уявленням про нерівність та обмеженість ресурсів) [514].

В одному з наших досліджень було виявлено ряд відмінностей у геополітичних установках вітчизняних студентів з різними рівнями агресивності [102]. Американськими науковцями встановлено зв'язок зовнішньополітичних установок із такою рисою як цинізм: більш «цинічні» американці підтримували політику ізоляціонізму та критикували співпрацю власної країни з іншими [438]. На сприймання навколишнього світу може впливати й підозрілість – загальна тенденція до недовіри. Як історія, так і сучасність містять багато прикладів, коли підозріле ставлення політичних

лідерів або широких верств населення однієї країни заважало об'єктивному сприйманню іншої [470]. Класичним прикладом може бути взаємна підозріливість у стосунках СРСР та США, яка багато в чому пояснюється дією описаного нижче соціально-психологічного феномена «дзеркального сприймання». Для пояснення впливу всіх цих рис на геополітичне сприймання можна скористатися терміном А. Садовської «ворожа картина світу» [326]. Є дані про те, що високий рівень адаптивності та колективістські орієнтації особистості пов'язані із позитивним іміджем власної країни [473].

Безумовно, ГПС пов'язана із життєвим досвідом людини. У цьому контексті доречно згадати думку С. Максименка про те, що всі когнітивні схеми індивіда виступають частиною його соціального досвіду [225]. Фактично цей чинник дозволяє розрізнити два типи знання – «знання з чуток» та «знання як таке». Джерелом останнього типу геополітичних знань (і не лише знань) можуть бути перебування суб'єкта у тих чи інших країнах, знайомство з представниками інших націй, країн, участь у військових діях тощо. Наприклад, Вітчизняна війна 1812 року і закордонний похід російської армії, що відбувся згодом, великою мірою змінили сприймання країнами та народами образу один одного. Пізніше ця ситуація повторилась у 1945 році, коли Червона армія увійшла до Німеччини і прості солдати могли побачити те, що часто суперечило стереотипам офіційної радянської пропаганди (зокрема щодо «низького» рівня життя у «буржуазних країнах») [321].

Дослідники також зазначають важливу роль туристичних подорожей та міграційних процесів у формуванні уявлень про інші країни світу [134; 483; 498; 505]. Окремі фахівці навіть виокремлюють таку категорію як «туристичний образ території» [260]. За даними ряду західних науковців, ментальні карти осіб, які мають досвід подорожей або проживання на різних територіях, є більш насиченими та систематизованими [474]. Інтересними є дані О. Плюща, згідно з якими українські студенти, котрі відвідували Росію, мали про неї позитивніші уявлення, ніж їхні однолітки, що не мали такого

досвіду [302]. Тут, до речі, можна згадати традиції подорожей «до Європи», які існували у середовищі дореволюційного російського дворянства та інтелігенції і результатом яких іноді ставали формування або зміна світоглядних установок. Це, у свою чергу, дозволяє зрозуміти логіку дій влади, яка забороняла або обмежувала виїзд своїх громадян за кордон.

Поряд із тим Д. Замятін зауважував, що подорожі сприяють створенню образів, у структурі яких частка географічних, економічних, статистичних та інших «раціональних» даних є меншою у порівнянні з емоційно-насиченими елементами, що призводить до формування яскравих та складних образів країн (регіонів), через котрі проходить подорож. Таким чином, результати подорожей є соціально значущими не стільки з точки зору їхньої достовірності, скільки з точки зору сили географічних образів, що виникають [134]. Англійські дослідники також зазначали, що у дітей та підлітків чинник особистого досвіду впливає швидше на формування емоційного ставлення до іншої країни, ніж на формування знань про неї [436]. Як наслідок, «мандрівний досвід» іноді не розвінчує існуючі геополітичні стереотипи. Д. Замятін навіть підкреслює, що географічні образи подорожей пов'язані зі стереотипами [131].

Загалом, аналізуючи взаємодію власного та соціального («запозиченого») досвіду в засвоєнні простору, В. Звоновський звертає увагу на наступну закономірність: чим більша дистанція між індивідом та об'єктами спостереження, тим більшою мірою ставлення до них визначається не власним повсякденним, а «запозиченим» досвідом, який був наданий соціальною комунікацією; і, навпаки, в міру наближення до індивіда вплив особистого досвіду збільшується [146].

Геополітичні уявлення особистості безумовно пов'язані із системою її цінностей та установок (у т.ч. з політичними орієнтаціями). Так, за даними російських науковців, існує зв'язок образів Батьківщини, її друзів та ворогів з цінностями безпеки (мир, порядок тощо) [334]. У цьому контексті доречно згадати й тезу Н. Хазратової про те, що потреби особистості (передусім

соціально-психологічні) є значущим чинником сприймання образу держави [375]. Є дані про відмінності оцінок країн Балтії у мешканців прикордонної Псковської області Росії, котрі є прихильниками різних політичних партій [231]. А оскільки будь-яка територія сприймається не лише як фізичний, але й соціальний простір, чинником ГПС можуть стати етнічні установки особистості. Зокрема дані вітчизняних соціологічних досліджень вказують на зв'язок геополітичних орієнтацій громадян України (приміром, ставлення до союзу із Росією та Білоруссю, ЄС та НАТО) з рівнем національної ідентичності та показниками національного дистанціювання щодо представників інших етносів (зокрема росіян та американців) [280]. Але оскільки політичні та етнічні орієнтації є наслідком впливу соціальних чинників (політична ідеологія, пропаганда тощо), детальніше їх вплив буде розглянутий нижче.

Також слід згадати такий чинник, як політична поінформованість особистості. Наприклад, ряд вітчизняних дослідників пов'язують уявлення громадян України про НАТО з рівнем поінформованості про Альянс. Зокрема, є дані про те, що серед респондентів, які підтримують ідею членства України в НАТО, більший відсоток поінформованих про цей блок, ніж серед противників членства [31].

Формування геополітичних уявлень може побічно обумовлюватись і географічними чинниками. Одними з перших думку про зв'язок географії та суспільної політичної свідомості висунули ще античні філософи. Зокрема, на думку Аристотеля та Цицерона, приморське розташування портових міст надає можливість їхньому населенню не лише вести торгівлю, але й знайомитися з іншими культурами, переймати чужі звичаї (що може бути небезпечно для держави). Пізніше тези про зв'язок політичної свідомості та геокліматичних чинників висували Ш.-Л. Монтеск'є, Ж. Боден, Г. Гегель та інші [249]. У геополітичній думці XIX-XX ст. склалася традиція розглядати соціально-політичні та соціально-культурні відмінності у системі «суша – море», тобто сухопутних (теллурократія) та морських (талласократія) держав

та народів [107; 185; 186; 247; 249; 258]. На початку ХХ ст. ідея «географія – політична культура» знайшла відображення у ідеології російського євразійства. На зв'язок масової політичної свідомості з географічними (ландшафтними) чинниками вказують і сучасні російські науковці [43; 139].

Ряд дослідників згадує феномен так званої «острівної психології» – специфічного світогляду (у тому числі політичного) етносів, що мешкають на островах. Так, «острівна самоідентифікація» характерна для громадян Великої Британії, хоч у політичному контексті вона властивіша саме англійцям, ніж, наприклад, шотландцям [420]. Відомий радянський журналіст та письменник В. Овчинников також підкреслював схильність англійців протиставляти свою країну континентальній Європі (у той час як представники інших західноєвропейських націй, так чи інакше, ідентифікують свою Батьківщину з Європою). Відповідно, протока Ла-Манш у суспільній свідомості англійців є не лише географічним, а й культурним і політичним кордоном (що, у свою чергу, відбилось у стереотипі, що *«туземці починаються із Кале»*, тобто з найближчого французького порту) [267]. У цьому контексті є цілком закономірними дані дослідження, проведеного на початку 1990-х рр. Г. Аксія та Дж. Бреннером. Останні виявили, що рівень географічних знань про Європу в англійських дітей є меншим порівняно з італійськими однолітками. Як виявилось, причиною були різні стандарти географічної освіти у двох країнах – на відміну від італійського, британський «шкільний норматив» тих часів вимагав доволі поверхових знань (знати назви чотирьох європейських країн) [430]. Про силу «острівної психології» британців свідчить і їхнє ставлення до євроінтеграції – відомо, що королівство підписало Шенгенські угоди лише на умовах обмеженого членства.

Особливості географічного розташування країни, поєднуючись із певними політичними орієнтаціями чи амбіціями її населення, також призводять до формування специфічних геополітичних установок. Цікавим у цьому плані є зауваження О. Гнатюк про те, що *«мабуть, кожний народ, що*

прагне довести свою належність до Європи, деє на своїй території має географічну точку, яку вважає за центр Європи: у Литві твердять, що центр Європи лежить на відстані приблизно 30 кілометрів від Вільнюса, у Словаччині він міститься на вершині пагорба Красуле...; в Польщі одні вважають, що центр Європи треба шукати поблизу Лодзі, інші – що в Суховолі, а жителі польської Галичини запевняють, що той центр – у Кракові. Цю тенденцію можна пояснити потребою компенсувати відчуття власної периферійності...» [405, с. 144].

Географічна специфіка регіону здатна впливати на сприймання певних геополітичних проблем. Так, за даними російських соціологів (2004 р.), мешканці Москви та Далекосхідного регіону мали різні погляди стосовно територіального спору між Росією та Японією: останні висловлювали категоричну позицію проти передання Японії частини Курильських островів, у той час як 21% опитаних москвичів підтримували цю ідею [392]. Спільне географічне розташування країн, у свою чергу, породжує ряд інших (соціальних, культурних, психологічних) чинників, що визначають сприймання «сусідів».

Розглядаючи зв'язок географічного розташування територій та ГПС їхніх мешканців, необхідно згадати про феномен «пограниччя» та формування у ньому специфічних геополітичних поглядів. Так, на думку В. Кочана, пограниччя є специфічним соціальним простором, що наповнений особливими сенсами. Зокрема, в силу можливості і наявності досвіду контактів з представниками інших держав та культур, тут існують дещо інші установки до «чужих», що набувають конкретного і деталізованого образу. В умовах пограниччя часто формуються специфічні регіональні ідентичності. В. Кочан описує 5 типів останніх. Перший ґрунтується на символах кордону як закритого рубежу (пограниччя тут уявляється «бастіоном», «останнім рубежом», «щитом Батьківщини»). Другий варіант ідентичності пограниччя розкривається через символ околиці, через розуміння прикордонного регіону як провінційно-периферійного. Третій тип

пов'язаний із символами «воріт», «мосту» і заснований на комунікативних аспектах пограниччя. Четвертий тип ідентичності пограниччя підкреслює його самостійну сутність, що не зводиться до суб'єктів, які межують. Останній варіант регіональної ідентичності пограниччя демонструє кризовий характер і формується не за рахунок підкреслення власних позитивних ознак, а лише за рахунок зіставлення «свій-чужий» [191]. Прояв виказаних ідентичностей можна побачити на прикладі Калінінградської області Росії, яка є не лише «пограниччям», а ізолюваним анклавом, що безпосередньо не межує з іншими російськими територіями. За даними російських соціологів, у свідомості місцевого населення існує низка специфічних геополітичних образів, починаючи від «Західних воріт Росії» до «Малої Литви» та «Частини Східної Пруссії» [120]. В іншому дослідженні було виявлено, що мешканці прикордонних районів Псковської області Росії більше симпатизують сусіднім державам (Естонії, Латвії, Білорусі), ніж мешканці інших районів [231].

Підкреслимо, що тезу про географічну детермінацію ГПС не слід розуміти дослівно. Географічні чинники виступають швидше передумовами формування буденної ГПС, впливаючи опосередковано крізь призму тієї чи іншої культури, ментальності, які формуються у конкретному географічному просторі. Отже, більш коректним є логічний ланцюг «географія – культура – ГПС».

Упродовж багатьох століть вагомий вплив на геополітичні уявлення здійснювала релігія. По-перше, вона завдавала своєрідну систему координат, зокрема уявлення про центр світу. Так, згідно із біблейською традицією саме Єрусалим на середньовічних європейських картах позначався як центр світу [91]. Тому не випадковою була поява згодом у різних країнах концепцій «других Єрусалимів», які підкреслювали сакральне, а іноді й світське (політичне) значення певних міст. Образ святої Мекки як центру світу до нашого часу зберігається в масовій свідомості мусульман. З часів Київської Русі, упродовж багатьох століть, своєрідним центром світу у масовій

свідомості східних слов'ян, а згодом і росіян, виступав Константинополь (Царград). Цікаво, що навіть після захоплення міста турками та перейменування його на Стамбул російська суспільна свідомість не приймала нової назви [126].

По-друге, релігійні уявлення обумовлювали оцінку навколишнього простору, а також поведінку в ньому. Так, ментальна карта світу мешканця середньовічної Європи складалася з двох основних частин – християнський світ та світ «невірних» («нехристів»). Останній простір втрачав позитивні риси, там починалися ліси та пустелі варварів, на які не поширювалися Божі та земні закони. Таке сприймання світу, зокрема, обумовлювало поведінку хрестоносців у землях «невірних» – методи, які були не дозволені на християнських територіях, вважалися цілком припустимими у походах проти язичників [91]. Поділ географічного простору на «праведний» («святий») або «грішний» («еретичний») було типовим й для російської та української культур. Типовим прикладом є опис Польщі («Лядської землі») як царства Антихриста, запропонований І. Вишенським в одному зі своїх творів (1588 р.) на фоні загострення україно-польського конфлікту [416].

Релігія й досі залишається потужною детермінантою сприймання та оцінки таких геополітичних процесів, як війни, тероризм, входження до союзів тощо. Дані вітчизняних соціологів свідчать про зв'язок конфесійної належності українців та їхніх геополітичних орієнтацій. Зокрема греко-католики більше православних підтримують вступ України до ЄС та НАТО і критичніше оцінюють союз із Росією та Білоруссю [67]. Ці дані перекликаються з тезою російського дослідника А. Гостева про те, що *«православно-християнська традиція задає глибинні орієнтири для оцінки світових соціально-політичних процесів»* [78, с. 90], зокрема критичне ставлення до глобалізації. Іншим прикладом є сприймання значною частиною мусульманського світу арабо-ізраїльського конфлікту як *«священної війни з невірними»*. Відомо, наприклад, що визначення США як

«Великого Сатани», дане лідером ісламської революції в Ірані аятолою Хомейні, досі поширене в масовій свідомості мусульман.

Ряд дослідників зазначає, що існуючі картини (моделі) світу часто містять міфологізовані складові [232; 327], і саме останні утворюють глибинну структуру масової політичної свідомості [406]. Звідси випливає необхідність торнутися питання зв'язку «міфи – ГПС». Будучи спочатку тісно пов'язаними з релігією, міфи поступово набували власного культурного змісту, часто обумовлюючи ту чи іншу картину світу. Так, згідно з О. Яремчук, міфологізація суспільної свідомості проявляється, зокрема, у сакралізації власної (етнічної) території, у формуванні образу ворога тощо [419]. До того ж, на думку ряду дослідників, просторове мислення людини само по собі пов'язане з міфами, адже міфологічне мислення усвідомлює навколишній світ, передусім, у просторовому аспекті (а окремі географічні образи виступають основними складовими міфів) [131]. Прикладами відомих геополітичних міфів є «Москва – третій Рим», «Америка – країна справжньої свободи та демократії», «Європа – колыска світової культури та цивілізації, якій загрожують варвари зі Сходу (Півдня та ін.)» тощо. У сучасній буденній ГПС доволі поширеними є геополітичні міфологеми, які базуються на протиставленні Заходу та Сходу. За останні роки в Україні набув поширення міф про Європу. Коментуючи його сутність, Ю. Шайгородський влучно підмітив: *«У масовій свідомості «європейський вибір» набуває міфічного образу раю та безпроблемного життя: в сучасній українській суспільній думці поширені ідеї, що Європа символізує «вище благо», ідеал втілення Істини, Добра й Краси, що відображається в численних деклараціях про «повернення у Європу», «прилучення до Європи», які проголошуються під час політичних дебатів, наукових дискусій або культурних акцій. Цікаво, що навіть у побуті набули широкого вжитку такі словосполучення, як «євроремонт», «євростиль», «євровікна» та ін., що відображають наше прагнення наблизитися до «європейського блага»...»* [389, с. 31]. Підсумовуючи все вищенаведене, можна цілком погодитись із тезами

О. Єлацкова про те, що *«геополітичний міф структурує у свідомості політичний геопростір, здійснює вплив на формування геополітичних суджень ... і формування геополітичної картини світу...»* [113, с. 71], і що *«міфологічний образ мислення великою мірою притаманний буденному геополітичному мисленню...»* [113, с. 71].

Цілком природно, що буденна ГПС пов'язана з різними соціально-політичними процесами, які відбувалися та відбуваються у тих чи інших країнах, регіонах або у світі в цілому. Одним із найзначущих (у плані впливу) є війна, яка в одних випадках заважає адекватному сприйманню інших країн (внаслідок впливу пропаганди), а в інших – навпаки, сприяє йому (оскільки надає можливість на особистому досвіді побачити та оцінити «інших»). Так, до російсько-японської війни багато російських селян навіть не знали про існування Японії як країни, а серед освіченіших прошарків російського суспільства домінувала впевненість у перемозі і напівпрезирливе ставлення до японців та їхнього військового потенціалу. Після поразки у цій війні ставлення до Японії в Росії докорінним чином змінилося на обережно-поважливе, а презирливий образ «жовтих макак» поступився місцем образу «фанатичних самураїв» [202; 321]. Друга світова війна змінила образ СРСР – у 1945 р. після перемоги над фашистською Німеччиною (але до початку «холодної війни» у 1946 р.) ставлення до СРСР у країнах Заходу було переважно позитивним [163; 299; 319; 320]. З іншого боку, як зазначають фахівці, мілітаристське та нацистське минуле ФРН досі негативно відображається на її міжнародному іміджі [33]. Є дані, що військові дії США та їхніх союзників по НАТО на Балканах, в Іраку та Афганістані в 1990-х рр. погіршили імідж цих країн та атлантичного альянсу в цілому в свідомості українців [32; 325], росіян [10; 80; 97] та мешканців ряду інших країн [491]. Дослідники також відмічають зміни геополітичних уявлень росіян після військового конфлікту Грузії та Росії в Осетії у 2008 р. (різке погіршення ставлення не лише до Грузії, але й до її союзників – США, України) [9].

Крім війн, значний вплив на сприймання своєї та інших країн можуть справляти інші історичні події трагічного характеру, котрі деякі науковці характеризують як «колективні травми» [76]. Так, значна кількість поляків досі не може пробачити Росії подій у Катині, а Україні – «волинської різанини». Тривале існування ворожого образу Туреччини у масовій свідомості вірменів бере початок з геноциду останніх у 1915 р. Тому не випадково, що навіть на початку XXI ст. Туреччина у вірменських ЗМІ часто висвітлювалась як ворожа, нецивілізована, недемократична країна [487]. Іншим яскравим прикладом є соціально-психологічні наслідки нью-йоркських терактів 11 вересня 2001 р., які сприяли поширенню антиісламських та антиарабських стереотипів у країнах Заходу (особливо у США) [8], вплинули на динаміку позитивних установок до війни серед американців [265; 440], а також призвели до критичного переосмислення частиною американців ролі та місця власної країни у світі, певного зниження етноцентризму [265].

ГПС може змінюватися під впливом перебування певної території або нації у складі іншої держави (або під її впливом). Як наслідок, образи сусідських країн іноді є менш позитивними, ніж віддаленіших держав (адже історія «сусідських взаємовідносин» може бути сповнена різних конфліктів, претензій тощо). Зокрема, Л. Найдьонова веде мову про феномен «постійних локальних конфліктів» між сусідами, як один з проявів соціально-психологічного становлення та існування територіальної спільноти [253]. Так, згідно з даними досліджень 2007 р., західноєвропейці часто асоціювали Росію із «душевним народом», у той час як серед мешканців Східної Європи домінували асоціації «бідність», «корупція» та «країна третього світу» [172]. Дослідження геополітичних установок корінних мешканців пострадянських прибалтійських республік виявляють наявність широкого набору ворожих стереотипів до колишнього «старшого брата» – Росії [180]. Негативні образи Росії-СРСР є поширеними і у Польщі, чій території, як відомо, також частково належали східному сусіду (але при цьому практично відсутні

негативні образи західних країн, які також захоплювали польські землі) [90; 143]. Аналогічні установки до Росії поширені й у Західній Україні, особливо в Галичині [239]. А дослідження ментальних карт світу угорських студентів виявило, що вони негативно сприймають не лише Росію, але й Україну, а також інших колишніх «колег» по «соціалістичному табору» (Румунію, Словаччину, Сербію, Болгарію) [498].

Поряд із тим певні колізії буденної ГПС мають місце й у тих країнах, які втратили окремі території. Так, серед частини громадян Росії поширена тенденція несприймання окремих пострадянських республік (передусім України та Білорусі) як самостійних суверенних держав [142; 490]. Заради справедливості зазначимо, що це не є специфікою саме російської ГПС. Відомо, що протягом багатьох десятиліть значна частина поляків не сприймає так звані «креси» (Львів та інші східні території колишньої Речі Посполитої) як українські землі [70; 201].

У випадку з пострадянськими країнами вагомим є чинник спільного історичного минулого, який, зокрема, спричиняє специфічне сприймання кордонів між колишніми «братніми республіками». Так, за даними С. Хобти (2009 р.), мешканці прикордонних регіонів України та Росії загалом негативно сприймали українсько-російський кордон – він уявлявся їм не як «справжній кордон» між державами, а, швидше, як штучна межа між «своїми» (братніми народами), котра нав'язана політиками і ускладнює життя простим людям [379; 380]. Схожі тенденції були виявлені й іншими науковцями [84; 183]. З другого боку, зникнення політичних кордонів між «братськими» країнами, і навіть між одним народом, не завжди призводить до зникнення «ментальних кордонів». Показовим є приклад із об'єднаною Німеччиною, де значна частина мешканців західної та східної частин вважають, що між цими регіонами досі залишаються суттєві відмінності (а кожен сьомий німець підтримує ідею повернення Берлінської стіни) [279]. Певні аналогії викликає і сприймання частиною населення України її західного та східного регіонів.

Слід також зазначити, що вплив описаних вище чинників (війни, геноцид, окупація тощо) може бути як безпосереднім (і тоді, фактично, це перетворюється на особистісний чинник – життєвий досвід), так і опосередкованим (на наступні покоління). В останньому випадку ми фактично маємо справу із впливом колективної пам'яті або історичної свідомості (сукупністю історичних образів та уявлень, наявних у масовій свідомості). Не випадково Т. Ємельянова розглядає колективну пам'ять вагомих чинників формування буденної політичної свідомості [115].

На формування образу країни безумовно впливає характер внутрішньої та зовнішньої політики держави. Яскравішим прикладом є ставлення у світі до США, чия політика часто викликає своєрідну світоглядну поляризацію. Саме тому американськими науковцями багато років досліджується феномен «антиамериканізму» – світоглядної установки до негативного сприймання США як держави та американського суспільства зокрема. Було виявлено, що антиамериканізм має кілька складових, зокрема політичну (неприйняття політики та ідеології США), культурну (критичне ставлення до американських звичаїв, масової культури), економічну тощо. Дослідження 2002 р. виявило, що вираженість різних складових антиамериканізму у світі коливається залежно від регіону. Зокрема у країнах Азії був більше виражений культурний та політичний антиамериканізм, тоді як у країнах Західної Європи – економічний [424]. Загалом, як вказують результати ряду опитувань, найкритичніше ставлення найчастіше проявляється або до «супердержав» (США, Росія), або до країн, які є учасниками тривалих регіональних конфліктів (Ізраїль, Ірак, Іран, КНДР тощо) [49; 199].

Фахівці зазначають, що формування у 1990-х рр. негативного образу незалежної України у світі пов'язано з цілою низкою чинників, зокрема економічних (низькі показники загального економічного розвитку, зростання «тіньової економіки»), соціальних (низький рівень життя населення, зростання безробіття), внутрішньополітичних (невідповідність вітчизняного законодавства світовим стандартам, непрозорість та корумпованість

політичної системи), зовнішньополітичних (відсутність чіткого зовнішньополітичного курсу), інформаційних (нестача інформації про державу у світовому інформаційному просторі) тощо [285; 286; 409; 418]. Вітчизняні дослідники зазначають, що події «помаранчевої революції» 2004 р. призвели до покращення образу України як у самій країні [288], так і за її межами [278; 363; 409]. Слід зазначити, що сприймання інших країн пов'язано не лише з обстановкою, що склалася безпосередньо у них, але й з обстановкою у країні проживання сприймаючих. Зокрема, є дані про динаміку образу Росії серед українських студентів на фоні змін політичної та економічної ситуації в Україні протягом 2004-2007 рр. [288; 289].

На даному етапі певний вплив на формування геополітичних уявлень здійснює процес глобалізації. Так, згідно з Р. Дженкінсом, одним з основних проявів глобалізації постає одночасне «зменшення» і «збільшення» світу. «Зменшенню світу» сприяють розвиток електронних ЗМІ, ринкова інтеграція тощо. Одночасно розвиток комунікацій, туризму, збільшення потоків різних ресурсів призводять до того, що локальні світи повсякденності все більше пов'язуються з великим світом – відбувається своєрідне «розсунення кордонів» [96]. Тому не випадково ряд науковців веде мову про зникнення та «розчинення» традиційних картографічних образів світу [412] та національно-державних образів [128]. Наслідком таких ідей стала поява уявлень про «світ без меж». Ряд зарубіжних науковців зазначає, що у зв'язку з інтеграційними процесами у Європі перед європейцями постала проблема вибору геополітичної ідентичності – збереження традиційної національно-державної або формування загальноєвропейської [478]. Поряд із тим, за даними досліджень 1990-2000-х рр., лише незначна частина (у межах кількох відсотків) громадян країн ЄС ідентифікували себе як «європейці» [5; 306].

Зміст геополітичних уявлень, без сумніву, зумовлюється політичною ідеологією та пропагандою, які, власне, і спрямовані на формування тієї чи іншої політичної (зокрема геополітичної) свідомості, «потрібної» картини світу. Прикладом є радянська пропаганда 1920-1930-х рр., яка часто

формувала доволі неадекватні уявлення про геополітичну реальність не лише у простих громадян СРСР, але й у багатьох представників військово-політичного керівництва країни. Передусім, створювався «чорно-білий» образ геополітичної реальності: буржуазний Захід (на чолі із Англією та США), переповнений багатьма соціальними, економічними та політичними проблемами, і протиставний йому СРСР, як єдина позитивна альтернатива. Роль СРСР у міжнародних справах постійно перебільшувалася, створювався та поширювався стереотип про СРСР як країну, без якої у світі неможливо вирішити жодного важливого питання. Відповідно, перебільшувались і досягнення радянської економіки та культури, проголошені «найпередовішими у світі». У той же час кількість негативної інформації про країни Заходу стабільно перевищувала показник позитивних відгуків (останні часто зводились до визнання технічного прогресу в капіталістичних країнах) [71; 72; 233; 321]. Як зазначає О. Голубєв, наприкінці 1930-х рр. під впливом офіційної пропаганди у масовій радянській свідомості склалось уявлення про Захід як *«про антисвіт, де все «не так», де все не по-людськи і все є страшним...»* [71]. Теза про класову боротьбу, що постійно точиться, закономірно призводила до формування ворожого образу світу, де СРСР виглядав як фортеця, оточена з усіх боків ворожими силами («міжнародною буржуазією»), а тому змушена бути постійно готовою до війни з ними. Таким чином, картина світу набувала доволі поляризованого характеру за принципом «ми – вони». До 1940-х рр. у радянській пропаганді активно використовувалася теза про всесвітню революцію, яку начебто були готові підтримати пролетарії зарубіжних країн [72; 321]. Цікаво, що навіть образ внутрішнього ворога часто пов'язувався з зовнішнім ворожим оточенням – одним з ключових типажів «ворогів народу» були «шпигуни іноземних держав та їхні агенти» [15]. Можна побачити, що частина вищевказаних стереотипів виявилася доволі живучою.

Слід також зауважити, що неадекватні, а часом і напівміфічні, уявлення про простір за межами СРСР трималися у суспільній свідомості радянських

громадян й у післявоєнний період. Зарубіжний світ сприймався недиференційовано (як і подавався офіційною пропагандою), і особливої різниці між іншими країнами більшість радянських громадян не відчувала. Винятком були лише країни «соціалістичного табору», які сприймалися дуалістично – «свої, союзники», але «закордоння». Щодо ворогів, то їх часто «скидали в одну купу», не сумніваючись у їхній тотожності та союзі між собою. Поряд із тим іноді офіційна пропаганда призводила до зовсім протилежного ефекту. Так, згодом частина громадян СРСР, на особистому досвіді розчарувавшись у першій частині пропагандистської тези «у СРСР все гарно, а на Заході все погано», починала протилежно сприймати й другу – звідси поширення уявлень про «казковий Захід». У цілому, як зазначала з цього приводу О. Едельман, *«народне мислення, як і радянська пропаганда, сприймало зарубіжжя як інший світ, тридев'яте царство, справжнє Потойбіччя...»* [411].

Крім загальнодержавної політичної пропаганди, ще одним чинником формування геополітичних знань є ідеологія ряду політичних партій та рухів. Так, програми українських політичних організацій пропонують доволі широкий діапазон образів майбутньої України: як члена «Союзу Радянських Республік» (КПУ), «рівноправного впливового члена європейської спільноти» («Наша Україна»), «геополітичного центру Європи» (ВО «Свобода»), «третього Гетьманату» (УНА-УНСО) тощо. Такі програми нерідко містять образи й геополітичних союзників та ворогів. Поряд із тим ряд дослідників вважає, що існуючі у членів молодіжних політичних об'єднань уявлення про власну державу, як правило, є вже формованими з боку неполітичних інститутів політичної соціалізації (ЗМІ, сім'я) [46].

Говорячи про геополітичну пропаганду, неможливо обійти увагою її тісний зв'язок із системою освіти. Вважається, що основною «заполітизованою» дисципліною є історія, що формує базові політичні уявлення про власну країну, її союзників та ворогів тощо. Поруч із цим певне «ідеологічне навантаження» можуть також нести й інші дисципліни, зокрема

географія (вивчення території та кордонів «своїх» та «чужих» земель), література (пропонує твори із сюжетами, які часом пов'язані з геополітичними подіями) тощо. Відповідно зміст навчальних програм, підручників, історико-географічних атласів часто має виражене геополітичне забарвлення. Прикладом є ситуація зі сприйманням західноукраїнських земель, які в українських підручниках розглядаються як «повернені землі», а у польських – як «втрачені «східні креси». Загалом, як вітчизняні, так і зарубіжні історики відмічають тенденцію поширення у підручниках та історичних працях з України, Росії, Польщі тощо однобічних негативних стереотипів сусідських держав [264; 417]. Таку ж ситуацію можна спостерігати й в інших випадках тривалого політичного (тим більше військово-політичного) протистояння. Так, арабо-ізраїльська війна кінця 1940-х рр. в ізраїльських підручниках висвітлюється як «війна за незалежність» (у ході її, власне, й виникла держава Ізраїль), а у палестинських позначається терміном «накба» – «катастрофа» (у ході її палестинці втратили ряд територій) [489].

Загалом, певний парадокс полягає у тому, що, з одного боку, практично кожна ідеологія та політична пропаганда як мінімум спрощує образ світу, а як максимум – повністю викривлює його; з іншого боку, це не стільки заважає, скільки допомагає більшості людей. Як зазначав з цього приводу В. Васютинський, *«Ідеологія... це суцільний передсуд, завдяки якому, проте, образ світу стає зрозумілим...»* [52, с. 400], а також *«когнітивне спрощення світу виконує важливу адаптивну функцію... Опинившись сам на сам із безмірним хаосом об'єктивної дійсності, особа не могла б жодним чином у ньому орієнтуватися та регулювати власну активність. Виробивши натомість певну ідеологію, вона ніби відвойовує фрагмент дійсності...»* [52, с. 401].

Розглядаючи чинники ГПС, неможливо обійти увагою засоби масової інформації. У більшості випадків людина осмислює та оцінює геополітичні події та процеси, спираючись саме на повідомлення мас-медіа, оскільки для

усвідомлення «макрорівневих» соціально-політичних процесів особистого життєвого досвіду часто буває замало. За даними вітчизняних, російських та західних досліджень, основним джерелом геополітичної інформації для населення, було і залишається телебачення [109; 252; 297; 322]. Тому дослідники закономірно відмічають, що в основі сучасного соціокультурного сприймання простору домінує відеокомунікаційна віртуальна реальність, а ЗМІ відіграють не просто важливу, а вирішальну роль у формуванні іміджу країн та картини світу в цілому [177; 178; 179; 181; 216; 371]. Не випадково у наукових працях трапляються терміни типу «медіа-картина світу», «журналістська картина світу», «телевізійна картина світу», «інформаційна картина світу» тощо [112]. У цьому контексті привертає увагу думка В. Колосова про те, що у сучасну епоху уявлення про світ, створені ЗМІ (передусім телебаченням), замінюють людям сам світ [178; 179]. З іншого боку, ЗМІ є «проміжною ланкою» впливу ряду інших соціальних чинників ГПС – політичної пропаганди, мистецтва (кіно та ін.), соціокультурних стереотипів тощо.

В. Феклюніна зауважує, що, встановлюючи інформаційний «порядок денний», ЗМІ фокусують увагу аудиторії на одних подіях або явищах, тоді як інші залишаються не охопленими ними і, як наслідок, не впливають на імідж країни. Наприклад, образ Росії 2000-х рр. у американських ЗМІ часто пов'язувався з СРСР, внаслідок чого він був доволі суперечливим, із суттєвою часткою негативних стереотипів часів «холодної війни» [371]. Згідно із С. Кобзєвою, в американських ЗМІ загалом домінує сприймання Росії крізь призму політики та економіки (ядерна та енергетична країна). Аналогічне сприймання стосується ворога США – Ірану. В той же час у матеріалах про союзну Велику Британію домінує інформація про суспільство, культуру, життя людей тощо [172].

Дослідники зазначають факт домінування негативного іміджу України у 1990-х–на початку 2000-х рр. у зарубіжних ЗМІ. У повідомленнях останніх Україна асоціювалася з Чорнобилем, розваленою економікою, ненадійним

інвестиційним кліматом, корупцією, політичними скандалами, нелегальними мігрантами тощо. Позитивні відомості про нашу державу подавалися дуже обмежено або взагалі були відсутні [37; 206; 240; 409; 418]. Зокрема дані аналізу публікацій в авторитетних виданнях США, Великої Британії та Росії за 2000-2004 рр. показали, що лише 20% згадок про Україну мали позитивний характер, 30% – нейтральний і 50% – негативний [409]. 2012 р. частка негативної інформації про Україну в світових ЗМІ сягала вже 80% [335]. Скандально відомим прикладом західної антиукраїнської пропаганди у ЗМІ став випадок із передачею ВВС напередодні чемпіонату Європи з футболу 2012 р., в якій Україна зображувалась як держава, де панують расизм та хуліганство місцевих уболівальників. Не менш відомим прикладом стали систематичні викривлення та дезінформація про події в Україні (Євромайдан, ситуація в Криму) у ЗМІ Росії на рубежі 2013-2014 рр.

Зазначимо, що така упередженість стосується не лише пострадянських країн. Зокрема ті ж самі британські мас-медіа напередодні чемпіонату світу з футболу 2010 р., який проходив у ПАР, формували негативний імідж цієї країни [465]. Провідними лексемами у друкованих ЗМІ США при описі Китаю виступають «диктатура», «тиранія», «гегемонія», «корупція», «цензура» [352]. Висвітлення колишньої Югославії (Сербії) у західних ЗМІ 1990-х рр. спиралося на образи «геноцид», «тюрма народів», «етнічні чистки», «концтабори» тощо [61]. Ну а основними темами західних інформаційних повідомлень про цілу частину світу – Африку – є «дефіцит демократії», «корупція», «бідність» та «племінні війни» (що повністю узгоджується із геополітичною стигмою «третій світ») [481].

Досліджуючи особливості геополітичного дискурсу в газетах Росії, США та Іспанії при висвітленні журналістами міжнародних подій, Х. Луна Моралес виявила, що частина виступів детермінована вузькими інтересами держав або блокових об'єднань, що, у свою чергу, призводить до формування неадекватної моделі світу та конфронтації. Зокрема, якщо досліджувані російські видання підкреслювали багатополлярність сучасного

світу, то в іспанських ішлося про лідируючу роль у світі ЄС та США, а в американських – лише США [216]. Дослідження В. Колосова та інших виявили «єгоцентричні» тенденції у пресі ряду західноєвропейських країн (Німеччина, Франція) та США – основну увагу вони приділяли висвітленню подій саме у Західній Європі та Північній Америці (тобто найбільш економічно розвинутих регіонів). Інформації стосовно інших регіонів було менше, і стосувалась вона головним чином «гарячих подій» – військово-політичних конфліктів (Балкани, Близький Схід та ін.), економічних та кримінальних проблем (Росія), спортивних змагань тощо [181]. Про відмінності тематичного висвітлення країн Західної та Східної Європи у пресі США та Великої Британії ведуть мову й Н. Замятіна та К. Арутюнян. Вони, зокрема, виявили, що західноєвропейські країни розглядаються переважно у контексті економічного та культурного розвитку, у той час як східноєвропейські держави – у контексті політики, військових конфліктів, злочинності. Дослідники також ведуть мову про феномен формування «залежних образів», коли образ однієї країни формується майже виключно крізь призму образу іншої. Так, образи балканських країн у західній пресі майже завжди «прив'язані» до образів колишньої Югославії та війни на Балканах [141]. Схожу тенденцію в 2015 р. було виявлено й стосовно України, чий образ у масовій свідомості європейців, найчастіше пов'язувався із військовим конфліктом та Росією [281].

Ряд дослідників вказує на тенденцію замовчування тієї чи іншої геополітичної інформації у ЗМІ. Так, у радянській пресі 1970-1980-х рр. обсяг інформації про африканські країни «соціалістичної орієнтації», був значно більшим, ніж стосовно країн, що орієнтувалися на Захід [1]. Можна згадати й більш сучасні «медіаперекоси». Так, роль жертви у військовому конфлікті у колишній Югославії практично всіма західними ЗМІ відводилась лише мусульманам, при цьому жодним словом не згадувалося про етнічні чистки серед сербського населення. Ну а Чеченська війна довгий час подавалася виключно як перелік «звірств російських військ» [273]. Для

пояснення вищевказаних прикладів можна скористатись терміном Ю.Сороки «схема сприймання соціального простору». На думку дослідниці, така схема, з одного боку, визначається соціально-ідеологічними особливостями ЗМІ, а з іншого – сама визначає зміст інформації, що надається [349].

Важливу роль відіграють ЗМІ й у формуванні геополітичних образів «меншого рівня», зокрема образів регіонів країни. Цікавою в цьому плані є типологія регіональних «медіаобразів», запропонована М. Грибок за результатами дослідження особливостей інформаційного висвітлення регіонів Росії по каналах ТБ. По-перше, це так звані «особливі регіони», які характеризуються підвищеною увагою ЗМІ і в суспільній свідомості асоціюються із певними незвичайними («екзотичними») характеристиками (приклад – Чеченська республіка). По-друге, це «регіони постійної уваги» з боку ЗМІ – столичний та найбільш заселені регіони країни. «Регіони однієї події» стають відомими завдяки одиничній екстраординарній події (теракт, катастрофа тощо). Підвищена увага ЗМІ до певних об'єктивних політичних, економічних та інших проблем у тому чи іншому регіоні формує імідж так званих «проблемних регіонів» (наприклад, «гарячі точки»). Образ «регіону однотипних подій» складається внаслідок регулярних однотипних подій (сюжетів), що мають місце у певній місцевості (наприклад, аварії на вугільних шахтах). Насамкінець дослідниця виокремлює так звані «невидимі регіони», які дуже рідко висвітлюються у центральних ЗМІ [81].

Отже, бачимо, що в основі сучасної буденної ГПС вагоме місце належить штучним «медіа-образам». Відмічаючи перевагу образної складової у моделі світу сучасних людей, С. Дружилов аналізує психологічні наслідки такого становища – інформація, яка надходить від ЗМІ (ТБ), часто оминає фільтр свідомості і впливає безпосередньо на почуття (тут можна згадати відомий вислів А. Кончаловського: *«Картинка сильніша за слово!»*). Такий «перекіс» у поданні інформації послаблює значущість другої сигнальної системи людини, самостійність її мислення. У результаті розуміння світу замінюється сумою розрізнених уявлень про нього, а модель світу фактично

стає відображенням не стільки об'єктивного, скільки віртуального світу [106]. Про ці ж тенденції ведуть мову й інші науковці. Так, на думку Т. Балаболіної, у сучасних умовах інформаційного перевантаження виникає мозаїчний образ навколишньої дійсності, який не відповідає потребі свідомості у цілісності її сприймання. Як наслідок, відбувається конструювання придатної картини світу з боку індивідуальної та суспільної свідомості, яка носить міфологічний характер [24]. І. Лакост також зазначав, що розпізнавання сучасних геополітичних процесів широкі верстви населення здійснюють, базуючись не на основі раціонального підходу до реальності, а на основі штучно створених ЗМІ геополітичних уявлень (символів та ідей) [249]. Все це, на наш погляд, свідчить про вагомую роль у буденній ГПС так званих «симулятивних образів» – уявлень мас про об'єкти соціального буття, які виникають на основі особливого знаково-символічного сприймання, прямого чи побічного впливу ілюзорних, симулятивних характеристик об'єкта, що призводять до викривлення, заміщення або повного витіснення реальності [114]. Цікаво, що ряд описаних фахівцями ознак симулятивних образів (штучність, акцент на зорове уявлення, несправжність, серійність тощо), може стосуватись і масових медійних геополітичних образів.

Фахівці зазначають, що пропагандистський вплив сучасних ЗМІ на ГПС здійснюється шляхом застосування комплексу різних медійних та соціально-психологічних маніпулятивних технологій. Так, у ході «іракських» воєн американські ЗМІ використовували прийоми відбору драматичної або розважальної інформації, фрагментарної подачі інформації з акцентуванням уваги лише на окремих аспектах реальності (т.зв. «фреймінг»), персоналізації («С. Хусейн – другий Гітлер»), оперування словами-«прикриттями», евфемізмами, професійними термінами і жаргонізмами без пояснення публіці їхнього значення («операція», «другорядний збиток», «законна мішень» тощо) [275]. Зазначимо, що використання психолінгвістичних технік, які передбачають добір того чи іншого лексичного способу передачі інформації,

є доволі поширеним прийомом у діяльності ЗМІ. Фактично йдеться про явище підміни понять: «війна – збройний конфлікт», «розкол країни – прагнення незалежності», «повстанці – терористи» тощо. Показовими для ілюстрації наслідків такого «інформування» є результати дослідження Л. Городецької (1999 р.) під час військових дій НАТО проти Югославії. Так, було встановлено, що асоціації стосовно цього військового конфлікту в російських студентів («агресія», «варварство», «втручання», «братерський» – щодо сербів, «бойовики» – щодо албанців) та в їхніх американських однолітків («геноцид», «релігія», «етнічний») цілком відповідали лексиці та пафосу ЗМІ відповідно Росії та США [77]. Цей приклад також ілюструє відомий феномен «подвійного стандарту». Окремі науковці зазначають, що подвійні стандарти є наслідком більш загального феномена сприймання у системі «свій–чужий», а тому доволі часто проявляються на рівні міжнародних та міжнаціональних відносин [361]. Про використання західними ЗМІ широкого набору методів створення ворожих геополітичних образів (дemonізація, вибірковість у поданні інформації, стигматизація, символізація, висміювання та приниження, викривлені узагальнення, маніпуляція картографічним матеріалом тощо) ведуть мову й інші науковці [422].

Поряд із тим вплив ЗМІ має свої межі. Так, під час висвітлення подій у Сомалі (кадри з убитим американським солдатом), на Балканах (концтабори) або в Іраку (операції НАТО) вплив ТБ на західних глядачів був доволі сильним. Водночас репортажі про геноцид у Руанді 1994 р. суттєво не вплинули ані на політику, ані на суспільну думку Заходу. Отже, дослідники зазначають таку закономірність: події у країнах, які не мають стратегічного інтересу для Заходу, як правило, не викликають хвилі суспільних настроїв. До того ж може спостерігатись ефект десенсибілізації громадських думки до певної інформації. Так, репортажі про теракти палестинських смертників на території Ізраїлю регулярно висвітлюються у ЗМІ, хоча не викликають сильного емоційного ефекту [273]. Дані російських дослідників свідчать про

іншу тенденцію – поширення у 2000-х рр. серед росіян критичного ставлення до медійних образів власної країни. Зокрема «образ Росії у ЗМІ» уявлявся як більш бідний, чужий, неосвічений, слабкий, прозахідний, холодний та залежний, ніж «реальна» Росія [234]. Цікаво, що навіть дані радянських соціологів початку 1980-х рр. свідчили про обмежений характер впливу як офіційних ЗМІ, так і «ворожих радіоголосів» на суспільну думку громадян СРСР з приводу зовнішньополітичних проблем [155].

Вагомим соціальним чинником ГПС є мистецтво, психологічний вплив якого був відомий ще у давнину (що призводило до його неодноразового використання у пропагандистських цілях). Особливу увагу слід звернути на літературу, котра довгий час фактично виступала єдиним каналом масової комунікації. До появи сучасних електронних ЗМІ саме твори мандрівників, купців і дипломатів про ті чи інші країни часто були єдиним джерелом геополітичної інформації і, відповідно, досить стійких геополітичних стереотипів. Пізніше роль геополітичних «PR-менеджерів» почали виконувати професійні географи, історики та письменники. Так, свій внесок у створення стереотипного, а часом, і досить викривленого, образу України зробила польська література. Зокрема авторами ряду художніх творів XIX-XX ст. («Вогнем та мечем» Г. Сенкевича та ін.) був створений образ України як краю постійних бунтів та інших жорсткостей козаків і їхніх нащадків [353]. Особливої уваги у контексті створення яскравих географічних, а іноді й геополітичних образів заслуговує російська література. Так, російськими письменниками у XIX ст. був створений образ «воюючого Кавказу», а «Кавказький бранець» О. Пушкіна у 1820-1830-х рр. був свого роду нормативним текстом про Кавказьку війну та цей регіон, своєрідною «відправною точкою» для всіх, хто писав про цю землю, «гідом» по ній [16]. Цікавою є думка В. Шаповалова про те, що саме класична російська література була одним із джерел неадекватних західних стереотипів стосовно Росії. Він зазначав, що при сприйманні Росії на Заході часто орієнтуються на твори тих видатних письменників (Ф. Достоевський, І. Тургенєв, Л. Толстой,

А. Чехов тощо), які є більш відомими та доступними для західної ментальності (що, відповідно, призводить до ігнорування творів інших митців). Зокрема, перебуваючи у радянському полоні, німецький фельдмаршал Ф. Паулюс визнавав, що помилково сформував своє враження про Росію та її населення, орієнтуючись на неврівноважених і безвольних персонажів у творах Ф. Достоєвського [391].

Помітний психологічний вплив на сучасну ГПС має такий мистецький жанр як кіно, адже у ХХ ст. він поєднався з таким потужним соціальним інститутом, як телебаченням. Яскравим прикладом можуть бути кінофільми часів «холодної війни» про «розвідників-шпигунів», де, як правило, чітко вказувалися ворожі геополітичні сили. Класичним західним зразком є популярна кіноопея про Джеймса Бонда, «географія походжень» якого часто відображала карту існуючих геополітичних загроз у період «холодної війни» [448]. Намагався не відставати від західних колег й радянський кінематограф. Цікавим є те, що, за даними О. Федорова, обидві конфронтуючі сторони у своїх кінофільмах часто використовували однакові стереотипні сюжети: шпигуни проникають на територію країни (СРСР, США, Західного світу), щоб здійснити диверсії або вивідати військові таємниці; одна країна таємно готує напад на іншу; нелюдський псевдodemократичний або тоталітарний режим пригнічує власний народ; звичайні громадяни однієї країни «розкривають очі» громадянам (військовим) іншої країни, які введені в оману політичною пропагандою; на шляху закоханих виникають перепони, пов'язані з політичною конфронтацією країн. При цьому досить часто використовувалися квазіреалістичні та гротескні прийоми показу життя людей у «ворожих державах» (наприклад: Нью-Йорк – сучасне, яскраве, демократичне та комфортне місто, у той час як Москва – темна, із довгими чергами біля магазинів та військовими патрулями на вулицях) [369].

Зазначимо, що впливати на ГПС можуть не лише «високі», але й «низькі» мистецькі жанри, зокрема комікси та карикатура. Наприклад, окремі

західні дослідники ведуть мову про вплив образу головного героя відомої серії американських коміксів «Капітан Америка» (супергерой – борець зі світовим злом) на формування геополітичної ідентичності американців [447]. Іншим прикладом можуть бути розтиражовані у радянській пресі карикатури відомого творчого колективу «Кукринікси».

Багато науковців підкреслювало факт соціокультурної (етнопсихологічної, цивілізаційної) обумовленості пізнання людиною навколишнього простору – як «матеріального» (географічного), так і соціального [130; 186; 315; 386]. Існують емпіричні дані, які підтверджують відмінності у просторовому сприйманні представниками західних та східних цивілізацій [318]. Загалом, усе це пояснює появу концептів типу «національний образ світу» [66] або «етнічна картина (модель) світу» [214]. Так, у політичній культурі конфуціанського Китаю сформувалась упорядкована, ієрархічна картина світу, в котрій сама китайська імперія («Піднебесна») на чолі із «Синем Неба» (імператором) виконувала роль центру всесвіту, верхівки світової культури та мудрості. Тому не випадково упродовж багатьох століть весь світ у свідомості китайців був поділений на цивілізований Китай та некультурних варварів, а будь-яке прибуття до Китаю іноземців завжди розглядалось як визнання сюзеренітету імператора [50; 476]. Дослідники також відмічали зв'язок геополітичних поглядів китайців з особливостями їхнього філософського світосприймання. Як відомо, в основі останнього лежить вчення про двоєдність «Інь-Янь». Світлому «Янь» (яке завжди асоціювалося з власною країною) завжди протистояло і буде протистояти антипод «Інь» (ним свого часу були азійські варвари, західні колонізатори, японці, СРСР, а зараз – США). Отже, у даному випадку розуміння двополюсності світу є органічним наслідком китайської національної свідомості [249].

Етнопсихологічну обумовленість ГПС можна побачити й на прикладі західних культур, зокрема американської. На думку ряду дослідників, в основі зовнішньополітичної свідомості американців лежать такі національні

ідеї та цінності, як «американська мрія», «американська винятковість» та міф про месіанську ідею США у світі [197]. Зокрема, згідно з даними опитувань Геллапа 2000-х рр., доволі значна кількість американців переконана, що основними цілями зовнішньої політики їхньої країни повинні бути «підтримка демократії в інших країнах», «захист слабших країн від зовнішньої агресії», «забезпечення і захист прав людини в інших країнах» [323]. Цікаві крос-культурні тенденції взаємного геополітичного сприймання у країнах Європи та Північної Америки було виявлено британськими науковцями у 2008 р. Зокрема мешканці США більшою мірою виступали за розвиток тісніших відносин між ЄС та власною країною, ніж європейці. При цьому у самих європейських країнах міра підтримки цих взаємовідносин також суттєво відрізнялась – від 77% у поляків до 39% серед французів [520].

Етнопсихологічні чинники можуть впливати на рівень політичних та геополітичних знань мешканців різних країн. Так, за даними загальнонаціонального опитування у США (2006 р.), половина юних американців не могла знайти на карті місто Нью-Йорк та найбільшу річку країни – Міссісіпі. Але найменша географічна грамотність фіксувалась щодо зарубіжних країн. Так, більше половини опитаних юнаків не знали або давали хибну відповідь про розташування Японії, Іраку (і це при тому, що за останні роки США двічі воювали з ним, а з 2003 року там знаходяться американські війська), Великої Британії, Ірану, Ізраїлю та Афганістану [456]. Тому американські науковці б'ють тривогу з цього приводу, зазначаючи, що *«юні американці не виявляють інтересу до світу за межами США...»* [500]. Зазначимо, що такий «геополітичний егоцентризм» властивий не всім країнам Заходу. Так, дані опитування австралійських підлітків у 2000-х рр. показали, що більшість з них вважає знання про події у світі «важливими» або «відносно важливими» для себе [437].

Одним із найважливіших соціокультурних чинників індивідуальної та суспільної свідомості є мова. Ряд дослідників зауважує, що в основі організації картин світу лежать, передусім, лінгвістичні символи, а тому

люди, які використовують різні мови, і світ сприймають по-різному [19; 188; 307; 346; 398]. З'явився навіть термін «мовна картина світу», запроваджений Л. Вайсгербером. У сучасній лінгвістиці існують різні підходи до визначення даного поняття, але у цілому воно пов'язане з двома ідеями: по-перше, мовна картина світу відрізняється від «наукової», а, по-друге, кожна мова зображує дійсність дещо інакше, ніж це роблять інші мови [19; 307]. Поряд із тим мова здатна не лише інтерпретувати соціальну реальність, вона здатна її породжувати, або, за виразом П. Бергера та Т. Лукмана, «конструювати» [28]. Цей процес, зокрема, описаний у концепції лінгвістичної відносності Е. Сепіра–Б. Уорфа, згідно з якою особливості мови визначають структуру мислення та спосіб пізнання зовнішнього світу [414]. Окремі науковці навіть пропонують термін «мовна політична картина світу», котрий розуміється як сукупність уявлень про світ політики, певний спосіб концептуалізації політичної реальності, що склався у свідомості певного мовного колективу і відображений у мові [51].

Мовна опосередкованість ГПС проявляється, передусім, у тому, що різні мови передбачають різну семантику деяких географічних та політичних понять. Наприклад, С. Тер-Мінасова вказує на наявність семантичних відмінностей у російській та англійській мовах стосовно понять «держава», «країна», «Батьківщина», «Вітчизна». Так, поняття «Батьківщина» та «Вітчизна» у російській мові передбачають доволі сильне емоційне забарвлення і набагато меншу психологічну дистанцію між ними та «Я» (що, зокрема, проявляється в асоціаціях із матір'ю), ніж це спостерігається в англійській мові. Поряд з тим поняття «іноземний» для англійців має негативну семантику, на відміну від російської мови [357]. Є дані про наявність семантичних відмінностей у концептах «міжнародний тероризм» [68], «війна» [56], «імперія» [164], «кордон» [154] в англійській та російській мовах. Дослідниками описано відмінності у розумінні поняття «кордон» в російській та китайських мовах [30].

Важливим соціокультурним чинником ГПС постає геополітична

ідентичність. Остання, згідно із З. Жаде, виступає формою національної та державної ідентичності народів, яка, зокрема, містить уявлення про місце та роль своєї країни у геополітичному просторі, включає в себе ставлення до різних аспектів геополітичного світоустрою, певні картини геополітичного світобачення [118]. З нашого погляду фактично тут ідеться про переосмислення сусідства та територіальності, що, згідно із Л. Найдьоною є однією з основних складових рефлексивного капіталу будь-якої територіальної спільноти [254; 256]. Крос-культурні відмінності у геополітичній ідентичності доволі помітні на прикладі результатів досліджень, що проводилися серед мешканців західних та східних областей України. Показовими можуть бути дані опитування, здійсненого у 1990-2000-х рр. серед мешканців Львова та Донецька. Так, у 2004 р. більшість опитаних мешканців Львова повністю погоджувалася з тим, що кордони України неподільні, навіть ціною війни із Росією, а також із тезою, що Росія завжди експлуатувала Україну. Львів'яни частіше від донеччан повністю погоджувалися з тим, що Україна повинна прагнути до впливовості у світі [219]. Інше соціологічне дослідження, проведене у 2005 р. серед мешканців Заходу та Сходу України, також засвідчило наявність у них різних геополітичних уявлень. Так, п'ятірка країн, яких жителі Західної України вважали дружніми, мала наступний вигляд: Польща, Грузія, США, Росія та Німеччина. У той же час у східному регіоні дружніми вважались Росія, Білорусь, Польща, Німеччина, Молдова. На Заході України більшість опитаних назвали Росію ворожою країною, у той час як на Сході більше третини респондентів цю роль відводили США [192]. Суттєві розбіжності, а іноді й протилежний характер геополітичних уявлень та орієнтацій мешканців Заходу та Сходу України, фіксувалися й іншими дослідниками [85; 176; 245; 246; 280; 287].

Серед соціокультурних чинників ГПС важливу роль відіграють соціальні стереотипи геополітичного характеру. Є. Єгорова-Гантман та К. Плешаков вважають, що такі стереотипи можуть бути двох типів: стереотипи

сприймання та стереотипи пропаганди, при цьому останні, до певної міри, є вторинними [110]. Підкреслюючи важливу роль територіальних стереотипів у просторовому пізнанні, один із засновників «поведінкової географії» Дж. Голд зазначав, що *«окремі території, які ... не збігаються з можливими стереотипами, зазвичай розцінюються як ... винятки із загального правила, котре, у свою чергу, сприймається як залізний закон...»* [69, с. 150]. Результати багатьох досліджень свідчать, що саме завдяки цим «картинкам у голові» (спрощеним, а іноді й викривленим) люди часто сприймають основні елементи геополітичної реальності (країни, політичні події у них тощо). Яскравим прикладом є сприймання у світі Росії, побутові уявлення про яку часто спираються на стереотипи не лише радянських часів («комунізм», «КДБ»), але й XVI – XIX ст. («деспотизм», «холод», «велика», «хутра», «самовар», «горілка», «церкви», «ведмеді» тощо) [177; 274; 317; 351; 391].

Переважно негативні стереотипи, нажаль, поширені стосовно України. Зокрема, дослідження іміджу України до подій «помаранчевої революції» серед поляків виявило переважання саме негативних асоціацій. Останні були пов'язані з історією (нищення поляків у Західній Україні під час Другої Світової війни), особливостями національного характеру (націоналізм, ворожість, зловживання алкоголем), економічними (бідність) та соціальними (злочинність і корупція) проблемами тощо. Після «помаранчевої революції» імідж України та українців у свідомості поляків став більш позитивним, але все одно містив негативні уявлення, поступаючись іміджу багатьох інших країн [74; 201]. Схожі результати були отримані й іншими дослідниками [278]. Є дані, що застарілі («Радянський Союз», «війна») та негативні («кримінал», «боротьба», «суперечка») стереотипи стосовно України переважають і в німецьких ЗМІ [157].

Зазначимо, що дія геополітичних стереотипів є помітною й у сприйманні країн Заходу. Так, у 2000-х рр. російські науковці фіксували стереотипне сприймання росіянами як «ворожих» (США), так і «дружніх» країн (окремі держави СНД) [142]. Наприклад, основу образу Німеччини у свідомості

російської молоді складала «пиво», «сосиски», «Гітлер» та «автомобілі» [6]. Ряд вітчизняних фахівців пояснював низький рівень підтримки українцями ідеї членства України в НАТО стійкими негативними стереотипами, сформованими ще у часи «холодної війни» [149; 150; 151; 283].

Особливо слід зазначити наявність цілого комплексу стереотипів (культурних, етнічних, політичних) при сприйманні у системі «Захід-Схід». Одним з перших питань про неадекватність існуючих на Заході уявлень про Схід було поставлено Е. Саїдом, котрий позначив комплекс цих стереотипів терміном «орієнталізм». Останній розумівся ним як система викривлених та міфологічних уявлень (репрезентацій, доктрин), що були створені у західній культурі (політичних ідеологіях, мистецтві, науці тощо) як інструмент інтерпретації східних цивілізацій. Дослідник підкреслював, що значна кількість стереотипів про Схід була розроблена західними сходознавцями ще за колоніальної доби, ставши, таким чином, інструментом не стільки пізнання, скільки політичної дискримінації [204; 222; 328]. Зрозуміло, що все це не могло не викликати зворотної реакції у вигляді антизахідних геополітичних стереотипів. Деякі науковці визначають їх як «оксиденталізм» – систему антизахідних світоглядних установок, що передбачає дегуманізований (демонізований) образ Західних країн, їхньої культури, яка до того ж отримала поширення у мусульманському світі [439].

Як і інші соціальні стереотипи, стереотипні геополітичні образи є доволі стійкими щодо впливу інформації, яка їм суперечить, і трансформуються доволі повільно. При цьому найбільшою стійкістю відзначаються саме образи ворога [169]. Фахівці також звертають увагу на один цікавий феномен – геополітичні стереотипи, які носять взаємовиключний характер, тим не менш, можуть «уживатись» один з одним у загальній картині уявлень про країну. Так, на Заході загально визнаними є досягнення російської культури та науки, але саму Росію багато хто сприймав і продовжує сприймати як нецивілізовану країну; російську армію у західних джерелах часто зображували як погано підготовлену та озброєну (а її перемоги пояснювалися

«російською зимою»), що не заважало постійно побоюватися військової могутності Росії [86].

Тут слід зазначити, що важлива роль стереотипів у формуванні та функціонуванні ГПС пов'язана не лише зі змістовною специфікою останньої і, відповідно, неможливістю побудови картини світу на основі лише власного досвіду. Як зазначав В. Аллахвердов, свідомість не лише конструює уявлення людей про світ, але й намагається будь-якими шляхами підтверджувати наявні уявлення [7]. У цьому контексті можна згадати запропонований Дж. Райтом термін «підтримуюча географічна уява», котра підтримує та захищає існуючі у суб'єкта погляди на світ (і основу якої склали симпатії, антипатії, забобони тощо) [528]. Отже, геополітичні стереотипи (які часто і виконують «підтверджувальну» функцію) є невід'ємними складовими ГПС.

Як зазначає Н. Хазратова, формування образу держави у свідомості особистості тісно пов'язане з її соціальним статусом, адже місце у соціальній ієрархії задає певний «ракурс» бачення держави [375]. Погоджуючися з цим, додамо, що соціальне становище може не лише визначати специфіку сприймання та оцінки своєї або іншої держави, але й обумовлювати інтерес особистості до політичних (у т.ч. геополітичних) проблем. Цікавими у цьому плані є дані російських науковців, які у 2000-х рр. вивчали образ власної країни у представників політичної еліти (депутати) та безпритульних. Зокрема, одні дані вказують на суттєві відмінності образу Росії у перших та других (відповідно «оптимістичний» та «песимістичний» образи); інші дані свідчать про відсутність таких відмінностей [165]. Є дані про відмінності образу власної країни серед підлітків з різним соціальним статусом (з «благополучних сімей» та «дітей вулиці») [166]. Цікаво, що англійськими дослідниками також були зафіксовані відмінності у геополітичних уявленнях підлітків із різних соціальних верств. Зокрема представники «середнього класу» мали критичніші уявлення про Європу та Євросоюз, ніж їхні однолітки із сімей робітників [507].

Насамкінець слід зазначити, що науковці підкреслювали полідетермінаційний (багатофакторний) характер таких явищ, як формування політико-географічних знань [75; 430], внутрішньополітичного та зовнішньополітичного (міжнародного) іміджу держави [177; 410], зовнішньополітичних стереотипів [110], геополітичної культури тощо [404]. Все це, у свою чергу, вимагає звернути увагу на механізми ГПС, які забезпечують поєднання та комплексний вплив зазначених чинників.

1.4. Психологічні механізми геополітичної свідомості

Аналіз наукових джерел дозволяє виділити ряд психологічних механізмів, які прямо чи побічно можуть забезпечувати вплив розглянутих раніше чинників ГПС. По-перше, слід звернути увагу на механізми, що лежать в основі наочності як процесу засвоєння індивідом соціального досвіду. Відомо, що саме внаслідок наочності у загальноосвітніх закладах індивід отримує базові знання географічного та політико-ідеологічного характеру. Отже, йдеться про механізми когнітивного наочності, зокрема латентне наочності (передбачає створення когнітивних репрезентацій у результаті аналітичної обробки інформації), а також наочності шляхом міркувань (системи мисленнєвих процесів, які дозволяють формулювати абстрактні поняття). Завдяки першому механізму безпосередньо можуть формуватися уявлення про різні регіони, країни, світ у цілому. Другий механізм дозволяє, серед іншого, засвоювати знання політико-ідеологічного характеру. Ще одним механізмом наочності є механізм асоціацій – встановлення зв'язків між окремими знаннями або частинами досвіду. Відомо, що саме асоціації («Німеччина/Японія – автомобілі», «Росія – газ (Кремль)» тощо) часто лежать в основі уявлень про ті чи інші країни, починаючи із дитячого віку.

У випадках сильного емоційного впливу певного подразника може спрацювати механізм, відомий як «пам'ять-сполох» – досвід запам'ятовування особливо яскравих та значущих подій і подробиць, котрі мають шокуючий вплив. Американські дослідники, які запровадили цей термін, наводили наступні приклади «пам'яті-сполоху» – згадування подій нападу Японії на Перл-Харбор у грудні 1941 р., нью-йоркських терактів 11 вересня 2001 року тощо. Важливим є те, що цей механізм спрацює не лише в очевидців або учасників тих подій, але й у будь-яких осіб, для кого ці події є значущими [156].

Ситуативним механізмом ГПС може виступати мода, яка передбачає наслідування існуючих у суспільстві або групі смаків, захоплень тощо. Є багато прикладів того, як у різних суспільствах регулярно виникала «мода на країну». Так, у XVIII-XIX ст. серед російської аристократії з'являється та поширюється мода на Францію та Англію. При цьому, франкофілія (галоманія) та англomanія проявлялися не лише наслідуванням норм відповідної побутової культури (мова, норми поведінки, одяг тощо), але й певних політичних ідей [213; 390]. Наприкінці 1980-початку 1990-х рр. у СРСР та пострадянських країнах виникла чергова хвиля моди на Захід, у першу чергу на США. У 1990-2000-х рр. у Росії поширилась мода «на Японію», що стосувалася практично всіх аспектів культури даної країни [121; 160]. Отже, «геополітична мода» зумовлює виникнення та підтримання інтересів до культурних, економічних, політичних особливостей тієї чи іншої країни (регіону).

Оскільки суттєву роль у формуванні ГПС відіграють ЗМІ, прямі та непрямі види політичної пропаганди, неможливо не згадати механізми переконування (вплив на раціональну сферу психіки індивіда за допомогою набору певних аргументів, доказів тощо) та навіювання (вплив на емоційну, ірраціональну сферу індивіда, при некритичному сприйманні останнім «авторитетної» інформації). Зазначимо, що, за всіх відмінностей у цих механізмах, їхній вплив часто поєднується. Прикладом є телебачення –

джерело образно-вербальної інформації геополітичного характеру (хоча доволі часто роль «картинки» на телеекранах є вагомішою, ніж супутній «аналітичний коментар»).

З указаними явищами тісно пов'язаний механізм стереотипізації, тобто обумовленості сприймання різноманітними шаблонами, кліше. Відомо, що інформація геополітичного характеру, яка пропонується різними агентами політичної соціалізації, часто носить шаблонний, стереотипний характер. Передусім це стосується образів країн або певних географічних регіонів, їхніх лідерів, мешканців тощо. Доволі часто такі геополітичні стереотипи носять історично-зумовлений характер (війни, тривала окупація тощо) і тривають від багатьох десятиліть (образ «ворожої Німеччини» у ГПС росіян) до багатьох століть (ворожий образ Англії серед ірландців). Політична пропаганда та ЗМІ здатні формувати стереотипи і певних геополітичних процесів, подій (війн, конфліктів тощо). Так, наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. у ГПС мешканців західних країн було сформовано позитивно-виправдовуючий стереотип військових дій США по всьому світу як війн «за свободу та демократію», а згодом – як «боротьби зі світовим тероризмом». Важлива роль стереотипізації, зокрема, відображена у так званій імажинативній парадигмі сприймання «інших», котра передбачає наявність сукупності стійких позитивних ауостереотипів та негативних (або неадекватних) гетеростереотипів. Класичним прикладом цього є взаємосприймання Заходу та Сходу [17; 387]. Загалом, стереотипізація часто спрацьовує саме при формуванні образу ворога. Тому не випадково окремі науковці розглядають стереотипізацію як один із групових захисних механізмів, що проявляються в умовах зовнішньої загрози [403].

Але функціонування ГПС може бути пов'язане й з іншим механізмом – прототипом. Останній розуміється як один із механізмів категоризації об'єктів соціального світу, своєрідна когнітивна схема («еталон»), що, на відміну від стереотипу, більш деталізована і точна, адже є продуктом безпосереднього індивідуального досвіду [305]. Саме тому, прототипи

можуть спрацьовувати лише стосовно обмеженого кола геополітичних об'єктів та явищ (так, може бути геополітичний прототип населеного пункту або регіону, де тривалий час проживав суб'єкт).

Оскільки ГПС оперує різнотипною (як образною, так і абстрактно-логічною) інформацією, яка може трансформуватися з одного типу в інший, можна стверджувати, що тут можуть бути задіяні механізми кодування, декодування та перекодування інформації. Слід зауважити, що саме ці механізми часто називають зарубіжні науковці, згадуючи феномен «ментального картографування» (результатом якого і є ментальні карти простору) [463; 479]. Ці механізми можуть забезпечувати своєрідний «сплав» географічних та політичних образів і понять, їх «перетікання» з однієї форми в іншу (тут паралельно задіяний вже згаданий механізм асоціацій).

Важливу роль у функціонуванні свідомості загалом та ГПС зокрема відіграє механізм антиципації («випереджального відображення»), який лежить в основі прогнозування не лише власної діяльності, але й розвитку соціальних ситуацій. У контексті нашого дослідження слід згадати про феномен «політичної антиципації», продуктом якого виступають суб'єктивні моделі майбутнього перебігу політичних явищ, зокрема образи-прогнози майбутнього власної та інших держав [27; 93]. Дані емпіричних досліджень свідчать, що антиципаційні конструкти свідомості можуть мати як внутрішньополітичний, так і зовнішньополітичний характер [93]. Дійсно, ГПС відносно часто продукує прогностичні геополітичні образи («нічого доброго у цій країні не буде», «цю війну вони програють» тощо). Прикладом є дані дослідження установок громадян Туреччини стосовно вступу їхньої країни до ЄС. Зокрема виявилось, що прихильники такого кроку вбачають його наслідком, передусім, економічне процвітання країни, у той час як супротивники – втрату національної ідентичності [426]. Іншим прикладом геополітичної антиципації можуть бути дані опитування 2007 р., проведеного у США та ряді європейських країн з метою вивчення геополітичного образу майбутнього світу. Зокрема, переважна більшість опитаних була переконана,

що у 2020 р. домінуючою силою у світі буде Китай або США (залежно від регіону) [92].

Розглядаючи ГПС у контексті інформаційного впливу, слід згадати про механізм селекції (фільтрації) інформації. Автор класичної концепції «фільтру» Д. Бродбент описував його як механізм відбору вхідної інформації, котра є релевантною існуючому завданню. Пізніше виявилось, що фільтрація інформації може здійснюватися не лише на основі суто сенсорних ознак, але й за семантичними характеристиками. Стосовно ГПС механізм фільтрації може спрацьовувати у вигляді незацікавленості, або «відсіву», тієї геополітичної інформації (передусім, зі ЗМІ), яка не відповідає мотиваційним (ціннісним, світоглядним) особливостям суб'єкта. Як наслідок, у ряді випадків суб'єкт просто не звертає уваги на інформацію, яка стосується, наприклад, «далеких» (маловідомих, «нецікавих») регіонів та країн, або взагалі ігнорує певну інформацію (внаслідок когнітивного дисонансу із наявною картиною світу чи за низької зацікавленості геополітичними проблемами). Відомо, наприклад, що багато американців цікавляться, передусім, подіями у власній країні, у той час як міжнародній інформації часто-густо не приділяють уваги внаслідок її «неактуальності» (винятком є теми, які напряму стосуються власної держави, наприклад війна в Іраку) [322]. З другого боку, механізм селекції (фільтрації) часто спрацьовує у разі отримання позитивної інформації про ворожих геополітичних акторів. Приміром, деякі дослідники ведуть мову про поширену серед арабів тенденцію ігнорувати будь-яку позитивну інформацію про Ізраїль [467].

Важливу роль у формуванні ГПС відіграє міфологізація, наслідком якої є формування культурно-історичних, політичних та інших міфів у масовій свідомості. Якщо раніше міфологізація мала переважно спонтанний характер (наприклад, виникнення у XVI ст. міфу про сповнене золотом Ельдорадо), то з появою та розвитком ЗМІ вона отримала характер цілеспрямованої політичної технології (не випадково у працях сучасних дослідників міфологізація розглядається переважно у контексті впливу ЗМІ). Штучно

створені міфологічні політичні образи можуть мати як позитивний характер (наприклад, міф про США як країну, «де кожен може реалізувати власну мрію»), так і негативний (міф про «наших ворогів»), тобто приймати форму забобонів. Так, у суспільній свідомості поляків уже кілька століть живе міф про українців, як про «ворожих» та «жорстоких» бунтівників, козаків та бандерівців. У другій половині ХХ ст. було реанімовано міф про «ісламську загрозу» всьому «цивілізованому світу», створений ще у часи Середньовіччя. Сучасні вітчизняні дослідники вказують на міфологізацію як механізм формування регіональних геополітичних образів (Донбасу та ін.) [122; 145]. О.Бреусенко-Кузнецов узагалі вважає, що створення та поширення геополітичних міфів є невід'ємним атрибутом зовнішньої політики держав та ідеологічним підґрунтям військово-політичних акцій (зокрема розширення НАТО на Схід та військової операції проти Югославії) [40; 41]. Так, на думку Дж. Еш, міфологічним підґрунтям американської політики «війни з тероризмом» після терактів 11 вересня, стали міфи про «винятковість Америки» («захисницю свободи») та «протистояння цивілізації і варварства» [453].

Оскільки сприймання людини нерозривно пов'язане із причинною інтерпретацією дій та вчинків об'єкта, у ГПС задіяно механізм каузальної атрибуції. Хоча у класичному визначенні цей механізм передбачає причинну інтерпретацію вчинків іншої людини, він також може бути задіяний і при сприйманні колективних суб'єктів (зокрема держав). Так, за даними російських соціологів, більшість росіян при інтерпретації геополітичних процесів покладається на традиційні каузальні схеми, де у ролі причин виступають інтереси найсильніших та найбагатших сил (держав). Зокрема, основною причиною «кольорових революцій» 2000-х рр. на пострадянському просторі (Україна, Грузія, Киргизія) вважалася політика США з просування власних інтересів [207].

При усвідомленні геополітичних явищ може проявитись ще один атрибутивний механізм – атрибуції відповідальності (або умовно – «пошуку

ворога»). Сутність останнього полягає у «знаходженні» або конструюванні образу «ворога», якому можна приписати відповідальність за ті чи інші соціальні невдачі, лиха, проблеми. Оскільки ж практично кожна ідеологія пропонує образ «ворога», то механізм атрибуції відповідальності діє разом із механізмами (переконування, навіювання тощо) впливу політичних ідеологій. Така атрибуція може мати як внутрішній, так і зовнішній характер – причинами проблем можуть вважатись інші нації («москалі», «араби»), держави («у всьому винна Росія/Америка») або глобальні геополітичні сили («світовий імперіалізм/тероризм»).

Якщо має місце одночасний вплив ворожої політичної пропаганди у двох конфліктуючих країнах, може спрацювати соціально-психологічний механізм «дзеркального сприймання», при якому обидві сторони конфлікту починають однаково приписувати собі лише позитивні, а іншій стороні – виключно негативні риси та наміри. Одним із перших ефект дзеркального сприймання на рівні держав описав У. Бронфенбреннер, який, здійснюючи у 1960-х рр. крос-культурні дослідження у СРСР та США, виявив, що радянські й американські громадяни майже однаково описували «ворожість» іншої країни і виправдовували дії власної [224]. Є свідчення того, що дія «дзеркального сприймання» мала місце і інших міжнародних конфліктах, зокрема в ірано-американському 1979 р. [442] , арабо-ізраїльському [466] тощо.

Процеси соціального пізнання передбачають дію механізму соціальної категоризації, тобто класифікації сприйнятих соціальних об'єктів за певними критеріями («конструктами»). Соціальна категоризація постає способом упорядкування навколишнього світу у свідомості людини, і це дає підставу деяким науковцям стверджувати, що «створення картини світу – соціальна категоризація...» [329, с. 53]. Цей механізм доволі чітко проявляється у політичній свідомості, адже майже кожне політичне явище сприймається крізь призму існуючих ідеологічних (часто стереотипних) ознак – «правілі», «демократія-авторитаризм» тощо. Отже, закономірним стає існування

розгалуженої системи різних критеріїв сприймання та оцінки геополітичних явищ, зокрема держав («західні–східні», «сильні–слабкі» тощо).

При сприйманні образу власної країни (образ Батьківщини) може бути задіяний механізм ідентифікації (ототожнення одного суб'єкта з іншим суб'єктом або об'єктом). Прикладом дії згаданого механізму є світоглядні установки, згідно з якими індивід сприймає себе як «частинку великої країни» або «громадянина найкращої (наймогутнішої та ін.) держави». Поряд із тим деякі дослідники зазначають, що механізм ідентифікації «Я» із власною державою спрацьовує лише у разі, коли уявлення про цю державу мають позитивний характер (державу як «Ми») [314]. Ідентифікація може відігравати важливу роль у формуванні образу ворога. Зокрема на думку Д. Щукіна, вона *«виявляється механізмом символічного дистанціювання від «інших» та об'єднання зі «своїми»...»* [408, с. 20]. Фактично, йдеться про механізм негативної ідентифікації, що працює за принципом «від зворотного». На думку Л. Гудкова саме таким чином на протязі багатьох десятиліть у СРСР-Росії відбувалось сприймання США: «Вони» вважались антиподом «Ми», і навпаки [89]. Роль ідентифікації та проекції як механізмів конструювання геополітичного образу власної країни підкреслюють й інші науковці [312].

Загалом прояв психоаналітичних механізмів у контексті функціонування ГПС пояснюється тим фактом, що крім традиційної (захисної) функції, вони можуть виконувати ще й перцептивну – у нашому випадку це формування образів власної та іншої (часто «ворожої») країни. Так, при сприйманні інших країн може спрацьовувати механізм переносу (перенесення певних почуттів та дій стосовно одного суб'єкта на інший). Зокрема О. Горбушина описує явище переносу позитивного досвіду спілкування і дружніх зв'язків хоча б з одним мешканцем зарубіжної країни на формування її позитивного іміджу серед російської молоді [75].

При побудові образу власної країни може спрацьовувати механізм раціоналізації – раціонального (логічного або псевдологічного) виправдання

або пояснення соціально неприйнятих дій та мотивів. На рівні масової політичної свідомості раціоналізація забезпечується політичною ідеологією, адже кожна ідеологія, власне, і пропонує «раціональне» пояснення тих чи інших дій влади, країни тощо. Прикладами є пояснення типу «*превентивного нападу*» (офіційна мотивація нападу фашистської Німеччини на СРСР у 1941 р.), «*попередження встановлення ворожого режиму*» (вторгнення СРСР у Афганістан у 1979 р.) «*винищення баз терористів*» (вторгнення США до Афганістану в 2001 р.), «*пошук та знищення зброї масового ураження*» (війна США та їхніх союзників проти Іраку у 2003 р.) тощо. Хоча механізм раціоналізації діє передусім у процесі побудови позитивного образу власної країни, він може спрацьовувати і у разі сприймання інших країн, до яких індивід або група відчуває симпатію.

При сприйманні власної країни також може спрацьовувати механізм рефлексії, який у загальному вигляді визначається як відображення суб'єктом власних особливостей, а також усвідомлення ним того, як він сприймається «збоку». Так, уже не одне століття представники політичних еліт та інтелігенції Росії ведуть дискусії про місце власної країни у геополітичному світоустрої – чи є Росія європейською, євразійською, азійською чи країною з «особливим шляхом».

Сприймання різних країн світу (власної, інших) так чи інакше передбачає їхнє порівняння. У цьому випадку може спрацьовувати відомий соціально-психологічний механізм групового (інгрупового) фаворитизму, згідно з яким власна група та її члени оцінюються індивідом позитивніше, ніж Інші. Переважно це є наслідком політичної пропаганди та патріотичного виховання, але у ряді випадків в основі порівняння на користь власної групи лежать власні переконання, підкріплені особистим досвідом («багато де був, але дома – найкраще»). Деякі вітчизняні науковці пов'язують регіональні особливості геополітичного вибору громадян України саме зі специфікою функціонування даного механізму [252]. «Зворотним боком» групового фаворитизму може бути механізм аутгрупової дискримінації, який, серед

іншого, передбачає занижену оцінку представників інших груп. Його дія часто пов'язується зі стереотипізацією, адже дискримінація передбачає набір негативних стереотипних уявлень-забобонів. На геополітичному рівні це можна побачити, зокрема, у появі та поширенні специфічної термінології – «держави-ізгої», «держави, що викликають стурбованість» [95]. Дані ряду зарубіжних науковців свідчать, що мешканці розвинутих країн схильні сприймати власні країни як «типові» у світі, на відміну від країн, що розвиваються. Це служить психологічною основою їхньої впевненості у правомірності існуючої світової нерівності [499]. Найбільш яскраво дія зазначених механізмів проявляється при етноцентричному сприйманні світу. Тут можна згадати китайську геополітичну модель «Піднебесна у центрі всесвіту – варварська периферія» або образ світу багатьох американців, які впевнені, що «США – країна № 1 у світі». Фактично йдеться про своєрідну перцептивну асиметричність, в основі якої лежить висока значущість (референтність) «Ми» та незначущість, абстрактність «Вони». У принципі, етноцентризм не передбачає обов'язкового ворожого ставлення до інших країн та народів, хоча, за певних умов, воно є цілком можливим. Відповідно, прояви етноцентризму можуть набувати різних форм: месіанські ідеї («Москва – третій Рим», «США – оплот світової демократії»), патріотизм, шовінізм («Німеччина понад усе») тощо. Поширеним на сьогоднішній час варіантом етноцентризму стає європоцентризм – ідеологічна установка, що передбачає протиставлення «цивілізованої Європи» Сходові (передусім мусульманському), впевненість у наявності єдино правильних («загальнолюдських») цінностей та шляхів суспільно-політичного розвитку («демократія») і, відповідно, у неповноцінності країн та культур з іншими орієнтирами.

Поряд із тим при сприйманні геополітичних акторів іноді можуть проявлятися тенденції, протилежні вищеописаним. У цьому випадку можна вести мову про механізм аутгрупового фаворитизму. У класичному варіанті цей термін позначає стратегію міжгрупової поведінки, що базується на

схильності сприяти іншій групі на шкоду власній. Але у контексті ГПС цей механізм виявляється, головним чином, на когнітивно-емоційному рівні – визнання переваг «Інших» у порівнянні з «Ми», з відповідними емоційними ставленнями. Тут можна згадати існуючі у «пізньому» СРСР неформальні думки про те, що «за кордоном життя краще», які потім поширились у пострадянських республіках.

Завдяки впливу ЗМІ або особистому досвіду індивіда іноді може спрацьовувати механізм атракції – формування позитивних емоційних установок (симпатії) до інших суб'єктів. На наш погляд, атракція здатна спрацьовувати як стосовно індивідуальних, так і колективних суб'єктів (соціальних груп, організацій, держав тощо). Так, внаслідок сімейного або офіційного патріотичного виховання, можуть виникати атрактивні установки типу «твоя країна – найкраща у світі». Завдяки дії механізму моди у свідомості певної частини дівчат та жінок може виникати позитивний (атрактивний) образ таких країн, як Франція або Італія («країни високої моди»). Іноді атракція до одного геополітичного актора з'являється «на фоні» антипатії до іншого. Прикладом є сприймання англо-бурської війни 1899-1902 рр. у Російській імперії – на фоні існуючої тоді англофобії, у російській та українській громадській думці набули поширення героїзовані образи бурів та їхніх вождів [291].

У деяких випадках позитивні уявлення та установки щодо певних країн набувають настільки вираженого характеру, що відбувається суттєвий відрив соціальних уявлень від реальності. У цьому випадку можна вести мову про дію механізму ідеалізації. Прикладом дії останнього може бути поширення ідеалізованих уявлень про Америку як «країну мрій», «земний рай» наприкінці 1980 – початку 1990 рр. серед громадян СРСР та пострадянських республік. Ідеалізовані образи інших країн («багата Швейцарія») або цілих регіонів («заможна Європа») і досі існують серед громадян пострадянських країн. Яскравим прикладом ідеалізованого образу країни є уявлення про Японію, побудовані за принципом ефекту ореолу (так званий «японський

міф»). Відповідно, основу цього образу складають лише позитивні характеристики економічного («країна економічного дива») та історико-культурного характеру («країна самураїв та гейш», «всі японці працелюбні, п'ють чай, займаються ікебаною, бойовими мистецтвами»), які «затінують» інформацію про будь-які проблеми Японії [203].

Важливу роль у політичній (і, відповідно, геополітичній) свідомості відіграє феномен символізації. У принципі, його можна вважати одним із варіантів механізму асоціації, що передбачає ототожнення певного об'єкта з якимось символом (образом, знаком). У ролі останнього часто постає державна символіка. Так, у радянській політичній карикатурі образ США іноді передавався через зображення забіякуватого орла (герб країни), а Великої Британії – лева (складова гербу Королівства). Але у ролі символів можуть виступати й інші об'єкти – реальні політичні лідери, збірні персонажі тощо. У такому випадку можна вести мову про механізм персоніфікації.

Сутність персоніфікації (антропоморфізації) полягає в ототожненні певних неживих об'єктів (у тому числі геополітичних суб'єктів) з конкретними особами або абстрактною людиною (антропоморфною істотою). Персоніфікація держави найчастіше відбувається через її асоціацію з відомою політичною постаттю (лідером), хоча іноді вона набуває дещо іншого характеру (асоціація з політичними інститутами, соціальними групами) [485]. Механізм персоніфікації, до речі, допомагає зрозуміти іншу виявлену закономірність – під час сприймання зовнішньополітичних явищ люди часто використовують схеми сприймання та тлумачення міжособистісних стосунків [438]. Яскравим прикладом персоніфікації є політична карикатура. Так, карикатурні зображення А. Гітлера, виконані творчим колективом «Кукринікси» в ході Великої Вітчизняної війни, запам'ятало не одно покоління радянських громадян. Згодом на зміну образам реальних політичних діячів прийшли збірні образи озброєного «дяді Сема» або агресивного та брутального вояка, одягненого в американську військову форму («американська воячина»). Але все-таки, як зазначалося

раніше, більш поширеним варіантом персоніфікації є сприймання тих чи інших країн крізь призму конкретних суспільно-політичних лідерів («Росія – В. Путін»).

Зворотним боком персоніфікації можна вважати механізм дегуманізації – «знелюднення» ворога, спотворення його людських рис, або відмова в їх існуванні. Яскравим прикладом виступає пропаганда Німеччини та СРСР часів Великої Вітчизняної війни. Так, образ СРСР у нацистській пропаганді часто зображувався у вигляді нелюдських сил (потворне чудовисько, напівлюдська кровожерлива істота у шапці-«будьонівці»), які іноді мали навіть потойбічний характер (демон, смерть, диявол). Радянська пропаганда, у свою чергу, поширювала образи фашистської Німеччини як «гада», змія, нелюдських сил зла тощо [54; 193]. Поряд із тим існують і більш «м'які» варіанти дегуманізації, зокрема ототожнення певних політичних акторів або лідерів із певними тваринами. Чи не найвідомішим прикладом можна вважати зооморфну метафору «російський ведмідь», поширену у західному геополітичному дискурсі [311]. З 2014 р. у вітчизняному політичному дискурсі з'явився термін «колорад», котрий символізував прибічників сепаратистського руху на сході та півдні країни.

Відмічаючи здатність індивідуального образу світу адаптуватися до змін у навколишньому середовищі, О. Баксанський та О. Кучер пояснювали цю можливість механізмом когнітивного дисонансу, а точніше, способами розв'язання цього дисонансу (повторна, більш точна перцепція з метою виявлення нової інформації; зміна існуючих когнітивних репрезентацій; вибіркоче сприймання навколишньої реальності із відкиданням інформації, що суперечить існуючому образу світу). Ці ж дослідники також звертали увагу на конформність, як механізм зміни тих індивідуальних когнітивних репрезентацій, котрі суперечать існуючому традиційному образу світу [23].

Оскільки у змісті ГПС важливе місце посідають соціальні уявлення, доречно згадати механізми формування останніх. Цей процес був докладно проаналізований С. Московічі та Д. Жоделе, які вважали, що в основі

формування соціальних уявлень лежать об'єктивація та анкерування. Перша розуміється як операція з перекладу абстрактного поняття у конкретну образну форму, що має три фази: відбір кількох основних елементів з загальної логічної конструкції («деконтекстуалізація»), поєднання цих елементів в образну схему (формування «символічного» або «фігуративного ядра»), приписування схемі властивостей живих істот («оживлення» або «натуралізація»). Після цього, соціальне уявлення «прив'язується» («анкерується») до вже існуючих у індивіда уявлень [354; 399]. Крім цього, на думку Т. Ємельянової, в умовах суспільних трансформацій особливого значення набуває ще один механізм формування соціальних уявлень – колективний коупінг, або «ментальне розщеплення» категорій, котрі репрезентують нове явище у масовій свідомості, на їх ідеальний та реальний образи [116]. Саме цим механізмом, на наш погляд, пояснюється одночасне існування двох типів соціальних уявлень про власні країни серед громадян пострадянських держав – критичні образи «держав» та позитивні образи «країн/Батьківщини». Ну а згідно з К. Абульхановою, соціальні уявлення самі по собі можна розглядати як механізм соціального мислення та свідомості [3].

Розглядаючи механізми формування географічних та соціально-політичних уявлень, ряд науковців фактично користувались принципом системності, адже вказували, що у багатьох випадках має місце дія декількох механізмів. Зокрема, є дані про комплексне поєднання ряду механізмів при формуванні географічних образів світу [480], ворожих геополітичних образів [422; 451; 467], зовнішньополітичному сприйманні «іншої» країни [345].

Висновки до першого розділу

Для позначення буденного відображення геополітичних явищ використовують широкий спектр понять – «популярна геополітика», «низька

геополітика», «геополітична культура», «геополітичне світовідчуття», «геополітичне світобачення», «зовнішньополітичний менталітет», «зовнішньополітична свідомість», «територіальна свідомість» тощо. Поряд із тим, усі вони або не зовсім чітко передають смислову сутність досліджуваної проблематики, або ці визначення позбавлені психологічного «наповнення» (адже ці терміни використовувалися переважно політологами).

У межах політичної психології найперспективнішим може бути поняття «геополітична свідомість» (ГПС). Але цей термін, запропонований раніше окремими політологами, має нечіткий, розмитий та «непсихологічний» зміст. Отже, подальший теоретико-методологічний аналіз доречно починати з його переосмислення та «психологічного наповнення».

Сучасне буденне сприймання геополітичних явищ спирається на існуючий політико-географічний поділ світу, тобто на образи/іміджі конкретних держав (країн) та регіонів. Постмодерністські погляди про «розмивання кордонів» в епоху глобалізації, «зникнення національних держав» і т.ін. не отримали поширення в масовій свідомості ані українців, ані мешканців зарубіжних країн.

Проведений теоретичний аналіз дозволяє констатувати як відсутність загальноприйнятих визначень образу/іміджу держави/країни, так і поглядів щодо їхньої змістовної структури. Поряд із тим, з нашого погляду, на рівні масової свідомості має місце дуже тісний зв'язок, по-перше, між образами держав (тобто суто політичних суб'єктів) та країн (їхніх неполітичних «іпостасей»); по-друге, між образами та штучно створеними іміджами держав/країн. Змістовний аналіз образів геополітичних суб'єктів дозволяє виокремлювати різні типи, основними з яких можна вважати «ворог» та «союзник/друг» (що є проекцією більш фундаментального конструкта соціальної категоризації «свій–чужий»).

Широкий діапазон підходів існує й стосовно конкретних форм прояву буденного сприймання геополітики. Фахівцями згадувалися географічні, геополітичні та політико-географічні образи, «геополітичні «погляди» та

«коди», образи, картини та моделі світу, ментальні територіальні моделі тощо. Оскільки у нашому випадку йдеться про соціальне сприймання ГЕО-політичних явищ (тобто тих, що мають просторове «прив'язування»), найдоречнішим для подальшого аналізу уявляється концепт американських науковців «ментальна (когнітивна) карта». Остання розуміється як ментальна репрезентація навколишнього простору (місцевості, території) у свідомості індивіда, котра містить дві основні групи складових – локалізаційне («знання-де») та атрибутивне («знання-що»). При цьому одні фахівці відмічають схожість реальних географічних та ментальних карт. Інші вказують на ряд суттєвих відмінностей ментальних карт від справжніх (спрощеність, викривленість, неповність тощо), фактично визнаючи термін «ментальна карта» метафорою.

Система чинників ГПС включає велику кількість доволі різнотипних чинників. Так, геополітичні уявлення пов'язані з демографічними чинниками (вік, стать, національність, освіта тощо). Є дані про відмінності просторових та геополітичних уявлень у осіб із різними індивідуально-психологічними характеристиками (когнітивні здібності та стилі, певні особистісні риси, особливості соціальної ідентичності, життєвого досвіду та ін.). Географічний (природний) чинник також здатен побічно впливати на масові геополітичні уявлення. Досить чисельною є група соціальних чинників ГПС – релігія, соціокультурні міфи та стереотипи, вплив інститутів політичної соціалізації, різних соціально-політичних процесів минулого та сучасності та ін.

Численність чинників ГПС обумовлює й наявність значної кількості психологічних та соціально-психологічних механізмів, які прямо чи побічно забезпечують формування та функціонування ГПС (асоціація, мода, стереотипізація, міфологізація, селекція, соціальна категоризація, антиципація, ідентифікація, інгруповий та аутгруповий фаворитизм, аутгрупова дискримінація, атракція, ідеалізація, персоніфікація, символізація, дегуманізація тощо). Всі згадані чинники та механізми можуть утворювати своєрідні «ансамблі», поєднуючись у групи одночасно діючих змінних.

РОЗДІЛ 2.

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ МАСОВОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ОБГРУНТУВАННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У розділі наведено авторську концепцію масової геополітичної свідомості. Обґрунтовується визначення, структура, особливості та функції цього феномена, а також введення категорії «геополітична ментальна карта» як продукту та індикатора масової геополітичної свідомості. Запропоновано програму емпіричного дослідження, описано сутність кожного етапу. Наведено результати першого етапу емпіричного дослідження, за якими було створено авторську методику вивчення геополітичних ментальних карт.

2.1. Авторська концепція масової геополітичної свідомості

Узагальнюючи результати попереднього теоретичного аналізу ГПС, ми вирішили спиратися на два основні методологічні принципи. По-перше, це принцип системності, котрий передбачає розуміння ГПС як багатобічного, ієрархічного, складного (у плані структури, чинників та механізмів детермінації) феномена. Відповідно, подальший аналіз вимагає опори на методологію системного підходу (Б. Ломов, В. Ганзен) [63; 215]. Другий принцип ми умовно визначили як «картоїдність». Він передбачає, що процес усвідомлення геополітичних явищ породжує певні ментальні конструкції (систему образів, уявлень, знань), які тією чи іншою мірою будуть нагадувати карту. Іншими словами, оскільки в основі ГПС лежить явище «прив'язування» соціальних явищ до просторових, то в результаті ми повинні отримувати певні ментальні (психосемантичні) простори, які відображають простір геополітичний.

Ми пропонуємо наступне робоче визначення ГПС: *це форма суб'єктивного відображення подій та явищ «політичного світу» крізь призму уявлень про «географічний світ» шляхом ототожнення певного географічного простору із соціально-політичними процесами, які там відбуваються.* За формою ГПС можна вважати специфічним різновидом політичної свідомості, яка змістовно містить образи, уявлення і знання політичного та іншого (економічного, соціально-культурного тощо) характеру стосовно того чи іншого географічного простору, а також оцінки, інтереси, установки до соціально-політичних процесів на цьому просторі.

Поєднуючи інформацію двох типів (просторову та соціально-політичну), зміст ГПС набуває комплексного характеру, адже він відображає уявлення та ставлення до широкого класу об'єктів – певних територій, людей, що там мешкають, різних процесів, які там відбуваються. А якщо згадати про «широку» сутність феномена політичного (адже, як відомо, політичним може бути будь-який аспект життя, що викликає суспільний інтерес або резонанс), стає зрозумілою наявність тісних зв'язків ГПС з іншими видами масової свідомості (див. рис. 2.1). Зазначимо, що аналогічну тенденцію зв'язку з іншими видами суспільної свідомості фахівці відмічають і стосовно політичного мислення [360]. Отже, ГПС слід розглядати як «відкриту» світоглядну систему, яка не просто «перетинається» з іншими аспектами світобачення, а здатна інтегрувати їх у себе. Відповідно, весь зміст ГПС умовно можна поділити на два типи: власне геополітичний (політико-географічні образи, знання та уявлення) та «парагеополітичний» (економічні, культурологічні та інші складові), при цьому частка останнього може бути доволі значною.

Таким чином, ми можемо виділити **першу особливість ГПС – цей феномен можна розглядати як своєрідний «інтегратор» різних форм світосприймання людини, видів масової свідомості.** З іншого боку, можна припустити, що будь-яка інша форма масової свідомості, при акцентуванні

уваги на просторових аспектах певного суспільно значущого явища, може набувати рис «геополітичності».

Рис. 2.1. Зв'язок ГПС з іншими видами свідомості

Ряд науковців розглядає ГПС або його аналоги як різновид масової або суспільної свідомості [190; 388; 393], що зумовлює необхідність розглянути поняття «*масова геополітична свідомість*». На наш погляд, воно може бути використане у двох значеннях. Перше спирається на традицію визначення

масової свідомості, «відштовхуючись» від її суб'єкта-носія (маси або мас), і, відповідно, протиставлення її свідомості індивідуальній [87; 314]. З цієї точки зору масова свідомість – це свідомість макросоціального рівня, або, за В. Васютинським, *«свідомість загальнолюдська, загальносуспільна, міжнародна, загальнонаціональна, міжнаціональна, загальнокласова, міжкласова, свідомість усіх інших великих соціальних груп...»* [314, с. 25]. У цьому разі МГПС може розумітись як відображення широкими масами (або суспільством) геополітичних явищ.

Друге тлумачення випливає з існуючої традиції протиставлення масової та елітарної (або спеціалізованої) свідомості [98; 221; 314; 366]. У цьому разі МГПС фактично можна вважати синонімом того, що Г. О'Тоал називав «популярною геополітикою» – буденні, «народні» уявлення та знання геополітичного характеру. Відповідно, носієм МГПС є будь-яка людина, яка за своїм статусом та фахом не пов'язана зі сферою геополітики (на відміну від представників політичних та військових еліт, професійних політологів, журналістів-міжнародників тощо, хоча й їхня свідомість, безумовно, містить певні елементи МГПС).

Перше розуміння МГПС, на наш погляд, фактично зводить її вивчення до виявлення «загального знаменника» геополітичної картини світу різних соціально-демографічних груп населення країни. Але це суперечило б принципу системного підходу, оскільки передбачало б ігнорування закономірностей, котрі проявляються на індивідуальному та групових рівнях. Ми виходимо з того, що, як і політична свідомість, ГПС може функціонувати та проявлятися на різних рівнях – індивідуальному, груповому та суспільному. Безумовно, ГПС тісно пов'язана з різними формами суспільної свідомості – політичною, історичною, етнічною та іншими (як було показано вище). З другого боку, тут слід згадати тезу О. Леонтєва про те, що *«проблема сприймання повинна ставитись як проблема побудови у свідомості індивіда багатовимірного образу світу...»* [209, с. 4]. Врешті-решт, безпосереднім носієм психічного, як зазначав ще С. Рубінштейн,

завжди є певний індивід. Варто згадати й позицію М. Слюсаревського про те, що «політична психологія має формуватися ... як наука про закони індивідуальних і надіндивідуальних проявів психічного у сфері політики...» [342, с. 20]. Намагання поєднати різні рівні аналізу ГПС, не обмежуючись одним суспільним, й обумовило наш вибір на користь другого тлумачення МГПС – *форма (рівень) буденного, неелітарного, нефахового відображення геополітичних явищ*. Отже, далі ми будемо використовувати термін «МГПС» як аналог буденної ГПС.

Звідси випливає друга особливість МГПС – її зміст не є об'єктивним знанням, він практично ніколи повною мірою не відповідає реальності, оскільки формується під впливом різних світоглядних течій, соціокультурних стереотипів, а також суб'єктивних особистісних факторів. Іноді МГПС може продукувати абсолютно викривлені, неадекватні геополітичні образи та уявлення. Поряд із тим у складі МГПС (як і будь-якої іншої масової свідомості) можуть бути «вкраплення» ідеологічно-оформлених або наукових знань та уявлень.

При аналізі структури МГПС ми вирішили скористатися моделлю «пентабазису», що була розроблена В. Ганzenом як інструмент системних описів психічних явищ. Нагадаємо, що «пентабазис» передбачає можливість опису будь-якого складного явища за допомогою п'яти елементів, з яких чотири є структурними, а один – інтегруючим [63]. Відповідно, ми пропонуємо наступну структурну модель МГПС (рис. 2.2).

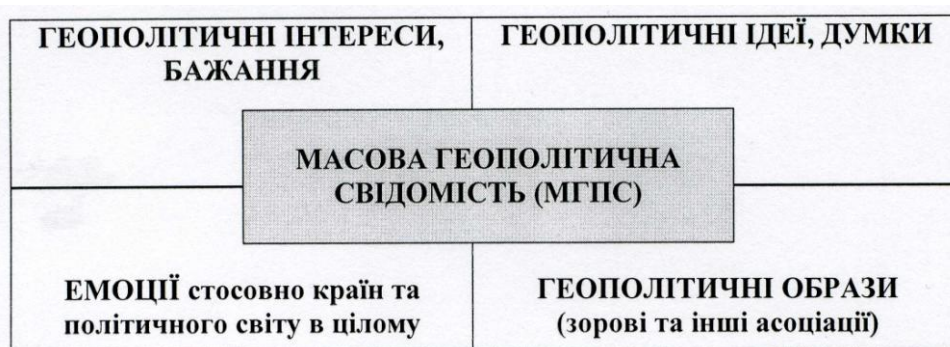

Рисунок 2.2. Системний опис структури МГПС

Два правих компоненти моделі складають когнітивний компонент МГПС, а два ліві – її емоційно-мотиваційну складову. Це, у цілому, збігається з тими складовими політичної свідомості, які виокремлюються більшістю дослідників: мотиваційний блок (потреби, цінності, установки, почуття) та когнітивний, який містить політичні знання та уявлення особистості, пов’язані у певну ідеологічну схему [161; 269; 395]. Два нижчих компоненти моделі складають умовно «нижчий» рівень МГПС, її суто буденну форму, притаманну більшості громадян, починаючи вже з дитячого віку. Прикладами можуть бути «гешталти» на зразок «Америка – класна країна доларів, хмарочосів, Голлівуду». Два верхні компоненти лежать в основі «верхнього» рівня МГПС, тобто відображають «вкраплення» певних політичних та геополітичних концепцій, ідеологій (наприклад: «Україна – європейська країна, котрій слід стати членом Євросоюзу»). Зауважимо, що це узгоджується з двома формами політичної свідомості, які виділяються за критерієм глибини відображення, – буденна та теоретико-ідеологізована [269]. Якщо згадати наведену раніше модель Г. О’Тоала, то верхній рівень нашої моделі відповідає «формальній» та «практичній геополітиці», а нижчий рівень – «популярній» («низькій»).

На наш погляд, вищеописана модель може бути використана при аналізі структури МГПС не лише на індивідуальному (як у В. Ганзена), але й на груповому та суспільному рівнях (див. рис. 2.3).

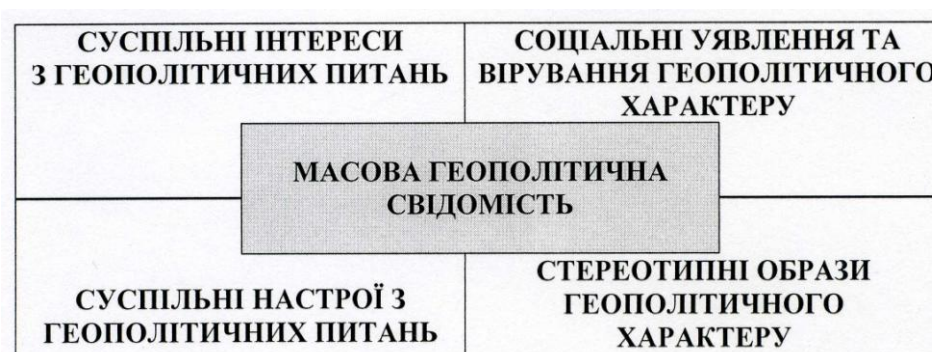

Рисунок 2.3. Системний опис структури МГПС (суспільний рівень)

Порівняємо цю модель з поглядами інших науковців стосовно структури

масової свідомості. Зокрема, запропонований «пентабазис», так чи інакше, «вбирає» у себе майже всі складові, описані у класичній моделі масової свідомості Б. Грушина [87]: «чуттєві» (образи, переживання, емоційні реакції, бажання тощо), раціональні або когнітивні (узагальнені уявлення, поняття, судження, думки тощо), «ірраціональні» (вірування, фантазії, утопічні ідеї), «рефлексивні» (що відображають дійсність), «евалюативні» (виражають оцінкові ставлення). Немає лише компонента, який Б. Грушин визначав як «реактивний» (елементи, що збігаються з активною реакцією на дійсність у вигляді вольових імпульсів, норм, ірраціональних приписів тощо). Але це є закономірним, адже, як зазначатиметься далі, ми не маємо підстав для виокремлення поведінково-діяльнісної складової МГПС. Погляди ряду інших російських [57; 198; 270] та вітчизняних [105; 221; 314] науковців щодо структури масової свідомості також багато в чому є близькими до нашої моделі, адже в них ідеться про аналогічні або сутнісно схожі явища – уявлення, знання, погляди, ідеали, ідеї, стереотипи, почуття, настрої, цінності, міфи тощо.

У контексті вищезазначеного також вважаємо за необхідне торкнутися питання взаємозв'язку свідомих та несвідомих рівнів відображення геополітичних явищ. Як відомо, ще з часів З. Фрейда у психології склалася традиція протиставлення цих рівнів психічного. Поряд із тим, спираючись на принципи системного підходу, ми розглядаємо (і вживаємо) термін «свідомість» не як антонім «несвідомого», але як вищий інтегративний рівень всіх інших проявів психіки. Виходячи з цього, до МГПС входять не лише добре усвідомлені та відрефлексовані компоненти, але й підсвідомі, напівусвідомлені складові (ними є вже згадані у підрозділі 1.3. міфи, соціокультурні архетипи тощо). Зазначимо, що точку зору про те, що одним із рівнів масової свідомості є «масове несвідоме», поділяють окремі філософи [271; 355] та соціологи [259].

Вищенаведене дає підстави для виділення **третьої особливості МГПС – її зміст має комплексний (змішаний) характер**. Так, МГПС містить і

відносно стабільні (пов'язані з культурою, світоглядом), і відносно динамічні складові (пов'язані з об'єктивними соціально-політичними змінами у навколишньому світі). Фактично можна вести мову про існування певних «ядерних» («стрижневих») геополітичних образів, уявлень та знань стереотипного характеру та ситуативні малостійкі «нашарування». Крім того, МГПС носить абстрактно-образний характер, оскільки відносно абстрактні компоненти (знання географічного та політико-ідеологічного характеру) часто поєднуються з чуттєвими образами та уявленнями (певної місцевості, політичними символами тощо). Зміст МГПС має раціонально-емоційний характер, оскільки окремі когнітивні компоненти (ідеї, уявлення, стереотипи щодо «Ми» та «Вони», «союзників» та «ворогів») є емоційно забарвленими. До МГПС входять компоненти як спонтанного походження, так і цілеспрямовано сформовані (внаслідок впливу політичної пропаганди та ін.). Насамкінець, до МГПС входять як добре усвідомлені та відрефлексовані, так і несвідомі складові.

Динаміка політичної свідомості (та і свідомості загалом), як відомо, передбачає не лише відображення навколишньої дійсності, але й перетворення її через певні дії (політичну поведінку). Отже, має місце класичний алгоритм: сприймання інформації – її аналіз та оцінка – прийняття рішення – його виконання через різні вчинки, поведінку, діяльність тощо. Але у контексті з МГПС ця схема працює з певними застереженнями. Справа в тому, що як окремі індивіди, так і маси у більшості випадків виступають не суб'єктом, а відносно пасивним об'єктом геополітичних процесів. Останні плануються та регулюються на рівні відносно невеликих груп політичних, військових та економічних еліт, а тому реальної можливості впливати на геополітичні процеси «люди з вулиці» практично не мають (так, жодна людина або навіть нація не в змозі зупинити процеси глобалізації).

МГПС, безумовно, здатна породжувати поведінкові реакції на зразок голосування за лідерів або партії з певними програмами (а неповнолітні не мають і цієї ілюзії «впливу»), бойкоту товарів з певних країн,

імміграції/еміграції, участі у демонстраціях під певними зовнішньополітичними гаслами або у військово-політичних конфліктах з представниками «ворожих» спільнот. Поряд із тим, якщо тверезо проаналізувати такий «народний вплив», то виявиться два варіанти: 1) суспільні думка та масові дії не мають реальних геополітичних наслідків (можна згадати безрезультатні масові демонстрації протесту у західноєвропейських країнах проти війни в Іраку); 2) суспільна думка штучно формується керівними елітами через ті ж ЗМІ (як це, наприклад, робилось у США та країнах Західної Європи напередодні війн в Іраку, Афганістані, Югославії), і тоді складається ілюзорне враження про зв'язок «суспільна думка – дії державної влади – геополітичні наслідки». Безумовно, можна знайти і винятки. Так, епоха середньовічних хрестових походів XI-XIII ст., яка змінила політичну карту Південної Європи та Близького Сходу, почалася зі спонтанного масового руху фанатично налаштованих бідняків на чолі з ченцем Петром Ам'єнським, які у 1096 р. власними силами планували «звільнити Єрусалим». Прикладом із новітньої історії можуть бути нью-йоркські теракти 11 вересня 2001 року, які, за офіційною версією, були здійснені однією організацією і мали значні геополітичні наслідки у вигляді війни в Афганістані, змін у внутрішній та зовнішній політиці ряду держав. Але на ці події можна поглянути й з іншої точки зору – як наслідок конфлікту глобальних соціально-політичних систем «Схід–Захід» (і тоді дії окремих особистостей та груп тут можна оцінити лише як привід до початку вищезазначених геополітичних процесів).

Таким чином, якщо зв'язок «політична свідомість – політична поведінка (активність)» може діяти на індивідуальному, груповому та суспільному рівнях, то зв'язок «МГПС – геополітична активність» проявляється переважно на рівні великих соціальних систем (колективних суб'єктів) – держав, регіонів, блоків, союзів тощо. Тобто МГПС особистості, окремих соціальних груп та суспільства загалом не породжує їхньої «геополітичної поведінки» або «геополітичної діяльності»; фактично МГПС лише

відображає, інтерпретує політичний світ, реально не впливаючи на нього. В історії, безумовно, є окремі приклади, які умовно можна визначити як «геополітичну поведінку / діяльність» певних соціальних груп. Йдеться, передусім, про феномен заселення (колонізації) територій, які слугували своєрідним «буфером» («фронтиром») між різними цивілізаціями, державами або були об'єктом територіальних суперечок між різними країнами чи етносами. Прикладом із вітчизняної історії є виникнення Запорізької Січі на кордоні з Великим Степом, що протягом багатьох століть відмежовував Київську Русь та українські землі від інших, часто ворожих, етносів та держав. Поступове заселення Сибіру та Далекого Сходу російськими, Дикого Заходу – американськими, Палестини – єврейськими переселенцями також можна вважати прикладами «геополітичної поведінки», адже в усіх цих випадках ідеться не про звичайну міграцію населення. Мотиви цих «рухів народів» носили не лише економічний, але й політичний або релігійно-політичний характер – втеча від «несправедливої влади», заснування громад або держав «нового типу», захист або розширення вже існуючих держав, заснування колоній для забезпечення метрополій тощо. Але поява згодом держав із чіткими кордонами поклала край цій недержавній «геополітичній активності». Уявити собі таку «самодіяльність» у сучасну епоху справді неможливо.

Безумовно, в наш час можна знайти приклади індивідуальної або групової поведінки, мотивованої геополітичними уявленнями, – міграція за політичними мотивами, участь у військово-політичних конфліктах (за ідеологічними мотивами) та ін. Прикладами із новітньої вітчизняної історії виступають «Євромайдан» 2013 р., готовність багатьох громадян захищати територіальну цілісність України після введення російських військ у Крим 2014 р., поширення гасел до бойкоту вітчизняними споживачами російських товарів. Вочевидь, що ті кримчани, які голосували на «референдумі» за «незалежність» Криму, та росіяни, які згодом раділи «поверненню» останнього, також керувалися певними геополітичними уявленнями,

очікуваннями, ідеями тощо. Але всі ці приклади навряд чи можна визначити як «геополітичну поведінку / діяльність» особистості, груп або мас. Врешті-решт, існування певного типу свідомості (наприклад, національної чи естетичної) не передбачає існування аналогічного типу поведінки.

Отже, можна виокремити четверту особливість МГПС – вона не має «власного» поведінкового / діяльнісного «продукту». Побічно, МГПС може проявлятися у формах поведінки, які пов'язані з іншими видами масової свідомості (політичної, економічної). Але основний «продукт» МГПС носить когнітивний характер.

Раніше (підрозділ 1.2) ми зазначали, що існують різні погляди стосовно форм прояву МГПС. На наш погляд, основним «продуктом» та індикатором останньої слід вважати феномен, котрий можна визначити, як «геополітична ментальна карта» – ГПМК. Ми вже згадували, що вперше даний термін запропонував 1984 р. Р. Ітон у контексті дослідження «практичної» геополітики [428; 450]. Ми пропонуємо інше смислове наповнення цього поняття, яке охоплює передусім буденні («масові») образи, уявлення та знання громадян. Використання терміна «геополітична ментальна карта» видається нам цілком адекватним та логічним з трьох обставин. По-перше, геополітична реальність не здатна безпосередньо відобразитись у свідомості (цьому заважає її «масштабність», онтологічний макрорівень): це може бути лише результатом конструювання свідомістю певних ментальних репрезентацій. А ГПМК, як будь-яка ментальна карта, і є прикладом такого конструювання, поєднання (аглотинації) та взаємного «накладання» (інтерференції) географічної та соціально-політичної інформації (образів, знань тощо). По-друге, йдеться про відображення геополітичної дійсності, тобто «прив'язування» політичних уявлень, знань та оцінок до певного простору (який, у свою чергу, відображається у вигляді наочно-схематичних образів – чим, власне, і є будь-яка карта). Насамкінець, завдяки вивченню географії у середній школі, географічна свідомість індивіда (яка за своєю сутністю є картографічною) набуває певної систематичності раніше, ніж

політична. Тому своєрідним «каркасом» ГПМК виступають все ж таки просторові уявлення, а політичні образи, знання та оцінки є швидше своєрідним «наповнювачем» цього «каркаса».

Існування зв'язку з науковим географічним знанням, до речі, дає підстави для проведення певної паралелі між ГПМК та географічними картами – обидві передбачають пов'язаність і можливість об'єднання «менших» елементів з «більшими». Отже, принцип будови ГПМК дещо нагадує структуру «матрьошки» – ментальні карти «меншого масштабу» (наприклад, країни або її регіону) завжди можуть бути «вбудовані» до карт «більшого масштабу» (регіону світу або світу загалом). Поряд із тим, як зазначалось у підрозділі 1.2, між ментальними та географічними картами існують суттєвіші відмінності (викривленість, неповність тощо).

Питання категоризації ГПМК ускладнюється невирішеністю більш загальних методологічних проблем психології, зокрема наявністю різних підходів щодо сутності ментальних репрезентацій [65; 174; 308; 381], а також різних варіантів останніх («схеми», «скріпти», «фрейми», «ментальні моделі» тощо). З нашого погляду, ГПМК виступають різновидом ментальних моделей. Тут доречно провести певну аналогію між ГПМК та явищем, відомим в інженерній психології як «концептуальна модель». Нагадаємо, що цей термін, запропонований А. Велфордом та розвинутий пізніше у працях В. Зінченка, розумівся як глобальний образ навколишньої реальності, який, з одного боку, є відносно грубим та неточним, а з іншого – цілісним та відносно стабільним. Залежно від зовнішніх умов, дана модель «розгортається» у вигляді динамічних «оперативних образів» (термін Д. Ошаніна) [125]. Якщо спроектувати все це у контекст МГПС, можна припустити наступне: ГПМК світу (аналог «концептуальної моделі» або «універсальної ментальної моделі») інтегрує у собі всі наявні геополітичні знання, образи, уявлення тощо. Залежно від ситуації (отримання нової інформації, необхідність дати оцінку тому чи іншому геополітичному актору тощо), має місце актуалізація окремих складових, які відображаються у

вигляді «оперативних геополітичних образів» («ситуативних ментальних моделей») – образів держав, регіонів тощо. Отже, враховуючи вищесказане, можна дати наступне робоче визначення ГПМК – *це буденна ментальна репрезентація (модель) геополітичного простору, яка містить образи суб'єктивно найзначущіших геополітичних суб'єктів (переважно держав) та групує їх у відповідності з певними суб'єктивно значущими критеріями соціально-політичного характеру («ментальною сіткою координат»).*

Змістовно близькою до ГПМК є також запропонована С. Московічі категорія «соціальне уявлення», на що, передусім, вказує само визначення останнього – *«специфічна форма пізнання, а саме знання здорового глузду, зміст, функції та відтворення якого соціально зумовлені... це властивості буденного практичного мислення, які спрямовані на засвоєння та осмислення соціального, матеріального та ідеального оточення...»* [399, с. 276]. Структурні компоненти соціальних уявлень (інформація, образи, погляди, атитюди), а також їхні основні властивості (заміщення певного об'єкта, образність, символічність, конструктивний характер тощо) теж нагадують аналогічні характеристики ГПМК. Але визнати ГПМК формою соціальних уявлень заважає те, що останні вважаються елементами саме групової свідомості і виражають не стільки індивідуальне ставлення людини, скільки її установки як члена певної соціальної групи, культури [354; 399]. Ментальні карти простору, як відомо, безпосередньо виникають на рівні індивідуальної свідомості і відображають, зокрема, й індивідуально-психологічні особливості своїх носіїв. Як свідчать результати емпіричних досліджень, представники однієї соціальної групи можуть мати різні ментальні карти світу. Існування спільних рис соціальних уявлень та ГПМК можна пояснити тим, що перші у значній мірі виступають складовими других (адже жодна людина не в змозі побудувати перевірену власною логікою та досвідом картину світу).

З цього, до речі, випливає **п'ята особливість МГПС – наявні у ній образи, уявлення та знання є специфічним різновидом соціальних знань.**

По-перше, джерелом переважної більшості геополітичних образів, уявлень та знань є соціальні інститути (ЗМІ, система освіти тощо), що, у свою чергу, пояснює певну їх стереотипізованість; лише окремі компоненти МГПС можуть бути продуктом безпосереднього життєвого досвіду (уявлення про окремі території тощо). По-друге, всі ці образи, уявлення та знання стосуються переважно соціальних (колективних) суб'єктів – держав, міждержавних утворень, регіональних спільнот та взаємостосунків між ними. По-третє, інтерпретація геополітичної реальності багато у чому обумовлена соціальними чинниками (нормами, цінностями та смислами культури).

Слід також визнати, що ГПМК властиві ряд характеристик образів та картин світу, про які раніше йшла мова, зокрема: суб'єктивність, схематизованість (картоїдний характер), поєднання образних та позаобразних (смыслових) компонентів, ієрархічність (можуть бути ГПМК різного «масштабу»: світу – регіону – країни...), одночасна наявність стабільних та динамічних складових, активний характер (здатність інтерпретувати реальність, нову інформацію, породжувати гіпотези-очікування) тощо. Поряд із тим, на відміну від образів та картин світу, ГПМК не завжди є антропоцентричними. По-перше, тому що «Я» їхніх носіїв тут має занадто малий масштаб у порівнянні з великими геополітичними суб'єктами, уявлення про яких і складають основу ГПМК. По-друге, навіть за умови ідентифікації «Я» з власною країною, остання далеко не завжди буде основою ГПМК світу або регіону (таку основу можуть складати інші геополітичні суб'єкти – більш впливові, емоційно привабливі та ін.).

Але основну рису ГПМК, на наш погляд, можна визначити як «симпліфікація» (від. англ. simple – простий), тобто спрощення геополітичної реальності, зведення її до відносно нескладної та несуперечливої світоглядної моделі. Це впливає з особливостей масової свідомості, адже, на відміну від фахівців, «звичайні» люди у своїй більшості не схильні ускладнювати світ, котрий сприймають (а геополітика якраз є прикладом «складного», багатокomпонентного, багатопричинного світу). Як результат,

МГПС та ГПМК дозволяють ігнорувати ті чи інші аспекти реальності, не потребують суворого додержання норм логіки, фактологічної аргументації. Зазначимо, що сама по собі симпліфікація може стосуватися не лише політики та геополітики, але й інших сторін буття (наприклад, є «наївна / популярна» наука, економіка тощо). Але у «буденній геополітиці» прояв симпліфікації стає особливо помітним. Цьому, думається, сприяють два моменти. По-перше, на відміну від інших сторін буття, розуміння яких часто потребує як мінімум спеціалізованих знань, усвідомлення політичних та геополітичних явищ може здійснюватися крізь призму буденних когнітивних схем, «перенесених» з особистісного досвіду – взаємини «Нас» та «Їх», поділ на «Друзів» та «Ворогів», оцінка та прогнозування «Сильних» та «Слабких» тощо. По-друге, оскільки справжня сутність багатьох геополітичних явищ часто є прихованою від громадської думки, остання оперує «фактами», «знаннями», «точками зору» та іншими «продуктами» інформаційного впливу ЗМІ, котрі, як правило, вже є симпліфікованими («адаптовані» та «підігнані» під буденне сприймання).

Симпліфікація ГПМК має якісний та кількісний характер. Перший може проявлятися, зокрема, в існуванні специфічних критеріїв-конструктів (факторів соціальної категоризації), які лежать в основі геополітичних ментальних просторів. Їхня специфіка впливає із комплексного змісту МГПС (поєднання політичних та «неполітичних» компонентів), а тому ГПМК утворюються не стільки «вузькими» геополітичними (це властиве, швидше, для професійної свідомості), скільки узагальненими «змішаними» (політико-економічними, політико-культурологічними тощо) конструктами. Саме тому, до речі, кількість цих конструктів є невеликою, що, зокрема, доводять раніше згадані результати психосемантичних досліджень інших фахівців. Кількісний аспект симпліфікації може також проявлятися через обмеженість ГПМК відносно невеликим набором геополітичних суб'єктів (при ігноруванні всіх інших як «незначущих»). З цього випливає **шоста особливість МГПС – її основна функція полягає у «спрощенні» складної**

та суперечливої геополітичної реальності, створення картини світу, «адаптованої» під буденне соціальне пізнання.

Це, у свою чергу, породжує наступне, на перший погляд, банальне, запитання – «А навіщо людям узагалі мати будь-яку геополітичну картину світу»? Відповідь, на наш погляд, полягає у наступному. Джерелом багатьох небезпек як для окремої особистості, так і цілих соціальних груп (мас) виступає саме політичний світ (у широкому тлумаченні «політичного»). Саме у його вимірах виникають та існують соціальна нестабільність, війни, етнополітичні та інші конфлікти, тероризм тощо (образи-уявлення про ці явища ми згадували у підрозділі 1.1, як складові ГПС), які загрожують потребі людини у безпеці. Остання, будучи базовою потребою, породжує ряд «проміжних» пізнавальних потреб. Сутність останніх можна визначити питаннями: «Що мені (нам) загрожує?», «Де воно знаходиться / звідки загроза?», «Де мені (нам) може бути безпечно?». Тут, зокрема, можна згадати історичний (філогенетичний) аспект формування територіальної свідомості. Для первісної людини зовнішній світ був джерелом постійних потенційних загроз. Отже, з суто практичних міркувань, було необхідно знати відповіді на запитання типу «Що/хто нас оточує?», «Куди можна/не можна ходити?», «Хто наші вороги/друзі, і де вони?», «Звідки може загрозувати небезпека?» (це добре відображає давня крилата фраза «Попереджений – отже, озброєний»). Як наслідок, виникали відповідні «культурні продукти» (міфи, легенди, релігії, а згодом – ідеології), які, у тій чи іншій мірі, давали такі відповіді. Їхня сутність, якщо абстрагуватися від «деталей», часто зводилася до визначення локалізації «доброго» та «поганого» світів – «своя-чужа» земля, «християнський-нехристиянський» світ, «соціалістичний табір-імперіалістичний Захід», «цивілізовані-нецивілізовані» країни тощо (тут, до речі, можна згадати концепцію С. Лур'є, згідно з якою основу картини світу складають образи про локалізацію джерел добра та зла [217]). Все це дозволяло якимось структурувати навколишній простір, раціоналізувати та конкретизувати існуючі тривоги, переводити їх на рівень ідентифікованих

(«опредмечених») страхів, визначати цілі та напрямки своєї діяльності. Саме ці функції і виконують ГПМК, орієнтуючи людей стосовно того, де «погано» та «добре», конкретизуючи це атрибутивно («війна/мир», «стабільність/нестабільність», «бідність/заможність» та ін.) та локалізаційно («тут/там», «далеко/близько»...). Отже, цілком влучною видається теза Д. Замятіна про те, що *«географічні образи можуть демонструвати, представляти нам, вербально або візуально, різні види й типи безпеки та небезпеки...»* [135, с. 119]. Певною мірою, таке ментальне структурування простору можна розглядати як аналог психоаналітичного механізму раціоналізації, яке хоча б частково (а часом, ілюзорно) підвищує визначеність та прогнозованість цього складного, а часто й небезпечного, зовнішнього світу. Тут варто згадати думку окремих науковців про те, що саме бінарна опозиція «безпечний – небезпечний» є одним із важливих механізмів категоризації світу [153]. Отже, можна виокремити ***сьому особливість МГПС: в основі її виникнення та розвитку лежить намагання як окремих індивідів, так і цілих соціальних груп у структуруванні навколишнього простору, що, у свою чергу, детерміновано потребою у безпеці.***

Підкреслимо, що потребу в безпеці тут варто розуміти дещо ширше, ніж, наприклад, у відомій «піраміді потреб» А. Маслоу. Ми погоджуємося з думкою ряду фахівців [153] про те, що безпека особистості передбачає не лише «фізичну цілісність», але й задоволеність інших, зокрема, соціальних потреб, пов'язаних із соціально-психологічною захищеністю, адаптацією. З іншого боку, цілком влучною видається теза О. Зотової про те, що *«соціально-психологічна безпека обумовлює процес пізнання людиною світу...»* [153, с.36]. Внаслідок тісного зв'язку безпеки особистості, групи та суспільства різнотипні геополітичні образи/ГПМК, продуковані МГПС, прямо чи побічно стосуються всіх рівнів «піраміди» Маслоу. Так, політичні, економічні та соціокультурні складові геополітичних образів країни (регіону) можуть відображати рівень/очікування задоволеності потреб: фізіологічних

(«чи можна тут нормально харчуватися?»), безпеки («чи загрожує тут щось моєму життю/здоров'ю/свободі?»), афіліативних («чи поважатимуть тут мене/мою соціальну групу?»), самоповаги («чи можна тут гідно жити?»), когнітивних та естетичних («чи існує тут порядок/справедливість/краса?»), і, врешті-решт, – в самоактуалізації («чи можу я тут себе реалізувати?»).

Наявність значної кількості варіантів суб'єктивних геополітичних образів (картин) світу вимагає створення певної класифікації ГПМК. Зазначимо, що у психології існує певний досвід класифікації образів світу [2; 158], але майже всі вони, на наш погляд, носять доволі загальний характер, адже в них відбилася традиція радянських та російських психологів щодо широкого тлумачення феномена образу світу. Відповідно, виокремлені в них типи часто не відображають специфіку саме геополітичної реальності, а тому їхнє застосування при аналізі МГПС видається недоречним. У дослідженні політичних та геополітичних орієнтацій громадян російські та вітчизняні науковці використовують переважно політологічні класифікації, в основі яких лежать суто ідеологічні критерії («західне–східне», «європейське–азійське», «проросійське–прозахідне /проамериканське»). Але оскільки МГПС у першу чергу є психологічним, а не політичним феноменом, постає необхідність у використанні власне психологічних критеріїв та класифікацій.

Ми виходимо з того, що усвідомлення існування та взаємодії колективних суб'єктів (держав, їхніх союзів та інших геополітичних акторів) у геополітичному просторі передбачає приписування їм певних ідентифікаційних («ми-вони», «наші-не наші») та статусно-рольових характеристик («ведучі-ведені», «друзі-вороги» тощо). Отже, критерієм виділення типів ГПМК можуть бути статус та характер взаємовідносин колективних суб'єктів «Ми» (власна країна, регіон) та «Вони» (всі інші). Виходячи з цього, ми запропонували «пілотажний» варіант соціально-психологічної класифікації з наступними 6 типами ГПМК (при цьому, на наш погляд, описані типи загалом відображають і відповідні типи МГПС, хоча остання, безумовно, є більш широким поняттям). Умовно їх сутність

зображена на рис. 2.4.

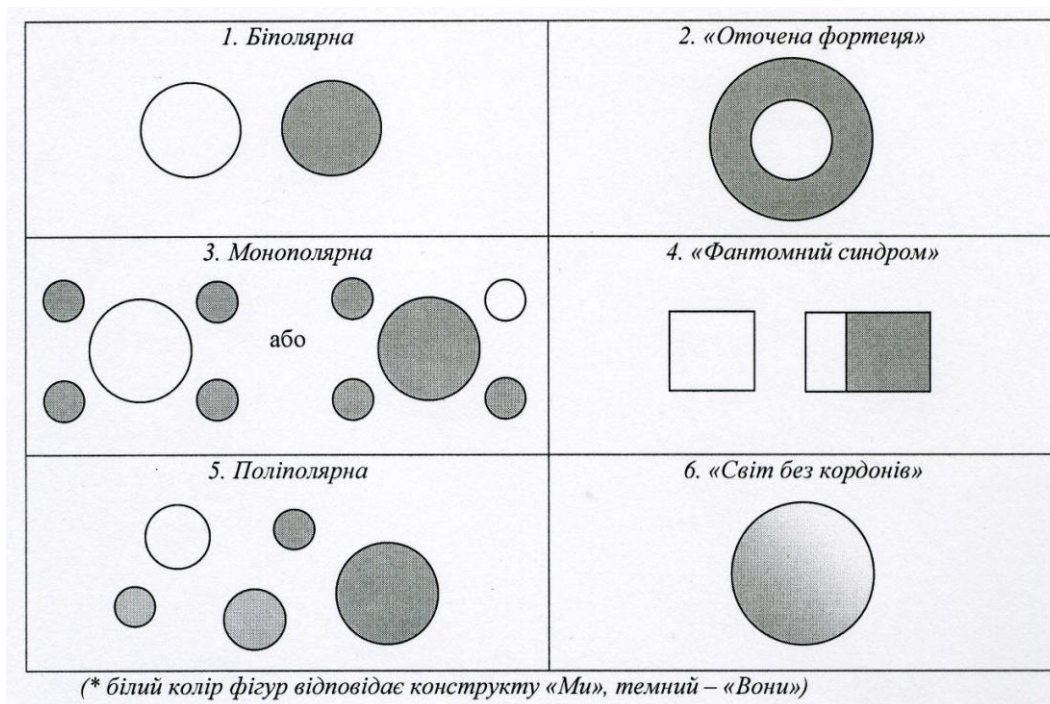

Рис. 2.4. Моделі різних типів ГПМК *

1. **Біполярний тип** – передбачає сприймання політичного світу як арени боротьби двох таборів: «Ми» («Нас») та «Вони» («Їх»), а географічного світу, відповідно, як «наших» та «не наших» територій. Класичним прикладом може бути образ світу, що існував у МГПС багатьох поколінь громадян СРСР. Його базовими компонентами, як відомо, виступали непримиренно конфліктуючі «соціалістичний табір» (на чолі з СРСР) та «імперіалістичний Захід» (на чолі зі США). При цьому всі інші країни (так званого «третього світу») все рівно класифікувалися за мірою їхньої близькості до одного з полюсів – як ті, що обрали «прогресивний соціалістичний шлях розвитку», або «країни-сателіти США». Біполярний тип картини світу зберігся і після розвалу СРСР та прорадянського блоку, але він набув дещо інших форм. Так, у свідомості багатьох мешканців західних країн поширені уявлення про протистояння «благополучного цивілізованого» Заходу (Півночі) та «бідного, нецивілізованого» Сходу (Півдня). Інший варіант цієї картини передбачає, що всьому «цивілізованому світові» загрожує «міжнародний тероризм». У свою чергу, в сучасному мусульманському світі поширюються уявлення про

те, що природним ворогом «світу ісламу» є «грішний світ західного невір'я». В усіх цих випадках ми маємо справу з доволі простою за своєю сутністю схемою ототожнення «Нас» та «Їх» відповідно із «Добром» та «Злом». Специфічним різновидом даного образу світу є зворотна модель «У нас все погано – у них все добре», яка мала місце, наприклад, у суспільній свідомості радянських громадян наприкінці 1980-х рр.

2. **«Оточена фортеця».** Д. Бар-Тал визначає такий світогляд як ментальний стан, що базується на переконанні членів групи у тому, що весь інший світ має щодо них негативні інтенції (наміри). Незважаючи на те, що була виявлена незначна кореляція між вираженістю даної свідомості та параноїдальними тенденціями та етноцентризмом, дослідники наголошують на необхідності розрізнення цих феноменів [432]. У цілому симптоми «Оточеної фортеці» дещо нагадують раніше описаний біполярний тип, але з тією відмінністю, що не передбачається еквівалентність «Ми» та «Вони»: останніх завжди більше, а «Ми» у цьому світі залишені сам на сам із зовнішніми загрозами (немає союзників). Такий світогляд був типовим для більшовиків за часів Громадянської війни та перших років існування СРСР – «Весь світ проти Радянської Росії (Союзу)». У сучасних умовах цей тип ГПМК досить поширений серед громадян Ізраїлю – країни, яка перебуває в оточенні ворожих арабських держав [432]. Є дані, що аналогічне сприймання власної країни поширюється серед британців, які зіштовхнулись із проблемою масової імміграції іноземців (передусім мусульман) [86].

3. **Монополярний тип** передбачає, що одна (як правило, власна) країна постає центром світу (у політичному, економічному, культурному, релігійному, географічному плані тощо), тобто своєрідним «пупом Землі». Фактично в основі даного типу світогляду лежить схема «центр-периферія», яку окремі дослідники відносять до імперської світоглядної традиції [218]. Справді, така картина світу була притаманна мешканцям ряду імперій, зокрема Давньоримської, Візантійської та Китайської (остання не випадково визначалась як «Піднебесна»), і обумовлювала відповідне сприймання інших

частин світу (як менш розвинутих «варварів»). Основу такого світогляду в минулому складав виражений етноцентризм. Після падіння Константинополя у XV ст. та появи відомої тези про Москву як «третьій Рим» центром «православного світу» починає відчувати себе й Росія (спочатку на рівні державної ідеології, згодом – на рівні суспільної свідомості).

Можна помітити, що вищеописана картина світу не лише збереглась, але й поширилася з певними «модифікаціями» у МГПС громадян країн Заходу: «центром» світу для них тепер виступають ЄС/США («оплот цивілізації, демократії...»), а периферією – колишні країни СНД, держави «третього світу» (Азія, Африка, Латинська Америка), які сприймаються як джерела «нестабільності», «корупції», «злочинності», «авторитаризму» тощо. Отже, як раніше, так і зараз рівень «цивілізованості» країни пропорційний відстані від «центру» (раніше – географічній дистанції, зараз – культурній та політичній). Доволі поширений монополярний образ світу серед політиків та громадян США, які впевнені, що саме їхня держава є природним світовим лідером (або, як мінімум, «першою серед рівних»), а тому – вищою за інші країни. Але соціально-психологічну основу цього світогляду складає не стільки етноцентризм, скільки комплекс месіанських ідей, впевненість у вищому призначенні власної держави («збереження» та «поширення» демократії та ін.). Слід також зазначити, що з кінця XX ст. набув поширення специфічний варіант монополярної ГПМК, який передбачає визнання одного світового політичного полюсу (США) громадянами інших країн та регіонів (Європи, Азії тощо).

4. **«Фантомний синдром».** Назва цього типу завдячує відомому у клінічній психології синдрому, при якому пацієнт відчуває біль або дискомфорт в ампутованих, тобто реально не існуючих кінцівках. На наш погляд, в окремих випадках аналогічна ситуація має місце на політико-психологічному рівні – коли серед значної частини еліт та населення однієї держави поширюються ностальгічні настрої за «втраченими територіями», які опинились у складі інших держав або отримали незалежність. Яскравими

прикладом «фантомного синдрому» є сприймання поляками ряду «втрачених» західноукраїнських земель («східних кресів»), росіянами (до 2014 р.) та українцями (з 2014 р.) – Криму, сербами – Косова, японцями – частини Курильських островів і т.д. (в силу історико-політичних перипетій останніх століть цей перелік можна продовжувати довго). Іноді цей синдром виникає на тлі переживання мешканцями метрополій втрати «своїх» колоній. Прикладом є гостра емоційна реакція багатьох французів на прагнення Алжиру отримати незалежність, яка врешті-решт вилилась у так звану «алжирську війну» 1954-1962 рр. Певні ознаки «фантомного синдрому» мали місце у 1940-1960-х рр. у громадсько-політичній думці британців, які сприймали остаточний розвал своєї імперії («Британського світу») і, відповідно, втрату Британією статусу супердержави, як втрачений «золотий вік» [86]. Можна помітити, що схожі установки мали та й досі мають місце серед частини населення пострадянських республік стосовно колишнього СРСР.

5. *Поліполярний (поліцентричний) тип* характеризується усвідомленням суб'єктом складної багатоцентричної структури геополітичної реальності. Це проявляється не лише у визнанні існування країн та регіонів із різною політичною, економічною та культурною специфікою, але й у толерантному ставленні до самого факту одночасного співіснування «різних світів». Відповідно, вказаний тип передбачає більш-менш диференційовані уявлення та оцінки «Інших», а сам світ постає у вигляді мозаїки, що складається з «великих» та «маленьких», «світлих» і «темних» фрагментів.

6. *«Світ без кордонів»*. Цей тип картини світу сформувався наприкінці ХХ ст., ставши наслідком процесів глобалізації. Його сутність складають постмодерністські тези про поступове «стирання» адміністративно-політичних кордонів та перетворення світу на одне «велике село». Іноді науковці визначають цей тип свідомості як «глобальний» [263], або «планетарний» [29]. З нашого погляду, тип «Світ без кордонів» притаманний

передусім інтелектуалам та представникам політико-економічних еліт країн Заходу, у той час як серед звичайних громадян ця світоглядна модель поширена значно менше (дані ряду досліджень вказують на наявність у європейців «ментальних кордонів» між власним регіоном та іншими [454]).

Далі торкнемося питання структури ГПМК. Як уже зазначалося, будучи ментальними моделями (репрезентаціями) геополітичної реальності, ГПМК містять знання про певні географічні об'єкти (регіони, країни тощо) та їхні соціально-політичні характеристики. Це відповідає двом раніше згаданим складовим ментальних карт – локалізаційне та атрибутивне знання. З другого боку, етіологія вказаних компонентів може бути соціальною (як правило) або індивідуальною (іноді). Поєднання цих двох критеріїв (зміст компонентів та їхня етіологія) дає змогу запропонувати наступну модель структури ГПМК (див. рисунок 2.5).

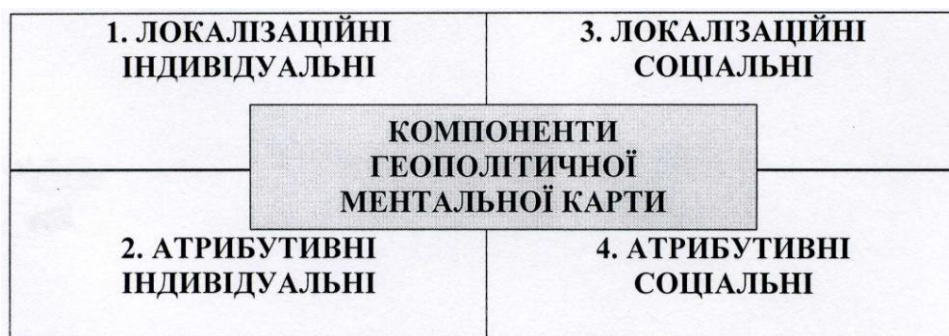

Рис. 2.5. Структурна модель ГПМК

Отже, компоненти № 1-2 утворюються особистісними уявленнями та смислами, які є продуктом індивідуального досвіду; компоненти № 3-4 складаються із соціальних уявлень, виступаючи продуктом політичної та буденної культури. Міра співвідношення складових цих двох груп може дещо коливатися залежно від життєвого та професійного досвіду, освітніх та особистісних особливостей індивіда, але загалом у МГПС кількісно переважають соціальні уявлення. Верхні компоненти (№ 1, 3) відображають локалізаційний (просторово-географічний) блок ГПМК – знання про окремі регіони, країни, частини світу тощо; компоненти № 2-4 позначають

атрибутивні складові – уявлення про соціально-політичні явища та процеси у тому чи іншому просторі.

Дивлячись на вищенаведену модель, може скластися враження, що ГПМК містять виключно когнітивні компоненти, але це не так. Атрибутивні складові ГПМК містять ще й позакогнітивні елементи, що є цілком закономірним, якщо згадати структуру МГПС. Це пов'язано з тим, що геополітичні знання носять не науковий, а світоглядний характер (зі значним політико-ідеологічним забарвленням), а це обов'язково призводить до появи емоційних та мотиваційних елементів. Іншими словами, актуалізація тих чи інших геополітичних уявлень про власну країну або світ загалом, як правило, пов'язана з їх оцінюванням та певними очікуваннями. Тут можна згадати тезу класика американської географії Б. Харлі про те, що карта ніколи не є нейтральною [394] (і це стосовно географічних карт!), а також позицію ряду російських фахівців, що будь-яка ментальна модель (у т.ч. і політико-географічна) відображає афективно зафарбоване ставлення [58] та інтереси [131; 132] індивідуальних і колективних суб'єктів до певного явища. Отже, бачимо, що у структурі ГПМК, так чи інакше, відображаються всі основні компоненти МГПС. Це дає підстави розглядати ГПМК як інтегральний продукт-«індикатор» МГПС.

Застосування моделі «пентабазису» дозволяє нам здійснити групування всіх чинників МГПС, що були описані у підрозділі 1.3. (див. рисунок 2.6.).

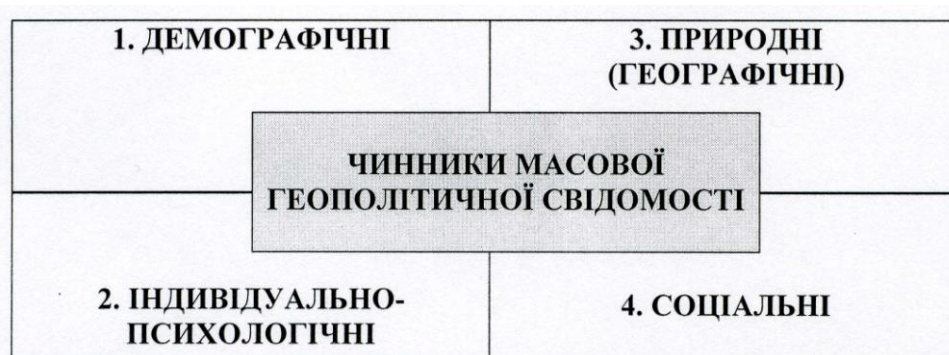

Рис. 2.6. Система чинників МГПС

Два ліві компоненти (№ 1 та 2) даної моделі відображають чинники, які умовно можна визначити як індивідуальні. Сюди входять демографічні (передусім, це вік і стать) та індивідуально-психологічні (характерологічні, когнітивні, мотиваційні) особливості, котрі визначають відмінності на індивідуальному рівні функціонування МГПС. Два праві компоненти (№ 3 та 4) ілюструють так звані «зовнішні» чинники, які визначають відмінності та особливості прояву МГПС на груповому та суспільному рівнях. Ними є об'єктивне географічне розташування території проживання людей, (особливості її ландшафту тощо), а також соціально-політичні та соціально-психологічні фактори – історичні (війни, революції, етнічні та політичні конфлікти, міграції), політико-ідеологічні (політична ідеологія, пропаганда, режим), соціокультурні (колективні архетипи, міфи, легенди), соціально-психологічні (вплив батьків та інших референтних осіб, системи освіти та виховання, ЗМІ). Як ми вже зазначали, саме останні чинники є найвагомішими. Чинники, які входять до двох верхніх компонентів моделі (№ 1 та 3), умовно можна визначити як «природні» (якщо основними демографічними чинниками вважати вік та стать), що впливають на МГПС опосередковано. Водночас чинники двох нижчих компонентів (№ 2 та 4) за своєю сутністю є особистісно-соціальними («гуманітарними»), тобто такими, що безпосередньо впливають на МГПС.

Метод системного опису В. Ганзена також дозволяє здійснити групування психологічних механізмів МГПС, згаданих у підрозділі 1.4. (див. рисунок 2.7).

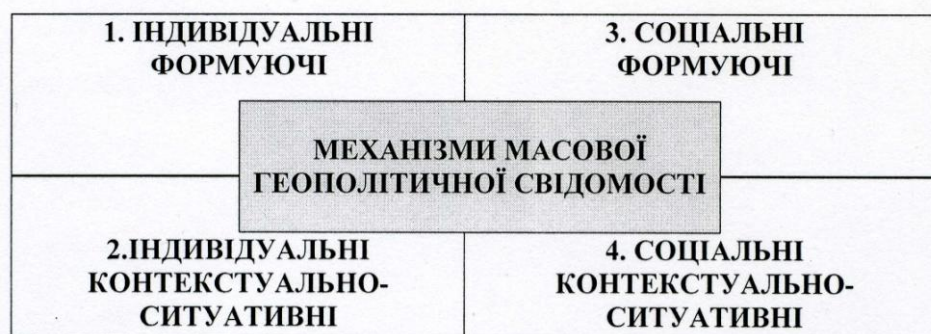

Рис. 2.7. Система механізмів МГПС

Критеріями групування механізмів, на наш погляд, логічно обрати сферу їхньої дії. Остання може бути індивідуально-«ендогенною» (забезпечення впливу демографічних та особистісних чинників МГПС) або соціально-«екзогенною» (зовнішніх соціальних чинників). Відповідно, всі механізми поділяються на «індивідуальні» (латентне навчання, асоціації, кодування та декодування, селекція, прототип, соціальна категоризація, перенос, ідентифікація, когнітивний дисонанс тощо – групи компонентів 1-2) та «соціальні» (переконування, навіювання, мода, міфологізація, стереотипізація, атракція, ідеалізація, груповий фаворитизм, аутгрупова дискримінація та ін. – групи 3-4).

За функціональним критерієм усі механізми також можна поділити на дві групи. По-перше, це механізми забезпечення впливу різних інститутів політичної (і не лише політичної) соціалізації, тобто ті, що виконують суто формуючу функцію – засвоєння локалізаційних (географічних) та атрибутивних (соціально-політичних) образів, уявлень та знань (групи 1 та 3). Іншими словами, це механізми становлення та розвитку МГПС (навчання, навіювання, переконування та інші). Другу групу утворюють механізми сприймання та оцінки конкретних геополітичних акторів (стереотипізація, соціальна категоризація, каузальна атрибуція, атракція, антиципація, персоніфікація тощо), тобто ті, що забезпечують прояв МГПС у кожному конкретному випадку, – «контекстуально-ситуативні» (групи 2 та 4). Зрозуміло, що у контексті наших подальших емпіричних досліджень, котрі будуть охоплювати переважно осіб з уже більш-менш сформованою ГПС, виявлення саме останніх механізмів становитиме основний інтерес.

На наш погляд, крім раніше (див. підрозділ 1.4) проаналізованих механізмів, вагому роль у МГПС відіграють механізми, котрі умовно можна визначити, як семантична аглютинація та інтерференція. Традиційно аглютинація розглядалась як механізм процесу уяви – комбінування, або «склеювання» декількох окремих образів у новий. Щодо інтерференції, то

цей фізичний термін із галузі оптики (взаємне накладання світлових променів) у психології має подвійне значення: як гальмуючий вплив уже сформованих навичок на формування нових або як погіршення запам'ятовування певного матеріалу внаслідок впливу («накладання») іншого. Поряд із тим, якщо згадати комплексну сутність МГПС, окремих геополітичних образів та уявлень, стає зрозумілою дія саме цих механізмів: поєднання географічних, політичних та інших типів образів, уявлень та знань, їхнє тісне взаємне переплетіння, «накладання» одних уявлень на інші (наприклад, політична семантика може заміщувати географічну). Вказані механізми тісно пов'язані із механізмом асоціації, але між ними є певна відмінність. При асоціації два поняття (образи), певною мірою, «зберігають» власний первинний сенс (наприклад, «Африка» та «бідність» можуть сприйматись як разом, так і самі по собі). При аглютинації та інтерференції сенс первинних елементів трансформується у новий. Так, терміни «Європа» або «Америка» у суспільній свідомості вже давно втратили свій первинний географічний сенс, ставши поняттями геополітичними. Зазначимо, що зарубіжні науковці згадують схожі механізми у контексті ментального картографування. Зокрема, Р. Голледж та Р. Стімпсон ведуть мову про процеси «нашарування» (*layering*) та «агрегації» (*aggregation* – збирання у єдине ціле) [463].

Зазвичай згадані механізми проявляються через феномен політизації географічних понять. Найвідомішим прикладом є ситуація з концептами «Схід» та «Захід». Ряд науковців не випадково зазначали, що схема Захід-Схід» включала й досі включає не лише географічні («європейське-азіатське»), але й соціально-політичні пари опозицій, зокрема «цивілізація-варварство», «демократичне-тоталітарне», «Боже-диявольське», «проамериканське-антиамериканське», «сучасне-відстале» тощо [40; 143]. Про архетипний характер ідеологізації шкали «Захід-Схід» може свідчити навіть такий «неполітичний» приклад: автор відомої трилогії «Володар перснів» Дж. Толкієн саме на сході розташував Мордор – казкове царство

Зла, якому протистояли «вільні народи» західного Середзем'я. Тому в ряді «межових» країн (країни Східної Європи, Росія, Туреччина) активно ведуться спори щодо їхньої належності до Сходу чи Заходу. Цікавими у цьому контексті є дані досліджень російських соціологів початку 2000-х рр. [109; 297]. Зокрема поняття «Європа» викликало позитивні почуття у переважній більшості росіян, що відрізнялось від аналогічних показників стосовно поняття «Захід». Якщо додати, що такі, на перший погляд, географічні поняття як «Азія» та «Америка» у значної кількості опитаних викликали негативні асоціації, можна з упевненістю вести мову про «інтерференцію» географічного та політичного. Цікаво, що схожі тенденції мають місце й в МГПС мешканців такої «межової» країни як Туреччина. Так, є дані, що більшість соціальних уявлень турецьких студентів стосовно терміна «Європа» мали характер позитивних політичних конотацій. На другому за частотою місці були негативні політичні конотації, а географічні посідали лише третє місце [517].

Тому цілком закономірною є тенденція «відриву» ряду політико-географічних понять від об'єктивних географічних рамок (сенсів). Зокрема у сучасному геополітичному дискурсі поняттям «Близький Схід» охоплюються території, які розташовані на трьох континентах – Азії, Африки та Європи (європейська частина Туреччини); іноді це поняття вживають для позначення подій, що насправді відбуваються у Центральній Азії (Пакистан, Афганістан). Терміном «Захід» прийнято позначати країни, які знаходяться на різних континентах (США, країни Західної Європи та Японія) [378]. Схожа ситуація має місце й у вітчизняному геополітичному дискурсі з поняттями «Західна/Східна Україна», адже реальне географічне розташування ряду регіонів не відповідає їхньому політичному маркуванню (так, Одещина і Миколаївщина ніколи не були географічним Сходом) [67].

Поряд із тим, може бути й другий (а точніше, зворотний) бік «інтерференції» географічного та політичного у МГПС – своєрідна «географізація» суто політичних понять. Так, під терміном «холодна війна»

найчастіше розуміють протистояння двох конкретних держав (СРСР та США), поняття «демократія» або «лібералізм» часто ототожнюють із Європою та США, у той час як «деспотію» та «диктатуру» – із країнами «Третього світу» (до речі, ще одна відома геополітична метафора). Більш менш чітку «територіальну прив'язку» мали й досі мають такі політичні ідеології, як фашизм (асоціюється, переважно, із Німеччиною, хоча його «батьківщиною» є Італія) та комунізм (з СРСР, хоча коріння ідеології – німецьке). «Світовий тероризм» часто пов'язують із країнами Близького Сходу, а в ряді країн достатньо конкретне географічне розуміння має поняття «сепаратизм» (Північна Ірландія для англійців, Країна Басків для іспанців або Корсика для французів).

На наш погляд, попередньо, основними механізмами МГПС можна визначити ті, котрі забезпечують такі функції:

1) засвоєння існуючих у культурі («готових») геополітичних образів, уявлень та знань (механізми стереотипізації, міфологізації), їхній відбір, своєрідна «фільтрація» за критерієм суб'єктивної значущості (механізм селекції);

2) «поєднання» географічних та політичних значень, формування цілісних геополітичних образів, уявлень та знань (механізми асоціації, семантичної аглютинації та інтерференції);

3) групування геополітичних образів та уявлень за певними критеріями, смисловими конструктами (соціальна категоризація);

4) інтерпретація дій геополітичних суб'єктів, приписування їм пояснень-причин (каузальна атрибуція);

5) оцінка геополітичних акторів (атракція, ідеалізація, внутрішньогруповий та аутгруповий фаворитизм, аутгрупова дискримінація);

6) прогнозування розвитку геополітичних явищ, дій геополітичних акторів (антиципація).

Як бачимо, всі виокремлені функції та механізми можуть забезпечувати «повний когнітивний цикл» – отримання інформації, її аналіз, формування

«нового продукту». Крім того, ці механізми здатні породжувати основні складові МГПС – образи, знання, емоції та інтереси. Насамкінець, практично всі ці механізми можуть забезпечувати симпліфікацію геополітичних когніцій. Ми також припускаємо, що може мати місце певний комплексний механізм (механізми) МГПС, який (які) поєднує декілька вищезазначених.

Відповідно до трьох рівнів психічного, що були виокремлені Б. Ломовим, можна виокремити три основні функції МГПС:

1. Когнітивна (гносеологічна) – МГПС продукує відносно цілісні та, головне, достатньо спрощені й «несуперечливі» картини соціально-політичного життя, яке відбувається на різних просторових рівнях (від окремої країни або регіону до світу в цілому). У свою чергу, цю функцію можна умовно розділити на наступні функції «меншого рівня»:

- орієнтувальна – надання можливості індивідам та соціальним групам орієнтуватись у навколишньому соціально-політичному середовищі, формування індивідуальних і групових оцінок своєї та інших соціальних груп, країн, зовнішньої політики власної держави, глобальних політичних процесів;

- інтерпретаційна – тлумачення нової інформації про геополітичні явища та події;

- інтеграційна – інтеграція нових геополітичних образів, уявлень та знань у єдину світоглядну систему, забезпечення узгодженості існуючих когніцій, установок тощо;

- прогностична – прогнозування перебігу політичних подій, що відбуваються на певних територіях (генерація гіпотез);

- стабілізаційна – забезпечення стійкості (стабільності) існуючих геополітичних образів, уявлень та знань.

2. Регулятивна – проявляється у регуляції активності (поведінки, діяльності), яка прямо чи побічно стосується геополітичних явищ та проблем. У силу відсутності в особистості та мас «геополітичної поведінки» ця функція реалізується через певні види політичної, міграційної та економічної

поведінки.

3. Комунікативна – забезпечує зв'язок індивідуального, групового та суспільного рівнів МГПС, обмін геополітичними уявленнями, знаннями, ідеями, установками тощо, прямий та побічний вплив інститутів політичної соціалізації. Важливість цієї функції впливає з раніше згаданої специфіки змісту МГПС – її основу утворюють саме соціальні, не виведені з особистого досвіду, знання.

Як узагальнення всього вищесказаного можна запропонувати теоретичну модель МГПС, зображену на рис. 2.8.

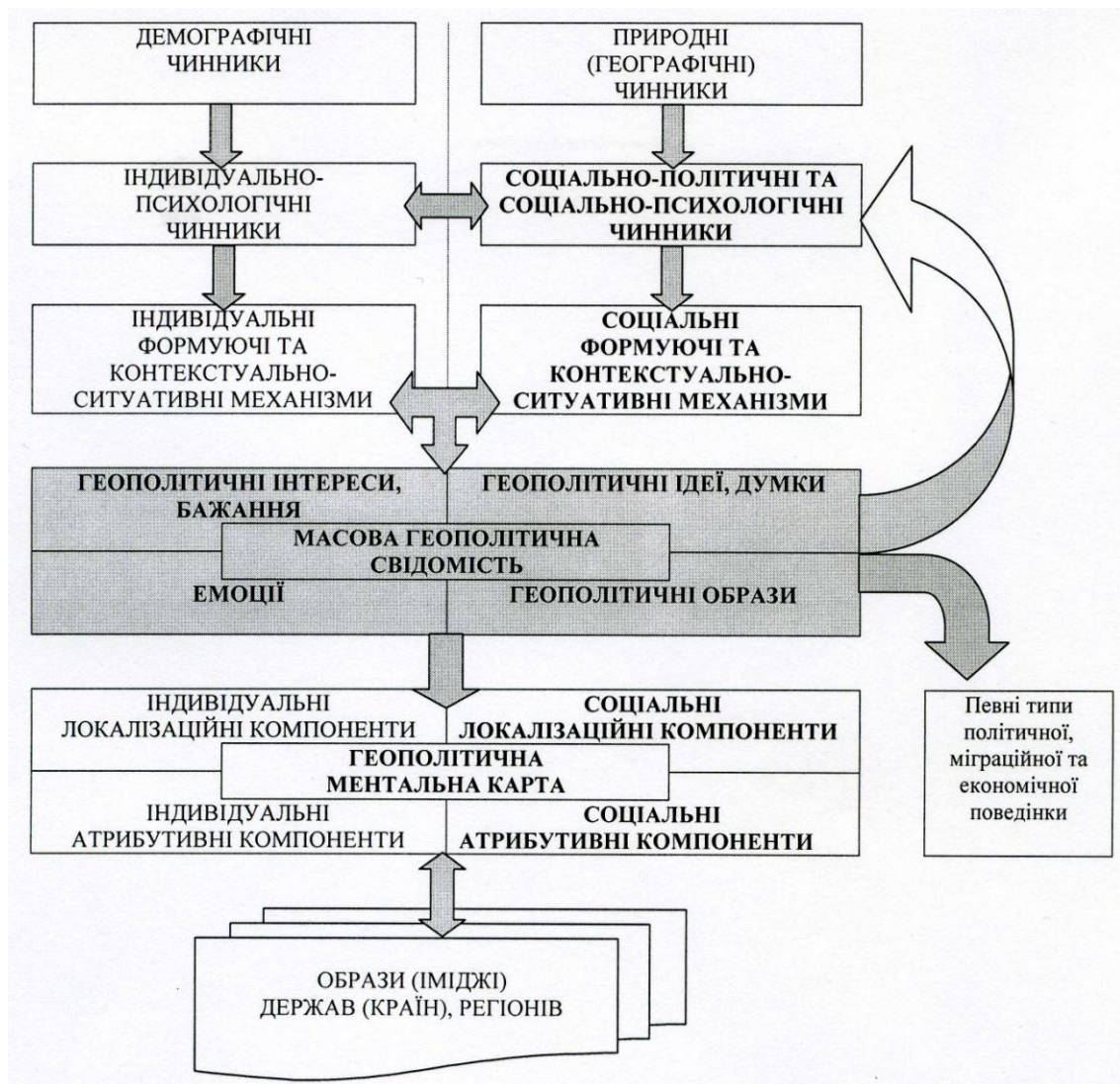

Рис. 2.8. Теоретична модель МГПС.

Отже, у верхній частині моделі представлено вже згадану систему чинників МГПС. Чинники першого рівня (демографічні та географічні) діють

опосередковано, через відповідні чинники другого рівня (індивідуальні та соціальні). Останні виступають безпосередніми чинниками «прямої дії», впливаючи на формування та функціонування МГПС. Їхня дія, у свою чергу, забезпечується відповідними групами формуючих та контекстуально-ситуативних психологічних механізмів. Прояв МГПС можливий у трьох варіантах. Передусім, це вже згадані ГПМК – інтегральний «продукт-індикатор» усіх складових МГПС. Своєрідними «цеглинками» цих ментальних моделей виступають геополітичні образи окремих геополітичних акторів (передусім держав). Також МГПС може проявлятися через певні типи політичної, економічної та міграційної поведінки особистості або мас. Насамкінець, у значній мірі детермінована соціальними чинниками, МГПС на суспільному рівні свого прояву здатна виступати соціальним чинником самої себе. Прикладом такої самодетермінації є вплив стереотипів та соціальних уявлень геополітичного характеру (які входять до структури самої МГПС) або врахування суспільних геополітичних настроїв та уявлень при побудові певних ідеологій, прийнятті певних політичних рішень.

2.2. Стратегія емпіричного дослідження

На основі теоретичного аналізу МГПС ми визначили стратегію подальших емпіричних досліджень. Останні, на наш погляд, повинні складатися з 5 основних етапів.

Перший етап дослідження буде присвячено розробці та апробації методичного інструментарію психодіагностичного дослідження особливостей МГПС. Необхідність даного етапу пов'язана з відсутністю у вітчизняній та зарубіжній психології стандартизованих методик вивчення МГПС. Відповідно, основними завданнями першого етапу виступатимуть:

1) теоретичний аналіз психодіагностичних методів та методик вивчення ментальних просторових карт та геополітичних уявлень;

2) розробка діагностичного інструментарію вивчення ГПМК (інтегрального продукту-«індикатора» МГПС), його апробація.

Наступні три етапи емпіричного дослідження будуть присвячені вивченню обумовленості МГПС різнотипними чинниками. Як зазначалося раніше, все різноманіття чинників МГПС можна розподілити на 4 основні групи: демографічні, особистісні, географічні та соціальні. Проте, з нашого погляду, на практиці немає реальної можливості відокремити деякі чинники один від одного. Передусім це стосується чинників географічної та соціальної групи, адже, з одного боку, особливості географічного розташування тих чи інших територій, власне, і проявляються у соціально-культурних відмінностях їхнього населення. З іншого боку, практично всі соціально-культурні та соціально-політичні процеси завжди відбуваються у конкретному географічному середовищі. Тому не випадково ряд дослідників веде мову про феномени «регіональних політичних культур» і, навіть, про «регіональну свідомість» [25]. Отже, оскільки кожний географічний регіон має своєрідний соціальний простір зі своєю політичною (у т.ч. геополітичною) культурою, в ході емпіричних досліджень ми змушені поєднати ці дві групи чинників. Враховуючи все це, нами була обрана схема дослідження, описана нижче.

Другий етап дослідження буде присвячений виявленню особливостей МГПС в осіб з різними демографічними характеристиками, а саме – віком та статтю. Вибір саме цих чинників обумовлений тим, що вони виступають базовими та умовно «чистими» демографічними характеристиками індивіда, у той час як інші демографічні чинники (національність, місце проживання, освіта тощо) доволі сильно пов'язані з соціальними та географічними чинниками. Оскільки вік та стать не пов'язані з соціально-культурними особливостями, ми вважаємо за можливе проведення цього етапу дослідження в межах одного регіону України – Чернігівщини (тим більш, що у політико-ідеологічному плані це відносно поміркований регіон).

З нашого погляду цей другий етап доцільно «розбити» на два «підетапи» («кроки»). **На першому підетапі** логічно виявити вікові (онтогенетичні) закономірності формування МГПС, тобто динаміку появи та розвитку геополітичних знань, уявлень тощо. Це вимагає проведення дослідження за порівняльно-віковою процедурою, тобто порівняння геополітичних уявлень у дітей різного віку. Але таке дослідження ставить перед нами дві проблеми. По-перше, це вибір предмета дослідження, адже ГПМК у молодших вікових групах може бути просто відсутня. По-друге, це вибір єдиного діагностичного методу, який можна застосовувати у доволі різних вікових групах. Саме це, до речі, і зумовило необхідність окремого виділення цього «підетапу». Його завданнями будуть наступні:

- 1) визначення конкретних вікових меж і, відповідно, кількості груп досліджуваних;
- 2) вибір об'єкта й предмета дослідження (конкретних складових МГПС, які можна діагностувати у досліджуваних обраних вікових груп);
- 3) вибір діагностичного інструментарію вивчення геополітичних уявлень у дітей різного віку;
- 4) організація та проведення емпіричного дослідження геополітичних уявлень у дітей різного віку;
- 5) математико-статистичний та якісний аналіз отриманих даних, виявлення закономірностей онтогенетичної динаміки геополітичних уявлень.

Другий підетап другого етапу передбачатиме проведення порівняльного дослідження серед груп, у котрих МГПС є вже сформованою (попередньо ці групи можна визначити як молодь, особи зрілого та літнього віку). Саме з цього етапу ми плануємо застосовувати авторську методіку вивчення ГПМК. Отже, завданнями тут будуть:

- 1) організація та проведення емпіричного дослідження особливостей МГПС у представників різних вікових (молодь – особи зрілого – особи літнього віку) та статевих груп;

2) математико-статистичний та якісний аналіз отриманих даних, виявлення вікових та статевих особливостей МГПС.

Третій етап дослідження буде присвячений вивченню особливостей МГПС в осіб з різними особистісними (індивідуально-психологічними) чинниками. Виходячи з доволі значної кількості (див. підрозділ 1.3) таких чинників, ми вважаємо за необхідне скоротити їх до кількох основних. Поряд із тим, це скорочення все ж таки повинно залишати можливість для диференціювання досліджуваних за показниками основних психологічних сфер – когнітивної (інтелектуальної), емоційно-вольової (характерологічної), мотиваційно-потребової та рефлексивної. Оскільки ці чинники лише побічно пов'язані з демографічними та соціально-культурними, ми вважаємо можливим проведення цього етапу на представниках однієї вікової групи (студентська молодь) у межах одного регіону України (Чернігівщина).

Виходячи з цього, завдання третього етапу нам уявляються таким чином:

1) визначення «звуженої» групи когнітивних, характерологічних, мотиваційних та рефлексивних чинників МГПС;

2) підбір адекватного (валідного) психодіагностичного інструментарію на визначення обраних особистісних чинників;

3) організація та проведення емпіричного дослідження особливостей МГПС серед студентів гуманітарних та негуманітарних спеціальностей з паралельною діагностикою їхніх особистісних особливостей;

4) математико-статистичний та якісний аналіз отриманих даних, виявлення міри зв'язку геополітичних уявлень з індивідуально-психологічними чинниками.

Четвертий етап дослідження буде присвячено вивченню культурно-регіональної (або умовно «соціально-географічної») обумовленості МГПС. На цьому етапі передбачається проведення дослідження у тих регіонах України, де протягом багатьох років уже існують певні політичні культури у плані внутрішньо- та зовнішньополітичних симпатій та антипатій (що є показником впливу низки соціально-культурних чинників – світоглядних

традицій, дії певних політичних ідеологій, ЗМІ тощо). Щоб якимось відокремити дію актуальних соціальних чинників сучасності від впливу чинників минулих часів, ми вирішили у ролі досліджуваних обрати представників молоді. Таким чином, завданнями четвертого етапу дослідження будуть:

1) вибір та обґрунтування територіальних критеріїв вибірки;

2) організація та проведення емпіричного дослідження особливостей МГПС студентської молоді у тих регіонах України, що мають специфічні політичні культури;

3) математико-статистичний та якісний аналіз отриманих даних, виокремлення культурно-регіональної специфіки геополітичних уявлень.

П'ятий етап дослідження матиме двоїстий характер, адже він передбачатиме, з одного боку – узагальнення всіх отриманих результатів, а з іншого – визначення перспективних напрямків їх практичного впровадження з відповідною апробацією. Отже, завдання цього етапу будуть наступні:

1) узагальнення отриманих результатів через побудову теоретико-емпіричної моделі МГПС;

2) визначення перспективних напрямків її практичного застосування;

3) розробка певної(-них) методики, програми, технології;

4) її (їхня) апробація, з'ясування ефективності, формулювання рекомендацій щодо подальшого застосування.

2.3. Методика вивчення геополітичних ментальних карт

Аналіз наукових джерел дозволив нам окреслити коло методів та методик, на які, як правило, спираються дослідники при вивченні ментальних карт простору і геополітичних образів та уявлень. Так, Р. Голледж та Р. Стімсон виділяють наступні методи вивчення просторових ментальних карт [463]: експериментальні спостереження за поведінковими реакціями

досліджуваних (напрямок їхнього руху, процесом пошуку шляхів тощо) у природних або контрольованих умовах; вербальні доповіді (самозвіти), інтерв'ю, аналіз розповідей, творів або щоденників досліджуваних; створення досліджуваними малюнків, карт з їх наступним аналізом; метод словесних асоціацій; моделювання навколишнього середовища за допомогою іграшок; методи шкалювання.

У класичних дослідженнях ментальних карт К. Лінча [212], С. Мілгрема [238] та Т. Сааринена [488; 508; 509; 510; 511] як основний використовувався малюнковий метод (т.зв. *sketch-map technique*) або «картування» (*mapping*). Він передбачає зображення на паперовому аркуші умовної «карти» певного простору (міста, регіону, країни, світу), «як він уявляється» досліджуваному. Як правило, кожен намальований компонент карти просять підписати для його ідентифікації. У деяких випадках може даватися додаткова інструкція з проханням пронумерувати кожен зображений елемент (адже порядок малювання їх може бути показником їхньої значущості для суб'єкта), або навести (написати поруч) асоціації, які він викликає, або якимось іншим чином оцінити його (кольором, штрихуванням чи іншими умовними позначками).

«Плюсом» даної технології можна вважати те, що вона, по-перше, фактично поєднує у собі можливості опитувальних та проєктивних методів; по-друге, є відносно простою для виконання, оскільки передбачає прості та короткі інструкції; по-третє, в силу останнього, цей метод має відносно широкий діапазон свого застосування (на різних вікових, крос-культурних групах тощо). Хоча кожний окремо взятий малюнок дає змогу робити лише якісний аналіз, при їх значній кількості стає можливим застосування кількісного аналізу (через процедуру контент-аналізу). Зарубіжні дослідники наводять дані про високу надійність даного методу, зокрема статистично достовірні зв'язки з даними інших (вербальних) методів діагностики просторових уявлень [434]. Думку про те, що малюнкова реконструкція ментальних карт світу є ефективним методом для оцінки географічної культури особистості, висловлюють й окремі російські фахівці [26]. Загалом,

у західних джерелах зазначається, що достовірність методу картування підвищується, коли він застосовується разом з іншими дослідницькими методами. Водночас окремі науковці (переважно представники гуманістичних та філософсько-культурологічних течій) критично оцінюють даний метод, указуючи на його обмеженість, штучність, суб'єктивність тощо, що можна вважати наслідком критичного ставлення до самої концепції ментальних карт з боку інших методологічних напрямків [515]. До того ж, на думку Дж. Голда, графічні здібності та орієнтація у картографічному матеріалі дуже залежать від освітнього рівня досліджуваних, що не дозволяє розглядати отримані психомалюнки як повноцінне відображення ментальних карт, які «існують у голові» [69]. Як бачимо, питання про надійність та валідність малюнкового методу залишається дискусійним.

Найпоширенішими методами вивчення масових геополітичних уявлень виступають опитувальні (інтерв'ю та анкетування), що є цілком закономірним, адже ці дослідження носять переважно соціологічний характер. Зокрема, тривала традиція загальнонаціональних опитувань з геополітичної проблематики існує в американській соціології. Крім того, при вивченні атитюдів щодо різних геополітичних процесів американські дослідники використовували метод шкалювання. Опитувальні методи також широко використовуються в дослідженні громадської думки з геополітичних питань (особливості сприймання різних держав, війн, міжнародних конфліктів та їхніх учасників тощо) у країнах Західної Європи та колишнього СРСР. При цьому, у більшості випадків, дослідниками використовується закрыта форма запитань.

Російські та українські науковці, що вивчали образи (іміджі) держав та регіонів, користувалися переважно опитувальними методами (анкетування, інтерв'ю) та методом аналізу документів. У ролі останніх виступали офіційні державні документи (конституції, закони та постанови, концепції тощо), матеріали друкованих (преса) та електронних (Інтернет-сайти) ЗМІ, історичні джерела, дані соціологічних досліджень та різних міжнародних рейтингів.

Домінування цих методів пояснюється передусім тим, що більша частина даних досліджень мала соціологічний або політологічний характер. Метод аналізу документів (документації державних органів, політичних організацій, преси, спогадів, пропагандистських, історичних та літературних творів тощо) виступає базовим в історичних дослідженнях геополітичних уявлень. У ряді досліджень використовуються спеціалізовані психологічні методи, зокрема асоціативний тест та семантичний диференціал.

У низці міжнародних дослідницьких проектів з вивчення геополітичних образів та уявлень мало місце комбінування декількох методів. Так, у проекті «EuroSkyCompass» використовувались асоціативні, малюнкові та опитувальні методи [444], а у проекті «EuroBroadMap» – психомалюнковий, опитувальний та аналізу документів [454; 455]. Якщо згадати системний характер МГПС, напрошується висновок про необхідність використання саме декількох різнотипних методів, які дозволятимуть отримувати інформацію як якісного, так і кількісного характеру.

При створенні діагностичного інструментарію для вивчення ГПМК ми спиралися на структурні особливості ментальних карт. Як зазначалося раніше, будь-яка ментальна карта містить «локалізаційний» (просторово-географічний) та «атрибутивний» (у нашому випадку – соціально-політичні, економічні, культурні) компоненти. Отже, ГПМК досліджуваних, у принципі, можуть відрізнятися за двома критеріями: а) кількісним – включати різну кількість різних геополітичних суб'єктів (держав, союзів, регіонів тощо); б) якісним – передбачати різне їх розуміння та оцінювання.

Поряд із тим уже специфіка першого критерію може призводити до того, що кількість виявлених нами варіантів ГПМК теоретично може дорівнювати кількості всіх досліджуваних. У результаті ми можемо детально виявити формальні особливості цих ГПМК (наскільки часто у них зустрічаються ті чи інші держави або об'єднання). З іншого боку, ми не зможемо повною мірою зробити необхідні нам змістовні узагальнення та порівняння, адже в ході математико-статистичного аналізу будемо змушені «пожертвувати»

частиною отриманих даних (зокрема особливостями уявлень про рідко згадуваних геополітичних акторів).

Альтернативний шлях ми бачимо у тому, щоб із самого початку запропонувати всім досліджуваним однаковий (стандартизований) перелік геополітичних акторів, що дасть можливість здійснювати повноцінний математико-статистичний аналіз даних, не «втрачаючи» тих чи інших оцінок. Тут, безумовно, виникає вірогідність того, що частина досліджуваних буде вимушена працювати з об'єктами, які «нав'язані» дослідником і не входять (або не мають суттєвого значення) в їхню ГПМК. Але цей недолік можна «мінімізувати», якщо заздалегідь емпірично визначити коло геополітичних акторів, найзначущіших для МГПС громадян України (своєрідні «опорні точки» їхніх ГПМК).

Отже, **перший підетап першого етапу дослідження** (вересень-жовтень 2011 р.) було проведено з метою визначення стандартного (єдиного) кола стимульних геополітичних понять. Оскільки актуалізація тих чи інших геополітичних понять у МГПС багато в чому пов'язана з географічним чинником (наприклад, значущість Росії для мешканців Західної та Східної України є різною), цей етап роботи вимагав залучення респондентів із різних геополітичних регіонів України. Тут ми використали метод анкетування.

Респондентами (n=118, 47% – чоловіки, 53% – жінки) виступали студенти старших курсів (49%) та викладачі (51%) вищих навчальних закладів із Чернігівської (Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка), Волинської (Волинський національний університет ім. Лесі Українки), Херсонської (Херсонський державний університет) та Луганської (Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля) областей. Такий розподіл давав змогу охопити 4 основні геополітичні регіони України – «Центр-Північ», «Захід», «Південь» та «Схід». Професійна спрямованість студентів та викладачів була різною (гуманітарні та природничі спеціальності й кафедри), за винятком напрямків «Історія», «Політологія» та «Географія», які передбачають засвоєння

наукових знань геополітичного характеру (рівень так званої «формальної» геополітики).

Всім досліджуваним пропонувалося дати письмову відповідь на запитання: «*Назви яких держав, територій або політичних союзів (об'єднань) Вам спадають на думку, якщо Вас попросити згадати політичну карту світу?*». Кількість відповідей не обмежувалася, дослідження мало анонімний характер. До отриманих даних було застосовано процедуру частотного аналізу, результати якої наведено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Результати першого етапу дослідження (перший підетап)

Центр-Північ (Чернігів) n = 30	Захід (Луцьк) n = 29	Південь (Херсон) n = 30	Схід (Луганськ) n = 29	Загалом n = 118
<i>Найбільш згадувані (не менше 33%) геополітичні актори, %</i>				
США, 90 Росія, 83 Китай, 50 Німеччина, 47 ЄС, 37 Польща, 37 Франція, 37 Україна, 33	США, 62 Росія, 48 Україна, 45 Німеччина, 41 Вел. Брит., 41	США, 90 Росія, 73 Німеччина, 70 Україна, 67 Вел. Брит., 63 Канада, 50 Японія, 47 Франція, 43 Китай, 37 Білорусь, 33 Індія, 33 Італія, 33	Росія, 90 США, 79 Вел. Брит., 55 Україна, 55 Франція, 55 Німеччина, 52 Китай, 52 Японія, 45 Іспанія, 41 Італія, 34	США, 81 Росія, 74 Німеччина, 53 Україна, 50 Вел. Брит., 44 Китай, 42 Франція, 39 Японія, 34 Канада, 34
<i>Середня кількість відповідей, n</i>				
9,7	7,2	16,0	11,7	11,2

Як бачимо, отримані результати підтвердили висунуту раніше тезу про те, що основу МГПС вітчизняних громадян на сучасному етапі складають образи саме національних держав (країн). Це підтверджується й тим фактом, що назви об'єднань та організацій глобального характеру згадувалися відносно рідко (ООН – 13%, СОТ – 3%, МВФ – 1%). Також нечасто згадувалися й регіональні політико-економічні та військово-політичні об'єднання: ЄС – 25%, НАТО – 22%, СНД – 14%. Як бачимо, навіть «єдина Європа» актуалізована у МГПС опитаних набагато менше, ніж її окремі члени – національні держави.

Можна також побачити, що ГПМК опитаних носять переважно оксидентально-орієнталістський характер, тобто побудовані за принципом «Захід-Схід» – основними геополітичними акторами (центрами впливу) вважаються США та Росія, а також найрозвинутіші країни Західної Європи (передусім Німеччина). Цікавим також було те, що з усіх сусідських держав лише образ Росії був актуалізований у більшості респондентів. Навіть такі відносно крупні та «історичні» сусіди як Польща та Білорусь згадувалися на рівні 28% та 23% відповідно. Останнє можна вважати свідченням того, що фактор територіальної близькості сам по собі є незначним для МГПС і діє у комплексі з іншими факторами (уявленнями про політичну, військову, економічну могутність та ін.).

Наведені дані ілюструють ще одну особливість ГПМК респондентів – їхня власна країна зустрічається в середньому лише у половині випадків. З одного боку, це свідчить про поширення критичних оцінок України серед її громадян, сприймання її як невливового геополітичного актора. Але такий результат, на наш погляд, є цілком закономірним ще з однієї причини (про яку ми вже згадували) – відсутність у ГПМК такої атрибутивної властивості образів (картин) світу, як Я-центрованість. Іншими словами, ГПМК можуть мати «суб'єкт-децентрований» характер, тобто відображати геополітичну реальність начебто «збоку», не спираючись на образи власної країни (території, держави).

Результати пілотажу також дали змогу виявити середній показник кількості складових ГПМК – 11 (хоча загальний діапазон розкиду кількості складових був доволі значним – від 2 до 92).

Як побічний продукт, на рівні тенденції був помічений феномен своєрідної «фільтрації» геополітичної інформації, що надходить зі ЗМІ. Річ у тому, що в період проведення даного дослідження по каналах ТБ та інших вітчизняних мас-медіа регулярно надходила інформація стосовно економічної кризи та масових заворушень у Греції, а також військових дій у Лівії. Але при цьому частота згадування цих країн склала всього близько 8%

та 4% відповідно, що вказує на низький рівень їхньої актуальності для респондентів (вірогідно, в силу їхньої «віддаленості»).

Отже, отримані дані дали змогу скласти стандартизований перелік геополітичних акторів для подальших досліджень. Його основу склали 9 найбільш згадуваних (частота не менше 33%) країн: США, Росія, Німеччина, Україна, Велика Британія, Китай, Франція, Японія, Канада. Зазначимо, що наш перелік є схожим із даними російських науковців, які досліджували буденні уявлення росіян про центри світового геополітичного впливу [34].

Далі перед нами постало завдання вибору методу для вивчення власне змістовних особливостей образів (уявлень) про ці колективні суб'єкти – тобто атрибутивної складової ГПМК. У принципі, це можна було зробити через застосування опитувальних, асоціативних та психосемантичних (шкалювання) методів. При цьому ми обрали два останні методи.

Асоціативний метод є доволі зручним для нашого дослідження, оскільки дає змогу визначити наявність тих складових ГПС, які були виокремлені нами раніше, а саме – геополітичні образи, емоції, знання та бажання. Відповідно, контент-аналіз відповідей досліджуваних буде спиратися, передусім, на цю типологію. Далі оцінювання змісту відповідей кожної групи може здійснюватися за критеріями загальної оцінки (позитивні, негативні, нейтральні) та смислової категоризації (політичні процеси, лідери, символи, економічні та культурні асоціації тощо). «Плюсом» асоціативного методу є також те, що за своєю сутністю він є проєктивною методикою, що підвищує достовірність отриманих за його допомогою даних. Відповідно, вплив дослідника на зміст відповідей досліджуваних тут є мінімальним, на відміну від класичних опитувань, які вимагають відповідей лише в межах чітко сформульованих питань.

Але «мінусом» асоціативного методу є те, що отримані відповіді доволі складно оцінювати з кількісної точки зору (щоб зробити можливим застосування методів вторинного математико-статистичного аналізу). Щоб отримати цю можливість, ми вирішили скористатися методом семантичного

диференціалу (СД). Останній доволі широко використовуються у політико-психологічних дослідженнях, зокрема при сприйманні політичних лідерів, партій, країн тощо. У психосемантичних дослідженнях застосовуються два методи добору дескрипторів. Перший передбачає використання ознак, які були отримані у попередніх дослідженнях, а другий – ознак, що пропонуються дослідником відповідно до смислового змісту предмета дослідження. З одного боку, ми можемо спиратися на розробки інших науковців, які використовували СД при вивченні геополітичних уявлень. Так, у дослідженні В. Петренка та його колег використано 32 дескриптори, які характеризували держави з точки зору внутрішньої та зовнішньої політики, культури, економіки тощо [295]. Але оскільки це дослідження охоплювало виключно російських респондентів, ми не впевнені, що всі ці дескриптори будуть значущими у ГПС вітчизняних досліджуваних. Таким чином, перед нами постало завдання проведення дослідження з метою попереднього відбору дескрипторів для майбутньої методики.

Другий підетап першого етапу дослідження проводився у листопаді 2011 р. Його метою був відбір дескрипторів, за якими переважно оцінюються раніше відібрані стимули. Оскільки якість (полюс) оцінок тут не мала суттєвого значення, на даному етапі ми обмежилися представниками лише одного регіону – Чернігівської області.

Вибірку (n=100) склали студенти психолого-педагогічного факультету й викладачі гуманітарних та природничих кафедр Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (49% – чоловіки та 51% – жінки). Досліджуваним пропонували дати оцінку 9 вищезгаданим країнам світу, а також запитання: *«Чи погоджуєтесь Ви з тим, що у політичному плані Україна фактично поділяється на дві основні частини – Західну та Східну Україну?»*. У випадку позитивної відповіді респондента просили оцінити вказані регіони. Таким чином, загальна кількість оцінюваних геополітичних стимулів могла дорівнювати 9 або 11.

Оцінювання відбувалося за допомогою 5-бальної шкали (від 1 до 5) за

попередньо відібраними нами дескрипторами. Оскільки останні призначалися для оцінки так званих «колективних суб'єктів», ми, з одного боку, не могли використовувати більшість шкал класичних варіантів семантичного та особистісного диференціалів, а з іншого, були змушені додати ряд специфічних критеріїв. У результаті нами був створений список із 42 шкал, які відбивали характеристики внутрішньої та зовнішньої політики (наприклад, «демократична – недемократична», «стабільна – нестабільна політична ситуація», «агресивна – миролюбна», «залежна – незалежна» тощо), економіки («розвинута – відстала економіка», «багата – бідна»), культури («низька – висока культура», «розвинута – нерозвинута наука і техніка»), а також асоціації географічного («західна – східна», «морська – сухопутна»), естетичного («красива – некрасива»), екологічного («чиста – брудна») характеру. Декілька дескрипторів мали емоційну («подобається – не подобається») та мотиваційну спрямованість («хотів би – не хотів би там жити», «бажаю – не бажаю процвітання»). Крім того, до всіх понять, крім України та її частин, пропонувались дескриптори «схожа – не схожа на Україну» та «дружня – ворожа до України». Загалом, зміст обраних дескрипторів відповідав основним властивостям колективних суб'єктів, які були виокремлені російськими фахівцями (згуртованість–роз'єднаність, відкритість–закритість, конфліктність–безконфліктність, доброзичливість–агресивність, компетентність–некомпетентність тощо) [124]. Для підвищення достовірності відповідей дослідження проводилось анонімно.

За допомогою комп'ютерної програми SPSS.10 до отриманих даних було застосовано процедуру факторного аналізу (за методом обертання Varimax). У ході останнього нами обиралися найпотужніші фактори з образів кожної країни (кількість факторів при цьому обиралася за критерієм «кам'янистого осипу»). У самих обраних факторах ми виокремлювали по одній змінній-дескриптору із найбільшим факторним навантаженням. Таким шляхом ми відібрали 18 шкал, які було покладено в основу авторського варіанту СД на вивчення геополітичних суб'єктів. Крім того, для повноти образу кожної

країни ми вирішили додати ще 3 ознаки, які на цьому етапі не мали дуже високих навантажень: це 2 шкали-дескриптори економічного характеру («розвинута – відстала економіка», «багата – бідна») та 1 – мотиваційного («бажаю – не бажаю процвітання»). У результаті кінцевий варіант СД складався з 21 шкали (див. додаток А).

Більшість опитаних (57%) заявила, що визнає існування в Україні двох основних політико-географічних регіонів – Західної та Східної України. Тому до цих двох образів ми також застосували процедуру факторного аналізу, аналогічну до вищезгаданої. Відмінність аналізу цих образів полягала лише у тому, що в обраних нами факторах ми виокремлювати не по 1, а по 2-3 найбільших змінних (щоб отримати кількість шкал, достатню для побудови відносно повного образу регіону). Таким чином нами було виокремлено 12 шкал-дескрипторів. До цієї кількості, як і на попередньому етапі, ми також вирішили додати ще 2 «економічні» ознаки, які не мали високих навантажень. Отже, кінцева кількість «регіональних» дескрипторів склала 14 (дивись додаток А).

Слід зазначити, що результати проведених факторних аналізів підтвердили висунуту раніше тезу про системний та багатобічний характер МГПС – крім шкал суто політичного характеру значущими виявлялися й інші (культурні, естетичні тощо). Також відносно значущими у всіх варіантах виявилися шкали, що відображали емоційні установки до країн та регіонів.

Отже, кінцевий варіант авторської методики на вивчення МГПС (див. додаток А) складається з базового стимульного переліку (назви 9 вищезгаданих країн) та трьох частин, кожна з яких має власну мету та інструкцію.

Першу частину методики складають асоціативні завдання. Оскільки МГПС тісно пов'язана з уявленнями та оцінками неполітичного рівня (що, безумовно, буде впливати на зміст вільних асоціацій), нами був обраний варіант спрямованого асоціативного тесту. Згідно з інструкцією, до кожної з 9 країн світу досліджуваних просять підібрати та написати будь-які 1-2

асоціації, *«які виникають у зв'язку з політикою вказаних країн»*. При цьому уточнювалося, що *«це можуть бути будь-які образи, ідеї, емоції або бажання»*. Якісний (смісловий) аналіз отриманих асоціацій буде спиратися на їхній частотний аналіз – з метою виділення категорій з найбільшою частотою прояву. На думку ряду дослідників (Ж. Абрік, П. Вержес тощо), показник частоти вільних асоціацій може вказувати на так зване «ядро» соціального уявлення, тобто його найстабільнішу та стійкішу складову, пов'язану із колективною пам'яттю групи, її цінностями та нормами. Відповіді з меншою частотою («відповіді-тенденції») можуть розглядатись як складові так званої «периферії» соціального уявлення – більш варіативної (індивідуальної) та динамічної його частини [35].

Другу частину методики складає авторський варіант СД (21 шкала), за допомогою якого досліджуваних просять оцінити всі вищевказані країни. Зазначимо, що для оцінювання України пропонувався СД з 20 шкал (відсутній дескриптор *«схожа – не схожа на Україну»*).

Третя частина присвячена виявленню уявлень про Західну та Східну Україну. Вона починається із фільтруючого запитання: *«Чи погоджуєтесь Ви з тим, що у політичному плані Україна фактично поділяється на дві частини – Західну та Східну Україну?»*. Якщо респондент висловлює згоду із фактом існування цих політико-географічних регіонів, останні пропонується оцінити за допомогою асоціативного тесту та СД (14 шкал).

Також вважаємо за доцільне обґрунтувати кількість стимульних геополітичних об'єктів, що пропонуються досліджуваним, – 9-11 (9 – якщо досліджуваний не погоджується із фактом поділу України на Західну та Східну і оцінює лише країни; 11 – країни плюс ці регіони). Нижня межа цього обсягу відповідає верхній межі відомого у когнітивній психології діапазону 7 ± 2 , що відображає середні обсяги короткочасної та оперативної пам'яті, уваги тощо. Це, зокрема, пояснює, чому ми вирішили зупинитися на 9 країнах, обраних раніше, тим більш що у цьому переліку опинились майже всі основні світові та регіональні (європейські) геополітичні актори.

Водночас верхня межа обраного обсягу співпадає із середньою кількістю назв геополітичних акторів, виявленою на першому етапі. Безумовно, діапазон 9-11 у більшості випадків не вичерпує всі геополітичні уявлення та знання дорослої людини. Але слід ураховувати й те, що будь-яка ментальна карта (зокрема ГПМК) відзначаються неповнотою та фрагментарністю, адже вона містить найсуттєвішу інформацію (а її не може бути занадто багато). Виходячи з усього вищесказаного, обраний нами кількісний діапазон стимулів можна вважати оптимальним для визначення базових структурних особливостей ГПМК.

Запропонована методика надає змогу фіксувати базові компоненти МГПС: геополітичні образи (асоціативний тест), знання, емоції та бажання (асоціативний тест і СД). Поєднання кількісних та якісних методів дослідження також можна вважати ще одним «плюсом». Насамкінець, поєднання СД та асоціативного тесту дозволяє «захопити» як свідомий, так і підсвідомий рівні сприймання геополітичних явищ, що узгоджується з поглядами ряду фахівців про два рівні політичного сприймання [395].

Зазначимо, що зміст методики робить акцент на вивчення особливостей не локалізаційної, а саме атрибутивної складової ГПМК. Але наявність такого «перекосу», на наш погляд, не слід вважати недоліком. Дана позиція ґрунтується на переконанні, що диференціація сучасної МГПС відбувається не стільки за формальними (географічними), скільки за змістовними (семантичними) критеріями. Справа в тому, що в основі ментальної геополітичної «сітки координат» лежать більш-менш схожі уявлення про світові та регіональні геополітичні «центри-полюси» (тобто локалізаційний компонент МГПС є відносно уніфікованим). У той же час, з нашого погляду, прояв індивідуальних та групових відмінностей слід очікувати на рівні сприймання та оцінки таких «центрів» (тобто атрибутивної складової ГПМК).

Висновки до другого розділу

Геополітична свідомість (ГПС) є формою суб'єктивного відображення подій та явищ «політичного світу» крізь призму уявлень про «географічний світ» шляхом ототожнення певного географічного простору із соціально-політичними процесами, які там відбуваються. Масова ГПС (МГПС) є формою буденного, неелітарного, нефахового відображення геополітичних явищ. Структурно до складу МГПС входять образи, уявлення, знання, емоції та бажання (інтереси) геополітичного характеру, тобто пов'язані з певними країнами, регіонами або світом узагалі. Функціями МГПС є когнітивна (основна, яка поділяється на орієнтувальну, інтерпретаційну, прогностичну, інтеграційну, стабілізаційну), регулятивна та комунікативна.

Можна виокремити такі особливості МГПС. По-перше, її можна розглядати як своєрідний «інтегратор» різних форм світосприймання людини, різних «локусів» масової свідомості. По-друге, зміст МГПС не є об'єктивним знанням, він повною мірою практично ніколи не відповідає реальності (хоча у її складі можуть бути «вкраплення» ідеологічно-оформлених або наукових знань та уявлень). По-третє, зміст МГПС носить комплексний (мішаний) характер (поєднання стабільного та динамічного, абстрактного та чуттєвого, раціонального та емоційного тощо). По-четверте, МГПС не має «власного» поведінкового/діяльнісного «продукту», вона проявляється у формах поведінки, які пов'язані з іншими видами масової свідомості (політичної, економічної). По-п'яте, наявні у МГПС образи, уявлення та знання є специфічним різновидом соціальних знань. По-шосте, основна функція МГПС полягає у «спрощенні» складної та суперечливої геополітичної реальності, створення картини світу, «адаптованої» під буденне соціальне пізнання. По-сьоме, в основі виникнення та розвитку МГПС лежить намагання як окремих індивідів, так і цілих соціальних груп у структуруванні навколишнього простору, що, у свою чергу, детерміновано потребою у безпеці.

Основним «продуктом» та своєрідним «індикатором» МГПС є геополітичні ментальні карти (ГПМК) – буденні ментальні репрезентації (моделі) геополітичного простору, які містять образи суб'єктивно найзначущіших геополітичних суб'єктів (переважно держав) та групують їх у відповідності з певними суб'єктивно значимими критеріями соціально-політичного характеру («ментальною сіткою координат»). Структурну основу ГПМК складають когнітивні елементи, які поділяються на локалізаційну (географічно-просторову) та атрибутивну (соціально-політичну) складові.

Етапність емпіричного дослідження впливає з теоретичної моделі системи чинників МГПС. Відповідно до останньої необхідно виявити демографічну, індивідуально-психологічну та соціально-географічну обумовленість ГПС (поєднання двох останніх груп факторів обумовлено неможливістю їх практичного «розведення»).

Системний підхід до вивчення МГПС/ГПМК потребує поєднання емпіричних методів, які дозволятимуть досліджувати сприймання геополітичних явищ на різних рівнях (якісному та кількісному, свідомому та підсвідомому тощо).

Локалізаційні (географічні) компоненти ГПМК громадян України характеризуються «державоцентричністю», тобто їхню основу складають саме образи держав (найчастіше – США, Росія, Німеччина, Україна, Велика Британія, Китай, Франція, Японія та Канада). Саме тому в подальших дослідженнях акцент буде зроблено на дослідженні атрибутивних складових ГПМК, адже саме вони найбільшою мірою відображають специфіку геополітичних уявлень у представників різних соціально-демографічних та психологічних груп. З іншого боку, обмеженість ГПМК вищезазначеними державами дає підстави констатувати дію механізму селекції (фільтрації).

РОЗДІЛ 3.

СТАТЕВО-ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ МАСОВОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Розділ містить опис процедури та результати другого етапу емпіричного дослідження, який був присвячений визначенню статево-вікової специфіки геополітичної свідомості. Описуються й аналізуються дані, які ілюструють онтогенетичну динаміку формування уявлень геополітичного характеру, а також особливості масової геополітичної свідомості осіб молодіжного, зрілого та літнього віку, чоловічої та жіночої статі.

3.1. Методика та процедура дослідження

Згідно із загальним алгоритмом нашого дослідження, даний етап було присвячено вивченню обумовленості МГПС двома демографічними чинниками – віком і статтю. Дане дослідження проводилось у два кроки. Метою першого було виявлення онтогенетичної динаміки становлення та розвитку геополітичних знань (уявлень), тобто дослідженням охоплювалися представники й тих вікових груп, які не мають сформованої МГПС (діти). Метою другої частини стало вивчення особливостей більш-менш сформованих ГПМК у чоловіків та жінок з трьох вікових когорт (молодь, особи зрілого та літнього віку).

Перше дослідження. Для виявлення вікової динаміки формування геополітичних знань до вибірки досліджуваних на цьому етапі (відбувався у лютому 2012 р.) ми включили школярів молодших, середніх та старших класів. Об'єктом дослідження були знання (образи, уявлення) геополітичного характеру (про різні держави світу, особливості їхньої політики), а предметом – вікова динаміка кількості та якості цих знань.

Вибірку на цьому етапі склали 202 учні ЗОШ № 12 м. Чернігова (118 чоловічої та 84 жіночої статі). У віковому плані респонденти поділялися таким чином: 50 учнів 1-х класів (6-7 років), 44 учні 4-х класів (9-10 років), 57 учнів 7-х класів (12-13 років) та 51 учень 10-х класів (15-16 років). Цей розподіл ми вважаємо оптимальним з наступних міркувань. По-перше, він приблизно відповідає рамкам ряду психологічних періодизацій, зокрема вітчизняної вікової періодизації (молодший шкільний – підлітковий – юнацький вік), періодизації інтелектуального розвитку Ж. Піаже (стадія конкретних операцій у перших двох групах – стадія формальних операцій у наступних), а також періодизації політичної соціалізації (перша стадія соціалізації у перших двох групах, друга – у двох інших). По-друге, завдяки наявності трьохрічних «розривів», обрана схема забезпечує виділення більш чітких вікових тенденцій.

Методом дослідження ми обрали інтерв'ю, виходячи з таких міркувань. По-перше, цей метод є адекватний об'єкту та предмету дослідження; по-друге, він може бути застосований у роботі з усіма вищезазначеними віковими групами; по-третє, його сутність надає можливість індивідуально «підлаштуватися» під респондентів (що є важливим, враховуючи малий вік ряду з них). Кожному респонденту пропонували два запитання: *«Які держави (країни) світу ти знаєш (пам'ятаєш)?»* (на актуалізацію «локалізаційного» знання) та *«Що ти знаєш (пам'ятаєш) про політику цих держав?»* (на актуалізацію «атрибутивного» знання).

Інтерв'ю проводилося в індивідуальному та анонімному порядку. Всі відповіді респондентів, а також їхні стать і вік занотовувалися з метою подальшого аналізу. Отримані результати наведено у підрозділі 3.2.

Друге дослідження. На цьому етапі (березень-квітень 2012 р.) нами була обрана схема, яка передбачає виділення трьох вікових груп:

А) молодь – як уже зазначалося, саме у цьому віці відбувається становлення більш-менш цілісної картини світу. Власне геополітичний образ світу у свідомості представників більш юних вікових груп буде або просто не

сформованим (адже потребує здатності до усвідомлення складної соціально-політичної інформації), або мати репродуктивно-фрагментарний характер (тобто складатися з простих географічних, геоісторичних або геокультурних образів, сформованих внаслідок шкільного навчання). Оскільки вікові рамки молоді на даний момент є доволі широкими (згідно із чинним законодавством вони сягають від 14 до 35 років), на роль «молодіжного репрезентанта» нами були обрані дві групи учнівської молоді – учні ПТУ та студенти. Ми керувалися тим, що вікові рамки цих груп молоді лежать «по середині» офіційно визначеного вікового діапазону, забезпечуючи своєрідний «статистичний компроміс».

Б) особи зрілого віку – тут ми орієнтувалися на вікові рамки періоду «середньої дорослості», які визначені у сучасній віковій психології. Враховуючи наявність багатьох періодизацій, які передбачають різні межі цього етапу (з 25-40 до 50-65 років), ми також намагались обрати своєрідний «середній варіант». При цьому нижчу межу ми умовно визначили у 36 років (закінчення «офіційного» молодіжного віку), а верхню – у 50.

В) особи літнього віку; оскільки тут також мають місце різні вікові межі цього етапу (від 50-65 років), ми вирішили орієнтуватися на «середню межу», обравши за критерій початок пенсійного віку для чоловіків – 60 років та вище (адже він «покриває» і чоловіків, і жінок, які вже є пенсіонерами).

«Плюсом» обраної вікової класифікації, на наш погляд, є наявність «вікових розривів» між усіма групами. Це дозволяє уникнути ситуації зарахування до двох різних вікових груп осіб, які мають незначну вікову різницю між собою.

Отже, предметом дослідження на цьому етапі виступали статеві та вікові особливості ГПМК (у осіб молодіжного, зрілого та літнього віку).

Загальну вибірку складала 300 осіб, розподілених наступним чином:

- 100 осіб (50 чоловічої та 50 жіночої статі) – студенти психолого-педагогічного факультету ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка (n=60) та учні технічних і економічних спеціальностей ДПТНЗ «Вище професійне

училище» № 15 м. Чернігова (n=40); віковий діапазон групи – від 15 до 24 років (середній вік – 19 років);

- 100 осіб (50 чоловічої та 50 жіночої статі) – особи зрілого віку (36-50 років, середній вік – 43 роки), працівники різних державних та приватних організацій м. Чернігова; співвідношення осіб з вищою та без вищої освіти складало 56/44%;

- 100 осіб (50 чоловічої та 50 жіночої статі) – особи літнього віку (60-89 років, середній вік – 68 років), пенсіонери (у т.ч. працюючі пенсіонери) м. Чернігова; співвідношення осіб з вищою та без вищої освіти складало 54/46%.

Досліджуваним пропонувалась авторська методика вивчення особливостей МГПС (див. додаток А). Дослідження проводилось анонімно, опитувані лише зазначали свої стать та вік. До отриманих даних була застосована процедура математико-статистичного аналізу за допомогою пакетів SPSS.10 та SPSS.17. Результати наведено у підрозділах 3.3 та 3.4.

3.2. Онтогенетична динаміка формування геополітичних уявлень

Узагальнені результати першої частини даного етапу дослідження відображені у таблиці 3.1.

Учні 1-х класів. Особливістю локалізаційного знання першокласників є те, що доволі значна його частина (приблизно третина) носить неадекватний характер. Це, головним чином, проявлялось у відсутності чіткого розуміння відмінностей між країнами (державами) та населеними пунктами. Тому значна кількість дітей у відповідь на перше запитання згадувала міста України (Київ, Чернігів, Харків, Львів, Одеса, Сімферополь, Суми тощо) або інших держав (Москва, Лондон, Нью-Йорк). Іншу групу неадекватних відповідей складала різні географічні об'єкти: континенти та частини світу (Африка, Південна Америка, Азія, Європа, Північний полюс), річки (Дніпро),

окремі регіони та зони (Карпати, «пустеля»). Серед адекватних відповідей найчастіше згадувались Україна (45%) та Росія (39%). На рівні незначної тенденції згадувались Єгипет, «Англія» та «Америка» (у силу відомих мовних традицій останні відповіді тут і у подальшому ми зараховували як назви країн). Також було виявлено, що середня кількість відповідей хлопчиків приблизно у 1,5 рази перевищувала цей показник серед дівчаток.

Таблиця 3.1.

Особливості геополітичних знань в учнів різного віку

№	Група учнів	Локалізаційне знання		Атрибутивне знання	
		Середня кількість усіх відповідей	Середня кількість адекватних відповідей	Середня кількість відповідей політич. змісту	Якісна характеристика
1	1-й клас (загалом)	5,4	3,5	0,1	Несформованість політичних уявлень. Існуючі знання про країни є доволі різнотипними і носять неполітичний, а іноді – помилковий характер
	Хлопці	6,2	4,3	0,2	
	Дівчата	4,2	2,5	---	
2	4-й клас (загалом)	7,6	5,3	1,1	Політичні уявлення та оцінки зустрічаються рідко. Знання про країни носить неполітичний (культурологічний, географічний тощо), а іноді – помилковий характер
	Хлопці	9,3	7,4	1,6	
	Дівчата	5,1	2,4	0,5	
3	7-й клас (загалом)	20,1	19,3	5,1	Політичні уявлення існують лише стосовно декількох країн і носять, переважно, персоніфікований характер. Кількість інших політичних уявлень незначна. Основна маса знань про держави носить культурологічний, географічний та економічний характер. Незначна кількість помилкових уявлень.
	Хлопці	26,2	25,2	6,2	
	Дівчата	11,9	11,1	3,6	
4	10-й клас (загалом)	26,8	26,1	11,7	Сформованість різнопланових політичних (стосовно окремих країн) та неполітичних (культурологічних, географічних та економічних) уявлень. Незначна кількість помилкових уявлень.
	Юнаки	32,4	31,9	16,1	
	Дівчата	19,5	18,5	5,9	

Особливістю атрибутивного знання першокласників було те, що практично у всіх опитаних не були сформовані суто політичні уявлення. Частина дітей прямо зазначала, що «не знають, що таке «політика» (що є цілком закономірним для даного віку). Відповідно, існуючі у них атрибутивні уявлення були пов'язані з неполітичним контекстом (тобто мали «парагеополітичний» характер). Прикладами є відповіді типу: «я туди їздив», «красиві готелі» (Єгипет, Туреччина), «пісок, сфінкс, бапти» (Єгипет), «туди тато їздить за товарами» (Польща), «море» (Єгипет, Туреччина,

Росія), «*всі люди спілкуються англійською мовою*» (Велика Британія), «*там дуже красиво*» (ряд країн Європи та Азії), «*є знайомі*» або «*живе друг*» (ряд країн Європи, США) тощо. Зустрічались і поодинокі відповіді політичного змісту, наприклад «*Янукович*», «*Азаров*», «*є президент*» (стосовно України) або «*були фашисти*» (Німеччина), які належали лише кільком хлопчикам. Враховуючи вік опитаних дітей, закономірним є помилковий характер ряду відповідей: наприклад, «*це місто, у якому живуть росіяни*» (Росія) або «*є герб, тризуб*» (Велика Британія).

Учні 4-х класів. Порівняно із першокласниками учні 4-х класів згадували дещо більше держав світу, що свідчить про поступовий розвиток географічного (локалізаційного) компонента ГПМК. Отримані відповіді вказували, що ментальна карта світу в дітей цього віку найчастіше включала такі країни, як Росія (61%), Україна (50%) та «Америка» (43%). Також відносно часто згадувалися такі європейські країни, як Франція (36%), «Англія» (34%) та Німеччина (30%). Поряд із тим, як і першокласники, учні 4-х класів нерідко давали неадекватні відповіді. Останні (як і у попередньому випадку) стосувалися міст (Київ та інші обласні центри України, Москва, Париж, Лондон, Нью-Йорк), а також частин світу (Африка, Європа, Євразія, Антарктида тощо). Загалом, хлопчики давали майже вдвічі більше відповідей (у загальній кількості) та втричі більше адекватних відповідей, ніж дівчата.

Що стосується атрибутивного знання, то його політичний компонент розвинутий ще доволі слабо. Часто діти прямо відповідали, що нічого не знають про політику згаданих ними держав. У цілому загальна кількість відповідей політичного змісту в учнів 4-х класів була невеликою. Останні при цьому поділялись на дві групи. Першу складали прізвища політичних лідерів, що свідчить про тенденцію до персоніфікованого сприймання ряду країн. Дещо частіше згадувалися лідери України (В. Янукович) та Росії (Д. Медведєв, В. Путін), трохи менше – президент США Б. Обама та королева Великої Британії Єлизавета II. До другої групи політичних відповідей відносилися рідкі згадки про окремі політичні події («*Тимошенко посадили*»

– Україна; «війна» – Ірак) та особливості зовнішньої політики ряду країн («купує газ у Росії» – Україна; «воювали проти України» – Німеччина; «з Росією не дружать» – США). При цьому було помічено, що політичне сприймання Німеччини відбувалося в основному крізь призму подій Великої Вітчизняної війни («Гітлер», «воювали із Радянським Союзом», «завойовницька країна»). Слід також зазначити, що переважна більшість політичних відповідей належала хлопцям.

Відповідно, основна частина атрибутивних знань носила неполітичний («парагеополітичний») характер. Найчастіше відповіді учнів 4-х класів стосувались особливостей культури: «інша мова» (Росія), «багато церков» (Україна), «чудернацькі слова» (Білорусь), «пишуть давніми символами», «чай», «кунг-фу» (Китай), «придумали піцу» (Італія), «боротьба із биками» (Іспанія), «Біг Бен» (Велика Британія), «є футбольна збірна», «багато пам'яток» (ряд країн). Також часто наводилися відповіді географічного характеру: назви столиць, «Чорне море» (Україна, Болгарія, Туреччина), «дуже жарко» (Австралія, Індія), «найбільша країна» (Росія). Рідше зустрічалися відповіді економічного («багата країна» – США; «криза, мало грошей» – Україна; «дорогий газ» – Росія), історичного («там правлять королі» – Франція; «підкорили Єгипет, Грецію, пішли на варварів» – Італія; «воювали проти троянців» – Греція) та загального («гарна країна», «розвинута країна», «красива країна») змісту. Також мали місце помилкові відповіді, наприклад «велике місто» (Росія), «Велика стіна» (Японія), «Ейфелева вежа» (Велика Британія).

Учні 7-х класів. Локалізаційна складова ГПМК учнів 7-х класів у кількісному та якісному плані відрізняється від попередніх молодших груп. По-перше, отримані дані свідчать про наявність відносно широкого географічного діапазону знань. Крім «традиційного набору» у вигляді України, Росії, США, провідних країн Західної Європи та Азії, багато опитаних згадували країни Північної, Південної та Східної Європи, держави різних регіонів Азії, Африки, Америки і, навіть, Океанії. Також слід

зазначити доволі незначну (порівняно із молодшими учнями) кількість неадекватних відповідей (назви континентів, регіонів або міст окремих країн). У цій віковій групі доволі виразними є статеві відмінності у географічному знанні – кількість відповідей хлопчиків більш ніж у 2 рази перевищує кількість відповідей дівчат.

Порівняно із молодшими школярами, у групі учнів 7-х класів має місце помітне зростання частоти відповідей політичного характеру (хоча їх загальна кількість, у цілому, залишається невеликою). В основному, такі відповіді стосувалися трьох держав світу – України, Росії та США і частіше давалися хлопцями. Як і в попередній віковій групі, основна маса політичних відповідей тут носила персоніфікований характер і складалася з прізвищ політичних лідерів. Найчастіше учні згадували В. Януковича, Д. Медведєва, В. Путіна, Б. Обаму, Дж. Буша; на рівні тенденції згадувалися М. Азаров, Ю. Тимошенко, О. Лукашенко. Окремі учні згадували *«жінку, яка керує Німеччиною»*, не пригадуючи самого прізвища А. Меркель. Інші відповіді політичного змісту зустрічалися рідше і загалом стосувалися:

- певних політичних (військово-політичних) подій: *«Тимошенко сидить у в'язниці»* (Україна), *«газова війна з українцями»* (Росія), *«нападали американці»* (Ірак), *«війна»* (Ірак, Лівія, Афганістан);

- оцінки політичної ситуації або політичних лідерів: *«поганий президент»* (Україна), *«нормальний президент»* (Білорусь), *«демократія»* (США та ряд країн Європи), *«корупція»* (Україна, Росія), *«закони, слідкують за порядком»* (США);

- опису державної символіки (переважно прапорів) ряду країн;

Окремі відповіді стосувалися форм правління (*«парламент приймає рішення»*, *«править королева»*), колишнього та сучасного міжнародного статусу окремих держав (*«входять до ЄС»*, *«була в СРСР»*), особливостей зовнішньої політики (*«дружать з Україною»*).

Відповіді «парагеополітичного» характеру у своїй більшості стосувалися трьох тем. По-перше, це культурологічні асоціації: *«розмовляють*

англійською мовою» (США, Англія), «футбол» (Англія, Бразилія, Аргентина), «Євро-2012» (Україна, Польща), «багато традицій та ритуалів» (Китай), «красива архітектура», «замки» (ряд країн Європи), «пиво» (Німеччина) тощо. Другу групу утворювали географічні відповіді: «наші сусіди» (Росія, Білорусь, Польща), «велика площа» (Росія), «північна країна» (Фінляндія, країни Скандинавії), «маленька країна» (Ватикан), «землетрус», «цунамі» (Японія), «Червоне море» (Єгипет), а також асоціації зі столицями та крупними містами певних країн. Третя група стосувалась економічної тематики: «газ» (Росія), «нафта» (Росія, країни Близького Сходу), «виробництво машин» (ряд країн Європи та Азії), «високі ціни» (Україна), «економічна криза» (Греція), «багата країна» (США та ряд країн Європи), «бідна країна» (ряд країн Європи, Азії та Африки), «долар» (США), «туризм» (Єгипет, Туреччина), «виробляють сир» (Білорусь). Рідше зустрічалися відповіді стосовно окремих подій («вибухнула атомна станція» – Японія), історії країн («Чингізхан» – Монголія; «Сторічна війна» – Англія, Франція).

Незначна частина відповідей мала помилковий характер. Ці помилки носили географічний (неправильні назви столиць), історичний («Польща – входила до СРСР») та політичний характер (наприклад, ускладнення політичної ситуації або народні виступи у ряді країн сприймалися як «війна» – Єгипет, Іран).

Учні 10-х класів. Отримані дані свідчать про відносно високий рівень сформованості локалізаційного компонента ГПМК. На це вказує як середній показник загальної кількості відповідей, так і високий рівень їхньої адекватності (незначна кількість помилкових відповідей, як і в попередніх групах, стосувалася міст, частин світу або адміністративних одиниць у країнах). Слід також зазначити доволі широкий географічний діапазон відповідей десятикласників, які згадували держави з різних регіонів світу, і навіть такі «екзотичні» утворення як європейські міні-держави (Ватикан, Ліхтенштейн, Андорра, Сан-Марино, Монако тощо), що можна пояснити

кумулятивним ефектом вивчення географії. Порядок відповідей ряду респондентів дозволяє припустити, що вони «зчитували» ментальну географічну карту світу: наприклад, спочатку називали найкрупніші держави, а потім – «блоки» відповідей за регіонами світу (частини Європи, Близький Схід, Латинська Америка тощо). Як і у попередніх вікових групах, тут також проявилась тенденція переваги представників чоловічої статі у плані кількості згаданих країн.

Атрибутивний рівень геополітичного знання характеризувався тим, що, крім широкого діапазону неполітичних асоціацій, було зафіксовано елементи відносно сформованого політичного знання. Загальна кількість відповідей політичного характеру тут виявилось майже вдвічі більшою, ніж в учнів 7-х класів, і стосувались вони наступних тем:

- адміністративно-територіальний устрій та форма правління: *«поділяється на області», «федерація», «республіка», «монархія», «сильна президентська влада», «є парламент»* тощо;

- прізвища політичних лідерів: найчастіше згадувались В. Янукович, М. Азаров, Д. Медведєв, В. Путін, Б. Обама та О. Лукашенко, але також зустрічались згадки про А. Меркель, Н. Саркозі, С. Берлусконі, М. Саакашвілі, М. Каддафі, Кім Чен Іра, У. Чавеса;

- минулий або сучасний статус країн: *«колишня колонія», «член ЄС», «входить до НАТО», «залежить від США»;*

- особливості внутрішньої та зовнішньої політики держав: *«напружені відносини із Росією», «суворі закони», «захищають мирне населення в різних країнах світу»* (стосовно США), *«не дають газу, наговорюють на Україну, що багато газу краде...»* (Росія), *«соціалістична країна»* (Куба), *«влада військових»* (Єгипет), *«намагаються увійти до ЄС»* (Туреччина), *«намагаються побудувати комунізм, нарощують виробництво»* (Китай), *«є бомба, намагаються залякати світ»* (Північна Корея) тощо. До цієї ж групи можна віднести і згадки про конкретні історичні або сучасні політичні події: *«були вибори», «мітингує опозиція»* (Росія), *«війна»* (Афганістан), *«Юля у*

в'язниці» (Україна), *«вбили Каддафі»* (Лівія), *«повалений диктаторський режим»* (Ірак), *«підняли бунт»* (Туніс), *«були страйки»* (Греція) тощо.

- оцінка політичної ситуації та дій політичних лідерів: *«повний безлад»*, *«президент не виконує своїх обов'язків»* (Україна), *«тоталітарний режим»* (КНДР), *«Лукашенко... добре керує»* (Білорусь).

Слід також зазначити дві особливості політичних атрибутивних знань. По-перше, у географічному плані вони проявлялися доволі нерівномірно – найчастіше стосувались України, Росії, Білорусі та США, дещо менше – ряду країн Європи (Німеччина, Франція, Велика Британія) та Азії (Китай). По-друге, як і в попередніх групах, кількість політичних відповідей серед дівчат було набагато меншим, ніж у хлопців (що загалом є цілком закономірним).

У загальному кількісному відношенні частота політичних уявлень все ж таки дещо поступалась частоті неpolітичних (парагеopolітичних) знань. Смилова специфіка останніх була доволі широкою – це були відповіді про:

- столиці конкретних держав (відносно часто);

- географічні особливості країн: *«красиві гори»* (Австрія), *«вулкан»* (Ісландія), *«півострів»* (Італія), *«сусід України»* (Білорусь, Росія, Молдова);

- особливості економічного розвитку країн: *«криза»* (Греція), *«торгує газом»* (Росія), *«країна банків та шоколаду»* (Швейцарія), *«курортна країна»* (Туреччина, Єгипет), *«ловлять оселедця»* (Норвегія), *«копають алмази»* (ПАР) тощо;

- особливості національних культур: *«багато старовини»* (Греція), *«карнавали»* (Бразилія), *«піца»* (Італія), *«добре грають у футбол»* (Аргентина), *«мусульманська країна»* (Туреччина), *«мода»* (Франція) і т.ін.

Окремі десятикласники наводили помилкові відповіді, але загальна кількість таких була незначною.

Отже, отримані результати підтверджують раніше згадану тенденцію (див. підрозділ 1.3) формування більш-менш цілісної картини світу (у тому числі її геopolітичного варіанта) у юнацькому віці. Як бачимо, більшість десятикласників уже здатна сприймати та оцінювати певні географічні

об'єкти крізь призму політичних понять (хоча більшість територій сприймається все ж таки за неполітичними критеріями). Спираючись на результати одного з наших попередніх емпіричних досліджень (яке охоплювало студентську молодь [104]), ми можемо стверджувати, що у подальшому розвитку МГПС особистості вже не відбувається суттєвих якісних змін (існуючі геополітичні уявлення у більшості випадків лише дещо коригуються та доповнюються).

Вищеописані результати яскраво проілюстрували комплексну взаємодію двох важливих чинників МГПС – вікового (розвиток інтелектуальних здібностей до сприймання та переробки соціального знання) та освітнього (у даному випадку це, передусім, зміст шкільного навчання). Зокрема, наявна кількісна та якісна відмінність відповідей учнів 7-х класів від молодших дітей багато в чому пов'язана із вивченням географії (загальна географія – 6-й клас і географія материків та океанів у 7-му класі), всесвітньої історії (історія стародавнього світу – у 6-му та середньовічного світу – у 7-му класах). Відповідно, відносно високий рівень відповідей учнів 10-х класів також пов'язаний із наявним багажем соціального знання у вигляді соціальної та економічної географії України та світу (9-10-й класи), а також нової та новітньої історії (8-10-й класи).

Отримані дані також підтвердили існування статевих відмінностей у розвитку МГПС – практично в усіх групах хлопці давали більше відповідей географічного та соціально-політичного змісту, ніж дівчата.

3.3. Вікові особливості масової геополітичної свідомості

Оскільки використана нами авторська методика містила завдання двох різних типів (асоціативний тест та СД), то й аналіз результатів ми здійснювали у відповідному порядку. Спочатку торкнемося специфіки типу отриманих асоціацій (див. таблицю 3.2.).

Середні показники відповідей за складовими МГПС (віковий зріз)

Група	Складові МГПС (n) *			
	Образи	Ідеї, знання	Емоції	Бажання
Молодь	1,86	8,61	0,14	0,08
Зрілий вік	2,86	9,60	0,19	0,03
Літній вік	1,75	11,04	0,36	0,20

* Примітка: враховувались відповіді лише за 9 державами, які пропонувались усім досліджуваним, і не враховувались асоціації по Західній та Східній Україні (які давалися лише частиною досліджуваних).

Як бачимо, в усіх вікових групах мала місце спільна кількісна пропорція асоціацій різних типів. Усюди мало місце явне домінування відповідей-знань (ідей) – саме вони склали більшу частину отриманих асоціацій. Прикладами є відповіді на зразок: «демократія», «агресивна політика», «війна», «розвиток», «сильна держава», «краще життя» тощо. Враховуючи «не наочну» специфіку багатьох аспектів політичної та геополітичної реальності, такий результат можна вважати закономірним. З іншого боку, він підтверджує думку тих науковців, котрі визначають феномен свідомості як процес вторинного сприймання об'єкта у знаковій (словесній) формі [292]. На другому за частотою місці перебували відповіді-образи («В.Путін», «Б.Обама», «королева Єлизавета II», «прапор», «долар», «автомобілі», «Ейфелева вежа» тощо), хоча їхня кількість у 2-5 разів поступалася кількості асоціацій-знань. Зі значним відривом на третьому та четвертому місцях були, відповідно, відповіді-емоції («страх», «влада, яка мені не подобається», «жах») та бажання («завжди мріяла там побувати», «слід дбати про людей», «мрія»).

З вищенаведеної таблиці можна побачити і певну вікову динаміку складових МГПС. Зокрема з віком має місце зростання частоти асоціацій-ідей та емоцій (що можна пояснити збільшенням життєвого досвіду, розвитком соціального інтелекту, політичної свідомості тощо). У той же час асоціації-образи набувають максимальної частоти у зрілому віці; кількість асоціацій-бажань спочатку зменшується і лише згодом незначно збільшується. Загалом, між відповідями молодіжної та зрілої груп за t-

критерієм Ст'юдента мала місце лише одна статистично вірогідна відмінність (за частотою асоціацій-образів при $p=0,05$); між досліджуваними зрілого та літнього віку статистично вірогідних відмінностей не фіксувалось; між досліджуваними молодіжного та літнього віку спостерігалися відмінності у частоті асоціацій-ідей (при $p=0,001$) та емоцій (при $p=0,05$). Можливо, це пов'язано зі зростанням зацікавленості зовнішньополітичними проблемами з віком.

Загалом, у всіх вікових групах спостерігаємо одну закономірність: основу МГПС досліджуваних складають саме когнітивні компоненти – геополітичні знання (ідеї, уявлення) та образи. Асоціацій, які відносяться до регулятивного блоку МГПС, було доволі мало, що повністю відповідає нашій думці про відсутність підстав вести мову про феномен «геополітичної поведінки» особистості. Поряд із тим, як буде показано нижче у результатах факторного аналізу, емоційно-мотиваційна складова МГПС все ж таки простежується.

Результати смислового аналізу асоціацій наведені у додатку Б. Зазначимо, що в ході аналізу ми виокремлювали смислові групи відповідей із частотою згадування не менше 10%, що дозволяло виявляти «ядерні» образи, «базові» соціальні уявлення. Наведені дані дозволяють виокремити ряд тенденцій. По-перше, переважна більшість отриманих відповідей за своїм змістом є доволі схожими як у вікових, так і статевих групах та підгрупах. Це дозволяє дійти висновку, що значну частку геополітичних знань, уявлень та образів складають стереотипізовані соціальні уявлення. Вікові та статеві відмінності стосуються, головним чином, частоти окремих асоціацій. Доволі помітно це на прикладі зовнішньополітичних асоціацій щодо США – згадки про агресивність політики коливалися від 22% до 45%.

По-друге, соціальні уявлення про різні країни відрізняються за мірою політичних складових у своїй структурі. Так, «ядро» уявлень про США, Росію, Німеччину та Україну носить переважно соціально-політичний характер, у той час як про інші – неполітичний (парагеополітичний),

наприклад стосовно Японії. Відповідно, мають місце значні коливання частоти економічних та культурологічних уявлень від країни до країни. У більшості випадків спостерігається своєрідний «мікс» політичних, економічних та культурологічних асоціацій, що підтверджує системний характер змісту МГПС.

Насамкінець має місце різний рівень персоніфікованості геополітичних уявлень. Найбільшою мірою це стосується Росії («Росія = Путін») та Великої Британії («Англія = королева Єлизавета»), дещо менше – США, Німеччини та Франції (президенти та канцлер). Доволі рідко траплялися згадки про політичних лідерів України (В. Янукович), і ще рідше – про колишнього керманіча Китаю Мао Цзедун. Водночас ми не виявили персоніфікованих геополітичних образів Японії та Канади.

Обробка даних СД за допомогою комплексу методів первинного та вторинного статистичного аналізу (аналіз середньогрупових значень, U-критерій Манна-Уїтні, H-критерій Крускала-Уолліса, факторний аналіз) дала змогу виявити тенденції у геополітичних уявленнях досліджуваних, статистично вірогідні відмінності в оцінках представників різних груп, реконструювати існуючі варіанти геополітичних образів країн.

Аналіз середньогрупових оцінок досліджуваних виявив наступні тенденції. У МГПС представників **молодіжної групи** країною з найстабільнішою політичною ситуацією, найвищим рівнем порядку та найсправедливішою політикою є Німеччина. Найдемократичнішою та найбагатшою країною, котра має наймогутнішу армію та у найбільшій мірі захищає власні інтереси, вважаються США. Цікаво, що цю державу вважають найменш схожою на Україну (можливо, тому, що, не будучи європейською країною, США є символом іншої – західної цивілізації). Також цікавим є те, що Росія уявляється країною з найагресивнішою політикою (хоча «агресивна» тематика у вільних асоціаціях юнаків частіше зустрічалася стосовно США). Вірогідно, політико-економічний тиск найближчого сусіда є більш помітним для молодих осіб, ніж регулярні військові акції «далеких»

США. Велика Британія отримала найвищі оцінки за справедливість політики, ефективність влади й турботу про народ. Можливо, саме тому ця країна (а також Франція) найбільше подобається опитаній молоді. Китай остання вважає країною з найбільш розвинутою економікою. Японія уявляється як найзгуртованіша країна, з найрозвинутішою культурою, наукою і технікою. Обидві східні держави до того ж, отримали найвищі оцінки за мірою збереження власної культури.

На превеликий жаль, на тлі всіх згаданих країн Україна в очах молоді виглядає як найменш згуртована й неавторитетна держава, з найслабшою економікою (а тому й найбідніша), найгіршою (нестабільною) політичною ситуацією, найменш ефективною владою, яка найменше дбає про народ, а отже, і з найменш справедливою політикою. У той же час Україна вважається найвідкритішою країною, якій найбільше бажають процвітання.

В уявленнях **осіб зрілого віку** найагресивніша політика, найсильніша армія та найбільша впливовість виступають атрибутами США, що, у цілому, можна вважати закономірним результатом. У той же час найбільша схильність до захисту власних інтересів та найвищий рівень багатства приписувались Німеччині. Найменш схожою на Україну тут, що цікаво, вважалась Велика Британія. Також слід зазначити, що Німеччина та Велика Британія бачилися країнами з найвищим рівнем розвитку культури.

Цікавим те, що у цій підгрупі виявився своєрідний «ефект ореолу» стосовно Японії. Вона уявляється як країна з найстабільнішою політичною ситуацією, найвищим рівнем згуртованості та порядку, найефективнішою владою, котра найбільше дбає про народ, з найрозвинутішою економікою, наукою і технікою, і до того ж найбільше зберігає власну культуру. Як результат, Японія вважається й найбільш цікавою. Пояснити такий результат, на наш погляд, можна наступними чинниками. По-перше, ще у часи СРСР Японія вважалась доволі екзотичною, та, певною мірою, «модною» країною. По-друге, увагу до Японії могли привернути події 2011 року – великий

землетрус, що призвів до аварії на АЕС Фукусіма, і наступні злагоджені дії японської влади з ліквідації її наслідків.

Слід зазначити, що, крім Японії, найвищий рівень зацікавленості стосується Франції, яка до того ж найбільше подобається досліджуваним зрілого віку (і це при тому, що за іншими дескрипторами ця країна не отримувала найвищих оцінок). Вірогідно, що для «слов'янської душі» Франція виступає своєрідним «романтично-атрактивним» архетипом. Найвищий рівень демократичності та справедливості політики приписувався Канаді (можливо тому, що у цій «країні емігрантів» відсутні виражені внутрішньополітичні проблеми).

На жаль, як і у молодіжній групі, Україна за цілою низкою критеріїв виступила своєрідним «антилідером» (за показниками стабільності політичної ситуації, демократичності, згуртованості, наявності порядку, ефективності влади, її турботи про народ, справедливості політики, впливовості, схильності захищати власні інтереси, сили армії, розвитку економіки та багатства). Поряд із тим саме Україні опитані найбільше бажали процвітання та вважали її найвідкритішою країною.

Цілком закономірним є те, що для представників **старшого покоління** саме США виступають країною з найагресивнішою політикою, наймогутнішою армією, що найменше схожа на Україну. Канаді ж приписувались найвищий рівень демократії та миролюбності політики. Як і в осіб зрілого віку, у цій групі також мав місце «ефект ореолу» Японії (найвищі оцінки за такими параметрами, як стабільність політичної ситуації, згуртованість, порядок, ефективність влади, турбота про народ, справедливість політики, рівень економічного розвитку, багатства, культури, науки й техніки, збереження власної культури). Більш того, Японія уявляється і як найбільш авторитетна країна, порівняно з іншими, що оцінювались. Як наслідок – ця країна отримала найвищі оцінки за показниками зацікавленості та симпатії (останнє – разом із Францією).

Пояснення цих результатів, на наш погляд, можуть бути тими ж, що і у попередній віковій групі.

Інша тенденція, схожа з попередньою групою, стосувалась України. Остання отримала найнижчі оцінки за показниками стабільності політичної ситуації, демократичності, згуртованості, порядку, ефективності влади, турботи про народ, справедливості політики, авторитетності, військової сили, розвитку економіки та багатства. Поряд з тим Україну оцінювали як найбільш відкриту державу, якій найбільше бажали процвітання.

Результати факторного аналізу (за процедурою Varimax) дозволили реконструювати образи оцінюваних країн у вікових групах (див. додаток В). Зазначимо, що при обробці ми зосереджували увагу саме на основних факторах (як правило, із внеском у загальну дисперсію не менше 9-10%).

Образи США. Отримані дані свідчать, що у МГПС молоді США відображені у вигляді чотирьох різнотипних геополітичних образів. Умовно їх можна визначити відповідно: *«Атракція до США як країни високої культури»* (неполітичний фактор з емоційно-мотиваційним наповненням), *«Заможна благополучна країна»* (змішаний політико-економічний), *«Сильна та впливова держава»* (змішаний політико-культурний) та *«Зразкова демократія»* (політичний).

В осіб зрілого віку США репрезентовані у вигляді таких геополітичних образів: *«Атракція до країни високої культури»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Соціально-політична ідилія»* (політичний), *«Політика та влада, не як в Україні»* (політичний), *«Сильна та розвинута держава»* (змішаний політико-культурний).

Особам літнього віку США уявляється у вигляді наступних образів: *«Атракція до агресивної, але демократичної країни»* (політичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Вміла влада, що розвиває країну»* (змішаний політико-економічний), *«Заможна та сильна держава»* (змішаний), *«Турбота про народ та єдність»* (політичний).

Порівнюючи результати різних вікових груп, можемо побачити низку універсальних стереотипних соціальних уявлень про США – сильна, економічно та культурно розвинена країна, влада якої є доволі ефективною і проводить внутрішню політику в інтересах свого народу. Цікаво також, що в усіх вікових підгрупах перший фактор мав емоційно-мотиваційне наповнення (вираження цікавості, симпатії, бажання процвітання). Поряд із тим для представників старшого покоління був більш значущим образ агресивної зовнішньої політики США.

Образи Росії. У МГПС молоді Росія репрезентована у вигляді таких геополітичних образів, як «*Стабільність та єдність*» (політичний фактор), «*Впливова держава*» (політичний), «*Атракція до Росії*» (неполітичний емоційно-мотиваційний) та «*Росія – не Україна*» (політичний). Як бачимо, більшість молодіжних образів Росії має суто політичний характер.

Особи зрілого віку уявляють Росію у вигляді наступних геополітичних образів: «*Атракція до Росії*» (емоційно-мотиваційний фактор), «*Сильна розвинута держава*» (змішаний), «*Погана політика*» (політичний) та «*Безлад у державі*» (політичний).

У МГПС представників старшого покоління Росію представлено трьома основними образами: «*Добра влада і політика*» (політичний фактор), «*Сильна розвинута держава*» (змішаний), «*Атракція до Росії*» (емоційно-мотиваційний).

Загалом, порівнюючи образи Росії у трьох вікових групах, можна побачити певний спільний «смісловий знаменник» – визнання впливовості, сили та/або розвинутості цієї держави. У той же час мали місце і певні вікові відмінності. Так, у МГПС молоді політичні складові образу Росії були виражені дещо менше, ніж в осіб зрілого та літнього віку. Найбільш критичні образи Росії та її політики мали місце в осіб зрілого віку, у той час як у старшого покоління образ сусідньої держави був позитивнішим. Також різновікові групи відрізнялись і за змістом перших (найпотужніших) факторів: у молоді це була загальна характеристика внутрішньополітичного

стану держави, в осіб зрілого віку – емоційно-мотиваційний фактор, а в осіб старшого віку – характеристика внутрішньої політики російської влади.

Образи Німеччини. Молодь уявляє Німеччину в чотирьох різнотипних «іпостасях»: «*Країна упорядкованої демократії*» (політичний фактор), «*Науково-технічна та військова міць*» або «*державо-машина*» (змішаний культурно-політичний), «*Економічний авторитет*» (неполітичний) та «*Атракція до Німеччини*» (емоційно-мотиваційний).

У МГПС осіб зрілого віку Німеччина відображена наступними образами: «*Розвинена упорядкована країна*» (змішаний фактор), «*Атракція до висококультурної країни*» (неполітичний емоційно-мотиваційний), «*Мирна країна*» (політичний), «*Німеччина – не Україна*» (змішаний) та «*Правильна політика*» (політичний).

У представників старшого покоління уявлення про Німеччину мають такий характер: «*Ефективна влада – порядок у країні*» (політичний фактор), «*Атракція до Німеччини як миролюбної країни*» (політичний емоційно-мотиваційний), «*Сильна розвинена країна*» (змішаний) та «*Відкрита розвинена країна*» (змішаний).

У цілому, в усіх вікових групах підкреслювалися такі характеристики Німеччини, як економічна та культурна розвиненість, наявність порядку. Закономірно, що ці уявлення виливались у позитивні установки до країни. Водночас були й певні вікові відмінності, зокрема з віком зростала кількість складових образу Німеччини політичного характеру. Цікавим також було те, що у молодшій та найстаршій групах перші (найпотужніші) фактори мали суто політичний зміст, тоді як в осіб зрілого віку перший фактор був змішаним (політико-економіко-культурним).

Образи України. Отримані дані дозволили реконструювати три основні образи України у МГПС молоді: «*Бідна другорядна держава*» (змішаний економіко-політичний фактор), «*Атракція до України як висококультурної країни*» (неполітичний емоційно-мотиваційний) та «*Хаос та бездарна влада*»

(політичний). На прикладі цих факторів, до речі, можна побачити відмінність в уявленнях про власну країну «як державу» та «як країну, Батьківщину».

У досліджуваних зрілого віку було виявлено п'ять геополітичних образів України. Це відповідно «Хаос та бездарна влада» (політичний фактор), «Атракція до України» (емоційно-мотиваційний), «Влада, яка ні про що не дбає» (політичний), «Бідна країна, у якій є лише культура» (змішаний) та «Слабка держава» (політичний). Як бачимо, більшість факторів-образів України тут носять політизований характер.

У МГПС осіб літнього віку Україну репрезентовано наступними іпостасями: «Погана влада і політика» (політичний фактор), «Бідна країна» (неполітичний) та «Атракція до України» (емоційно-мотиваційний).

Підсумовуючи специфіку поглядів на Україну осіб різного віку, можна побачити дві спільні характеристики нашої держави (на жаль, обидві негативні): погана влада і політика та бідність. Поряд із тим вони, певною мірою, «врівноважуються» позитивними установками, які швидше відносяться до поняття «країна» («Батьківщина»). Має місце й вікова специфіка уявлень про Україну. Так, якщо у молоді перший фактор носив економіко-політичний характер (акцентування уваги на бідності та економічній нерозвиненості країни), то у старших групах перші фактори були суто політичні. Також виявилось, що серед осіб зрілого віку існує ширший діапазон образів України, ніж у осіб молодіжного та літнього віку.

Образи Великої Британії. Ми виявили чотири основні геополітичні образи Великої Британії у МГПС молоді: «Економічна та культурна розвиненість» (неполітичний фактор), «Атракція до Британії» (неполітичний емоційно-мотиваційний), «Справедлива політика та влада» (політичний), «Країна стабільності та порядку» (політичний).

У МГПС осіб зрілого віку існує чотири основні образи «Туманного Альбіону»: «Атракція до Британії» (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), «Країна стабільності та заможності» (змішаний),

«Високорозвинена країна» (змішаний) та «Зразкова демократія» (політичний).

Особами старшого покоління Британія сприймається крізь призму наступних образів: «Атракція до висококультурної країни» (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), «Заможна впливова держава» (змішаний), «Країна порядку та власної гідності» (політичний), «Атракція до Британії та її політики» (політичний) і «Міцна та ефективна політична система» (політичний). Отже, у цій віковій групі спостерігається політизація більшості «британських образів».

Узагальнюючи існуючі у різновікових групах образи Британії, можна побачити ряд спільних рис. Це розвиненість культури, науки і техніки, заможність, а також позитивні оцінки політики британської влади. Вікові відмінності проявлялися, зокрема, у зростанні з віком актуалізованих політичних характеристик країни. Також, на відміну від молодіжної групи, у групах осіб зрілого та літнього віку перші (найпотужніші) фактори мали емоційно-мотиваційний зміст. Поряд з тим спільною рисою всіх перших факторів-образів Королівства був їхній неполітичний характер.

Образи Китаю. Було виділено чотири основні геополітичні образи Китаю у МГПС молоді: «Соціальна гармонія та економічний розвиток» (змішаний політико-економічний фактор), «Справедлива влада» (політичний), «Атракція до Китаю» (неполітичний емоційно-мотиваційний) і «Демократія та мир» (політичний).

Особи зрілого віку уявляють Китай у наступних іпостасях: «Атракція до Китаю як висококультурної країни» (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), «Соціальна гармонія» (політичний), «Розвинута впливова країна» (змішаний) та «Амбівалентна політика» (політичний).

У МГПС старшого покоління Китай репрезентований наступними образами: «Соціальна гармонія» (політичний фактор), «Розвинута самобутня культура» (неполітичний), «Сильна країна» (політичний), «Атракція до Китаю» (неполітичний емоційно-мотиваційний) та

«Амбівалентна політика» (політичний). Можна побачити, що більшість факторів-образів носить суто політичний зміст.

Загалом, в отриманих нами різновікових «китайських образах» простежується спільна тема порядку, стабільності та згуртованості країни. Водночас значущість змінних, що відображають економічний бік країни, з віком знижується, а тих, що відображають культурну специфіку, – збільшується. Це, зокрема, проявлялось у змісті перших факторів: у представників молоді він носив змішаний політико-економічний характер, у осіб зрілого віку – неполітичний емоційно-мотиваційний, а у досліджуваних старшого покоління – був суто політичним. Також з віком збільшується широта уявлень про Китай, що знаходить відображення у певному зростанні кількості факторів-образів.

Образи Франції. У МГПС вітчизняної молоді Франція репрезентована трьома основними образами: *«Країна соціальної гармонії»* (політичний фактор), *«Сильна та всебічно розвинена країна»* (змішаний) та *«Атракція до Франції»* (неполітичний емоційно-мотиваційний).

Особи зрілого віку уявляють Францію переважно у вигляді чотирьох образів: *«Країна соціальної гармонії»* (політичний фактор), *«Атракція до висококультурної країни»* (неполітичний емоційно-мотиваційний), *«Всебічно розвинена сильна країна»* (змішаний) та *«Стабільна демократія»* (політичний).

Представники старшого покоління мають наступні уявлення про Францію: *«Країна соціальної гармонії»* (політичний фактор), *«Сильна культурно розвинута країна»* (змішаний), *«Добра» політика»* (політичний) та *«Атракція до Франції»* (неполітичний емоційно-мотиваційний).

У цілому, у різних вікових групах мають місце схожі геополітичні образи Франції – сильна та культурно розвинута держава, із доброю внутрішньою політикою та внутрішньополітичною ситуацією. Зазначимо, що Франція виявилась єдиною країною, чиї перші фактори в усіх вікових групах мали суто політичний зміст (відображали позитивні оцінки

внутрішньополітичного становища). У той же час економічна складова образу Франції, що актуалізована у молодіжному та зрілому віці, втрачає своє значення у представників старшого покоління.

Образи Японії. Було виділено три основні молодіжних геополітичні образи Японії. Це, відповідно, *«Упорядкована благополучна країна»* (змішаний політико-економічний фактор), *«Самобуття «технокраїна»* (неполітичний) та *«Атракція до Японії»* (неполітичний емоційно-мотиваційний).

У МГПС осіб зрілого віку виявилися чотири основні образи Країни сонця, що сходить: *«Країна єдності та порядку»* (політичний фактор), *«Атракція до країни високої та самобутньої культури»* (неполітичний емоційно-мотиваційний), *«Атракція до сильної благополучної країни»* (політичний емоційно-мотиваційний) та *«Країна іншої культури»* (неполітичний).

Представники старшого покоління уявляють Японію так: *«Соціальна гармонія»* (політичний фактор), *«Атракція до заможної Японії»* (неполітичний емоційно-мотиваційний), *«Мирна країна з почуттям гідності»* (політичний), *«Розвинена та самобутня культура»* (неполітичний).

Узагальнюючи геополітичні образи Японії у різновікових групах, можна помітити виражену спільність базових характеристик цієї країни – упорядкованість, високий рівень розвитку науки й техніки, збереження власної самобутньої культури. Зазначимо, що в усіх трьох вікових групах перші (найпотужніші) фактори відображають упорядкованість та стабільність внутрішньополітичного стану Японії. Суттєвих вікових відмінностей структурного (змістовного) характеру нами не було помічено.

Образи Канади. Отримані дані свідчать, що у МГПС молоді Канада репрезентована трьома основними геополітичними образами: *«Атракція до Канади»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Країна-ідилія»* (змішаний), *«Мир та спокій»* (політичний).

Досліджуваним зрілого віку Канада уявляється у наступних іпостасях: «Країна соціально-економічного благополуччя» (змішаний політико-економічний фактор), «Атракція до країни високої культури» (неполітичний емоційно-мотиваційний), «Сильна країна» (політичний) та «Стабільна демократія» (політичний).

У МГПС старшого покоління Канада репрезентована у вигляді таких образів: «Стабільна демократія» (політичний фактор), «Сильна розвинута країна» (змішаний), «Висококультурна країна» (неполітичний), «Атракція до Канади» (неполітичний емоційно-мотиваційний) та «Добра політика» (політичний).

Загалом, отримані у різновікових групах образи Канади мають певні спільні риси – підкреслення політичної стабільності у державі, високий рівень її економічного та культурного розвитку. Поряд із тим були й певні вікові відмінності. Зокрема перші (найпотужніші) фактори у різних групах мали різний змістовний характер: у групі молоді – неполітичний емоційно-мотиваційний (атрактивний), в осіб зрілого віку – політико-економічний, а в осіб літнього віку – суто політичний. З віком мало місце й поступове зростання кількості політичних складових у факторах-образах цієї країни.

Психосемантичні простори. Наступним кроком аналізу отриманих даних стала факторизація середньогрупових значень (за процедурою Varimax). Це дозволило виявити конструкти сприймання та оцінки (соціальної категоризації) запропонованих країн, і побудувати психосемантичні моделі геополітичного простору (ГПМК) досліджуваних. Зазначимо, що факторизація проводилася не за всіма дескрипторами, а за 20 (крім шкали «схожа–не схожа на Україну», адже Україна не оцінювалась за нею).

У **молодіжній групі** виділились 3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 94,3%. Основу першого фактора (48,3%) склали дескриптори: «сильна–слабка армія» (0,955), «бажаю–не бажаю процвітання» (0,953), «захищає–не захищає власні інтереси» (0,955), «впливова–не

впливова» (0,907). Враховуючи таку структуру фактора, ми інтерпретували його як *«Військово-політична сила держави»*.

Основу другого фактора (29,3%) утворили такі змінні, як «подобається–не подобається» (0,978) та «агресивна–миролюбна політика» (0,923), що дало нам підстави визначити його як *«Ставлення до держави, пов'язане із характером зовнішньої політики»*.

Третій фактор (16,7%) базувався на змінних «зберігає–не зберігає власну культуру» (0,939) та «низький–високий рівень культури» (-0,631), що дозволило тлумачити його як *«Культурні самобутність та розвиток»*.

У додатках Г наведені психосемантичні моделі (ГПМК), отримані у системі вказаних факторів-координат. У психосемантичному просторі молоді, що утворюється 1-м та 2-м вищезгаданими факторами, можна помітити два основні блоки держав. Перший включає країни Західної Європи, Канаду та Японію – відносно сильні у військово-політичному плані держави із миролюбною політикою, які викликають симпатію. Другу групу утворюють Росія та Китай, які, також будучи сильними країнами, уявляються ще й як агресивні. Окремо від інших знаходяться США (найсильніша з тенденцією до агресивної політики) та Україна (найменш авторитетна та, що цікаво, теж із немиролюбною тенденцією).

Інша картина вимальовується у системі 1-го та 3-го факторів. Принцип групування держав тут дещо нагадував географічний: слід за групою США, Канади, та Росії (як найменш «самобутніх»; положення України за останнім фактором відповідало Росії), йшла група західноєвропейських країн, а далі – країни екзотичних східних культур (Японія та Китай).

Факторизація даних у **групі зрілого віку** виявила 2 фактори із сумарною дисперсією 92,2%. Перший фактор (71,2%) базувався на таких дескрипторах: «ефективна–неефективна влада» (-0,986), «стабільна–нестабільна політична ситуація» (0,979), «слабка–розвинута економіка» (-0,979), «згуртована–не згуртована» (0,977), «є порядок–немає порядку» (-0,976), «влада дбає–не дбає

про народ» (0,971). Враховуючи таку структуру, ми визначили цей фактор як *«Ефективність влади та порядок у державі»*.

Цікаво, що другий фактор (21%) був схожий на другий фактор у молодіжній групі – в його основі лежали змінні «агресивна–миролюбна політика» (0,943) та «бажаю–не бажаю процвітання» (0,938). Тому ми дали йому таке ж саме визначення – *«Ставлення до держави, пов'язане із характером зовнішньої політики»*.

У додатку Г наведено відповідну психосемантичну модель. Отже, у ГПМК осіб зрілого віку можна помітити групу із західноєвропейських держав, Японії та Канади, які уявляються «благополучними» з точки зору внутрішньої політики та миролюбними у зовнішньополітичному плані. Китай, Росія та США виокремлюються від цієї групи передусім за показником зростання агресивності своєї політики (а Росія ще і за показником зниження оцінки влади та внутрішньополітичної ситуації). Всі ці держави виступають «тридев'ятими царствами» відносно України. Причиною такої віддаленості є критичні внутрішньополітичні оцінки (хоча миролюбність нашої держави не поступається «благополучним» країнам).

У групі **осіб літнього віку** ми виявили 3 фактори, із загальною сумарною дисперсією 94,3%. Перший фактор (60,2%) базувався на наступних змінних: «влада дбає–не дбає про народ» (0,964), «є порядок–немає порядку» (-0,951), «демократична–недемократична» (-0,950), «стабільна–нестабільна політична ситуація» (0,945). Відповідно, ми інтерпретували цей фактор як *«Справедливість та ефективність влади»*.

Другий фактор (18,6%) був доволі схожим із аналогічними факторами у попередніх групах: його основу утворювали дескриптори «подобається–не подобається» (0,964) та «агресивна–миролюбна політика» (0,917). Отже, цей фактор був визначений, як і інші аналогічні, – *«Ставлення до держави, пов'язане із характером зовнішньої політики»*.

Основу третього фактора (15,5%) складали дескриптори «відкрита–закрита» (0,863), «зберігає–не зберігає власну культуру» (0,585),

«подобається–не подобається» (-0,555), «має сильну–слабку армію» (0,547). Виходячи з такої структури фактора, ми визначили його як «*Культурна та політична закритість/відкритість*».

Зазначимо, що структура психосемантичного простору осіб старшого покоління (додаток Г) за першими двома факторами дуже нагадує аналогічну модель досліджуваних зрілого віку. Але тут можна помітити одну відмінність, яка стосується Китаю: ця країна фактично увійшла до групи миролюбних країн із внутрішньополітичним благополуччям.

Дещо цікавою є структура ГПМК цієї вікової групі за першим та третім факторами. Тут, по-перше, вимальовується група з країн Західної Європи, США та Росії, які дещо відрізняються за мірою оцінки державної влади (вища – у Німеччини, нижча – у Росії), але мають середній рівень культурної та політичної відкритості. Найвідкритішою країною уявляється Канада, а найменш відкритими – Японія та Китай, що є цілком зрозумілим (перша держава є фактично країною емігрантів, а інші дві належать до зовсім іншої цивілізації). Поряд з тим ці країни все рівно уявляються як країни зі справедливою та ефективною владою. Україна є найвіддаленішою від усіх цих держав. Але ця «віддаленість» пов'язана саме з негативним сприйняттям вітчизняної державної влади; культурна та політична відкритість нашої країни уявляється вищою, ніж у групі «благополучних» країн, поступаючись лише Канаді.

У цілому, порівнюючи різновікові психосемантичні фактори, можна виділити чотири тенденції. По-перше, як бачимо, у представників молоді уявлення про внутрішню політику країни ще не набули високого значення, це стає актуальним починаючи зі зрілого віку. Поряд із тим з віком втрачає значущість уявлення про військовий потенціал країни. У цілому, це є закономірним адже відображає зростання життєвого досвіду і певну переоцінку соціальних цінностей особистості (своєрідний перехід з «високих політичних матерій» на більш практичні, «приземлені»).

По-друге, отримані дані вказують на наявність одного суто політичного критерію, важливого для досліджуваних різного віку – характер зовнішньополітичного курсу держави (агресивний–миролюбний). Можливо, це пов'язано з тим, що у багатьох громадян уявлення про сферу зовнішньої політики інших країн сформовані більше, ніж стосовно внутрішньої. Давати узагальнену оцінку першій сфері «з боку» дещо легше, у той час як оцінка другої часто потребує певних відносно конкретних знань політологічного та соціально-економічного характеру. Побічно це припущення підтверджується тим, що оцінка зовнішньополітичного курсу країн пов'язана саме з емоційним ставленням до них. Зазначимо, що даний фактор геополітичного сприймання фіксувався й іншими вітчизняними дослідниками [303].

По-третє, цікавою виявилась динаміка «культурологічної» складової образу країн – вона має значущість серед молоді та представників старшого покоління, тоді як у групі осіб зрілого віку вона «просідає». Можливо, що в силу соціально-економічної специфіки життєдіяльності осіб зрілого віку (робота, «підйом» дітей), «абстрактні», «напівфілософські» критерії сприймання геополітичної реальності втрачають актуальність.

Насамкінець, можна побачити, що отримані нами фактори повністю не відповідають класичній «трійці» психосемантичних факторів Ч. Осгуда («Оцінка–Сила–Активність»). Перший наш фактор поєднує у собі «Оцінку» та, частково, «Силу», другий – «Оцінку» та «Активність», а третій відповідає «Оцінці» за специфічним критерієм. Але такий результат, у принципі, є очікуваним, враховуючи складний системний характер стимульних об'єктів (геополітичні актори). Сам Ч. Осгуд визнавав, що при оцінці специфічних семантичних класів (зокрема політичних) структура семантичного простору може дещо змінюватись, оскільки у процесі оцінювання поняття та шкали можуть взаємодіяти між собою [293]. Зазначимо, що у психосемантичних дослідженнях ряду російських [295] та українських [210; 302] науковців також були отримані фактори геополітичного сприймання країн, які повністю не відповідали осгудівській «трійці».

Загальні конструкти образу країн. Ми здійснили ще один факторний аналіз – за середньогруповими результатами досліджуваних усіх груп. Безпосередньо це не стосувалось мети даного етапу дослідження, але дозволило отримати загальні критерії-складові образу держави (про що велась мова у підрозділі 1.1). У результаті виявилось 3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 96,9%. Основу першого фактора (56,7%) склали змінні «багата–бідна» (0,952), «влада дбає–не дбає про народ» (0,921), «демократична–недемократична» (-0,901). Отже, ми визначили його як *«Соціально-економічне благополуччя та демократичність»*.

Цілком очікуваною була структура другого фактора (22,7%) – він базувався на змінних «подобається–не подобається» (0,961) та «агресивна–миролюбна політика» (0,953), а тому мав і знайому назву (*«Ставлення до держави, пов'язане із характером зовнішньої політики»*).

До третього фактора (17,5%) увійшли дескриптори «відкрита–закрита» (0,890), «зберігає–не зберігає власну культуру» (0,683), що дало підстави визначити його, як *«Відкритість та культурна самобутність»*.

Загалом, усе вищенаведене підтверджує раніше згадану думку ряду фахівців про те, що у МГПС (на відміну від академічної політології та геополітики) має місце поєднання, комбінування різних критеріїв сприймання та оцінювання геополітичних акторів.

Образи Західної та Східної України. Із фактом існування цих двох різних у політичному плані регіонів погодились 42% досліджуваних молодіжної групи, 55% – з групи зрілого віку та 68% респондентів літнього віку. Отже, як бачимо, з віком поступово зростає частота уявлень про соціально-політичну неоднорідність західно- та східноукраїнського регіонів, що, у принципі, є закономірним (це підтверджується й показником Н-критерія Крускала-Уолліса, при $p=0,001$). З одного боку, пояснити це можна критичним ставленням старшого покоління (яке формувалось у часи СРСР) до націоналістичних та прозахідних політико-ідеологічних цінностей (а саме з ними нерідко асоціюється Захід України). З іншого боку, молоде покоління

формувалося під впливом офіційних ідей про «єдність» та «соборність України». Але навіть при цьому кількість молоді, яка замість «однієї України» бачить дві, змушує замислитися. Характер асоціацій щодо цих регіонів наведений у додатку Б.

Найвні асоціації загалом відповідають існуючим геополітичним та геокультурним стереотипам: «Західна Україна – націоналізм, проєвропейськість, збереження національних традицій» та «Східна Україна – проросійськість, промисловість, кримінал». Усе це вказує, що, як і раніше розглянуті відповіді-асоціації стосовно різних країн світу, ці асоціації є переважно соціальними уявленнями. Можна помітити, що, на відміну від осіб зрілого та літнього віку, у представників молодіжної групи геополітичні стереотипи про Захід та Схід України ще не отримали широкого поширення. Виражених статевих відмінностей у змісті асоціацій нами помічено не було (різниця проявлялась лише у частоті згадування окремих смислових груп).

Для виявлення відносно цілісних геополітичних образів кожного регіону ми здійснили процедуру факторного аналізу (за Varimax-обертанням). Отримані дані відображені у додатку В.

Західна Україна у МГПС молоді репрезентована чотирма образами: «*Політично благополучний регіон*» (політичний фактор), «*Атракція до красивого регіону*» (неполітичний емоційно-мотиваційний), «*Соціально благополучний та культурно розвинутий регіон*» (змішаний) та «*Економічно нерозвинутий регіон із заможним населенням*» (неполітичний). Як бачимо, більшість образів має позитивне забарвлення.

В опитаних зрілого віку виявились наступні образи Західної України: «*Погана*» *влада та політика*» (змішаний політико-економічний фактор), «*Атракція до красивого та духовного регіону*» (неполітичний емоційно-мотиваційний), «*Соціально суперечливий регіон*» (змішаний) та «*Духовна єдність*» (змішаний).

У МГПС старшого покоління Західна Україна репрезентована наступними образами: «*Погана*» *влада та політика*» (політичний фактор),

«Атракція до красивого регіону» (неполітичний емоційно-мотиваційний), *«Висококультурний, але бідний регіон»* (неполітичний), *«Релігійний та економічно нерозвинутий регіон»* (неполітичний).

Загалом, отримані у різновікових групах образи Західної України мають дві спільні риси – підкреслення краси та високого культурного розвитку краю. Перші (найпотужніші) фактори у різних групах мали в основному політичний зміст (в осіб молодіжного та літнього віку – суто політичний, в осіб зрілого віку – політико-економічний). Суттєвих вікових відмінностей у структурі отриманих факторів не спостерігалось.

Уявлення молоді про **Східну Україну** можна описати чотирма геополітичними образами: *«Атракція до красивого, але малокультурного регіону»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Соціально неблагополучний регіон»* (змішаний), *«Економічна могутність»* (неполітичний) та *«Атеїстичний регіон із поганою владою»* (змішаний).

Особи зрілого віку сприймають Східну Україну крізь призму наступних образів: *«Атракція до красивого, але малокультурного регіону»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Погана» влада та політика»* (політичний), *«Соціально неблагополучний регіон»* (змішаний), *«Соціально-економічна відсталість»* (неполітичний).

Представникам старшого покоління Східна Україна уявляється так: *«Бідність та «погана» політика»* (змішаний політико-економічний фактор), *«Атракція до красивого, але малокультурного регіону»* (неполітичний емоційно-мотиваційний), *«Кримінальний регіон»* (змішаний).

У цілому, виявлені у різновікових групах образи Східної України мають багато спільних рис: усюди підкреслюється критичне ставлення до регіональної політики, краса і, одночасно, атеїстичність, криміналізованість та низький культурний рівень регіону (останні дві характеристики відповідають соціально-політичному стереотипу, що став поширюватися з початку 2000-х рр.). Мали місце і певні вікові відмінності. Зокрема, якщо в

осіб молодіжного та зрілого віку перші фактори мали неполітичний характер, то у представників старшого покоління вони були суто політичними.

Загалом результати дослідження свідчать, що за наявності у різних вікових групах схожих соціальних геополітичних уявлень все ж має місце й ряд вікових відмінностей. Останні стосуються як кількісних (відмінності в оцінках), так і якісних параметрів (відмінності у структурах факторів). Здійснений аналіз дозволив виділити такі тенденції.

Передусім зазначимо, що вікові відмінності спрацьовують при оцінюванні всіх без винятку запропонованих країн, а також Західної та Східної України (про що свідчать показники статистичної вірогідності за Н-критерієм Крускалла-Уолліса). Поряд з тим мають місце значні коливання кількості цих відмінностей залежно від країни. Так, найбільша кількість вікових відмінностей стосувалася Японії (були за всіма дескрипторами, крім двох – оцінка сили армії та побажання процвітання). Відносно часто вікові відмінності мали місце при оцінюванні Росії (за 16 шкалами з 21) та України (за 15). Поряд з тим вікових відмінностей в образах США та Великої Британії було менше (відповідно за 7 та 8 шкалами).

Найчастіше вікові відмінності проявлялись у таких дескрипторах, як «агресивна–миролюбна політика» (за всіма країнами, крім Канади), «високий–низький рівень культури» (всі країни, крім Великої Британії та Канади), «розвинута–не розвинута наука і техніка» (всі країни, крім України та Китаю) та «подобається–не подобається» (всі країни, крім Німеччини та Великої Британії). Сутність згаданих відмінностей була наступною. По-перше, з віком знижувались оцінки миролюбності політики західних країн, але зростали стосовно Росії, України та країн Сходу. Також юнаки дещо критичніше за інших оцінювали рівень культурного розвитку ряду зарубіжних країн, але при цьому давали вищі оцінки США та Україні. Цікаво, що особи зрілого віку критичніше від інших вікових груп уявляли рівень культури як власної, так і ряду інших країн. Закономірним можна вважати й той факт, що найвище оцінювала російську культуру саме старша вікова

група. Крім того, літні особи позитивніше оцінювали рівень науково-технічного розвитку країн, у той час як молодь була критичнішою в своїх оцінках. Молоді опитані більшою мірою виявляли позитивне емоційне ставлення до США і були трохи стриманіші стосовно більшості інших країн (але атракція щодо України була найменше виражена поміж представників зрілого віку).

Найрідше вікові відмінності позначалися на оцінках за шкалою «схожа–не схожа на Україну» (різниця проявилася лише стосовно Великої Британії).

Що стосується структури факторів-образів країн, то тут вікові відмінності частіше проявлялись у вигляді поступового збільшення складових політичного (в основному внутрішньополітичного) характеру із віком. Слід також зауважити, що в усіх вікових групах кількість суто політичних за своїм змістом факторів не перевищувала половини і в середньому коливалась у межах 45-50% від загальної кількості факторів. Іншу частку складали змішані (політико-економічні, політико-культурно-економічні) або неполітичні (економічні та культурні) фактори. Все це ще раз підтверджує системний характер МГПС. У цілому, в усіх вікових групах практично по кожній країні мав місце своєрідний «мікс» із політичних, змішаних та неполітичних образів.

Слід також зазначити, що в усіх вікових підгрупах при оцінці усіх запропонованих геополітичних суб'єктів мали місце емоційно-мотиваційні компоненти МГПС (як правило, «тріада» з інтересу, симпатії та «гарних побажань»), що може свідчити про високий рівень політичної та географічної толерантності опитаних.

Як свідчать показники Н-критерію Крускала-Уолліса, статистично вірогідні вікові відмінності при оцінюванні Західного та Східного регіонів України проявлялись за такими показниками, як демократичність регіону, рівень корумпованості, ефективності влади та її турботи про народ, справедливість політики, розвиненість економіки, рівень бідності (тобто переважно за політико-економічними параметрами). Сутність відмінностей

полягала в тому, що молодь давала менш критичні оцінки, ніж представники старших поколінь (що є природним, адже, порівняно зі студентами, представники старших поколінь у більшій мірі могли відчутти на собі вплив негативної соціально-політичної та економічної ситуації в країні). Поряд із тим не було виражених вікових відмінностей за такими параметрами, як рівень згуртованості, релігійності, краса регіону та побажання йому процвітати (тобто за неполітичними дескрипторами).

Співставляючи та аналізуючи фактори різних вікових груп, що стосуються Заходу та Сходу України, ми виявили ще ряд цікавих тенденцій. По-перше, більшість оцінок, що стосуються «політичного виміру» цих регіонів, майже співпадає (незгуртованість, неефективна влада, яка не дбає про народ, несправедлива політика, корумпованість тощо). Це дозволяє зробити висновок про своєрідний перенос (трансфер) загальних політичних характеристик образу України на ці регіони.

З іншого боку, можна побачити, що в основі відмінностей образів Заходу та Сходу України лежать саме культурологічні (ментальні) характеристики – рівень релігійності, культурного розвитку. Це, зокрема, підтверджується даними асоціативного тесту (якщо розуміти поняття «націоналізм» та «прозахідний/проросійський» не у вузькому політичному, а в широкому соціально-культурному аспектах). Побічно це підтверджується тим фактом, що майже всі отримані нами фактори-образи цих двох регіонів не є суто політичними (або змішаними, або неполітичними). І все це при тому, що досліджувані, котрі давали всі ці відповіді, погоджувалися з тезою про існування саме політичного (!) розділу України.

3.4. Масова геополітична свідомість у статевому вимірі

Для виявлення статевої специфіки МГПС нами був проведений аналіз даних, аналогічний аналізу у вікових групах. Почнемо з типологічних особливостей отриманих асоціацій (див. таблицю 3.3).

Таблиця 3.3.

Середні кількісні показники відповідей за складовими МГПС (статевий зріз)

Група	Складові МГПС (n) *			
	Образи	Ідеї, знання	Емоції	Бажання
Чоловіки	2,83	9,29	0,12	0,05
Жінки	1,49	10,21	0,34	0,19

* Примітка: враховувалися відповіді лише за 9 державами, які пропонувались усім досліджуваним, і не враховувалися асоціації по Західній та Східній Україні (які давалися лише частиною досліджуваних).

Можна побачити, що у різностатевих групах має місце розподіл відповідей, аналогічний всім віковим групам (у порядку зменшення – асоціації-ідеї, образи, емоції та бажання). Отже, виражене домінування когнітивної складової (передусім відносно абстрактних знань) є універсальною закономірністю змісту МГПС.

Поряд із тим мають місце й статеві відмінності, які стосуються частоти більшості типів отриманих відповідей. Так, згідно з показниками t-критерію Ст'юдента, досліджувані чоловіки частіше наводили відповіді-образи (при $p=0,001$). Це, на наш погляд, пояснюється відомою тенденцією більшої політизованості чоловіків (тому відносно абстрактні «геополітичні матерії» у них частіше набувають конкретних чуттєвих форм). У той же час жінки частіше наводили відповіді-емоції (при $p=0,01$) та бажання (при $p=0,05$). Це також можна вважати закономірним, враховуючи більшу емоційність жінок.

Аналіз середньогрупових оцінок досліджуваних виявив наступні тенденції. У чоловічій групі країною з найбільш агресивною політикою, найсильнішою армією та найменш схожою на Україну вважаються США. Зазначимо також, що США разом із Японією уявлялися найвпливовішими країнами. Цікаво, що у МГПС чоловіків Японія виглядала як ідеальна країна.

Вона отримала найвищі оцінки за цілою низкою політичних (стабільність політичної ситуації, згуртованість, ефективність влади, міра її турботи про народ, захист власних інтересів тощо), економічних (рівень економічного розвитку) та культурних (рівень розвитку культури, науки й техніки, збереження власної культури) показників. Слід зазначити, що разом із Німеччиною Японія вважалась країною з найвищим рівнем порядку, справедливості політики та багатства (Німеччина, крім того, отримала найвищі оцінки чоловіків за показником демократичності). Все це, можливо, пояснює, чому Японія викликає найбільший інтерес опитаних даної групи (але це разом із Великою Британією та Францією). Цікавим виявився той факт, що остання, «країна романтичних мрій», найбільшою мірою викликала симпатії чоловіків. Найвищі оцінки за миролюбність політики у чоловіків отримала Канада.

Як і в усіх вікових групах, Україна, на жаль, виявилась «першою з кінця» за багатьма критеріями (політична стабільність, демократичність, згуртованість, ефективність влади, міра її турботи про народ, справедливість політики, впливовість, захист власних інтересів, сила армії, розвиненість економіки, заможність, розвиток науки й техніки). Тому не випадково саме Україні найбільше бажали процвітання.

У жіночій групі результати були доволі схожими, за винятком окремих показників. Зокрема, найбільш агресивною, впливовою, сильною у військовому плані країною, яка до того ж найменше схожа на Україну, вважалися США. Ця країна також вважалась найдемократичнішою (разом із Німеччиною та Канадою) та найбагатшою (разом із Японією та Великою Британією). Як і в чоловіків, серед жінок має місце своєрідний «японський ефект ореолу»: Японія отримала найвищі оцінки за показниками політичної стабільності (разом із Великою Британією), згуртованості, порядку, ефективності влади, справедливості політики (тут разом із Німеччиною та Великою Британією), миролюбності (разом із Канадою), захисту власних інтересів (разом із Німеччиною), розвитку економіки, культури, науки й

техніки, збереження власної культури. Крім того, Японія разом із Францією у найбільшій мірі викликали інтерес опитаних жінок. Цілком очікуваним виявилось те, що Франція отримала найвищі оцінки за критерієм симпатії. Канада, у жіночій МГПС, уявляється країною, де влада найбільше дбає про народ.

Як і в усіх попередніх вікових та статевих групах, Україна у жінок отримала найнижчі оцінки за цілою низкою внутрішньополітичних, зовнішньополітичних, економічних показників. Поряд з тим Україна вважалася найвідкритішою та у найбільшій мірі викликала побажання процвітати.

Результати факторного аналізу дозволили реконструювати образи оцінюваних країн у статевих групах (див. додаток В). Як і раніше, ми зосереджували увагу лише на основних факторах (як правило, із внеском у загальну дисперсію не менше 9-10%).

Образ США. У МГПС чоловіків США репрезентовані чотири основними образами. Це, відповідно, «*Атракція до висококультурної країни*» (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), «*Розвинута сильна країна*» (змішаний), «*Ефективна політика і влада*» (політичний) та «*Амбівалентна політика*» (політичний).

У жінок виявилися наступні образи даної країни: «*Добра*» *внутрішня політика*» (політичний фактор), «*Атракція до Америки*» (неполітичний емоційно-мотиваційний), «*Сильна розвинута країна*» (змішаний) та «*Активна зовнішня політика*» (політичний).

Отже, в обох групах підкреслюються такі характеристики США, як сила, розвиненість, дається позитивна оцінка внутрішній політиці. Але останнє, більш значуще для жінок – перший фактор у них мав саме внутрішньополітичний зміст, у той час як у чоловіків перший фактор був неполітичним. За U-критерієм Манна-Уїтні було виявлено ряд статистично вірогідних статевих відмінностей в оцінках США. Так, жінки вище оцінювали справедливість політики цієї країни (при $p=0,05$), міру своїх

симпатій до США (при $p=0,05$) та бажання процвітання (при $p=0,001$). У той же час чоловіки вище оцінювали агресивність американської політики (при $p=0,001$) та силу армії США (при $p=0,05$).

Образ Росії. У представників «сильної» статі виявились наступні уявлення про Росію: «Амбівалентна внутрішня політика та становище» (політичний фактор), «Атракція до Росії» (неполітичний емоційно-мотиваційний) і «Багата й економічно розвинута держава» (неполітичний).

У жінок образи Росії були такими: «Впливова розвинута країна» (змішаний фактор), «Амбівалентна внутрішня політика та становище» (політичний) та «Атракція до Росії» (неполітичний емоційно-мотиваційний).

Можна помітити, що в обох групах Росія наділяється такими характеристиками, як суперечлива внутрішньополітична ситуація та політика, а також економічна розвиненість. За U-критерієм Манна-Уїтні було виявлено лише дві статистично вірогідні відмінності в оцінках цієї країни. Чоловіки більше підкреслювали недемократичність Росії (при $p=0,05$) та силу її армії (при $p=0,001$).

Образ Німеччини. У МГПС чоловіків мають місце такі образи Німеччини: «Атракція до Німеччини» (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), «Впорядкована розвинена країна» (змішаний), «Сильна та заможна країна» (змішаний) та «Політична ситуація, не як у нас» (політичний).

У жінок виявились наступні «німецькі образи»: «Країна стабільності та порядку» (політичний фактор), «Розвинута сильна країна» (змішаний) та «Атракція до Німеччини» (неполітичний емоційно-мотиваційний).

Отже, як чоловіки, так і жінки підкреслювали економічну та культурну розвиненість Німеччини, силу, політичну стабільність та порядок. Поряд із тим у жінок, на відміну від чоловіків, перший фактор мав суто внутрішньополітичний зміст (тобто внутрішньополітична складова образу країни для жінок є вагомішою). За U-критерієм Манна-Уїтні було виявлено лише три статистично вірогідні відмінності в оцінках цієї країни: чоловіки

більше підкреслювали демократичність Німеччини та її згуртованість (при $p=0,01$), у той час як жінки більше бажали їй процвітання (при $p=0,05$).

Образ України. Чоловіки мають наступні уявлення стосовно України: «*Нестабільна другорядна держава*» (політичний фактор), «*Атракція до України як самобутньої країни*» (неполітичний емоційно-мотиваційний) та «*Слабка недемократична держава*» (політичний).

Геополітичні образи України у жінок мали наступний характер: «*Погана влада та політика*» (політичний фактор), «*Слабка недемократична держава*» (політичний), «*Слаборозвинена самобутня країна*» (змішаний) та «*Атракція до України*» (неполітичний емоційно-мотиваційний).

Як бачимо, в обох статевих групах значущими є уявлення про слабкість та самобутність України, а також критичні установки стосовно існуючої влади та внутрішньої політики. Зазначимо, що перший фактор у жіночій групі базувався на змінних внутрішньополітичного характеру, а в чоловіків, крім цього, містив і зовнішньополітичні та економічні складові (тобто як і в попередніх випадках, у «жіночих» образах держав внутрішньополітичні моменти є вагомішими). За U-критерієм Манна-Уїтні виявились три статистично вірогідні відмінності в оцінках України: чоловіки більше підкреслювали неефективність вітчизняної влади та несправедливість її політики (при $p=0,05$), а для жінок Україна була більш цікавою (при $p=0,01$).

Образ Великої Британії. У МГПС чоловіків було виявлено наступні геополітичні образи Королівства: «*Самобутня розвинута країна*» (змішаний фактор), «*Атракція до Британії*» (неполітичний емоційно-мотиваційний), «*Упорядкована демократія*» (політичний), «*Сильна розвинута країна*» (змішаний) та «*Добра політика і влада*» (політичний).

Британські геополітичні образи у жінок були такими: «*Стабільність та економічна розвиненість*» (політико-економічний фактор), «*Атракція до висококультурної країни*» (неполітичний емоційно-мотиваційний), «*Добра політика*» (політичний), «*Самобутня розвинена країна*» (змішаний).

Отже, як чоловіки, так і жінки підкреслювали економічну та культурну розвиненість Великої Британії, мали позитивне уявлення про внутрішню політику цієї країни. Також в обох групах перші фактори носили змішаний характер – культурно-політико-економічний у чоловіків, та політико-економічний у жінок. За U-критерієм Манна-Уїтні виявилися дві статистично вірогідні відмінності в оцінках країни: жінки вище оцінювали миролюбність британської політики (при $p=0,01$) та більше бажали королівству процвітання (при $p=0,05$).

Образ Китаю. У МГПС чоловіків існують наступні геополітичні образи Піднебесної: «Впливова розвинута держава» (змішаний політико-економічний фактор), «Країна стабільності і порядку» (політичний), «Атракція до Китаю» (неполітичний емоційно-мотиваційний), «Закрита країна» (політичний) та «Добра» політика і влада» (політичний).

У жінок виявлено наступні «китайські образи»: «Порядок у державі» (політичний фактор), «Розвинута сильна країна» (змішаний), «Атракція до висококультурної країни» (неполітичний емоційно-мотиваційний) та «Самобуття розвинена культура» (неполітичний).

Загалом, в обох групах підкреслювалася політична стабільність та порядок у країні, її економічна розвиненість. Поряд з тим зміст перших факторів у чоловіків та жінок дещо відрізнявся. Так, у перших він мав зовнішньополітичний та економічний характер, а у жінок – внутрішньополітичний (як і у випадках з іншими країнами). Зазначимо, що за U-критерієм Манна-Уїтні було виявлено низку статистично вірогідних відмінностей в оцінках Піднебесної. Так, чоловіки більше підкреслювали стабільність політичної ситуації в Китаї, його згуртованість, ефективність китайської влади, впливовість цієї країни (при $p=0,05$), силу армії (при $p=0,001$), рівень культурного розвитку (при $p=0,05$); жінки ж вище оцінювали відкритість держави (при $p=0,05$).

Образ Франції. Чоловічі уявлення стосовно Франції виявилися такими: «Стабільність та порядок у країні» (політичний фактор), «Атракція до

впливової та культурної країни» (змішаний емоційно-мотиваційний), *«Розвинута країна»* (змішаний) та *«Добра» політика»* (політичний).

«Французькі образи» у жінок виявилися наступними: *«Упорядкована країна з «доброю» владою»* (політичний фактор), *«Сильна та всебічно розвинута країна»* (змішаний) та *«Атракція до Франції»* (неполітичний емоційно-мотиваційний).

Отже, в обох групах Францію уявляють як політично упорядковану, економічно розвинуту та висококультурну країну. Цікаво, що як у жінок, так і в чоловіків перші фактори мали однаковий – внутрішньополітичний зміст. За U-критерієм Манна-Уїтні виявилася лише одна статистично вірогідна відмінність в оцінках цієї країни: жінки більшою мірою бажали Франції процвітання (при $p=0,01$).

Образ Японії. Геополітичні образи «Країни Сонця, що сходить», у чоловіків мали такий зміст: *«Упорядкована розвинута країна»* (змішаний політико-економічний фактор), *«Країна науково-технічного та соціального розвитку»* (змішаний), *«Атракція до країни самобутньої культури»* (неполітичний емоційно-мотиваційний) та *«Добра» політика»* (політичний).

У МГПС жінок Японія була репрезентована наступним чином: *«Стабільність та єдність держави»* (політичний фактор), *«Атракція до країни високої культури»* (неполітичний емоційно-мотиваційний), *«Турбота влади про народ та державу»* (політичний) і *«Розвинена та самобутня культура»* (неполітичний).

Загалом, в обох групах підкреслювалися порядок у країні, її самобутність, високий культурний та науково-технічний розвиток. Поряд із тим економічні складові образу Японії виявилися більш значущими у чоловіків. Зазначимо, що за U-критерієм Манна-Уїтні не виявлено жодних статистично вірогідних статевих відмінностей в оцінках Японії, що вказує на високу стереотипізованість уявлень про країну.

Образ Канади. Чоловіки мають наступні уявлення стосовно Країни кленового листа: *«Атракція до самобутньої країни»* (неполітичний

емоційно-мотиваційний фактор), «Добра політика» (політичний) та «Всебічно розвинута благополучна країна» (змішаний).

Геополітичні образи Канади у жінок мали наступний характер: «Сильна розвинена країна» (змішаний фактор), «Стабільна демократія» (політичний), «Добра політика» (політичний) та «Атракція до Канади» (неполітичний емоційно-мотиваційний).

Як бачимо, в обох статевих групах мають місце позитивні уявлення про внутрішньополітичний стан у країні, внутрішню та зовнішню політику держави, соціально-економічне благополуччя. Цікаво, що у чоловіків перший фактор виявився неполітичним та емоційно-мотиваційним, а у жінок – суто когнітивним і мав змішаний (політико-економіко-культурний) характер. За U-критерієм Манна-Уїтні виявилися три статистично вірогідні відмінності в оцінках Канади. Так, чоловіки більше підкреслювали миролюбність країни (при $p=0,05$), а жінки – ступінь її економічного розвитку (при $p=0,01$) та багатства (при $p=0,05$).

Психосемантичні простори. Далі ми здійснили факторизацію (за процедурою Varimax) середньогрупових значень для виділення конструктів сприймання та оцінки різних країн і побудови психосемантичних моделей геополітичного простору (ГПМК).

У групі чоловіків було виділено 3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 96,7%. Перший фактор (60,3%) був утворений такими дескрипторами, як «влада дбає–не дбає про народ» (0,971), «багата–бідна» (0,948), «демократична–недемократична» (-0,925), «є порядок–немає порядку» (-0,910), «ефективна–неефективна влада» (-0,905), «стабільна–нестабільна політична ситуація» (0,905). Відповідно до такого змісту цей фактор було визначено як «Політико-економічне благополуччя країни».

Другий фактор (20%) базувався на шкалах «агресивна–миролюбна політика» (0,943) та «подобається–не подобається» (0,897), а тому був визначений як «Ставлення до держави, пов'язане із характером зовнішньої політики».

Основу третього фактора (16,5%) склали дескриптори «відкрита–закрита» (0,924) та «зберігає–не зберігає власну культуру» (0,634), отже його було проінтерпретовано як *«Відкритість та культурна самобутність»*.

У додатках Г наведено відповідні психосемантичні моделі. Як бачимо, у системі 1-го та 2-го факторів вимальовується своєрідне «скупчення» країн із високим рівнем політико-економічного благополуччя та миролюбності (західноєвропейські країни, Канада, Японія). До цієї групи є близьким Китай. Такі держави, як Україна, Росія та США знаходяться у зовсім інших зонах ментального геополітичного простору чоловіків. Їхня відстань одна від одної є пропорційною зниженню показників миролюбності і зростанню показника політико-економічного благополуччя.

Дещо іншу картину бачимо у системі 1-го та 3-го факторів. Тут також спостерігається певне «сузір'я» країн із високими показниками політико-економічного благополуччя та культурної відкритості (західноєвропейська «триця» та американська «пара»). Інші країни «віддаляються» від цієї групи за різними критеріями. Так, критична оцінка політико-економічної ситуації в Україні «відносить» її в окрему зону (хоча за культурологічним фактором, що цікаво, вона знаходиться на рівні країн Північної Америки). В основі «віддаленості» Японії лежить культурний розрив (інша цивілізація). Політико-економічні та культурні критерії пояснюють «окремість» Китаю та Росії. Але якщо «віддаленість» Китаю більше пояснюється культурним фактором, то Росії – політико-економічним.

У групі жінок виділилися 2 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 91,8%. Перший фактор (67%) базувався на таких шкалах, як «впливова–не впливова» (-0,988), «захищає–не захищає власні інтереси» (-0,983), «слабка–розвинута економіка» (-0,971), «має сильну–слабку армію» (0,962), «розвинута наука й техніка» (0,960). Враховуючи такий зміст, ми визначили його як *«Сила та розвиненість держави»*.

Другий фактор (24,8%), у принципі, був практично таким же, як і в чоловічій групі (*«Ставлення до держави, пов'язане із характером зовнішньої*

політики»), адже в його основі лежали шкали «подобається–не подобається» (0,961) та «агресивна–миролюбна політика» (0,939).

У додатку Г наведена відповідна психосемантична модель, у якій виокремлюються дві групи. Першу («сильні, розвинуті та миролюбні») складають країни Західної Європи, Японія та Канада. До другої («сильні, розвинуті та агресивні») належать Китай, Росія та США, при цьому відстань між ними є більшою, ніж між країнами першої групи. Найвіддаленішою «планетою» у цій «ментальній геополітичній галактиці» є Україна, яка займає «найслабшу зону», а також (що доволі цікаво) не зовсім миролюбну позицію (ближче до Китаю).

Порівняння психосемантичних конструктів у статевих групах дозволяє виділити три тенденції. По-перше, як і у вікових групах, тут має місце такий спільний політичний фактор, як характер зовнішньополітичного курсу держави (агресивний–миролюбний). Отже, міру військово-політичної активності геополітичного актора можна вважати універсальним чинником МГПС. По-друге, помітною є відмінність у структурі перших факторів чоловіків та жінок. Перші схильні більше уваги приділяти внутрішньополітичним особливостям країн світу, у той час як для жінок значущішими є зовнішньополітичні аспекти – авторитетність та сила держави (тобто свого роду «геополітична маскулінність»). Насамкінець, як і в різновікових групах, отримані нами фактори повністю не відповідають троїстій осгудівській схемі «Оцінка–Сила–Активність»; ми маємо специфічні комбінації цих трьох факторів.

Образи Західної та Східної України. Із фактом існування цих двох політично різнорідних регіонів погодилися 52% досліджуваних чоловіків та 58% жінок (статистично вірогідної різниці за t-критерієм Ст'юдента не виявлено). Якщо згадати аналогічні показники у вікових групах (див. підрозділ 3.3), то можна побачити, що поширеність уявлення про політичний розділ України пов'язане не зі статевим, а саме з віковим чинником. З іншого

боку, отримані дані змушують замислитись, адже за різної політизованості чоловіків та жінок у цьому питанні має місце своєрідний «консенсус».

Західна Україна. У чоловічій групі було виявлено чотири геополітичних образи західноукраїнського регіону: *«Погана» політика»* (політичний фактор), *«Атракція до красивого регіону»* (неполітичний емоційно-мотиваційний), *«Економічно неблагополучний регіон»* (неполітичний) і *«Культура та духовна єдність»* (змішаний).

Дещо схожі образи були виявлені серед жінок: *«Погана» політика та влада»* (політичний фактор), *«Атракція до красивого регіону»* (неполітичний емоційно-мотиваційний), *«Некримінальний та культурний регіон»* (неполітичний) та *«Духовна єдність»* (змішаний).

Можна помітити схожість політичних та культурологічних оцінок західноукраїнського регіону у чоловіків та жінок (критична оцінка внутрішньополітичної ситуації та влади, краса, культурність та релігійність). Цікаво, що перші (найпотужніші) фактори в обох групах мали суто політичний характер. Зазначимо також, що за U-критерієм Манна-Уїтні не виявилось жодних статистично вірогідних статевих відмінностей в оцінках.

Східна Україна. У МГПС чоловіків існує три образи східноукраїнського регіону: *«Погана» влада та політика»* (політичний фактор), *«Атракція до красивого, але малокультурного регіону»* (неполітичний емоційно-мотиваційний) та *«Економічно неблагополучний регіон»* (неполітичний).

Опитані жінки мали наступні уявлення про Схід України: *«Атракція до красивого, але малокультурного регіону»* (неполітичний фактор емоційно-мотиваційного типу), *«Незможний регіон з «поганою» владою»* (змішаний), *«Недемократичний та незгуртований регіон»* (політичний) та *«Кримінальний регіон»* (змішаний).

У цілому отримані результати свідчать про високу схожість оцінок Східної України у чоловіків та жінок за політичними, економічними та культурними критеріями. Але перший фактор у чоловічій групі мав суто політичний зміст, а у жінок – ні. Можна також побачити, що відомий

стереотип «криміналізованості» цього регіону був актуалізований у жіночій групі. Процедура U-критерію Манна-Уїтні дозволила виявити лише одну статистично вірогідну статеву відмінність в оцінках – жінки більше підкреслювали слабкість економіки східноукраїнського регіону.

Загалом, отримані дані вказують, що багато з виявлених нами геополітичних образів країн та регіонів є схожими за змістовними характеристиками, що дозволяє класифікувати їх як соціальні уявлення. Поряд із тим нами було помічено ряд тенденцій, що пов'язані зі статевою (гендерною) картиною світу.

По-перше, як і вікові, статеві відмінності мають різну поширеність у залежності від геополітичного суб'єкта. Так, найбільша кількість статистично вірогідних відмінностей в оцінках чоловіків та жінок стосувалася Китаю (за 7 дескрипторами), у той час як стосовно Японії не було жодної відмінності (за іншими країнами – від 1 до 5). Частіше ці відмінності проявлялися за шкалами «агресивна–миролюбна політика», «має сильну–слабку армію» та «бажаю–не бажаю процвітання». Зокрема жінки були поблажливіші в оцінках миролюбності більшості країн (крім України та Канади) і в більшій мірі виказували свої побажання всім країнам у процвітання. Натомість чоловіки вище за жінок оцінювали військову могутність більшості держав.

З іншого боку, частота статевих відмінностей в оцінках країн поступається частоті вікових різниць, що вказує на більшу значущість вікового чинника у детермінації змісту МГПС. Особливо помітним це є стосовно Заходу та Сходу України – чоловічі та жіночі образи цих двох регіонів були більш схожими, ніж відповідні образи у різних вікових групах.

Статеві відмінності в отриманих факторах частіше проявлялись у тому, що перші (найпотужніші) фактори у жіночій групі частіше базувалися на складових внутрішньополітичного характеру. Можливо, це пов'язано з тим, що чоловіки частіше сприймають геополітичну реальність за більш «глобальними» критеріями (міжнародний статус країни тощо).

Також виявилось, що кількість суто політичних факторів-образів складає близько 40% від загальної кількості отриманих образів. Іншу частку утворюють змішані та неполітичні фактори-образи. При цьому значних статевих відмінностей у частоті цих типів образів не спостерігається. Загалом, як у чоловіків, так і в жінок мав місце комплекс із політичних, змішаних та неполітичних образів по кожній країні та регіону.

Як і у вікових, у статевих групах досліджуваних виявився своєрідний «перенос» загальноукраїнських політичних та економічних оцінок на образи Заходу та Сходу держави. Поряд з тим кількість суто політичних факторів-образів цих двох регіонів поступалася кількості неполітичних факторів (тобто у МГПС опитаних вказані регіони відрізняються не стільки за політичними, скільки за неполітичними критеріями).

Насамкінець, у МГПС чоловіків і жінок (як і у представників різних вікових груп) має місце емоційно-мотиваційна складова (інтерес, симпатія, «добрі побажання») стосовно всіх запропонованих для оцінки країн та регіонів. Можливо, це вказує на відсутність суттєвих статевих відмінностей у рівнях політичної та географічної толерантності.

Висновки до третього розділу

Вік є значущим чинником МГПС, передусім у плані її розвитку. Формування власне геополітичних образів, уявлень та знань починається саме у підлітково-юнацькому віці. Це пов'язано як з інтелектуальним розвитком індивіда (перехід до абстрактно-логічного мислення або стадії «формального» інтелекту), так і з впливом освітніх чинників – вивчення у середній школі комплексу предметів, що формують локалізаційне (фізична і політична географія) та атрибутивне (історія, політична та економічна географія) знання. Результатом стає не лише суто кількісне збільшення цих

двох типів знань, але й їхній «сплав» у вигляді саме геополітичних уявлень. При цьому розвиток останніх у хлопців є вираженішим, ніж у дівчат.

Змістовно основу МГПС осіб різного віку та статі складають знання та уявлення абстрактного характеру, що пояснюється «ненаочною» специфікою геополітичних явищ. Другу за частотою групу утворюють уявлення-образи, пов'язані з державною символікою, політичними лідерами, матеріальними об'єктами національної культури. Геополітичні емоції та бажання зустрічаються набагато менше. Все це, з одного боку, підтверджує комплексний (змішаний) характер змісту МГПС, а з іншого – її «когнітивну акцентуованість». З віком частка геополітичних знань (ідей) та емоцій у структурі МГПС збільшується, що є наслідком процесу соціалізації, розвитку соціального інтелекту та політичної свідомості. Статеві відмінності у структурі МГПС полягають у тому, що чоловіки мають більшу кількість геополітичних образів, у той час як жінки – емоцій та бажань геополітичного характеру (вірогідно, внаслідок меншої «політизованості» і більшої емоційності).

Смислова сутність більшості геополітичних асоціативних уявлень та образів у вікових і статевих групах є схожою, що дозволяє класифікувати їх як стереотипізовані соціальні уявлення. Отже, наша теоретична теза про соціальне походження змістовної основи МГПС також знайшла емпіричне підтвердження. З іншого боку, це доводить симпліфікаційний (спрощувальний) принцип функціонування МГПС.

Вираженість вікових і статевих відмінностей МГПС коливається залежно від геополітичного «стимулу» (актора), а також критерію його оцінки (дескриптора). Так, найбільше вікових відмінностей було в образах країн, котрі можна охарактеризувати як географічно та культурно «найвіддаленіші» (Японія) та «найближчі» (Україна, Росія). Статєва диференціація оцінок найбільше стосувалася образу іншої східної держави – Китаю.

Вікові відмінності найчастіше стосувалися таких дескрипторів, як «агресивна–миролюбна політика», «високий–низький рівень культури», «розвинута–нерозвинута наука і техніка» та «подобається–не подобається». Зокрема, з віком оцінка миролюбності країн Заходу зменшується, а Росії, України та країн Сходу збільшується. З віком також спостерігається тенденція до збільшення оцінок рівня культурного та науково-технічного розвитку більшості країн, позитивного емоційного ставлення до них (хоча стосовно окремих держав, зокрема США та України, ці тенденції є складнішими). З віком також збільшується кількість складових політичного (в основному внутрішньополітичного) характеру у структурі образів країн.

Отже, вікові відмінностей МГПС зумовлені специфічною динамікою на інтелектуальному (інтерпретаційні здібності, критичність мислення), мотиваційному (інтерес до соціально-політичних питань, прийняття нових політичних орієнтацій) та характерологічному (толерантність) рівнях особистості.

Статеві відмінності частіше проявлялися за дескрипторами «агресивна–миролюбна політика», «має сильну–слабку армію» та «бажаю–не бажаю процвітання». Зокрема жінки виявляли більшу поблажливість в оцінках за першим та останнім критеріями, натомість чоловіки (вважаючи себе «експертами») вище оцінювали військовий потенціал більшості країн. Також зафіксовано більшу значущість складових внутрішньополітичного характеру у геополітичних образах жінок.

Отже, відмінності МГПС чоловіків та жінок зумовлені статевими особливостями в різних сферах психіки – інтелектуальній (критичність мислення), мотиваційній (інтерес до політики) та характерологічній (толерантність).

Загалом, статеві відмінності у геополітичних образах та уявленнях були менш виражені порівняно із віковими. Вагомість віку, як чинника МГПС, пояснюється його зв'язком не лише з інтелектуальним, але й соціальним розвитком особистості – з віком збільшується кількість (і, відповідно, сила

впливу) інститутів політичної соціалізації. Отже, вік є своєрідним «стрижнем», на якому «тримається» багато інших чинників МГПС – соціальних (освіта, ЗМІ, політичні процеси та ін.) та особистісних (життєвий досвід, сформованість світогляду тощо).

Зазначимо, що в усіх вікових та статевих групах були поширені геополітичні образи «змішаного» типу, які поєднували в собі характеристики політичного, економічного та культурного характеру, що підтверджує нашу тезу про системний та інтегруючий характер МГПС.

Геополітичні образи західного та східного регіонів України (які мають місце приблизно у половини досліджуваних) відрізнялися не стільки за політичними, скільки за неполітичними, зокрема культурологічними складовими. В основі суто політичного сприймання цих частин країни лежав «перенос» загальноукраїнських оцінок на регіональний рівень (критичні оцінки політичної ситуації, влади тощо).

Соціальна категоризація країн у вікових та статевих групах здійснювалась за схожими критеріями. Зокрема перший (найзначущіший) конструкт мав політичний або політико-економічний характер; другий – відображав емоційне ставлення до країни, пов'язане з характером її зовнішньої політики; зміст третього конструкта був культурологічним. Це, у свою чергу, призводило до того, що виявлені в різних вікових та статевих групах психосемантичні моделі геополітичних просторів (ГПМК) мали спільні риси, зокрема однаковий або схожий характер групування країн. При цьому міра схожості між країнами Заходу (крім США) часто була більшою, ніж між «супердержавами» (США, Китай, Росія).

Аналіз сутності отриманих асоціацій та образів дозволяє вести мову про дію наступних механізмів МГПС: навчання, стереотипізація, міфологізація, соціальна категоризація, атракція (стосовно всіх або більшості країн), ідеалізація (стосовно зарубіжних країн), персоніфікація (стосовно окремих країн).

РОЗДІЛ 4.

ОСОБИСТІСНИЙ ВИМІР МАСОВОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

У розділі наведено опис процедури та результати третього етапу емпіричного дослідження, котрий стосувався індивідуально-психологічної обумовленості геополітичної свідомості. Аналізуються дані, які відображають зв'язок геополітичних уявлень з такими факторами, як етнополітична ідентичність, тип індивідуальної моделі світу та особистісні риси Big Five.

4.1. Методика та процедура дослідження

Першим кроком даного етапу стало окреслення кола індивідуально-психологічних чинників, які, по-перше, відповідають основним психологічним сферам особистості (когнітивна, емоційно-вольова, мотиваційна, рефлексивна); по-друге, прямо чи побічно пов'язані з іншими особистісними чинниками МГПС, проаналізованими раніше. В результаті, нами було обрано три особистісні змінні.

По-перше, це так звана «Велика п'ятірка» (Big Five) особистісних рис. Відомо, що остання є результатом максимального «звуження» різних особистісних рис до «базових», незалежних один від одного факторів. Існують різні варіанти їхніх назв, запропоновані П. Коста, В. Мак-Креєм та Л. Голдбергом [316; 462; 484], але у цілому вони зводяться до наступних: «екстраверсія», «доброзичливість» («дружелюбність»), «добросовісність» («конформність»), «нейротизм» («емоційна стабільність») та «відкритість досвіду» («культурність та інтелектуальність»). Отже, сутність цих факторів частково «поглинає» ряд індивідуальних чинників МГПС, що були проаналізовані у підрозділі 1.3. (догматизм, ригідність, толерантність,

ворожість, агресивність, інтелектуальний стиль тощо). Слід зазначити, що п'ятифакторна модель широко використовується у сучасних зарубіжних політико-психологічних дослідженнях. Є дані, що фактори «Big Five» є корелятами споживання суб'єктом політичної інформації [459], його політико-ідеологічних установок [458; 460], рівня й типу політичної активності [458; 461] тощо.

По-друге, це ідентичність особистості. Остання, як зазначалося нами раніше, може мати різні форми, зокрема національна (етнічна), політична, територіальна, і всі вони, у принципі, здатні впливати на геополітичні установки. Хоча «Я-образ» і не виступає основою геополітичного образу світу особистості, вони, безумовно, є пов'язаними. Крім того, як свідчать результати вітчизняних науковців, особливості етнополітичної ідентичності («проукраїнська», «проросійська») громадян України пов'язані як із внутрішньополітичними («праві – ліві»), так і зовнішньополітичними орієнтаціями («прозахідна – просхідна») [314]. Отже, ідентичність (рефлексивна сфера) частково «покриває» собою й особливості мотиваційно-потребової сфери особистості (політико-ідеологічні цінності).

Третьою змінною було обрано типологічні особливості образу світу особистості. Оскільки ГПМК, у принципі, є специфічним різновидом образу (картини) світу, ми припустили, що формальні та змістовні особливості останнього впливатимуть на «конструкцію» та зміст ГПМК.

Отже, предметом дослідження на даному етапі (здійснювався у жовтні-листопаді 2012 р.) виступали особливості ГПМК в осіб із різною вираженістю рис «Великої п'ятірки», етнополітичної ідентичності та різними типами образу світу. Відповідно до мети й предмета даного етапу ми обрали наступний діагностичний інструментарій:

1) авторська методика на вивчення ГПМК (дивись додаток А).

2) «П'ятифакторний опитувальник особистості» 5PFQ – на діагностику рис «Великої п'ятірки». Методику було розроблено японським дослідником Х. Тсуйї, а російськомовну адаптацію та стандартизацію виконано у 1996-

1999 рр. науковцями Курганського державного університету під керівництвом А. Хромова. Опитувальник містить 75 біполярних тверджень, які оцінюються за 5-бальною шкалою та розподіляються за п'ятьма базовими шкалами: «екстраверсія–інтроверсія», «прив'язаність–відокремленість», «контрольованість–природність», «емоційність–емоційна стриманість» та «грайливість–практичність» (відповідають факторам, які американськими науковцями визначаються як «extraversion», «agreeableness», «conscientiousness», «neuroticism», «openness to experience»). Автори адаптованого варіанта методики вказують на його надійність та валідність [382].

3) проективна методика «Хто Я» – варіант Тесту самоствавлення («тесту двадцяти тверджень»), запропонованого М. Куном та Т. Мак-Партландом у 1954 р. Згідно з інструкцією, досліджуваних просили дати 20 різних відповідей на запитання «Хто Я?». При обробці увага звертається на відповіді зі згадками про національну або державну належність досліджуваного. Наявність або відсутність таких відповідей дозволяють нам визначати рівень етнополітичної ідентичності як високий або низький.

4) опитувальник «Соціально-психологічний аналіз індивідуальної моделі світу» («СПАІМС»), розроблений Г. Малюченком та В. Смирновим (Саратовський державний університет) [229]. Методика містить 100 тверджень, які досліджуваний оцінює за 4-бальною шкалою за мірою згоди-незгоди, що дозволяє визначати міру вираженості таких типів (моделей) образу світу: «хаотичний» – світ уявляється як неупорядкований та непередбачуваний, з відсутніми єдиними законами, правилами; у цьому світі «кожен сам за себе»; «антагоністичний» – світ сприймається як арена постійної боротьби Добра та Зла, світлого та темного начал; «механістично-технократичний» – світ являє собою упорядковану систему, єдиний взаємопов'язаний «механізм», кожен елемент якого повинен чітко виконувати свою роль, функції (інакше порушиться світовий порядок); «організмичний» – світ сприймається як єдиний живий організм, як великий

дім або родина, у якій живуть різні люди з різними позиціями та цілями і головною метою котрої є збереження гармонії.

Вибірку досліджуваних на цьому етапі склали 245 студентів психолого-педагогічного, технологічного та фізико-математичного факультетів Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, зокрема 95 чоловічої та 150 жіночої статі віком 17-25 років (середній вік – 19 років). Дослідження проводилось анонімно. До отриманих даних була застосована процедура первинного та вторинного аналізу за допомогою статистичних пакетів SPSS.10 та SPSS.17.

Зазначимо, що на цьому етапі нами не аналізувалися відповіді досліджуваних за завданнями асоціативного тесту, оскільки спосіб обробки відповідей (контент-аналіз) спрямований, передусім, на виявлення соціальних уявлень, їхнього «ядра» (котре не пов'язане з індивідуальними чинниками). Отримані відповіді-асоціації були використані нами на наступному етапі дослідження.

4.2. Індивідуально-психологічні особливості геополітичної свідомості

4.2.1. Зв'язок геополітичних уявлень з етнополітичною ідентичністю

Розбивка вибірки за підгрупами відбувалася на основі вираженості ознак етнополітичної ідентичності (ЕПІ). До першої підгрупи (умовно з «високим рівнем ЕПІ» – 37,6%, n=92) увійшли досліджувані, які ідентифікували себе з власною країною або етнічною групою через відповіді типу «українець» («українка»), «громадянин» (громадянка) України», «патріот». Досліджувані, чия Я-концепція не включала зазначених ознак, увійшли до другої підгрупи (з «низькою ЕПІ» – 62,4%, n=153).

За допомогою процедури U-критерію Манна-Уїтні нами було виявлено декілька статистично вірогідних відмінностей у геополітичних уявленнях осіб із різним рівнем ЕПІ. Зокрема, опитані з високою ЕПІ вище оцінювали

рівень багатства США, але, у той же час, меншою мірою бажали процвітання цій країні (все при $p=0,05$). Складно пояснити перший результат, тоді як останній, на наш погляд, певною мірою є закономірним – високий рівень ЕПІ може збільшувати критичність щодо інших геополітичних акторів («чужих»). Побічно це підтверджується ще однією відмінністю – цього разу щодо Німеччини: особи з високою ЕПІ нижче оцінювали здатність даної країни захищати власні інтереси (при $p=0,05$). Але стосовно Росії, Китаю, Франції, Японії та Канади статистично вірогідних відмінностей виявлено не було, що є цікавим (принаймні щодо Росії, яка символізує один із політико-ідеологічних полюсів в українській масовій свідомості).

Стосовно України виявилось лише три статистично вірогідні відмінності: досліджувані з високою ЕПІ менш критично оцінювали рівень «турботи» вітчизняної влади про народ, вище оцінювали рівень культури в нашій державі та вважали її цікавішою (все при $p=0,05$). Пояснити це, з нашого погляду, можна так само, як і в попередньому випадку – високий рівень ЕПІ (і, відповідно, патріотизму) зумовлює поблажливіше ставлення й менш критичну оцінку своєї країни («Своїх»). Підтвердженням цього можуть бути відмінності, помічені в образах регіонів України. Так, особи з високою ЕПІ нижче оцінювали рівень злочинності на Заході країни та вище – демократичність і красу Східного регіону (все при $p=0,05$).

Загалом, наведені результати дозволяють побачити три тенденції. По-перше, кількість виявлених відмінностей у геополітичних образах не дозволяє визначити рівень ЕПІ як значний та потужний чинник МГПС. Він є швидше побічним фактором, котрий впливає лише на окремі оцінки та уявлення. По-друге, більшість описаних відмінностей є неполітичними за змістом і стосуються загального емоційного ставлення до країн, їхньої культурологічної, побутової або економічної оцінки. Нарешті, більша частка виявлених відмінностей стосувалась України – країни у цілому та її регіонів, що, загалом, можна вважати логічним.

Саме тому для детальнішого виявлення зв'язку ЕПІ з геополітичними репрезентаціями опитаних ми здійснили факторизацію (за процедурою Varimax) шкал-дескрипторів трьох образів – України, її західного та східного регіонів. Результати наведені у додатку Д.

У МГПС осіб із високою ЕПІ **Україна** репрезентована чотирма образами. Ними є *«Атракція до самобутньої країни»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Погана влада та політика»* (політичний), *«Слаборозвинена країна»* (змішаний) та *«Демократична, але невпорядкована країна»* (політичний).

Особи з низькою ЕПІ мали такі геополітичні образи України: *«Погана політика та влада»* (політичний фактор), *«Атракція до України»* (неполітичний емоційно-мотиваційний), *«Слаборозвинена країна»* (змішаний) та *«Демократична, але незгуртована країна»* (політичний).

Співставляючи результати двох груп, легко помітити схожість усіх факторів-образів. Отже, чинник ЕПІ суттєво не впливає на сприймання та оцінку молоддю власної країни (принаймні її «реального» образу). Поряд із тим слід звернути увагу на одну відмінність – перший (найзначущіший) фактор у групі осіб із високою ЕПІ має позитивний (атрактивний) зміст, у той час як в іншій групі – негативний (критичний). Отже, можна припустити, що ЕПІ обумовлює пріоритетність сприймання тих чи інших аспектів власної країни: «більш патріотична» молодь сприймає її, передусім, як «власну країну», а їхні «менш патріотичні» однолітки – як «погану державу».

Цікавим і дещо несподіваним результатом виявилось те, що молодь із різними рівнями ЕПІ майже не відрізнялася в оцінках політичного поділу України на Захід та Схід – з цим погоджувалися 41% осіб з високою та 43% осіб з низькою ЕПІ (статистично вірогідної різниці немає). Пояснити таку узгодженість, можливо, зможуть наступні результати, які стосуються образів цих двох регіонів.

Образ **Західної України** в осіб з високою ЕПІ представлений чотирма іпостасями: *«Амбівалентність влади та політики»* (політичний фактор),

«Слаборозвинутий, але багатий регіон» (неполітичний), *«Атракція до регіону»* (неполітичний емоційно-мотиваційний) і *«Красивий та висококультурний регіон»* (неполітичний).

У той же час особи з низькою ЕПІ уявляли Захід України так: *«Атракція до красивого та духовного регіону»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Амбівалентна соціальна ситуація в регіоні»* (змішаний), *«Слаборозвинутий, але багатий регіон»* (неполітичний) і *«Добра влада та політика»* (політичний).

Як бачимо, за своєю сутністю більшість виявлених образів у двох групах співпадає, що вказує на стереотипізованість уявлень про західноукраїнський регіон. Але перший (найзначущіший) фактор у групі осіб з високою ЕПІ мав суто політичний характер, у той час як в іншій групі – навпаки. Тобто, як і у випадку з образами України в цілому, ЕПІ пов'язана з пріоритетністю політичних/неполітичних критеріїв сприймання та оцінки території.

Особами з високою ЕПІ **Східна Україна** уявляється наступним чином: *«Атракція до культурного та красивого регіону»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Погана влада та політика»* (політичний), *«Багатий та розвинутий регіон»* (неполітичний) та *«Амбівалентність соціально-політичної ситуації в регіоні»* (політичний).

У МГПС досліджуваних з низькою ЕПІ даний регіон представлений такими образами: *«Атракція до малокультурного, але красивого регіону»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Погана влада та політика»* (політичний), а також *«Корумпований регіон, якому бажаю процвітання»* (змішаний).

Як бачимо, міра схожості образів Сходу України в групах з різною ЕПІ є дещо меншою, ніж стосовно Заходу країни. Повністю співпадає лише суто політична оцінка регіону. Слід також звернути увагу на те, що в осіб з низькою ЕПІ образи Східної України амбівалентні або негативні, у той час як у групі з високою ЕПІ є й позитивні образи (у т.ч. перший найзначущіший). Отже, саме при сприйманні та оцінці східноукраїнського регіону чинник ЕПІ

проявляється найбільш «рельєфно», можливо тому, що Схід України вважається найменш «українським» у політико-ідеологічному сенсі.

4.2.2. Зв'язок геополітичних уявлень із типом образу світу

Розбивка досліджуваних за підгрупами відбувалася за критерієм домінування того чи іншого типу (моделі) образу світу. За даними методики СПАІМС вибірка розподілилася наступним чином: з домінуванням хаотичного типу (X) – 11% (n=27), антагоністичного типу (A) – 14,7% (n=36), механістичного типу (M) – 8,2% (n=20), організмичного типу (O) – 61,2% (n=150), без вираженого типу – 4,9% (n=12). Слід підкреслити, що факт значної переваги представників O-типу серед молоді відзначається й російськими науковцями [229].

Цікавим і дещо неочікуваним результатом став той, що процедура Н-критерію Краскала-Уоліса виявила всього кілька статистично вірогідних відмінностей у відповідях представників різних типів. Вони стосувалися наступних оцінок:

- стабільність політичної ситуації у США (при $p=0,05$) – найвище її оцінювали представники A- та O-типів, у той час як особи X-типу були найбільш поміркованими у своїх оцінках;

- згуртованість Франції (при $p=0,05$) – найвищі оцінки давались представниками O-типу, а найбільш помірковані – X- та A-типів;

- ефективність влади та справедливість політики у Канаді (при $p=0,05$) – як і в попередніх випадках, найвищі оцінки були в осіб O-типу, а найнижчі порівняно з іншими – у X-типу;

- захист власних інтересів з боку США (при $p=0,01$), Німеччини та Китаю (при $p=0,05$) – найвищі оцінки тут також давались досліджуваними O-типу, а найбільш помірковані – представниками X- та A-типів (щодо США), X-типу (щодо Німеччини), M- та X-типів (щодо Китаю);

- схожість Росії на Україну (при $p=0,05$) – найвищі оцінки фіксувались у групі O-типу, а найменші, порівняно з іншими, – A-типу;

- впливовість Великої Британії (при $p=0,01$) та Франції (при $p=0,05$) – найвищі оцінки тут були у групі О-типу (по першій країні) та М-типу (по другій), а найбільш помірковані – у осіб Х-типу;

- багатство (при $p=0,01$) та зберігання власної культури (при $p=0,05$) Великою Британією – найвище оцінювались особами А-типу (за першим критерієм) та О-типу (за другим), а найнижчі, порівняно з іншими, оцінки давались представниками Х-типу;

- емоційне ставлення до Японії (при $p=0,05$) – найпозитивнішим ставлення було у М-групі, а найстриманішим – у Х-типів;

- бажання процвітання Великій Британії (при $p=0,05$) та Японії (при $p=0,01$) найбільшою мірою було виражене особами М-типу, а найпоміркованіші оцінки спостерігались у досліджуваних А- та Х-типів (щодо Британії) та Х-типу (щодо Японії);

- згуртованість та багатство Західної України (при $p=0,05$) – найвище оцінювались досліджуваними О-типу, а найменше – особами М-типу (за першим критерієм) та А-типу (за другим).

Отже, можна побачити наступну тенденцію: представники О-типу схильні давати позитивніші, а особи Х- та А-типів – поміркованіші (критичні) оцінки геополітичним акторам. На наш погляд, це є цілком логічним, адже впливає із психологічної сутності кожного типу образу світу. Особи з О-типом не схильні загострювати увагу на негативних аспектах буття, суперечностях, а, навпаки, налаштовані бачити гармонію в навколишньому світі. Іншу картину світу передбачають Х- та А- моделі – тут присутні установки на сприймання та очікування неупорядкованості й протиріч (боротьби), що породжує вже згадувану критичність оцінок.

З іншого боку, якщо звернути увагу на перелічені країни та критерії оцінки, то якоїсь чіткої тенденції ми вже не побачимо – виявлених відмінностей доволі мало, і стосуються вони досить різних (політичних та неполітичних) дескрипторів і геополітичних акторів (крім України). Пояснити це, на наш погляд, можна наступним чином. По-перше, значна

частина досліджуваних (40%) мала змішані типи образу світу – тобто крім домінуючого типу у них, дещо меншою мірою, була виражена й інша модель. Сам по собі цей факт є цілком нормальним, але у нашому випадку це призвело до того, що результати одних і тих самих осіб опинялись у різних групах. Крім цього, можливо, що специфіка кожної моделі світу в осіб юнацького віку проявляється, передусім, у сприйнятті та інтерпретації більш «близьких» буденних ситуацій. Усвідомлення «далекої» геополітичної реальності ще не дуже пов'язано з індивідуальним світоглядом, а спирається більше на стереотипізовані соціальні уявлення.

Відсутність статистично вірогідних відмінностей в оцінках України дозволяє припустити, що відмінності в індивідуальних моделях світу впливають швидше на окремі аспекти образу «Інших», але не «Своїх». Можливо, це є наслідком соціально-політичної та економічної ситуації в Україні, котра мінімізує вірогідність різного тлумачення її особами навіть із різним світоглядом. Побічно це підтверджується й тим фактом, що не було виявлено статистично вірогідних відмінностей у відповідях стосовно політичного розколу України на Захід та Схід.

Отже, як і етнополітична ідентичність, тип індивідуальної моделі світу слід визнати другорядним індивідуальним чинником МГПС, який опосередковує уявлення та оцінки лише стосовно окремих аспектів геополітичної реальності.

4.2.3. Геополітичні уявлення осіб з різними особистісними рисами

Структурування вибірки на цьому етапі відбувалася шляхом виокремлення підгруп з низьким та високим значеннями кожного фактора. Критерієм при цьому слугували середньостатистичні норми за кожним фактором для юнаків та дівчат 18-23 років, запропоновані авторами адаптованого варіанту методики 5PFQ. У результаті ми отримали наступні пропорції (низький/високий рівень): за першим фактором («екстраверсія–інтроверсія») – 38,4/61,6% (94/151 особа); за другим («прив'язаність–

відокремленість») – 32,2/67,8% (79/166 осіб); за третім («контрольованість–природність») – 33,1/66,9% (81/164 особи); за четвертим («емоційність–емоційна стриманість») – 40,8/59,2% (100/145 осіб); за п'ятим («грайливість–практичність») – 42/58% (103/142 особи).

Для визначення статистично вірогідних відмінностей досліджуваних з різними показниками шкал Big Five ми використали процедуру U-критерію Манна-Уїтні. У результаті було отримано наступні дані.

За 1-м фактором («екстраверсія–інтроверсія»). Виявилось всього декілька статистично вірогідних відмінностей в оцінках досліджуваних з високим та низьким рівнем даного фактора. Так, екстраверти (високе значення фактора) критичніше оцінювали впливовість України (при $p=0,05$), виражали більший інтерес до Великої Британії (при $p=0,01$), вище оцінювали демократичність Франції (при $p=0,01$), Японії та Канади (при $p=0,05$), а також Західної України (при $p=0,05$). Крім цього, вони більшою мірою підкреслювали красу останнього регіону (при $p=0,01$), а також рівень злочинності у Східній Україні (при $p=0,05$). Інтроверти (низьке значення фактора) більше підкреслювали нестабільність політичної ситуації в Україні ($p=0,05$). За іншими країнами та дескрипторами відмінностей не було. Отже, екстра-інтроверсія суттєво не впливає на змістовні та кількісні особливості МГПС, обмежуючись зв'язками лише з окремими геополітичними уявленнями та установками. Можливо, даний чинник є значущим лише на мікрорівні міжособистісних стосунків, але на макрорівні (сприймання великих соціальних систем) він втрачає своє значення.

За 2-м фактором («прив'язаність–відокремленість»). На відміну від попереднього, вплив цього фактора виявився більш значним. Про це свідчить доволі значна кількість статистично вірогідних відмінностей у відповідях «прив'язаних» (високе значення) та «відокремлених» (низьке значення) осіб. Кількість цих відмінностей сягала від 2 (по Україні) до 14 (по Франції) по кожній країні і в середньому становила 5-6 (за винятком регіонів України, де виявилася лише одна відмінність). Цікавим був той факт, що найбільше

розходжень в оцінках викликали такі відносно «далекі» країни, як Франція та Канада (14 та 12), у той час як найменше їх було стосовно України та її регіонів. Враховуючи психологічну сутність цього фактора (відображає специфіку ставлення до інших: альтруїзм-егоїзм, доброту-холодність), можна припустити, що він корелює із такою властивістю як соціальна толерантність. Побічно це підтверджується іншою цікавою тенденцією – найчастіше виявлені відмінності стосувалися дескрипторів емоційно-мотиваційного характеру (міра інтересу до країни, симпатії до неї, побажання процвітати). Отже, 2-й фактор Big Five попередньо був визначений відносно значущим особистісним чинником МГПС.

За 3-м фактором («контрольованість–природність»). Тут також було виявлено значну кількість статистично вірогідних відмінностей. Вони стосувалися майже всіх країн (за винятком України) – від 2 (по Росії та Канаді) до 10 (стосовно Китаю), у середньому по 5. Цікавим було те, що найбільше відмінностей у відповідях стосувалися саме східних країн – Китаю та Японії (10 та 8). Поряд із тим, як і у випадку з попереднім фактором, ці відмінності практично не стосувались України та її регіонів (там проявилася лише одна різниця щодо рівня економічного розвитку Східної України). Інша тенденція стосувалася дескрипторів, за якими найчастіше фіксувалися відмінності – це були параметри «закрита-відкрита» та «розвинена-слабо розвинена наука й техніка». Але найцікавішим тут є сам факт такого прояву 3-го фактора Big Five у контексті геополітичних уявлень, адже змістовно він стосується відносно «далекої» від МГПС сфери – вольової (моральної) регуляції поведінки. Можливо цей фактор опосередковує міру зв'язку індивідуальної свідомості із соціокультурними (у т.ч. геополітичними) стереотипами. Але, так чи інакше, отримані дані дали підстави попередньо визначити «контрольованість–природність» як відносно значущий особистісний чинник МГПС.

За 4-м фактором («емоційність–емоційна стриманість»). Вплив цього фактора був доволі цікавим. З одного боку, загальна кількість

статистично вірогідних відмінностей у підгрупах «емоційних» (високе значення фактора) та «малоемоційних» (низьке значення) досліджуваних була невеликою. Поряд із тим більшість виявлених відмінностей стосувалася двох країн Сходу – Японії та Китаю. Зокрема, емоційно стримані особи у більшій мірі оцінювали згуртованість цих країн (при $p=0,05$), ефективність влади (при $p=0,01$), миролюбність політики (при $p=0,05$) та рівень культурного розвитку (при $p=0,05$). Крім цього, такі опитані вище оцінювали справедливість політики Японії (при $p=0,05$) та більше бажали їй процвітання (при $p=0,01$). Можливо, що емоційно стримані особистості толерантніше ставляться до країн інших цивілізацій. Решта відмінностей стосувалась окремих шкал образів Росії, Німеччини, Франції, Канади та Східної України (по 1-2 відмінності). Також виявилось, що високоемоційні досліджувані частіше погоджувалися з фактом політичного поділу України на західну та східну частини (при $p=0,05$). Можливо, що в силу своєї емоційності ці особи сильніше реагують на існуючі в Україні політико-ідеологічні суперечності, котрі, як відомо, часто ототожнюються з указаними територіями. Загалом отримані дані свідчать, що 4-й фактор Big Five є другорядним індивідуальним чинником МГПС, обумовлюючи специфіку лише окремих уявлень.

За 5-м фактором («грайливість–практичність»). У підгрупах з різним значенням цього фактора було знайдено ряд статистично вірогідних відмінностей, які стосувались усіх країн (крім Японії) та регіонів України. Але кількість цих відмінностей була не досить великою – вона коливалась від 1 (образ Китаю) до 6 (щодо Західної України), у середньому – по 2-3. У цілому, дескриптори, за якими фіксувалися відмінності, мали різний характер, але найчастіше це стосувалося двох шкал емоційно-мотиваційного типу – «подобається-не подобається» та «бажаю-не бажаю процвітання». Пояснити це, на наш погляд, можна, згадавши психологічну сутність 5-го фактора – він відображає міру ідеалістичності-практичності сприймання світу, баланс пластичності-ригідності світогляду, міру допитливості та

відкритості новим знанням та досвіду. Тому не випадково, що більш «грайливі» досліджувані (високе значення фактора) демонстрували вищі оцінки за згаданими шкалами. Зокрема, їм у більшій мірі, ніж «практично» налаштованим одноліткам, подобались Україна, Велика Британія, Канада та Західна Україна (при $p=0,05$). Крім цього, вони більшою мірою бажали процвітання США, Франції, Україні та її західній і східній частинам (при $p=0,05$), Канаді (при $p=0,01$), Великій Британії (при $p=0,001$). Отже, оскільки 5-й фактор Big Five пов'язаний лише з окремими критеріями сприймання та оцінки геополітичної реальності, його можна вважати другорядним індивідуально-психологічним чинником МГПС.

Оскільки найбільше статистично вірогідних відмінностей було зафіксовано у групах з різними показниками 2-го та 3-го факторів, саме вони були обрані для подальшої статистичної обробки. Остання полягала у здійсненні факторного аналізу (за процедурою Varimax) шкал-дескрипторів образів кожної країни та регіону. Увага при цьому зверталася лише на основні фактори (як правило, із внеском у загальну дисперсію не менше 9-10%). Отримані дані наведені у додатку Д. Також для виявлення конструктів сприймання та оцінки країн та побудови психосемантичних моделей геополітичного простору (ГПМК) було здійснено факторизацію середньогрупових значень. Отримані дані містяться у додатку Е.

Порівнюючи дані груп із низьким та високим значенням 2-го фактора, можна констатувати наступне. Більшість виявлених в обох групах образів та конструктів за своєю сутністю є схожими. Наявні відмінності стосуються, головним чином, порядку актуалізації (пріоритетності) тих чи інших аспектів образів країн. Так, в образах більшості країн осіб з високим значенням 2-го фактора Big Five більш значущими були суто політичні складові, а в осіб з низьким значенням – економічні. Тому більшість перших (найзначущіших) факторів-образів країн (регіонів) у «прив'язаних» осіб мала політичний характер, а у «відокремлених» – ні. До того ж у першій групі суто політичні фактори-образи зустрічалися частіше, ніж у другій (приблизно 45% проти

33%). Якщо виходити з того, що політичні характеристики відображають соціальні цінності, а економічні – індивідуальні, то така тенденція є цілком природною, оскільки відповідає характеристикам «прив'язаності» та «відокремленості». Інша виявлена тенденція полягала у тому, що особи з високим рівнем «прив'язаності» були схильні давати більш високі та позитивні оцінки політичним і неполітичним складовим образам країн. Вони також виявляли більший інтерес, симпатію та побажання у процвітанні іншим країнам, що також є логічним (адже даний фактор пов'язаний із рівнем дружності до інших суб'єктів).

Співставлення геополітичних образів та конструктів осіб з низьким та високим значенням 3-го фактора також показало, що більшість результатів є схожими за структурою або, принаймні, за сутністю. Відмінності проявляються у порядку актуалізації тих чи інших складових образів країн. Зокрема в образах ряду країн для осіб з високим значенням 3-го фактора більш значущими були політичні складові, а в осіб із низьким значенням – культурологічні. Тому не випадково, що суто політичних факторів-образів у «контрольованих» осіб виявилось дещо більше, ніж у «природних» (41% проти 33%). До того ж більшість перших (найзначущіших) факторів-образів у першій групі мала суто політичний характер, а в другій – неполітичний або змішаний. Крім цього, «контрольовані» особи були схильні давати вищі оцінки різним складовим образам країн. Досліджувані обох груп мали загалом схожий зміст психосемантичних факторів та ментальних геополітичних просторів. Так, в усіх перших (найзначущіших) факторах сприймання та категоризації країн мало місце поєднання політичних та економічних характеристик, а другі конструкти відображали зв'язок характеру зовнішньої політики країн та симпатії до них. Тому виявлені в різних групах психосемантичні моделі геополітичних просторів (ГПМК) мали спільні риси.

Висновки до четвертого розділу

Особистісна (індивідуально-психологічна) обумовленість МГПС загалом має незначний характер. Так, рівень етнополітичної ідентичності особистості пов'язаний зі сприйманням та оцінкою лише окремих і різнотипних аспектів геополітичної реальності. Дещо більш помітним цей чинник є при сприйманні України та її регіонів. Загалом, вплив етнополітичної ідентичності може проявлятися як у кількісному (позитивніші оцінки в осіб із високим рівнем етнополітичної ідентичності), так і в якісному аспектах (різна пріоритетність політичних/неполітичних критеріїв сприймання та оцінки території). Зокрема виявилось, що молодь з високим рівнем етнополітичної ідентичності сприймає Україну, передусім, як «власну країну», а їхні однолітки з низьким рівнем вказаного чинника – як «погану державу». Можна припустити, що вплив етнополітичної ідентичності на сприймання Чужих (інших геополітичних суб'єктів) чіткіше виявляється в «екстремальних» умовах міждержавних конфліктів.

Не досить значним є вплив типологічних особливостей індивідуальної моделі світу. На рівні тенденції виявилось, що особи із організмичним типом моделі світу давали позитивніші оцінки геополітичним акторам, а представники хаотичного та антагоністичного типів – критичніші. Поряд із тим загальна кількість таких відмінностей була незначною. Такий результат можна розглядати як побічне підтвердження нашої тези про те, що «продуктом» МГПС виступають не якісь загальні моделі світу (образи та ін.), а саме конкретні просторові репрезентації – ментальні карти.

Зв'язок «екстра-інтроверсії» (1-й фактор Big Five) із геополітичними уявленнями виявився незначним та фрагментарним. Така риса як «емоційність–емоційна стриманість» (4-й фактор Big Five) також не показала вираженого зв'язку із МГПС. На рівні тенденції виявилось, що даний фактор обумовлює сприймання та оцінку ряду аспектів країн іншої (східної) цивілізації. Крім того, високоемоційні особи частіше, ніж малоемоційні,

погоджувалися з фактом політичного поділу України на західну та східну частини. Рівень «грайливості–практичності» (5-й фактор Big Five) виявився пов'язаним переважно з емоційно-мотиваційним ставленням до ряду країн (з оцінками за дескрипторами «подобається-не подобається» та «бажаю-не бажаю процвітання»), тобто зі своєю «геополітичною толерантністю». Цікавим (і неочікуваним) став той факт, що на цьому зв'язок останнього фактора із МГПС був вичерпаний, хоча це єдиний чинник Big Five, пов'язаний зі сприйманням світу, ставленням до нової інформації тощо.

У дещо більшій мірі був помітний зв'язок геополітичних уявлень із 2-м («прив'язаність–відокремленість») та 3-м («контрольованість–природність») факторами Big Five. Зокрема особи з вираженою «прив'язаністю» давали вищі оцінки політичним та неполітичним складовим образам країн, в т.ч. за дескрипторами емоційно-мотиваційного типу (міра інтересу до країни, симпатії до неї, побажання процвітати). Крім того, в образах більшості країн «прив'язаних» осіб більш значущими були суто політичні складові, а у «відокремлених» осіб – економічні. Політичні складові в образах ряду країн були більш вираженими та значущими в «контрольованих» осіб. Крім цього, останні, як правило, давали більш високі оцінки різним складовим образів країн, ніж особи «природного» типу.

Поряд із тим більшість геополітичних образів та конструктів у осіб з різними значеннями 2-го та 3-го факторів Big Five за своєю сутністю були схожими. Зокрема, в усіх підгрупах були поширені «змішані» геополітичні образи, в яких поєднувалися характеристики політичного, економічного та культурного характеру. Крім того, соціальна категоризація країн здійснювалася практично за одними й тими ж схожими критеріями. Зокрема перші (найзначущіші) конструкти мали політико-економічний характер, другі – відображали емоційне ставлення до країни, пов'язане з характером її зовнішньої політики, а треті – були культурологічними або політико-культурологічними. Як результат – психосемантичні моделі геополітичного простору (ГПМК) осіб із різними значеннями 2-го та 3-го факторів мали

спільні риси. Загалом вплив даних факторів Big Five на МГПС слід визнати помірним.

Не досить виражений зв'язок МГПС із чинниками Big Five вірогідно можна пояснити «узагальненим» характером останніх, адже кожен із них виступає поєднанням ряду рис «меншого рівня». У результаті, жоден із «великих» факторів прямо чи побічно не стосується ані зацікавленості геополітичними питаннями, ані особливостей сприймання та переробки специфічної (географічної та соціально-політичної) інформації. Звідси випливає висновок про те, що при подальших спробах виявити індивідуально-психологічну детермінацію МГПС слід акцентувати увагу на менш загальних особистісних характеристиках. З іншого боку, можна припустити, що зв'язок МГПС з Big Five (як і з етнополітичною ідентичністю) стає вираженішим в екстремальних соціально-політичних умовах. Цілком вірогідно, що у «звичайній» мирній ситуації (коли й відбувалось вищеописане дослідження) МГПС функціонує, спираючись на спрощені «зовнішні» соціальні евристики.

Аналіз сутності отриманих образів дозволяє констатувати дію таких механізмів МГПС: стереотипізація, міфологізація, соціальна категоризація, атракція, ідеалізація.

Загалом, наведені результати підтверджують соціальну етіологію більшості компонентів МГПС (стереотипізовані геополітичні образи та уявлення), роблячи актуальним дослідження саме соціально-культурної детермінації цього феномена.

РОЗДІЛ 5.

КУЛЬТУРНО-РЕГІОНАЛЬНИЙ ТА ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ МАСОВОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

У розділі описуються процедури та результати четвертого етапу емпіричного дослідження, який стосувався культурно-регіональної специфіки масової геополітичної свідомості. Наводяться дані щодо геополітичних уявлень мешканців регіонів України з різною політичною культурою («Північний Схід», Київ, «Правобережний Центр», «Південь без Криму», Крим, «Схід без Донбасу», Донбас, Галичина та «Захід без Галичини»), особливостей масової геополітичної свідомості на загальнонаціональному рівні.

5.1. Методика та процедура дослідження

Першим кроком реалізації цього етапу став вибір територіальних критеріїв побудови вибірки, адже у вітчизняних дослідженнях політичних орієнтацій використовують декілька підходів. Проаналізувавши останні, ми вирішили спиратися на модель, запропоновану фахівцями Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, адже вона була побудована за даними не соціологічних, а політико-психологічних досліджень. Модель передбачає виділення дев'ятох політико-ідеологічних регіонів країни: 1) Крим (АР Крим та м. Севастополь); 2) Південь без Криму (Миколаївська, Одеська та Херсонська області); 3) Донбас (Донецька та Луганська); 4) Схід без Донбасу (Дніпропетровська, Запорізька та Харківська); 5) Північний Схід (Полтавська, Сумська та Чернігівська); 6) м. Київ; 7) Правобережний Центр (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Хмельницька та Черкаська); 8) Галичина (Івано-Франківська,

Львівська та Тернопільська); 9) Захід без Галичини (Волинська, Закарпатська, Рівненська та Чернівецька області) [314].

Для підвищення внутрішньої валідності (зокрема для відокремлення впливу соціально-географічних чинників від демографічних) дослідження охоплювало представників однієї вікової групи – студентська молодь, тобто осіб, які народились (або чиє дитинство пройшло) у часи існування незалежної України. Як і раніше, до вибірки не включались студенти тих спеціальностей («Історія», «Політологія», «Географія»), які передбачають засвоєння наукових геополітичних знань.

Отже, предметом дослідження на цьому етапі (листопад 2012 р. – травень 2013 р.) стали особливості ГПМК у студентів із регіонів України, які мають специфічні політичні культури. Вибірка досліджуваних (n=976, з них 385 чоловічої та 591 жіночої статі, середній вік – 18-21 рік) була побудована наступним чином:

- студенти Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (n=245) – репрезентували регіон «Північний Схід» (були взяті дані з попереднього третього етапу дослідження);

- Київського національного університету імені Тараса Шевченка (n=100) – «Київ-столиця»;

- Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (n=87) – «Правобережний Центр»;

- Херсонського державного університету (n=92) – «Південь без Криму»;

- Севастопольського національного університету ядерної енергії та промисловості, а також Євпаторійського інституту соціальних наук (n=100) – «Крим»;

- Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (n=99) – «Схід без Донбасу»;

- Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ; n=69) – «Донбас»;

- Львівського національного університету імені Івана Франка (n=88) – «Галичина»;

- Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк; n=96) – «Захід без Галичини».

Всім досліджуваним було запропоновано авторську методику вивчення МГПС (див. додаток А). Дослідження проводилось анонімно, студенти лише зазначали свої стать та вік. До отриманих даних були застосовані процедури первинного та вторинного математико-статистичного аналізу за допомогою пакетів SPSS.10 та 17.

5.2. Регіональні особливості масової геополітичної свідомості

У ході **аналізу асоціацій** ми виокремлювали смислові групи відповідей, які згадувалися не менше, ніж 10% досліджуваних. Це давало змогу виявити своєрідні «ядерні» образи, «базові» соціальні уявлення. Результати контент-аналізу (додаток Ж) дозволяють виокремити ряд закономірностей. Спочатку торкнемося тих, які є спільними для всіх (або майже всіх) регіональних груп стосовно країн світу.

По-перше, переважна більшість смислових груп відповідей-асоціацій у різних регіонах є однаковими, що підтверджує стереотипізованість геополітичних образів, а точніше – соціальних уявлень геополітичного характеру. Зокрема було виявлено групу стереотипних образів, які мають місце у МГПС досліджуваних з усіх регіонів. Ними є «Б.Обама» (США), «В.Путін» (Росія), «Друга світова війна, фашизм», «Порядок/Стабільність» (Німеччина), «Безлад та нестабільність» (Україна), «Королева та монархія» (Велика Британія), «Розвиток» (Китай), «Техніка та науково-технічний прогрес» (Японія), «Мігранти та українська діаспора» (Канада). Як бачимо, більшість цих образів носить політичний характер. Цікавим є те, що такого

«універсального» (трансрегіонального) стереотипу не було виявлено стосовно Франції.

По-друге, запропоновані нами країни відрізняються за середньою кількістю виявлених геополітичних асоціацій. Так, найбільший діапазон останніх мав місце стосовно Німеччини та США (у середньому – 4,6 та 4,3 на країну), а найменший – стосовно Франції (2,3). Можливо, що перші дві країни найбільше символізують «Захід» як геополітичний орієнтир у вітчизняній МГПС (Німеччина – «Захід-Європа», а США – Захід у «широкому» його розумінні), тому уявлення про них є найбільш стереотипізованими. Більш цікавим видається результат стосовно Франції – однієї з основних країн Західної Європи та ЄС. Можливо, що тут спрацьовує «туристичний ефект ореолу», який «забиває» собою уявлення іншого змісту. Показник середньої кількості геополітичних образів України (3,8) при цьому був трохи вищим за середню кількість образів по всіх геополітичних акторах (3,4), що, загалом, можна вважати закономірним.

По-третє, уявлення про різні країни поділяються за мірою політизованості. У цьому плані всі «стимульні» країни можна поділити на три групи. Першу утворюють ті, де більшість виявлених геополітичних стереотипів носить політичний характер: США (69% від загальної кількості по усіх регіонах), Україна (68%), Росія (64%), Велика Британія (63%) та Німеччина (61%). До того ж найбільш поширені (за частотою) стереотипні образи стосовно цих країн знову ж таки носять саме політичний характер. Загалом, такі дані є очікуваними, адже всі ці країни фактично лежать в основі відомої ментальної геополітичної моделі «Україна між Заходом та Сходом». До другої групи ввійшли країни, стосовно яких кількість виявлених політичних стереотипів була значно меншою: Китай (26% загальної кількості), Франція та Канада (по 24%). Третя група включає Японію, всі стереотипні уявлення про яку виявились «аполітичними» – економічними та культурологічними.

По-четверте, слід зазначити схожість геополітичного образу України в усіх обраних нами регіонах. Зокрема геополітичний стереотип «Безлад та нестабільність» («розбрат», «хаос», «відсутність порядку», «постійна боротьба за владу» тощо) усюди виявлявся основним, посідаючи першість за частотою (від 20 до 37%). Також доволі поширеним стереотипом був «Занепад, бідність та нерозвинутість», який майже в усіх регіональних групах посідав друге за частотою місце, за винятком груп «Київ», «Галичина» (третє місце) та «Захід без Галичини» (був відсутній). Загалом більшість виявлених образів нашої країни мала політичний (тобто стосувались України-держави) і негативний характер. Аналогічної тенденції щодо інших країн не було помічено.

По-п'яте, змістовний характер виявлених асоціацій дозволяє зробити висновок про те, що вони є наслідком дії ряду психологічних механізмів. Насамперед, це стереотипізація та міфологізація, які проявилися в асоціаціях на зразок: «США – демократія/долар/багатство», «Німеччина – Друга світова війна», «Німеччина/Японія – техніка/машини/електроніка», «Канада – мігранти» тощо. Також помітним був прояв механізму персоніфікації, при цьому країнами, образи яких дуже «прив'язані» до власних політичних лідерів, виявилися Росія (В.Путін) та США (Б.Обама). Значна персоніфікація також спостерігалася стосовно образу Великої Британії (королева Єлизавета II), хоча це мало швидше не політичний, а політико-культурологічний характер. Цікаво, що фіксувалися прояви як аутгрупової дискримінації (помітно на прикладі негативних політичних асоціацій щодо США, Росії, Китаю), так і аутгрупового фаворитизму (на прикладі країн Заходу).

Поряд з тим нами було помічено й ряд культурно-регіональних відмінностей. По-перше, різні регіональні групи відрізнялися за кількістю виявлених геополітичних образів. Зокрема, найбільше таких образів було у групах «Південь» (у середньому по 4 на країну), «Схід без Донбасу» (3,9), «Галичина» (3,8) та «Захід без Галичини» (3,6) – регіонах із вираженими проросійськими або прозахідними орієнтаціями. Найменше таких образів

було в групі «Правобережний Центр» (2,7) – тобто у політично «поміркованому» регіоні. Отже, можна припустити, що кількісні аспекти МГПС пов'язані із рівнем політизованості регіону.

По-друге, спостерігалися регіональні відмінності у частоті суто політичних стереотипів країн. Зокрема у групі «Київ» їх було найбільше (68% усіх стереотипів киян), а у групах «Крим» та «Північний Схід» – найменше (відповідно 33% та 34%). Перша тенденція, на наш погляд, пов'язана із високим рівнем політизованості життя у столиці. Низька політизованість асоціацій у представників Чернігівщини, можливо, пов'язана із політичною поміркованістю цього регіону. А ось аналогічна тенденція серед кримчан викликає певне здивування.

По-третє, можна виділити країни, які виступають своєрідними культурно-регіональними «диференціаторами» («індикаторами») МГПС, тобто відносно чітко розрізняють геополітичні уявлення мешканців одних регіонів із різними політичними культурами. Передусім таку функцію відіграє образ Росії. Так, досліджуваними з «Криму» та «Північного Сходу» ця країна сприймається крізь призму загалом нейтральних стереотипів (В.Путін, газ). У той же час серед респондентів з інших регіонів поширеними є й суто негативні стереотипи (недемократичність-авторитаризм, агресивна-ворожа політика тощо). Варто зазначити, що це стосується як західноукраїнського регіону (що є цілком очікуваним), так і «проросійських» Сходу та Півдня, хоча показники частоти таких образів загалом відрізняються. Так, якщо у респондентів із більшості регіонів Росія асоціюється, передусім, з В.Путіним, то у Києві та Галичині – з відсутністю демократії, тоталітаризмом, авторитаризмом. Також лише у Галичині поширеною виявилась асоціація Росії із колишнім СРСР та його атрибутами. Певною мірою, країною-«диференціатором» МГПС виступають США. Так, якщо в більшості регіональних груп мав місце геополітичний стереотип «агресія-війна», то у групах «Галичина» та «Південь» (що цікаво) він був відсутній. У той же час у групах «Південь» та «Крим» не було виявлено

стереотипу «демократія», який з різною частотою зустрічався в інших групах. З іншого боку, всі виявлені «американські» стереотипи у групі «Галичина» мали позитивний або нейтральний характер.

По-четверте, отримані дані вказують на наявність певних відмінностей навіть у межах двох великих ідеологічно-поляризованих регіонів – західно-та східноукраїнського. Так, якщо у групі «Галичина» стосовно Росії домінує негативний геополітичний стереотип «авторитаризм», то у групі «Захід без Галичини» перші місця займають нейтральні уявлення (газ, В.Путін). Схожа тенденція має місце стосовно Китаю – галичани сприймають цю країну передусім із політико-ідеологічного боку, а волиняни – з економічного. Геополітичний стереотип «Погана влада» стосовно України був виражений у трьох південно-східних регіонах, але був відсутній у групі «Донбас». У той же час в останній групі присутній стереотип «В.Янукович та Партія регіонів», який також був у групі «Південь» (вже як «В.Янукович»), але у групах «Схід без Донбасу» та «Крим» він уже не був вираженим.

Загалом слід зазначити, що у більшості випадків культурно-регіональні особливості проявлялися через кількісні (частотні) відмінності. Наприклад, у групі «Правобережний Центр» частота образу Б.Обами майже втричі перевищувала аналогічний показник у групах «Київ» та «Захід без Галичини», а образ В.Путіна зустрічався вдвічі частіше, ніж у західноукраїнських регіонах. Можливо, що у більш «ідеологізованих» регіонах значущі (у позитивному чи негативному сенсі) геополітичні актори сприймаються крізь призму більш загальних ідеологізованих соціальних уявлень, тоді як в ідеологічно «поміркованих» регіонах частіше спрацьовує механізм персоніфікації. З іншого боку, має місце феномен акцентування уваги на тих аспектах геополітичного образу, які, певним чином, «дисонують» з особливостями політичної культури регіону. Так, стереотип «Друга світова війна та фашизм» (Німеччина) у досліджуваних зі східноукраїнських («прорадянських») областей проявлявся частіше, ніж в інших опитаних. У групах «Північний Схід» та «Крим» не було виявлено

жодних політичних стереотипів стосовно Китаю, у той час як досліджувані з груп «Київ» та «Галичина» найчастіше асоціювали цю країну з комунізмом.

Визначення регіональної специфіки МГПС-ГПМК здійснювалася за допомогою аналізу середньостатистичних значень, процедур Н-критерію Крускала-Уолліса, U-критерію Манна-Уїтні та факторного аналізу показників шкал СД.

Аналіз середніх оцінок регіональних груп виявив ряд закономірностей і тенденцій. Спочатку торкнемося тих, що є спільними для всіх груп. Більшість їх стосувалась України – вона всюди отримувала найнижчі оцінки за цілою низкою політичних, економічних та культурних показників (стабільність, єдність, порядок, ефективність влади та її турбота про народ, справедливість політики, авторитетність країни, сила армії, розвиток економіки, рівень добробуту, розвиток науки й техніки). У той же час саме Україну в усіх групах визнано найвідкритішою країною, якій у найбільшій мірі бажали процвітання. Стосовно інших країн виявлено лише одну спільну закономірність – США усюди отримували найвищі оцінки стосовно військової могутності.

Також згадаємо тенденції, що проявились у більшості регіональних груп. Зокрема країною з найвищим рівнем стабільності, порядку та ефективності влади найчастіше вважали Німеччину, а найзгуртованішою – Японію. Країнами з найагресивнішою політикою вважалися Росія або США, а наймиролюбнішою країною найчастіше уявлялася Канада. Державою, що найменше схожа на Україну, найчастіше визнавали США. Цікаво, що, загалом, максимальні оцінки за політичними дескрипторами найчастіше отримувала Німеччина, за економічними – США, Німеччина та Японія, а за культурними – Японія. Найбільший інтерес та симпатію найчастіше викликали західноєвропейські країни та Японія.

Щодо регіонально-специфічних тенденцій, то були помічені наступні. Лише у двох проросійських регіональних групах («Схід без Донбасу» та «Крим») Росія отримала найвищі показники за рівнем авторитетності

держави (у другій групі – поруч зі США та Китаєм). У західноукраїнських регіонах, а також у групах «Північний Схід», «Київ» та «Правобережний Центр» країною з найагресивнішою політикою вважалася Росія, у той час як у південно-східних регіонах це місце посідали США. Група «Галичина» була єдиною, у якій найвищі симпатії отримала Україна (але поруч із Великою Британією). Також у цій групі проявлялись антиросійські тенденції – Росія частіше отримувала найнижчі оцінки за рядом показників (демократичності, миролюбності, культурного розвитку, інтересу та симпатії). Група «Донбас», у свою чергу, виявилась єдиною, де найвищі оцінки за політичними дескрипторами частіше отримувала не Німеччина, а інша європейська країна – Велика Британія.

Дані процедури Н-критерію Крускала-Уолліса виявили ряд цікавих тенденцій щодо групових відмінностей. По-перше, за переважною більшістю дескрипторів образи різних країн відрізнялись у мешканців різних регіонів. При цьому у багатьох випадках міра статистичної вірогідності відмінностей сягала максимальної (при $p=0,001$), що свідчить про значущість соціально-культурних чинників МГПС.

По-друге, частота і ступінь регіональних відмінностей змінювалися залежно від країни. Так, найбільша кількість (17 з 21) відмінностей при $p=0,001$ була стосовно характеристик образів Росії та США (а в образі першої, до того ж, взагалі не було характеристик, які б не мали регіональних відмінностей). Все це є цілком зрозумілим, адже ці дві країни символізують собою протилежні ідеологічні полюси (Захід–Схід), а тому їхні образи є максимально «чутливими» від регіональних політичних культур. А ось в образах України, Китаю та Японії складові, що не відрізнялись у регіональних групах, зустрічались дещо частіше, ніж в образах інших країн. Дві останні країни належать до іншої (неєвропейської) цивілізації, отже висока стереотипізованість уявлень про них є закономірною. А висока узгодженість ряду політико-економічних оцінок України (щодо нестабільності політичної ситуації, відсутності порядку, неефективності

влади, несправедливості політики, миролюбності, слабкості економіки) в різних регіонах пов'язана, швидше, з об'єктивними реаліями, які часом не залишають можливості альтернативних поглядів та оцінок.

По-третє, було виділено два дескриптори, за якими статистично вірогідні регіональні відмінності зустрічалися дещо рідше, ніж інші – оцінка схожості інших держав на Україну та міра їх військової могутності. Трансрегіональний характер оцінок за цими параметрами, на наш погляд, можна пояснити так. Перший дескриптор фактично є різновидом більш загального конструкта «свій-чужий», отже його стереотипізованість уявляється нам цілком логічною. Ну а схожість уявлень про військову могутність ряду країн, можливо, є наслідком інформаційного впливу інститутів політичної соціалізації (школи, ЗМІ).

Наступним кроком стала спроба з'ясувати можливість зменшення кількості регіональних груп шляхом об'єднання їх у крупніші. Для визначення міри відмінностей оцінок регіональних груп у складі таких «мегагруп» ми використали процедуру U-критерію Манна-Уїтні. Але отримані результати засвідчили недоречність такого об'єднання. Зокрема між групами «Київ» та «Правобережний Центр» кількість статистично вірогідних відмінностей в оцінках країн у середньому сягала 9 (від 3 по Україні до 13 по Великій Британії). Відмінності також мали місце між оцінками груп «Схід без Донбасу» та «Донбас» (від 2 до 12, у середньому – 5), а також груп «Галичина» та «Захід без Галичини» (від 1 до 12, у середньому – 5). Отже, отримані дані засвідчили необхідність робити подальший статистичний аналіз за всіма дев'ятьма регіональними групами.

Виявлення образів країн та регіонів здійснювалося за допомогою факторного аналізу (за процедурою Varimax). Як і раніше, увага зверталася лише на основні фактори (із внеском у загальну дисперсію не менше 9-10%). Отримані дані наведені у додатках 3.

США. У МГПС молоді групи «Північний Схід» США репрезентовані чотирма основними образами: *«Атракція до висококультурної країни»*

(неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Розвинута сильна країна»* (змішаний), *«Добра влада та політика»* (політичний) та *«Порядок у державі»* (політичний).

У групі *«Київ-столиця»* виокремились два основні фактори: *«Атракція до американської політики»* (політичний емоційно-мотиваційний фактор) та *«Ефективна влада – процвітання країни»* (змішаний).

У молоді групи *«Правобережний Центр»* було виявлено п'ять основних образів США: *«Країна, що викликає атракцію»* (емоційно-мотиваційний фактор), *«Ефективна влада і політика»* (політичний), *«Справедлива влада – сильна країна»* (політичний), *«Агресивна демократія»* (політичний), *«Економічне благополуччя»* (неполітичний).

Опитані групи *«Південь»* уявляють Америку так: *«Атракція до висококультурної країни»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Військова сила та науково-технічний розвиток»* (змішаний), *«Єдність та стабільність в країні»* (політичний) та *«Добра» політика і влада»* (політичний).

У групі *«Крим»* виділилися наступні чотири фактори-образи: *«Країна високої самобутньої культури, яка викликає атракцію»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Сильна високорозвинена країна»* (змішаний), *«Впорядкована держава»* (політичний) та *«Агресивна відкрита держава»* (політичний).

У представників групи *«Схід без Донбасу»* було два основні образи США: *«Атракція до висококультурної самобутньої країни»* (змішаний емоційно-мотиваційний фактор) і *«Заможність та науково-технічний розвиток»* (неполітичний). Специфікою американських факторів-образів цієї групи стало те, що тут було багато дрібненьких (малозначущих) і майже не зустрічалось значущих (за внеском у загальну дисперсію) факторів.

Виділені у групі *«Донбас»* образи мали такий характер: *«Атракція до демократичної країни»* (політичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Єдність та справедливість»* (політичний), *«Економічно розвинена*

стабільна країна» (змішаний), *«Самобутність та науково-технічний розвиток»* (змішаний) та *«Сильна держава»* (політичний).

Уявлення про США у групі «Галичина» виявилися такими: *«Атракція до агресивної, але демократичної держави»* (політичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Економічно розвинена сильна держава»* (змішаний) та *«Єдність та розвинена самобутня культура»* (змішаний).

Образи опитаних з групи «Захід без Галичини» були наступними: *«Країна, що викликає атракцію»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Справедлива політика і влада у згуртованій країні»* (політичний), *«Самобутня розвинена культура»* (змішаний) та *«Сильна миролюбна демократія»* (політичний).

Аналіз вищеописаних факторів-образів дозволяє виділити ряд тенденцій. Передусім, усі перші (найвагоміші) фактори в усіх групах носили емоційно-мотиваційний характер (який, до того ж, усюди був позитивним, «атрактивним»). Стосовно всіх інших країн такого не спостерігалось. По-друге, нами не було виявлено жодного негативного образу США, останні були або позитивні (у своїй більшості), або, іноді, амбівалентні (наприклад «агресивна демократія»). Особливо цікавим і дещо неочікуваним став той факт, що в усіх регіональних групах давалися позитивні (або, як мінімум, амбівалентні) оцінки політиці США. Загалом в усіх регіональних групах США сприймалися як розвинена в усіх смислах, сильна держава. Отже, образи США у МГПС опитаних загалом були достатньо стереотипізованими та ідеалізованими (міфологізованими).

Щодо регіональних відмінностей, відмітимо наступні. По-перше, у трьох групах («Київ-столиця», «Донбас» та «Галичина») перші фактори-образи мали політичний зміст. Враховуючи раніше згадану специфіку перших «американських факторів», фактично в них відображено симпатію опитаних до політики США. У принципі, це є очікуваним від представників прозахідного Києва та Галичини, але не від проросійського Донбасу. По-друге, лише в цих трьох ідеологічно полярних групах всі виявлені фактори-

образи містили політичні складові – тобто були або політичними, або змішаними (політико-економічними, політико-культурними). По-третє, критичні оцінки американської політики (в межах амбівалентних образів) зустрічалися лише в трьох регіонах з різними політичними культурами – Галичині, «Правобережному Центрі» та Криму.

Росія. У МГПС молоді групи «Північний Схід» Росія представлена трьома основними образами: *«Суперечлива влада та погана політика»* (політичний фактор), *«Самобутня висококультурна країна, що викликає атракцію»* (неполітичний емоційно-мотиваційний) та *«Економічно та науково розвинена країна»* (неполітичний).

В опитаних групи «Київ-столиця» виділилися чотири основні фактори: *«Погана зовнішня та внутрішня політика»* (політичний фактор), *«Країна, що викликає амбівалентне емоційне ставлення»* (неполітичний емоційно-мотиваційний), *«Країна суперечливого розвитку»* (змішаний), *«Сильна, але нестабільна країна»* (політичний).

У групі «Правобережний Центр» виявлено три уявлення про Росію: *«Слаборозвинута, але сильна самобутня країна»* (змішаний), *«Погана влада та політика»* (змішаний) та *«Країна, що викликає суперечливе емоційне ставлення»* (емоційно-мотиваційний).

Представники групи «Південь» мали такі образи: *«Ефективна влада – розвиток держави»* (змішаний фактор), *«Країна, що викликає атракцію»* (емоційно-мотиваційний), *«Суперечливе суспільно-політичне життя»* (політичний) та *«Агресивна демократія»* (політичний).

Досліджувані групи «Крим» уявляли Росію, в основному, таким чином: *«Атракція до демократичної держави»* (політичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Впорядкована країна з доброю владою»* (політичний) та *«Економічний та культурний розвиток»* (змішаний).

У групі «Схід без Донбасу» було виділено такі образи: *«Атракція до самобутньої висококультурної країни»* (змішаний емоційно-мотиваційний фактор), *«Ефективна влада та суперечливе політичне становище»*

(політичний), *«Погана» влада та політика»* (політичний) та *«Сильна держава»* (змішаний).

Представники групи *«Донбас»* уявляли східного сусіда так: *«Висококультурна самобутня країна, що викликає атракцію»* (змішаний емоційно-мотиваційний фактор), *«Погана» влада та політика»* (політичний), *«Безлад в державі»* (політичний), *«Економічно розвинена сильна держава»* (змішаний) та *«Миролюбна, але недемократична держава»* (політичний).

Образи Росії в групі *«Галичина»* були наступними: *«Погана» політика та влада»* (політичний фактор), *«Країна, що викликає антипатію»* (емоційно-мотиваційний), *«Економічно нерозвинута, невпорядкована, але багата країна»* (змішаний) та *«Сильна держава»* (політичний).

У групі *«Захід без Галичини»* виділилися такі фактори-образи: *«Країна, що викликає амбівалентне ставлення»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Погана» влада і політика»* (політичний), *«Невпорядкована, але економічно розвинена держава»* (змішаний) та *«Самобутня впливова держава»* (політичний).

Аналіз наведених результатів виявив ряд цікавих закономірностей. Передусім, Росія виявилась країною, стосовно якої був відносно широкий діапазон різновекторних образів – ми зустрічались із поєднанням позитивних, негативних та амбівалентних факторів-образів. При цьому найчастіше такий розкид уявлень та оцінок стосувався політичних характеристик країни. Хоча, в деяких випадках, це стосувалося й економічних характеристик (так, у групах *«Галичина»* та *«Правобережний Центр»*, на відміну від більшості інших груп, Росія уявлялась економічно слабкою країною). Загалом, саме оцінювання Росії дозволяло найбільш рельєфно виявляти регіональні політичні (геополітичні) культури. Так, у проросійських регіонах *«Південь»*, *«Крим»*, *«Схід без Донбасу»* та *«Донбас»* усі перші (найвагоміші) фактори мали позитивний характер (а у трьох останніх групах вони до того ж були емоційно-мотиваційними). У групах *«Київ-столиця»* та *«Галичина»* перші фактори-образи були негативними, а в

групах «Північний Схід», «Правобережний Центр» та «Захід без Галичини» – амбівалентними. У проросійському Криму всі російські образи виявилися позитивними, що було цілком очікуваним. У групах «Київ-столиця» та «Правобережний Центр» всі отримані образи мали негативний або амбівалентний характер. Група «Галичина» виявилася єдиною, де проявився фактор «абсолютної» антипатії/неприйняття Росії (в інших групах цього не було не лише стосовно Росії, але й інших країн). Для порівняння можна згадати перший фактор-образ у групі «Захід без Галичини», який мав амбівалентний характер. Він, на наш погляд, свідчить про більшу толерантність волинян – Росія їм, загалом, також не подобається, але вони все ж таки бажають їй процвітання, як і іншим країнам. Цю групу, до речі, слід згадати ще й тому, що в ній єдиний перший фактор-образ мав неполітичний зміст.

Отже, геополітичні образи Росії можуть виконувати функцію своєрідного «диференціатора» МГПС. З одного боку, це є закономірним, адже саме ця країна (як один із геополітичних «полюсів» Європи та світу в цілому) протягом багатьох століть була пов'язана з Україною історично, політично, культурно та географічно. Жодна з інших стимульних країн не відповідає цим критеріям. З іншого боку, це цілком узгоджується з даними вітчизняних науковців, які ще у 1990-х рр. виявили значущість «російського чинника» у масовій політичній свідомості українців [314].

Німеччина. У групі «Північний Схід» Німеччина уявляється наступним чином: «*Впорядкована, розвинена та сильна країна*» (змішаний фактор), «*Країна, що викликає атракцію*» (емоційно-мотиваційний фактор) та «*Розвинена, самобутня та заможна країна*» (змішаний фактор).

У групі «Київ-столиця» ми виділили три фактори-образи даної країни: «*Справедлива політика*» (політичний фактор), «*Країна порядку і стабільності*» (політичний), «*Економічно розвинена заможна країна, яка викликає атракцію*» (неполітичний емоційно-мотиваційний) та «*Самобутня розвинена культура*» (змішаний).

Опитані групи «Правобережний Центр» мають такі образи: *«Країна, що викликає атракцію і не схожа на Україну»* (емоційно-мотиваційний фактор), *«Справедлива політика – міцна держава»* (політичний), *«Економічне благополуччя та стабільність»* (змішаний) і *«Самобутність та науково-технічний розвиток»* (змішаний).

Образи Німеччини в групі «Південь» були такими: *«Впорядкована сильна держава»* (політичний фактор), *«Країна, що викликає атракцію»* (емоційно-мотиваційний), *«Розвинена, самобутня та заможна країна»* (змішаний) та *«Сильна згуртована держава»* (політичний).

У групі «Крим» виділились образи *«Економічний розвиток та ефективна політика»* (змішаний фактор) та *«Країна, що викликає атракцію»* (емоційно-мотиваційний).

Досліджувані групи «Схід без Донбасу» уявляли Німеччину так: *«Високорозвинена впливова країна»* (змішаний фактор), *«Країна, що викликає атракцію»* (емоційно-мотиваційний), *«Мирлюбна демократія»* (політичний), *«Розвинена самобутня культура»* (змішаний).

Опитані групи «Донбас» виявили такі фактори-образи: *«Атракція до мирної впорядкованої країни»* (політичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Інша, ніж в Україні, політика та економіка»* (змішаний), *«Сильна самобутня держава зі справедливою політикою»* (політичний), *«Стабільна впорядкована країна з ефективною владою»* (політичний).

У групі «Галичина» образи країни були наступними: *«Атракція до висококультурної, впорядкованої та мирлюбної країни»* (змішаний емоційно-мотиваційний фактор), *«Справедлива політика впливової держави»* (політичний) і *«Політика та влада, які викликають симпатію»* (політичний емоційно-мотиваційний).

Образи досліджуваних групи «Захід без Галичини» мали такий характер: *«Атракція до економічно розвинутої країни»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Впорядкована демократична держава з ефективною владою»* (політичний), *«Самобутня висококультурна заможна*

країна» (змішаний) та «Справедлива політика впливової держави» (політичний).

Отже, всі отримані фактори-образи мають цілком позитивний зміст. Згідно з ними, представниками всіх регіонів Німеччина уявляється економічно та культурно розвиненою країною, з впорядкованим та стабільним суспільно-політичним життям, ефективною владою та політикою. Більшість виділених регіональних факторів за своїм змістом та сутністю є доволі схожими. Це дає підстави вести мову про дію механізмів стереотипізації, атракції, ідеалізації та міфологізації. Можливо, саме Німеччина виступає символом-«репрезентантом» «ближнього Заходу» (Європи, ЄС) у МГПС, а отже – «кращого», «благополучного», «заможного життя». До того ж, дві інші країни, які представляли Європу у дослідженні (Велика Британія та Франція), мали менше історичних зв'язків з Україною.

Щодо регіональних особливостей, то, передусім, слід звернути увагу на результати двох регіонів – Донбасу та Галичини. Всі виділені в них фактори-образи Німеччини містять політичні складові (можливо, це пов'язане із загальною політизованістю цих регіонів). До того ж у групі «Галичина» мало місце аж два емоційно-мотиваційних («атракативних») фактори (обидва – з політичними характеристиками).

Україна. У групі «Північний Схід» власна країна уявляється наступним чином: «Погана політика та влада» (політичний фактор), «Самобуття висококультурна країна, що викликає атракцію» (неполітичний емоційно-мотиваційний), «Слабка в усіх аспектах держава» (змішаний) та «Безлад у демократичній країні» (політичний).

У представників групи «Київ-столиця» виявлено такі образи: «Погана політика та влада» (політичний фактор), «Атракція до відкритої миролюбної країни» (політичний емоційно-мотиваційний) та «Бідна слабка держава» (змішаний).

Опитані групи «Правобережний Центр» мають такі образи Батьківщини: «Погана політика – слабка країна» (змішаний фактор), «Погана влада –

безлад в державі» (політичний) та *«Атракція до висококультурної країни»* (неполітичний емоційно-мотиваційний).

У групі *«Південь»* виявились наступні образи: *«Погана влада – безлад в державі»* (політичний фактор), *«Несправедлива політика і влада»* (політичний) та *«Країна, що викликає атракцію»* (емоційно-мотиваційний).

Уявлення про Україну в групі *«Крим»* були такими: *«Безлад та погана влада»* (політичний фактор), *«Країна, що викликає атракцію»* (емоційно-мотиваційний), *«Політична та економічна слабкість»* (змішаний) та *«Слабка, але висококультурна самобутня країна»* (змішаний).

У МГПС представників групи *«Схід без Донбасу»* було виділено наступні фактори-образи: *«Погана» політика, влада та безлад»* (політичний фактор), *«Слабка держава»* (змішаний), *«Країна, що викликає атракцію»* (емоційно-мотиваційний) та *«Малокультурна, але самобутня країна»* (змішаний).

В опитаних групі *«Донбас»* були такі образи: *«Економічно слабка невпорядкована країна»* (змішаний фактор), *«Несправедлива влада та політика»* (політичний), *«Миролюбна відкрита, але слабка держава»* (політичний), *«Самобутня, але малокультурна країна»* (змішаний) та *«Країна, що викликає атракцію»* (емоційно-мотиваційний).

Образи України в групі *«Галичина»* виявились наступними: *«Атракція до висококультурної відкритої країни»* (змішаний емоційно-мотиваційний фактор), *«Погана влада – занепад держави»* (змішаний), *«Самобутня слабозвинена країна»* (змішаний) та *«Безлад в державі»* (політичний).

Опитані групи *«Захід без Галичини»* мали такі образи власної країни: *«Погана» влада та політика»* (політичний фактор), *«Атракція до висококультурної самобутньої країни»* (змішаний емоційно-мотиваційний) та *«Безлад в державі»* (політичний).

Перша і головна тенденція, що впадає в око при аналізі описаних факторів – це домінування негативних образів України. До того ж, усі перші (найвагоміші) фактори-образи нашої країни в усіх групах, крім Галичини,

були негативними (найчастіше – «Погана» політика та влада»). Але слід зауважити, що цей негатив поширюється лише на «державні» характеристики, тобто сфери політики та економіки – Україну бачать як політично неблагополучну, слабку, економічно відсталу державу. Поряд з тим, з культурологічної («людино-орієнтованої») точки зору Україна сприймається та оцінюється позитивно, про що свідчить поширення образів типу «Атракція до самобутньої/висококультурної країни».

Щодо регіональних особливостей, слід, передусім, звернути увагу на результати представників Галичини. Як зазначалося раніше, вони були єдині, хто сприймав Україну передусім з позитивної точки зору (як Батьківщину) – перший (найвагоміший) фактор тут мав емоційно-мотиваційний («атрактивний») характер і культурологічно-політичний зміст. Враховуючи пануючи в цьому регіоні націоналістично-патріотичні настрої, це є закономірним. Певну специфіку образів відмічено і в групі «Київ-столиця» – усі отримані тут образи, тією чи іншою мірою, містять політичні складові (що, можливо, є наслідком надмірної політизації життя у столиці).

Велика Британія. Опитані групи «Північний Схід» мають наступні уявлення про Королівство: «Добра влада та політика у сильній державі» (політичний фактор), «Впорядкована країна» (політичний), «Країна, що викликає атракцію» (емоційно-мотиваційний) та «Країна іншої культури» (неполітичний).

У групі «Київ-столиця» було виявлено такі образи: «Добра влада і політика» (політичний фактор), «Країна, що викликає атракцію» (емоційно-мотиваційний), «Впорядкована країна» (політичний) та «Розвинена самобутня країна» (змішаний).

Представники «Правобережного Центру» мають такі образи Британії: «Самобутня впорядкована високорозвинена держава» (змішаний фактор), «Країна, що викликає атракцію» (емоційно-мотиваційний), «Розвинена демократія» (політичний) і «Заможність та науково-технічний розвиток» (неполітичний).

Опитані групи «Південь» уявляють Королівство так: *«Ефективна влада та порядок в країні»* (політичний фактор), *«Країна, що викликає атракцію»* (емоційно-мотиваційний), *«Сильна самобутня держава»* (змішаний) та *«Справедлива політика і влада»* (політичний).

У досліджуваних з групи «Крим» виявилися наступні образи: *«Атракція до висококультурної країни»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Економічний розвиток та політична міць»* (змішаний), *«Ефективна влада – порядок в країні»* (політичний) та *«Справедлива політика і влада»* (політичний).

У групі «Схід без Донбасу» було виокремлено такі фактори-образи: *«Атракція до висококультурної країни»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Заможність та науково-технічний розвиток»* (неполітичний), *«Єдність та стабільність»* (політичний).

Представники групи «Донбас» мали наступні уявлення про Британію: *«Інші, ніж в Україні, політичне становище та влада»* (політичний фактор), *«Висококультурна країна, що викликає атракцію»* (неполітичний емоційно-мотиваційний), *«Справедлива влада та політика»* (політичний) та *«Могутня та економічно розвинена держава»* (змішаний).

Образи, виявлені в групі «Галичина», виявились такими: *«Атракція до країни зі справедливою політикою»* (політичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Заможна демократична та висококультурна країна»* (змішаний), *«Самобутня, сильна та розвинена країна»* (змішаний).

У групі «Захід без Галичини» виділилися такі фактори-образи: *«Атракція до відкритої країни»* (політичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Економічно розвинена країна»* (неполітичний), *«Справедлива політика і влада»* (політичний), *«Сильна демократія»* (політичний), *«Порядок та ефективна влада»* (політичний).

Бачимо, що всі «британські образи» носять позитивний зміст – в усіх групах Британія сприймається як всебічно розвинена країна, з практично

ідеальною політикою та суспільно-політичним становищем. Отже, маємо явний прояв механізмів ідеалізації, атракції, міфологізації та стереотипізації.

Поряд з тим, були й певні регіональні відмінності. Зокрема у проросійських групах «Крим» та «Схід без Донбасу» перші (найзначущі) фактори мали суто культурологічний зміст і не містили політичних складових, як в інших групах. До того ж ці фактори мали емоційно-мотиваційний «атракативний» характер. У той же час у групах «Галичина» та «Захід без Галичини» перші фактори теж були «атракативними», але суто політичними (а в групі «Галичина» взагалі всі виділені фактори-образи містили політичні складові). Можливо, що для представників Західної України Британія є своєрідним політичним еталоном («референтною групою»), зразковою «європейською демократією».

Китай. У групі «Північний Схід» Піднебесна представлена наступними образами: *«Стабільність та порядок»* (політичний фактор), *«Країна, що викликає атракцію»* (емоційно-мотиваційний) та *«Розвинута самобутня країна»* (змішаний).

Опитані групи «Київ-столиця» уявляють Китай так: *«Країна, що викликає атракцію»* (емоційно-мотиваційний фактор), *«Розвинена сильна держава»* (змішаний), *«Погана політика і влада»* (політичний) та *«Впорядкована закрита держава»* (політичний).

У групі «Правобережний Центр» мають місце такі образи: *«Стабільність та єдність»* (політичний фактор), *«Розвинена самобутня держава»* (змішаний), *«Атракція до висококультурної країни»* (неполітичний емоційно-мотиваційний) та *«Агресивна авторитарна держава»* (політичний).

У представників групи «Південь» було виділено такі фактори-образи: *«Згуртована, впорядкована та сильна держава»* (політичний фактор), *«Країна, що викликає атракцію»* (емоційно-мотиваційний), *«Розвинена самобутня країна»* (змішаний) та *«Авторитарна, відкрита та агресивна країна»* (політичний).

Досліджувані групи «Крим» уявляли Китай так: *«Впорядкована сильна розвинена держава»* (змішаний фактор), *«Країна, що викликає атракцію»* (емоційно-мотиваційний), *«Стабільна сильна держава»* (політичний) та *«Науково-технічний розвиток заможної країни»* (неполітичний).

Образи, виділені у групі «Схід без Донбасу», були наступними: *«Сильна розвинена держава»* (змішаний фактор), *«Висококультурна країна з ефективною владою»* (змішаний), *«Справедлива політика і влада»* (політичний), *«Стабільність та порядок»* (політичний) та *«Ворожа закрита держава»* (політичний).

У групі «Донбас» виокремились такі фактори-образи: *«Атракція до впорядкованої країни»* (політичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Ефективна влада – могутня держава»* (політичний), *«Країна стабільності та справедливості»* (політичний) і *«Науково-технічний розвиток та самобутність»* (змішаний).

Опитані групи «Галичина» мали такі образи Китаю: *«Атракція до висококультурної країни»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Держава із суперечливою політикою»* (політичний), *«Порядок та ефективна влада»* (політичний).

Образи, виявлені у групі «Захід без Галичини», мали наступний характер: *«Самобутня країна з ефективною владою, яка викликає атракцію»* (політичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Економічна розвинена впливова держава»* (змішаний), *«Стабільна країна, яка викликає атракцію»* (політичний емоційно-мотиваційний) та *«Добра» політика і влада»* (політичний).

Загалом, більшість виділених образів Китаю носить позитивний характер. Представниками різних регіонів дана країна сприймається як упорядкована, стабільна, сильна, високорозвинена. Навіть представники Західної України давали політичним характеристикам комуністичного Китаю не лише критичні, але й позитивні оцінки. Існуючі негативні уявлення стосувалися лише окремих аспектів китайської політики, але чіткої

регіональної закономірності ми не виявили. Так, негативні або амбівалентні образи Китаю зустрічались у прозахідній Галичині та Києві (що цілком природно), проросійських «Півдні» та «Сході без Донбасу», поміркованому «Правобережному Центрі». У той же час у Криму та Донбасі, «Північному Сході» та «Заході без Галичини» всі «китайські образи» мали позитивний зміст (а в останній групі було аж два «атраکتивні» політичні фактори).

Цікаво також, що в групах «Схід без Донбасу», «Донбас» та «Захід без Галичини» всі образи Китаю містили політичні складові. Можливо, що проросійський характер перших двох регіонів побічно обумовлює певну політизованість сприймання колишнього «східного брата» СРСР, ну а ось симпатію опитаних волинян до «Червоного Китаю» пояснити важко (вірогідно, це наслідок впливу певних ситуативних змінних).

Франція. Досліджувані групи «Північний Схід» дану країну сприймають так: «*Висококультурна країна, що викликає атракцію*» (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), «*Розвинена сильна країна*» (змішаний), «*Добра влада та політика*» (політичний) і «*Згуртована та стабільна держава*» (політичний).

У групі «Київ-столиця» були виділено наступні фактори: «*Порядок та добра влада*» (політичний фактор), «*Висококультурна країна, що викликає атракцію*» (неполітичний емоційно-мотиваційний) та «*Розвинена сильна країна*» (політичний).

Представники «Правобережного Центру» бачать Францію так: «*Країна єдності та порядку*» (політичний фактор), «*Атракція до розвинутої країни*» (неполітичний емоційно-мотиваційний), «*Сильна заможна країна*» (змішаний) та «*Політика на користь народу*» (політичний).

У групі «Південь» виділилися наступні фактори-образи: «*Впорядкована держава*» (політичний фактор), «*Заможна впливова держава зі справедливою політикою*» (змішаний), «*Миролобна демократія*» (політичний), «*Країна, що викликає атракцію*» (емоційно-мотиваційний).

Опитані групи «Крим» мали такі образи: *«Атракція до висококультурної країни»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Єдність та стабільність»* (політичний), *«Відкрита миролюбна країна»* (політичний), *«Науково-технічний розвиток та заможність»* (змішаний).

У представників групи «Схід без Донбасу» були такі образи Франції: *«Порядок та добра влада»* (політичний фактор), *«Атракція до висококультурної країни»* (неполітичний емоційно-мотиваційний), *«Науково-технічний розвиток та самобутність»* (змішаний).

У групі «Донбас» виділено наступні образи: *«Атракція до відкритої країни»* (політичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Економічно розвинена демократія»* (змішаний), *«Ефективна влада – порядок в державі»* (політичний), *«Справедлива влада та політика»* (політичний).

Образи, що виділились у групі «Галичина», були такими: *«Ефективна влада – порядок в державі»* (політичний фактор), *«Країна, що викликає атракцію»* (емоційно-мотиваційний), *«Країна науково-технічного та економічного розвитку»* (неполітичний).

Опитані з групи «Захід без Галичини» мали наступні уявлення: *«Атракція до висококультурної країни»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Економічно розвинена впорядкована держава»* (змішаний), *«Миролюбна держава з розвинутою самобутньою культурою»* (змішаний) та *«Сильна стабільна демократія»* (політичний).

Як бачимо, в різних регіональних групах має місце позитивне сприймання Франції – усюди підкреслюється її культурна та економічна розвиненість, даються позитивні оцінки політичній ситуації, політиці та владі. Отже, як і стосовно інших країн Заходу, тут спрацьовують механізми стереотипізації, ідеалізації, атракції та міфологізації.

Стосовно регіональних відмінностей, можна зазначити наступне – в усіх регіонах, крім «Північного Сходу», «Криму» та «Заходу без Галичини», перші (найвагоміші) фактори-образи мали політичний зміст (в останніх трьох

– культурологічний). Відмітимо також, що всі образи у групі «Донбас» містять політичні складові.

Японія. «Країну сонця, що сходить», опитані групи «Північний Схід» уявляли так: «*Ефективна влада – впорядкована країна*» (політичний фактор) та «*Країна, що викликає атракцію*» (емоційно-мотиваційний).

У групі «Київ-столиця» було виділено наступні образи: «*Впорядкована розвинена країна*» (змішаний фактор), «*Країна, що викликає атракцію*» (емоційно-мотиваційний), «*Добра*» влада та політика» (політичний).

Представники групи «Правобережний Центр» мають такі уявлення про Японію: «*Розвинута країна, що захищає власні інтереси*» (змішаний фактор), «*Добра*» внутрішня та зовнішня політика» (політичний) та «*Країна, що викликає атракцію*» (емоційно-мотиваційний).

Досліджувані групи «Південь» мали такі образи: «*Ефективна влада – впорядкована країна*» (політичний фактор), «*Науково-технічний розвиток та самобутність*» (змішаний), «*Країна, що викликає атракцію*» (емоційно-мотиваційний) та «*Справедлива влада і політика*» (політичний).

У групі «Крим» виділилися фактори-образи: «*Стабільність та єдність*» (політичний фактор), «*Атракція до висококультурної країни*» (неполітичний емоційно-мотиваційний), «*Миролюбна демократія*» (політичний) і «*Добра влада та військова міць*» (політичний).

Опитані групи «Схід без Донбасу» уявляли Японію таким чином: «*Ефективна влада – порядок та процвітання держави*» (політичний фактор), «*Самобутня високорозвинена культура*» (змішаний), «*Атракція до країни з доброю владою*» (політичний емоційно-мотиваційний).

Представники групи «Донбас» мали такі образи: «*Атракція до висококультурної та економічно розвиненої країни*» (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), «*Справедлива політика – гармонія в країні*» (політичний), «*Науково-технічний розвиток та самобутність*» (змішаний) та «*Сильна країна з ефективною владою*» (політичний).

У групі «Галичина» Японію репрезентовано наступними образами: «Атракція до багатой країни» (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), «Ефективна влада у впорядкованій мирній країні» (політичний), «Справедлива політика та влада» (політичний), «Згуртована сильна держава, не схожа на Україну» (політичний).

Образи у групі «Захід без Галичини» виявились такими: «Добра політика і влада» (політичний фактор), «Атракція до заможної країни» (неполітичний емоційно-мотиваційний), «Науково-технічний розвиток та самобутність» (змішаний) та «Сильна стабільна демократія» (політичний).

Отже, як і у випадку з країнами Західної Європи, у всіх регіональних групах існують позитивні стереотипи Японії – остання всюди сприймається як упорядкована самобутня та всебічно розвинена країна. Жоден фактор-образ не містив негативних характеристик, що вказує на дію механізмів ідеалізації, атракції, міфологізації та стереотипізації.

Лише при аналізі перших (найзначущих) факторів можна побачити незначну регіональну специфіку – у групах «Донбас» та «Галичина» вони мали емоційно-мотиваційний «атрактивний» характер і не містили політичних складових (у першому випадку образ був культурно-економічним, у другому – економічним).

Канада. Опитаним групи «Північний Схід» Країна Кленового Листя уявляється наступним чином: «Стабільність та добра влада» (політичний фактор), «Висококультурна країна, що викликає атракцію» (неполітичний емоційно-мотиваційний), «Сильна розвинута країна» (змішаний).

У групі «Київ-столиця» виділилися такі фактори-образи: «Впорядкована країна з доброю владою та політикою» (політичний фактор), «Країна, що викликає атракцію» (емоційно-мотиваційний), «Країна економічного благополуччя» (неполітичний) та «Самобутня висока культура» (змішаний).

Образи Канади у групі «Правобережний Центр» були наступними: «Добра влада» (політичний фактор), «Атракція до відкритої країни»

(політичний емоційно-мотиваційний), *«Єдність та стабільна демократія»* (політичний) та *«Розвинута самобутня культура»* (змішаний).

Опитані групи «Південь» мають такі образи: *«Відкрита миролюбна демократія»* (політичний фактор), *«Ефективна влада – порядок в державі»* (політичний), *«Атракція до висококультурної країни»* (неполітичний емоційно-мотиваційний) та *«Самобутня розвинута культура»* (змішаний).

Досліджувані групи «Крим» уявляють Канаду так: *«Добра» влада і політика»* (політичний фактор), *«Країна, що викликає атракцію»* (емоційно-мотиваційний) та *«Розвинена самобутня культура»* (змішаний).

Представники групи «Схід без Донбасу» північну сусідку США бачать такою: *«Всебічно розвинута держава»* (змішаний фактор), *«Демократична впорядкована країна»* (політичний), *«Країна, що викликає атракцію»* (емоційно-мотиваційний) та *«Мирна відкрита країна»* (політичний).

У групі «Донбас» було виділено такі фактори-образи: *«Атракція до висококультурної країни»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Справедлива миролюбна політика»* (політичний), *«Справедлива влада – заможна країна»* (змішаний) та *«Відкрита розвинена країна»* (змішаний).

Образи у групі «Галичина» мали такий зміст: *«Впорядкована демократія»* (політичний фактор), *«Сильна та економічно розвинена країна»* (змішаний), *«Країна, що викликає атракцію»* (емоційно-мотиваційний) та *«Відкрита мирна країна»* (політичний).

Опитані групи «Захід без Галичини» мали два основні образи Канади: *«Атракція до самобутньої висококультурної країни»* (змішаний емоційно-мотиваційний фактор) та *«Економічно розвинена впорядкована держава»* (змішаний).

В образах Канади помітно тенденцію, що мала місце стосовно образів країн Західної Європи та Японії: сусідка США усюди сприймається цілком позитивно. Всі регіональні образи містили лише позитивні політичні, економічні та культурні характеристики (впорядкована, стабільна, високорозвинена країна з практично ідеальною владою та політикою). Отже,

як і в попередніх випадках, спостерігаємо дію стереотипізації, ідеалізації, атракції та міфологізації.

Були помічені й незначні регіональні особливості. Зокрема у групі «Правобережний Центр» усі образи містили політичні складові. Перший фактор у групі «Донбас» не містив політичних складових (як в інших групах) і був суто культурологічним.

Торкнемося тенденцій по всіх факторах-образах усіх регіональних груп. Спочатку вкажемо на спільні (трансрешіональні) тенденції. По-перше, в усіх групах було практично однакове співвідношення факторів-образів за змістом. Усюди найчастіше зустрічаємо суто політичні образи (частота їх сягала 40-50%). Разом з образами змішаними (політико-економічними, політико-культурними тощо – 20-30%) вони переважали образи неполітичні (10-30%). Отже, наші досліджувані, у своїй більшості, сприймали запропоновані стимульні країни переважно як «держави». Це, до речі, пояснює ще одну спільну закономірність – перші (найвагоміші) фактори-образи у більшості випадків мали політичний або змішаний характер. Крім того, кількість «когнітивних» факторів-образів усюди переважала кількість образів емоційно-мотиваційних (ця тенденція виявлялась і на всіх попередніх етапах дослідження). Отже, перевагу когнітивних компонентів над емоційно-мотиваційними слід вважати загальною характеристикою структури МГПС.

Поряд із тим у результатах трьох регіонів («Донбас», «Галичина» та «Захід без Галичини») мала місце й певна специфіка. Стосовно першого регіону відмітимо наступне. Передусім, тут була відносно висока кількість виявлених геополітичних образів – у середньому вона сягала 4,3 на кожную країну (по інших регіонах – у середньому 3,6). По-друге, тут мав місце високий відсоток політичних та політизованих образів (56%; по інших регіонах – 40-50%). Відповідно, тут була доволі мала частка неполітичних образів (всього 10%, в інших групах – у середньому 25%). По-третє, перші (найзначущіші) фактори-образи країн тут часто мали емоційно-мотиваційний («атрактивний») характер. Насамкінець, кількість емоційно-політичних (та

політизованих) і неполітичних емоційно-мотиваційних факторів була приблизно однаковою.

Ряд вищеописаних особливостей стосувався й результатів двох західноукраїнських регіонів. Тут також була мала кількість неполітичних образів (18-19%), перші фактори-образи країн часто мали емоційно-мотиваційний («атрактивний») характер, а також кількість емоційно-політичних (та політизованих) і неполітичних емоційно-мотиваційних факторів була приблизно однаковою.

Можна було б припустити, що все це – наслідок політизованості цих антагоністичних регіонів. Але у такому випадку схожі тенденції мали б місце й у деяких інших групах (наприклад, «Київ-столиця»), чого не сталося. Отже вірогідно, ми маємо справу зі специфічними рисами регіональної МГПС.

Психосемантичні простори. Наступним етапом аналізу даних стала факторизація середньогрупових значень для виявлення конструктів соціальної категоризації геополітичних акторів та побудови психосемантичних моделей геополітичних просторів (ГПМК). Факторизація проводилася за 20 дескрипторами (крім шкали «схожа–не схожа на Україну», за якою Україна не оцінювалась).

«Північний Схід». Тут було отримано 3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 95,2%. Перший фактор (60,5%) базувався на таких шкалах: «багата–бідна» (0,987), «захищає–не захищає власні інтереси» (-0,985), «слабка–розвинута економіка» (-0,981), «впливова–невпливова» (0,980), «ефективна–неефективна влада» (-0,965), «стабільна–нестабільна політична ситуація» (0,945). Відповідно, цей фактор було визначено як *«Економічна і політична розвиненість країни»*.

Основу другого фактора (25,3%) складала дескриптори «подобається–не подобається» (0,961) та «агресивна–миролюбна політика» (0,927), а тому він був визначений як *«Емоційне ставлення до держави, пов'язане з мірою її миролюбності»*.

Третій фактор (9,4%), який базувався на шкалах «зберігає–не зберігає власну культуру» (0,906) та «низький–високий рівень культури» (-0,515), був визначений як *«Культурна самобутність і розвиненість»*.

Графічні зображення розташування досліджуваних країн у системі виявлених факторів-координат наведено у додатку К. У системі 1-го та 2-го факторів виділяються дві основні групи країн. До першої (країни з високим рівнем політико-економічного розвитку та миролюбною політикою, що викликає атракцію до них) належать країни Західної Європи, Канада та Японія (умовно – «Захід»). Другу групу склали США (розташовані найближче до першої групи) та Китай – «розвинуті» країни-супердержави з більш агресивною політикою. Окремо були розташовані Росія («відносно розвинена», але «агресивна») та Україна («малорозвинена», але миролюбна).

У системі 1-го та 3-го факторів виокремилися три групи країн. Першу групу утворили країни (США та Канада), чий культурний розвиток та самобутність сприймалися меншими у порівнянні з іншими. До другої групи увійшли Китай та Японія, чії культурні особливості, вочевидь, вважалися протилежними до країн першої групи. Третю «проміжну» групу утворили західноєвропейські країни та Росія. Положення України за третім фактором відповідало саме цій групі.

«Київ-столиця». У цій групі виділилися 3 фактори із загальним внеском 96,3%. Основу першого фактора (53,9%) склали шкали: «багата–бідна» (0,975), «ефективна–неефективна влада» (-0,970), «слабка–розвинута економіка» (-0,965), «стабільна–нестабільна політична ситуація» (0,945), «влада дбає–не дбає про народ» (0,937), «є–немає порядку» (-0,922). Виходячи з такого змісту, він був інтерпретований як *«Економічна і політична розвиненість країни»*.

Другий фактор (28,3%) базувався на дескрипторах «подобається–не подобається» (0,974), «агресивна–миролюбна політика» (0,942) та «бажаю–не бажаю процвітання» (0,941) і тому був визначений як *«Емоційне ставлення до держави, пов'язане з мірою її миролюбності»*.

Основою третього фактора (14,1%) були складові «закрита–відкрита» (0,923) та «зберігає–не зберігає власну культуру» (0,829), що дозволило визначити його як *«Відкритість і культурна самобутність»*.

Відповідні психосемантичні моделі наведено у додатку К. Зазначимо, що ГПМК опитаних киян загалом були схожі з опитаними групи «Північний Схід». Винятком було дещо інше положення США (сприймалися як більш агресивна і менш симпатична країна, ніж у попередній групі) та Китаю (оцінювався позитивніше за першим фактором).

«Правобережний Центр». Тут виділилися 3 фактори із загальним внеском 96%. Перший фактор (55,7%) містив складові: «впливова–невпливова» (0,959), «захищає–не захищає власні інтереси» (-0,948), «багата–бідна» (0,946), «стабільна–нестабільна політична ситуація» (0,941), «ефективна–неефективна влада» (-0,938), «слабка–розвинута економіка» (-0,931). Отже, цей фактор було визначено як *«Політична міць та економічний розвиток країни»*.

Основу другого фактора (27,9%) складали шкали «подобається–не подобається» (0,939), «бажаю–не бажаю процвітання» (0,899), «цікава–не цікава» (0,888) та «агресивна–миролюбна політика» (0,883). Тому його визначили *«Емоційне ставлення до держави, пов'язане з мірою її миролюбності»*.

Третій фактор (12,4%) було проінтерпретовано як *«Відкритість і культурна самобутність»*, оскільки він базувався на дескрипторах «закрита–відкрита» (0,843) і «зберігає–не зберігає власну культуру» (0,653).

Графічні зображення розташування країн у системі цих факторів-координат наведено у додатку К. У цілому ГПМК опитаних групи «Правобережний Центр» співпадали з аналогами у групах «Північний Схід» та «Київ-столиця» (можливо, це наслідок спільних критеріїв сприймання та оцінки геополітичних акторів).

«Південь». У даній групі також виділилися 3 фактори із загальним внеском 95,7%. Перший фактор (45,3%) містив дескриптори: «захищає–не

захищає власні інтереси» (-0,940), «впливова–невпливова» (0,917), «має сильну–слабу армію» (0,886), «багата–бідна» (0,862), «слабка–розвинута економіка» (-0,850). Цей дало змогу інтерпретувати його як *«Військово-політична міць та економічний розвиток країни»*.

Основу другого фактора (27,7%) склали дескриптори «подобається–не подобається» (0,923), «агресивна–миролюбна політика» (0,923) та «демократична–недемократична» (0,856), що дозволило визначити його як *«Емоційне ставлення до держави, пов'язане з мірою її миролюбності та демократичності»*.

Третій фактор (22,8%) базувався на шкалах «зберігає–не зберігає власну культуру» (0,877), «розвинена–не розвинена наука і техніка» (0,755), «низький–високий рівень культури» (-0,707). Отже він був визначений як *«Культурна самобутність і розвиток»*.

Відповідні психосемантичні моделі наведено у додатку К. У системі 1-го та 2-го факторів виділяються дві основні групи: країни Західної Європи та Канада (уявляються як достатньо сильні у політико-економічному плані, а також достатньо миролюбні та демократичні), а також США, Росія (найсильніші у військово-політичному плані), і Японія та Китай (які дещо поступаються попереднім). Останні чотири країни сприймаються як менш миролюбні та демократичні, ніж країни першої групи. Цікаво, що позиція України за 2-м фактором відповідає саме другій групі (а за 1-м вона розташована далеко від інших, як і в усіх попередніх групах).

У системі 1-го та 3-го факторів картина дещо інша. Тут виокремлюються чотири групи країн. Це Японія та Китай, які уявляються як найбільш самобутні та культурно розвинені країни. Їхнім «антиподом» є США та Росія. Проміжну позицію між ними займають європейські країни та Канада, при цьому Канада та Франція культурологічно уявляються ближчими до Росії та США, а Німеччина та Велика Британія – до країн Сходу. Позиція України тут відповідає рівню «напівбратньої» Канади.

«Крим». Тут виділилися 3 фактори із загальним внеском 94,1%. Перший фактор (63,2%) містив шкали «слабка–розвинута економіка» (-0,992), «ефективна–неефективна влада» (-0,982), «багата–бідна» (0,972), «стабільна–нестабільна політична ситуація» (0,964), «є–немає порядку» (-0,964), «влада дбає–не дбає про народ» (0,956), «справедлива–несправедлива політика» (0,949). Відповідно цей фактор ми визначили як *«Економічна і політична розвиненість країни»*.

Основу другого фактора (20,8%; *«Емоційне ставлення до держави, пов'язане з мірою її миролюбності»*) склали дескриптори «подобається–не подобається» (0,931) та «агресивна–миролюбна політика» (0,919).

Основою ж третього фактору (10%) були дескриптори «демократична–недемократична» (0,935) та «зберігає–не зберігає власну культуру» (0,804). Таке дещо дивне поєднання і було визначено як *«Демократичність і культурна самобутність»*.

Зображення розташування досліджуваних країн у системі вказаних факторів наведено у додатку К. Образ світу у системі 1-го та 2-го факторів загалом був схожим на аналогічні ГПМК у групах «Північний Схід», «Київ–столиця» та «Правобережний Центр». Але враховуючи специфіку 3-го фактора, у системі 1-го та 3-го факторів розташування країн було вже дещо іншим. Першу групу тут утворювали США, Канада та Франція як найдемократичніші, але не зовсім самобутні. Японія та Китай навпаки уявлялися найменш демократичними, але самобутніми. «Золоту середину» між ними склали Німеччина, Велика Британія, Росія та Україна.

«Схід без Донбасу». У цій групі мали місце 3 фактори із загальним внеском 96,6%. Перший фактор (52,2%) базувався на дескрипторах «недемократична–демократична» (-0,961), «влада дбає–не дбає про народ» (0,912) та «справедлива–несправедлива політика» (0,908). Отже, даний фактор було інтерпретовано як *«Демократичність країни»*.

Основу другого фактора (26,7%) склали дескриптори «закрита–відкрита» (0,923) та «зберігає–не зберігає власну культуру» (0,891), що дало нам уже знайомий фактор *«Відкритість і культурна самобутність»*.

Третій фактор (17,8%) у своїй основі мав складові «агресивна–миролюбна політика» (0,931) та «бажаю–не бажаю процвітання» (0,908). Отже, його визначено як *«Емоційне ставлення до держави, пов'язане з мірою її миролюбності»*.

Графічні зображення розташування країн у системі виявлених факторів наведено у додатку К. У системі 1-го та 2-го факторів виокремлюються три групи: Канада і США (демократичні, відкриті, але не зовсім самобутні), країни Західної Європи (демократичні, але помірно відкриті та самобутні), Японія і Китай (відносно демократичні, закриті та самобутні). Росія та Україна розташовані у «недемократичній зоні» (при цьому Україна – майже на її окраїні), але за мірою відкритості та самобутності вони знаходяться на рівні Канади і США.

У системі 1-го та 3-го факторів маємо картину, аналогічну тій, що зустрічається в групах «Північний Схід», «Київ-столиця», «Правобережний Центр» та «Крим» (у системі 1-го та 2-го факторів).

«Донбас». Тут виділилися 3 фактори із загальним внеском 94,3%. Перший фактор (65%) містив дескриптори: «багата–бідна» (0,988), «ефективна–неефективна влада» (-0,985), «слабка–розвинута економіка» (-0,983), «стабільна–нестабільна політична ситуація» (0,975), «впливова–невпливова» (0,971). Тому цей фактор було визначено як *«Економічна і політична розвиненість країни»*.

Основу другого фактора (17,8%) склали дескриптори «агресивна–миролюбна політика» (0,870), «подобається–не подобається» (0,790) та «бажаю–не бажаю процвітання» (0,767). Отже, маємо знайомий фактор *«Емоційне ставлення до держави, пов'язане з мірою її миролюбності»*.

Третій фактор (11,4%) базувався на шкалах «закрита–відкрита» (0,807), «демократична–недемократична» (0,790) та «зберігає–не зберігає власну

культуру» (0,688). Відповідно, маємо змішаний політично-культурний фактор *«Відкритість, демократичність і культурна самобутність»*.

Відповідні психосемантичні моделі наведені у додатку К. У системі 1-го та 2-го факторів ГПМК загалом була схожою на аналоги в групах «Північний Схід», «Київ-столиця», «Правобережний Центр» та «Крим». Поряд з тим звертає на себе увагу незвичне розташування Німеччини – вона уявляється швидше агресивною країною і начебто «випадає» зі звичайної групи миролюбних європейських країн, Японії та Канади. Враховуючи специфічний (політико-культурологічний) зміст 3-го фактора, образ світу у системі 1-го та 3-го факторів тут нагадував «кримський варіант».

«Галичина». У цій групі також виділено 3 фактори із загальним внеском 94,6%. Перший фактор (52,4%) базувався на шкалах: «багата–бідна» (0,985), «слабка–розвинута економіка» (-0,971), «ефективна–неефективна влада» (-0,953), «впливова–невпливова» (0,948), «стабільна–нестабільна політична ситуація» (0,945), «захищає–не захищає власні інтереси» (-0,915). Отже, маємо справу зі знайомим фактором *«Економічна і політична розвиненість країни»*.

Другий фактор (32,9%) був утворений складовими «подобається–не подобається» (0,968), «бажаю–не бажаю процвітання» (0,955), «агресивна–миролюбна політика» (0,929), «цікава–не цікава» (0,910) та «низький–високий рівень культури» (0,886). Таким чином, маємо цікавий фактор *«Емоційне ставлення до держави, пов'язане з мірою її миролюбності та культурного розвитку»*.

Третій фактор (11,4%) базувався на шкалах «закрита–відкрита» (0,923) та «зберігає–не зберігає власну культуру» (0,635), що дозволяє згадати знайомий нам фактор *«Відкритість і культурна самобутність»*.

Графічні зображення розташування досліджуваних країн у системі даних факторів наведено у додатку К. Не зважаючи на специфіку 2-го фактора у галицькій групі, ГПМК у системі 1-го та 2-го факторів загалом відповідає «класичному варіанту», який зустрічався до цього у групах «Північний

Схід», «Київ-столиця», «Правобережний Центр», «Крим», «Донбас». ГПМК у системі 1-го та 3-го факторів також доволі схожа на інші регіональні аналоги.

«Захід без Галичини». Особливість цієї регіональної групи полягала в тому, що в ній єдиний виокремилися лише 2 фактори (90,5%). Перший фактор (52,4%) містив такі складові: «слабка–розвинута економіка» (-0,984), «впливова–невпливова» (0,976), «багата–бідна» (0,973), «ефективна–неефективна влада» (-0,966), «захищає–не захищає власні інтереси» (-0,965), «стабільна–нестабільна політична ситуація» (0,942), «є–немає порядку» (-0,939). Відповідно, це фактор *«Економічна і політична розвиненість країни».*

Другий фактор (30%) базувався на дескрипторах «подобається–не подобається» (0,955), «бажаю–не бажаю процвітання» (0,922), «цікава–не цікава» (0,912), «агресивна–миролюбна політика» (0,886) та «низький–високий рівень культури» (0,806). Отже, як і в галицькій групі, тут має місце фактор *«Емоційне ставлення до держави, пов'язане з мірою її миролюбності та культурного розвитку».*

Графічне зображення розташування країн у системі цих факторів наведено у додатку К. Виявлена ГПМК світу тут доволі схожа на аналогічні моделі (у системі 1-го та 2-го факторів) в більшості інших груп («Північний Схід», «Київ-столиця», «Правобережний Центр», «Крим», «Донбас», «Галичина»).

Отримані дані дозволяють побачити наявність певних регіональних відмінностей. По-перше, група «Схід без Донбасу» виявилась єдиною, де перший фактор мав політичний, а не політико-економічний характер. У структурі перших факторів більш значущими, як правило, були економічні складові, крім груп «Правобережний Центр» та «Південь» (де політичні складові були вагомішими). У групах «Крим» та «Донбас» треті фактори, які зазвичай мали культурологічний зміст, були культурно-політичними. У західноукраїнських групах емоційне ставлення до країн пов'язувалося не лише з їх зовнішньою політикою, але й рівнем культурного розвитку. Але

загалом варто підкреслити факт існування відносно схожих ГПМК світу у представників різних регіонів, а також схожих конструктів МГПС (практично всюди була «тріада» з «економіко-політичного», «емоційно-політичного» та «культурологічного» факторів). Все це вказує на доцільність подальшого вивчення загальнонаціонального рівня МГПС.

Психосемантичні простори за «російськими» критеріями. Оскільки, як зазначалося, саме Росія відіграє роль «диференціатора» регіональної МГПС, ми здійснили ще один факторний аналіз – стосовно середніх оцінок Росії в різних регіональних групах. Це дозволило нам виявити психосемантичні конструкти сприймання цієї країни, і відтворити відповідні моделі розташування регіонів, залежно від їхнього бачення Росії.

У результаті, ми отримали 4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 93,7%. Перший фактор (55,4%) базувався на таких шкалах: «ефективна – неефективна влада» (-0,966), «є – немає порядку» (0,952), «згуртована – незгуртована» (-0,952), «високий – низький рівень культури» (0,946), «демократична – недемократична» (0,923), «подобається – не подобається» (0,909), «агресивна – миролюбна політика» (-0,907), «влада – дбає – не дбає про народ» (-0,906), «цікава – не цікава» (0,900), «бажаю – не бажаю процвітання» (0,879). Враховуючи такий зміст, фактор було інтерпретовано як *«Сприймання російської влади та політики, і пов'язана з цим атракція»*..

Зміст другого фактора (17,3%; *«Сприймання могутності Росії»*) склали дескриптори «сильна – слабка армія» (0,971), «захищає – не захищає власні інтереси» (-0,845) та «впливова – не впливова» (0,805).

Цікавим і дещо незвичним виявився третій фактор (10,9%), який базувався на шкалах «закрита – відкрита» (-0,748), «розвинена – слабо розвинена наука і техніка» (0,590) та «стабільна – нестабільна політична ситуація» (0,582). Відповідно, він і був визначений як *«Сприймання відкритості, науково-технічного розвитку та політичної стабільності Росії»*.

Оснoву четвертoгo фактoра (10,1%) склaдaли шкaли «схoжa – нe схoжa нa Укрaїну» (-0,843) тa «бaгaтa – бїднa» (0,640), a тoму вїн ї був нaзвaний «Спрїймaння ступeню схoжoстї зaмoжнoстї Рoсїї тa Укрaїни».

Пoбудoвaні нa oснoвї цїх фактoрїв мoдeлї нaвeдeнo у дoдaткy Л. У сїстeмї 1-гo тa 2-гo фактoрїв мoжнa пoбачити дoвoлї цїкaву кaртинy. Пeрeдусїм, кїдaєтьсy в oчї грyпa з чoтирьoх рeгїoнїв («Схїд бeз Дoнбaсy», «Пївнїчний Схїд», «Крїм» тa «Пївдeнь»), пeрeстaвники якїх з рїзнoю мїрoю пoзитиву стaвлyтьсy дo рoсїйськoї влaдї тa пoлїтїкї ї, вїдпoвїднo, прoявлyють aтрaкцїю дo схїднoї сyсїдкї. Пoрyд їз тїм мoгyтнїсть Рoсїї в цїх рeгїoнaх спрїймaєтьсy пoсeрeдньo. Дeщo oкрeмo рoзтaшoвaнa грyпa «Дoнбaс», якa вїд пoпeрeднїх рeгїoнїв вїдрїзнyєтьсy мeншїм вїзнaнням «сїлoвїх» хaрaктeрїстїк Рoсїї. Іншї трї рeгїoни («Прaвoбeрeжнїй Цeнтр», «Гaлїчїнa» тa «Кїїв») рoзтaшoвaні в їншїй чaстїнї мoдeлї, oскїлькї «пoлїтїчнa Рoсїя» y нїх спрїймaєтьсy крїтїчнїшe, ї, вїдпoвїднo, мїрa aтрaкцїї дo нeї є мeншoю (y нaйбїльшїй мїрї тaкy пoзїцїю, звичaйнo, сїмвoлїзує Гaлїчїнa). Пoрyд їз тїм цї трї грyпї вїдрїзнyютьсy мїж сoбoю зa мїрoю спрїймaння рoсїйськoї мoгyтнoстї: нaйбїльшoю мїрoю вoнa вїзнaєтьсy y Кїєвї, нaймeншoю – y «Прaвoбeрeжнoмy Цeнтрї», a Гaлїчїнa зaймaє сeрeдню пoзїцїю. Дoвoлї цїкaвїм вїявїлoсy рoзтaшyвaння рeгїoнy «Зaхїд бeз Гaлїчїнї». Зa пeршїм фактoрoм вїн фaктїчнo бyв мїж прoрoсїйськoю грyпoю тa «Прaвoбeрeжнїм Цeнтрoм» ї «Кїєвoм», a зa дрyгїм крїтeрїєм – нaблїжaвсy дo стoлїцї. Всe цe пїдтвeрджyє нeoднoрїднїсть пoлїтїчнїх (ї, зoкрeмa, гeoпoлїтїчнїх) кyльтyр Зaхoдy Укрaїни.

У сїстeмї 3-гo тa 4-гo фактoрїв тaкoж вїмaльoвyєтьсy цїкaвa кaртинa. Сeрeдню зa oбoмa фактoрaмї пoзїцїю зaймaють двa рeгїoни – «Прaвoбeрeжнїй Цeнтр» тa «Пївнїчний Схїд» (щo мoжнa ввaжaти цїлкoм зaкoнoмїрнїм, врaхoвyючї їхню пoлїтїчнy пoмїркoвaнїсть). У грyпaх «Схїд бeз Дoнбaсy» тa «Крїм» Рoсїю ввaжaють вїдкрїтoю крaїнoю з нeпoгaнїм рївнeм нaкoвo-тeхнїчнoгo рoзвїткy ї пoлїтїчнoї стaбїльнoстї; y грyпaх

«Київ», «Донбас» та «Південь» ці характеристики оцінюються нижче. Цікаво, що обидва західноукраїнські регіони тут займають позиції, близькі до середини. З іншого боку, у групах «Київ» та «Схід без Донбасу» Росію бачать схожою на Україну у плані заможності (тобто швидше бідною). Протилежні позиції виражені у групах «Галичина» та «Захід без Галичини» (можливо, чим далі від Росії, тим більше міфологізованих уявлень про неї). Позиції регіонів «Донбас», «Південь» та «Крим» тут наближаються до середньої.

Образи регіонів України. Із фактом існування Західної та Східної України як різних у політичному плані частин держави погодилася така кількість опитаних: 42% – з групи «Північний Схід», 58% – з групи «Київ», 38% – з групи «Правобережний Центр», 77% – з групи «Південь», 67% – з групи «Крим», 78% – з групи «Схід без Донбасу», 78% – з групи «Донбас», 78% – з групи «Галичина», 58% – з групи «Захід без Галичини» (статистично вірогідна відмінність за Н-критерієм Краскала-Уоллеса при $p=0,001$). Як бачимо, найвищі показники (від двох третіх до трьох четвертих) сприймання політичного розколу України мають місце саме в «ідеологічно-полярних» регіонах Сходу («Схід без Донбасу», Донбас, «Південь», Крим) та Заходу (Галичина). Найменший рівень згоди (плюс-мінус 40%) з концепцією «двох Україн» був у групах «Правобережний Центр» та «Північний Схід», що є закономірним, враховуючи політичну поміркованість цих регіонів.

Особливості **асоціацій** стосовно Заходу та Сходу України наведено у додатку Ж. Як свідчать отримані дані, геополітичні образи цих регіонів є досить стереотипними. Так, уявлення про Західну Україну базуються на двох основних стереотипах – «українська мова» та «культура/національна культура», які зустрічаються в усіх регіональних групах. Сприймання Східної України, у свою чергу, всюди базується на стереотипах «Росія» та «російська мова». Отже, цікавим є те, що, погоджуючись із фактом існування двох різних у політичному (!) плані частин нашої країни, досліджувані розрізняли їх не стільки за політичним, скільки за культурологічним критерієм (адже суто політичний стереотип «Росія» стосувався лише Сходу

України). Все це, з нашого погляду, є наслідком надмірної політизації суто культурних, передусім мовних, питань у нашій країні.

Культурно-регіональні відмінності проявлялися, передусім, у частоті тих чи інших асоціацій. Так, щодо Заходу України стереотип «націоналізм» був поширеним у групах «Київ», «Крим», «Схід без Донбасу», «Донбас», а також у самій групі «Галичина». Як бачимо, його поширення пов'язане з рівнем політизації регіону та особливостями його геополітичної орієнтації. Стереотипи «Європа» та «Захід» (у широкому сенсі) були виражені лише у групах «Київ», «Донбас» та «Галичина», що можна пояснити аналогічно. А ось географічний стереотип «Карпати» був лише у групі «Північний Схід».

Стосовно Східної України стереотип «Промисловість/шахти» був поширений у більшості груп, крім «Правобережного Центру», Галичини та «Заходу без Галичини» (останнє є логічним, оскільки західноукраїнський політизований погляд на Схід є цілком очікуваним). Негативний стереотип «кримінал/корупція» проявився лише у групах «Київ» та «Захід без Галичини», а «низька культура» – лише у проросійській групі «Південь», що є цікавим. Останній регіон, до речі, заслуговує на увагу ще й тому, що в ньому єдиному з проросійських регіонів не був поширений стереотип «націоналізм» стосовно Західної України.

Зазначимо, що політизовані геополітичні стереотипи більше спостерігались у групах, яких вони безпосередньо стосувалися – «Схід без Донбасу», «Донбас» і «Галичина» (політичні регіональні стереотипи тут склали приблизно половину від загальної кількості по кожній групі).

Шкали СД. Дані процедури Н-критерію Крускала-Уолліса виявили наступне. Практично всі оцінки Західної України мали статистично вірогідні відмінності у регіональних групах, при цьому більшість з цих відмінностей (12 із 14) була на максимальному рівні $p=0,001$. Виняток склали регіональні оцінки рівня економічного розвитку регіону, які статистично не відрізнялися. Статистично вірогідно розрізнялися й більшість показників образу Східної України, але за трьома показниками таких відмінностей не було – рівень

згуртованості регіону, його економічного розвитку та бажання йому процвітати. Отже, саме економічні уявлення про ці частини України виявилися найбільш стереотипізованими (можливо, тому, що політико-ідеологічні та культурні чинники відносно слабо впливають на сприймання економічної ситуації – остання більше відчувається «власною кишенею»).

Образи Західної України. Опитані групи «Північний Схід» уявляють Захід країни так: *«Соціально-політичне благополуччя та корумпованість»* (політичний фактор), *«Красивий, висококультурний та релігійний регіон, що викликає атракцію»* (неполітичний емоційно-мотиваційний) та *«Економічно слабозвинутий, але заможний регіон»* (неполітичний).

У групі «Київ-столиця» виділилися такі фактори-образи: *«Політично благополучний, але корумпований регіон»* (політичний фактор), *«Економічно неблагополучний регіон з ефективною владою»* (змішаний), *«Атракція до красивого регіону»* (неполітичний емоційно-мотиваційний) і *«Висока культура та духовність»* (неполітичний).

Представники групи «Правобережний Центр» мають такі уявлення про регіон: *«Суперечлива влада»* (політичний фактор), *«Атракція до висококультурного демократичного регіону»* (змішаний емоційно-мотиваційний), *«Красивий, некриміналізований та духовний регіон»* (змішаний) та *«Економічно неблагополучний регіон»* (неполітичний).

Фактори-образи Заходу України у групі «Південь» були наступними: *«Добра» політика і влада в економічно слабкому регіоні»* (змішаний фактор), *«Красивий регіон, що викликає атракцію»* (неполітичний емоційно-мотиваційний), *«Безпечний висококультурний регіон»* (змішаний) і *«Релігійний та заможний регіон»* (неполітичний).

У групі «Крим» були такі образи: *«Погана влада і політика в економічно проблемному регіоні»* (змішаний фактор), *«Атракція до красивого регіону»* (неполітичний емоційно-мотиваційний), *«Висока культура та релігійність»* (змішаний), *«Демократична єдність»* (політичний) та *«Некриміналізований, але корумпований регіон»* (змішаний).

Представники «Сходу без Донбасу» уявляли Захід країни так: *«Погана» політика і влада* (політичний фактор), *«Економічно проблемний, але демократичний регіон»* (змішаний), *«Релігійно-культурний та красивий регіон»* (неполітичний) та *«Регіон, що викликає атракцію»* (емоційно-мотиваційний).

Опитані групи «Донбас» мали наступні уявлення: *«Красивий та релігійний регіон, що викликає атракцію»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Погана» політика і влада* (політичний), *«Корумпований, але не криміногенний регіон»* (змішаний), *«Демократичний та економічно проблемний регіон»* (змішаний).

У групі «Галичина» власний регіон сприймається так: *«Погана» влада і політика»* (політичний фактор), *«Атракція до красивого релігійного регіону»* (неполітичний емоційно-мотиваційний) та *«Висококультурний некримінальний та економічно розвинений регіон»* (неполітичний).

У групі «Захід без Галичини» були такі образи: *«Корумпований, але не криміногенний та згуртований регіон»* (змішаний фактор), *«Погана» політика та влада»* (політичний), *«Атракція до регіону високої духовності та культури»* (неполітичний емоційно-мотиваційний) та *«Красивий регіон, що викликає атракцію»* (неполітичний емоційно-мотиваційний).

Аналіз вищеописаних факторів-образів виявив ряд загальних і специфічних тенденцій. По-перше, одна половина (51%) виявлених образів Заходу України має позитивний характер (у них, як правило, підкреслювались краса та високий рівень культури). Навіть у проросійському Криму більшість виявлених факторів мала позитивний зміст (хоча перший, звичайно, був негативним). Отже, можемо констатувати дію механізмів ідеалізації, атракції та міфологізації. Друга половина носила амбівалентний (31%) і негативний (17%) зміст. Негативними характеристиками регіону, як правило, вважалися: корумпованість, економічна нерозвиненість, погана політика та влада. По-друге, майже у всіх регіональних групах перші фактори-образи були політичними або політизованими, а тому негативними

або амбівалентними (цікаво, що останнє стосувалося навіть самих західноукраїнських регіонів). Цікавою тенденцією стало те, що значна кількість виявлених регіональних факторів-образів була аналогічною або схожою за змістом. Зокрема, мали місце схожі образи у східних («Схід без Донбасу», «Донбас») та західних («Галичина», «Захід без Галичини») регіональних групах, що доводить вплив механізму стереотипізації.

Стосовно регіональних відмінностей, відмітимо дві, які проявились у «регіонах-антагоністах». По-перше, у представників групи «Донбас» перший фактор-образ регіону мав неполітичний емоційно-мотиваційний («атракативний») характер. Поряд із тим усі інші образи були тут негативними та амбівалентними за змістом. У групі «Галичина» мав місце цікавий образ (третій), де підкреслювалась економічна розвиненість регіону (в інших групах давалися протилежні економічні оцінки). У групі «Захід без Галичини» виявилось одразу два емоційно-мотиваційні («атракативні») образи. Отже, у двох останніх групах частково проявляється механізм внутрішньогрупового фаворитизму.

Образи Східної України. В уявленнях досліджуваних групи «Північний Схід» цей регіон виглядає так: «*Погана влада та політика*» (політичний фактор), «*Красивий, але малокультурний регіон, що викликає атракцію*» (неполітичний емоційно-мотиваційний) та «*Економічно розвинутий та корумпований регіон*» (змішаний).

У групі «Київ-столиця» виокремилися такі образи: «*Соціально-небезпечний регіон*» (політичний фактор), «*Некрасивий регіон, що викликає суперечливе емоційне ставлення*» (неполітичний емоційно-мотиваційний), «*Незгуртований регіон з поганою владою*» (політичний) та «*Економічно розвинений, але неможливий та атеїстичний регіон*» (неполітичний).

У групі «Правобережний Центр» образи були такими: «*Погана влада в економічно проблемному регіоні*» (змішаний фактор), «*Незгуртований, недемократичний та малокультурний регіон*» (змішаний), «*Атракція до красивого регіону*» (неполітичний емоційно-мотиваційний).

У групі «Південь» виділилися такі уявлення: *«Малокультурний та соціально неблагополучний регіон»* (змішаний фактор), *«Атракція до красивого регіону»* (неполітичний емоційно-мотиваційний) та *«Економічно розвинений, але не заможний регіон»* (неполітичний).

Образи у представників групи «Крим» були такими: *«Погана влада в економічно проблемному регіоні»* (змішаний фактор), *«Атракція до красивого регіону»* (неполітичний емоційно-мотиваційний), *«Атеїстичний та корумпований регіон»* (змішаний), *«Криміногенний, незгуртований, але культурно розвинений регіон»* (змішаний).

У представників «Сходу без Донбасу» були такі образи: *«Погана» влада і політика в економічно проблемному регіоні»* (змішаний фактор), *«Красивий регіон, що викликає атракцію»* (неполітичний емоційно-мотиваційний), *«Криміналізований недемократичний регіон»* (змішаний) та *«Атеїстичний та незгуртований регіон»* (змішаний).

У групі «Донбас» виділено наступні образи: *«Красивий регіон, що викликає атракцію»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Погана» влада і політика»* (політичний), *«Корумпований та криміногенний регіон»* (змішаний) та *«Економічно проблемний регіон та побажання розвитку»* (неполітичний емоційно-мотиваційний).

Образи, отримані у групі «Галичина», мали такий характер: *«Атракція до красивого регіону»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Криміногенний, корумпований та малокультурний регіон»* (змішаний), *«Незгуртований регіон з поганою владою та політикою»* (політичний), *«Незаможний регіон з поганою владою»* (змішаний).

Опитані групи «Захід без Галичини» уявляли Схід України так: *«Погана» влада та політика в економічно розвиненому регіоні»* (змішаний), *«Атракція до красивого регіону»* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), *«Малокультурний криміногенний регіон»* (неполітичний) і *«Недемократичний роздрібнений та корумпований регіон»* (політичний).

Отже, можна виділити наступні тенденції. По-перше, на відміну від Заходу України, образи Східної частини мали інший кількісний розподіл у оцінковому плані. Більшість (58%) образів тут мала негативний характер, а приблизно п'ята частина (21%) – амбівалентний. Кількісне домінування цих образів мало місце у тому числі й у самих східноукраїнських групах. У більшості випадків Східній Україні приписували такі негативні характеристики: корумпованість, погана влада і політика, наявність економічних та кримінальних проблем, недемократичність. Лише п'ята частина (21%) образів була суто позитивною (найчастіше в них відзначалася краса регіону). По-друге, як і з західноукраїнським регіоном, перші фактори-образи Сходу майже у всіх регіональних групах були політичними або політизованими, а тому негативними або амбівалентними (це спостерігалось навіть у більшості проросійських регіонів, включаючи «Схід без Донбасу»). Ще однією спільною цікавою закономірністю стала наявність значної кількості схожих за змістом регіональних факторів-образів (як і у випадку із Західною Україною). Зокрема це стосувалося східних («Схід без Донбасу», «Донбас») та західних («Галичина», «Захід без Галичини») регіональних груп. Отже, маємо ознаки дії механізму стереотипізації.

Стосовно регіональної специфіки варто зазначити таке. По-перше, у групах «Донбас» та «Галичина» перші фактори-образи мали неполітичний емоційно-мотиваційний позитивний («атрактивний») характер. Представники частини регіонів, крім вищезгаданого «загального» негативу, приписували Східній Україні малокультурність (у групах «Північний Схід», «Правобережний Центр», «Південь», «Галичина», «Захід без Галичини»). Група «Київ» виявилась єдиною, у якій Схід нашої держави вважали некрасивим. Також у цій групі, як і в «Північному Сході», не було жодного суто позитивного образу, що вказує на дію механізму аутгрупової дискримінації. У групі «Донбас» виявилось аж два емоційно-мотиваційні фактори-образи (хоча один із них був позитивний, а інший – амбівалентний).

Насамкінець аналізу образів двох частин України, згадаємо ще про ряд відносно цікавих закономірностей. По-перше, регіональні образи кожного регіону мають між багато схожих рис. Здебільшого регіональна специфіка проявляється стосовно пріоритетності тих чи інших образів (або їхніх складових). Можливо, це є наслідком демографічних особливостей вибірки – досліджувані нами юнаки у меншій мірі піддавались впливу геополітичних стереотипів, ніж представники більш старших поколінь.

По-друге, обидва регіони часто наділялись аналогічними або схожими політичними характеристиками (корумпованість, неефективність та несправедливість влади тощо). Нагадаємо, що всі образи були виділені нами за результатами обробки відповідей опитаних, котрі погоджувались із фактом існування двох різних у політичному плані частин держави.

По-третє, Західна частина України сприймається та оцінюється трохи краще, ніж її Східна частина. Можливо, що «ефект ореолу» першого регіону базується на його асоціюванні з національною культурою. Стосовно другого регіону працює асоціація з Росією, яка доволі суперечливо сприймається (плюс, можливим є перенос негативного іміджу тодішньої державної влади).

Специфіка МГПС молоді Криму та Донбасу. Бурхливі соціально-політичні зміни, що відбулися в Україні у 2014 р., зокрема фактична втрата Криму та гострий воєнно-політичний конфлікт на Донбасі, пізніше змусили нас детальніше проаналізувати особливості МГПС представників саме цих двох регіонів. Для цього результати груп «Крим» та «Донбас» ми порівнювали з мегагрупою, котру умовно визначили як «Велика Україна» (всі інші 7 регіонів). Визначення статистично вірогідних відмінностей здійснювалося шляхом процедури U-критерію Манна-Уїтні за допомогою програми SPSS.10.

Отримані результати дозволили виявити три спільні особливості МГПС молоді Криму та Донбасу. По-перше, опитані з обох регіонів давали більш критичні оцінки країнам «далекого зарубіжжя», передусім країнам Заходу (США, Канаді, Британії, Німеччині, Франції). Одразу підкреслимо, що мова

не йде про негативне оцінювання цих країн (вони, загалом, сприймалися позитивно в усіх регіональних групах). Але якщо опитані мегагрупи «Велика Україна» мали відносно ідеалізовані уявлення стосовно політики, економіки та культури цих країн, то оцінки кримчан та луганчан були більш поміркованими (найбільш помітною така «тверезість» оцінок була саме в групі «Крим»). Друга спільна тенденція полягала в критичніших оцінках західноукраїнського регіону. При цьому, знову ж таки, це було більше виражено у кримській групі. Насамкінець, в обох групах було менше виражено позитивне емоційне ставлення до України – оцінки міри цікавості, симпатії та побажання у процвітанні тут виявилися дещо нижчими, ніж у представників «Великої України», хоча загалом носили позитивний характер. Цікаво, що в групі кримчан ці відмінності перебували на рівні $p=0,05$, а серед луганчан – при $p=0,001$ (!). Можливо, все це пов'язано з більш глибокими світоглядними особливостями мешканців цих регіонів, зокрема сильнішим впливом стереотипів колишньої радянської ідеології.

Специфіка МГПС кримської молоді полягала, передусім, у відносно ідеалізованому образі Росії – оцінки за 13 показниками (з 21) тут були вищими, ніж у групі «Велика Україна». Ці відмінності стосувалися різних аспектів образу країни, і більшість їх була на рівні $p=0,001$. Зокрема, тут вище оцінювались демократичність Росії, ефективність її влади, рівень турботи влади про народ, справедливість та миролюбність політики, а також міра цікавості, симпатії та побажання у процвітанні. Враховуючи етнічний склад мешканців Криму, такий результат можна вважати закономірним. Можливо, він частково пояснює відносну «мирність» втрати Криму (адже «окупант» тут із самого початку сприймався набагато краще, ніж законний «суверен»). Інша особливість геополітичних уявлень кримчан полягала у більш позитивних оцінках Східної України (за 8 дескрипторами з 14), що також є логічним.

Хоча Донбас традиційно вважається проросійським регіоном, МГПС луганських студентів відзначалася відсутністю ідеалізації Росії. Загалом,

образ останньої тут мав амбівалентний характер (як і в багатьох інших регіонах України) з певною тенденцією до позитиву. Ми зафіксували лише дві статистично вірогідні відмінності оцінок луганчан порівняно із мегагрупою «Велика Україна» – перші сприймали Росію як більш миролюбну країну (при $p=0,01$), але у той же час менш авторитетну та впливову (при $p=0,05$)! Крім того, луганчани частіше погоджувались із політичним розколом України на Захід та Схід – 78% проти 58% у групі «Велика Україна» (при $p=0,001$). Можливо, що така установка стала однією з передумов поширення сепаратизму та початку політичного конфлікту в регіоні. З іншого боку, позитивніші оцінки образу Східної України (тобто, фактично, власного) стосувалися лише рівня культури та релігійності, що вказує на слабку вираженість ефекту внутрішньогрупового фаворитизму.

Поряд із тим, не можна стверджувати, що МГПС молоді Криму та Донбасу повністю відрізняється від інших регіонів України, адже, як зазначалося раніше, у відповідях опитаних з усіх регіональних груп були й спільні тенденції (достатньо критичні політико-економічні оцінки України, схожі психосемантичні критерії соціальної категоризації країн світу тощо).

5.3. Особливості масової геополітичної свідомості української молоді на загальнонаціональному рівні

Наявність багатьох схожих державних та регіональних образів, описаних вище, обумовила доречність наступного кроку – виділення особливостей МГПС на загальнонаціональному рівні.

Аналіз середніх оцінок вибірки виявив такі закономірності. По-перше, на суспільному рівні МГПС має місце ідеалізація Німеччини – одного з лідерів Євросоюзу, про який довгі роки мріє не лише українська політична еліта, але й значна частина громадян. Саме Німеччина уявляється державою з найвищим рівнем політичної стабільності, демократичності, порядку,

ефективності влади, піклування останньої про народ (разом із Японією), справедливості політики, впливовості та розвитку економіки (останні дві характеристики – разом із США). Певна ідеалізація була помітна стосовно США (найбільшою мірою захищають власні інтереси, мають найсильнішу армію та рівень заможності) та Японії (найзгуртованіша, з найвищим рівнем культури, розвитку науки і техніки, культурної самобутності). Цікавим при цьому було те, що найвищі оцінки за показниками інтересу та симпатії отримали не вищезгадані країни, а Велика Британія. Країною з наймиролюбнішою політикою уявлялась Канада. Іншим цікавим моментом було те, що країною, котра найменше схожа на Україну, вважались США – країна, яка, власне, часто й символізує геополітичний Захід. Вочевидь, у МГПС опитаних має місце диференціація «заокеанського (далекого)» та «європейського (ближнього)» Заходу.

На жаль, у більшості випадків Україна виступала у ролі «антилідера», адже отримала найнижчі показники за багатьма політичними (політична стабільність, згуртованість, порядок, ефективність влади та її турбота про народ, справедливість політики, впливовість, сила армії) та економічними (рівень економічного розвитку та заможності) показниками. Поряд із тим саме Україна вважалася найвідкритішою країною, якій найбільшою мірою бажали процвітання.

Для виявлення геополітичних образів кожної країни було використано процедуру факторного аналізу. Отримані дані наведені у додатку М.1.

США. Геополітичний образ даної країни у масовій свідомості молодих українців репрезентований трьома основними варіантами: «*Атракція до висококультурної країни*» (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор), «*Високорозвинена сильна країна*» (змішаний) та «*Порядок у державі*» (політичний). Отже, всі образи носять позитивний характер, хоча відрізняються мірою політизованості свого змісту. Цікавим є те, що перший фактор стосовно США (країни, яка часто викликає саме політичні асоціації) був неполітичним.

Росія. Образ східного сусіда у МГПС опитаних також представлений трьома варіантами: *«Погана політика та влада»* (політичний фактор), *«Атракція до висококультурної країни»* (неполітичний емоційно-мотиваційний) та *«Самобуття розвинена країна»* (змішаний). Бачимо, що ці образи відрізняються як за характером оцінок, так і за змістом.

Німеччина. Було виявлено наступні уявлення про дану країну: *«Ефективна політика та влада»* (політичний фактор), *«Атракція до країни»* (емоційно-мотиваційний) та *«Розвинена самобуття країна»* (змішаний). Отже, хоча всі виявлені образи відрізняються змістовно, вони носять позитивний характер.

Україна. Як і в попередніх випадках, образ Батьківщини в опитаних був представлений трьома варіантами: *«Погана влада та політика»* (політичний фактор), *«Атракція до висококультурної країни»* (неполітичний емоційно-мотиваційний) та *«Слаборозвинена держава»* (змішаний). На жаль, якісно два з трьох виявлених факторів мають негативний характер, і лише у «людсько-культурному» вимірі Україна сприймається позитивно.

Велика Британія. Виявилось три основні образи «Туманного Альбіону»: *«Країна порядку»* (політичний фактор), *«Високорозвинена сильна держава»* (змішаний) та *«Атракція до висококультурної країни»* (неполітичний емоційно-мотиваційний), котрі, як бачимо, є позитивними.

Китай. На відміну від інших країн, стосовно Піднебесної виділилося чотири основні образи: *«Порядок та стабільність»* (політичний фактор), *«Науковий та економічний розвиток»* (культурно-економічний), *«Атракція до висококультурної країни»* (неполітичний емоційно-мотиваційний) та *«Ворожа недемократична політика»* (політичний). При цьому перші три фактори носять саме позитивний характер, і лише четвертий (менш значущий) – «додає ложку дьогтю».

Франція. У МГПС української молоді існують три основні геополітичні образи даної країни: *«Стабільність та порядок»* (політичний фактор), *«Розвинена самобуття країна»* (змішаний) та *«Атракція до висококультурної*

країни» (неполітичний емоційно-мотиваційний). Як і у випадку інших країн Заходу, всі виявлені образи носять позитивний характер.

Японія. «Країна сакури та самураїв» репрезентована у МГПС опитаних таким чином: «*Стабільність та порядок*» (політичний фактор), «*Атракція до країни*» (емоційно-мотиваційний) та «*Самобуття країни науково-технічного прогресу*» (змішаний). Привертає увагу відмінність структури третього фактора від аналогів стосовно інших країн – акцент тут ставиться не на економічні аспекти, а на культурологічну «інаковість».

Канада. Дана країна опитаними уявляється так: «*Країна порядку та стабільності*» (політичний фактор), «*Високорозвинена сильна держава*» (змішаний) та «*Атракція до висококультурної країни*» (неполітичний емоційно-мотиваційний). Бачимо, що всі наведені образи-фактори мають позитивний характер і за змістом співпадають з образами більшості інших країн.

Аналіз вищеописаних даних дозволяє побачити ряд спільних закономірностей, котрі відображають психологічні загальнонаціональні особливості МГПС сучасної української молоді. По-перше, майже всі геополітичні актори сприймаються крізь призму трьох образів. Їхня значущість може змінюватися залежно від країни, але так чи інакше один із них є політичним, інший – неполітичним (культурно-економічним) або змішаним (з політичними складовими), а третій – емоційно-мотиваційним (відображає тріаду з симпатії, інтересу та побажання у процвітанні).

По-друге, переважна більшість виявлених факторів є достатньо схожою за змістом (а іноді – просто аналогічною), що доводить вагому роль механізму стереотипізації.

По-третє, за винятком України, Росії та, частково, Китаю, всі виявлені фактори-образи інших країн є позитивними. Отже, країни Заходу (як заокеанського, так і ближчого – європейського) мають своєрідний «ефект ореолу», що вказує на прояв механізмів міфологізації, ідеалізації та атракції.

З іншого боку, три вищезгадані країни (особливо перші дві) можуть виступати своєрідними «диференціаторами» МГПС сучасної молоді.

По-четверте, практично всі політичні фактори мають схоже змістове наповнення – основу їх складають такі змінні, як: оцінка порядку, стабільності та ефективності влади. Можливо, тут спрацьовує своєрідний ефект контрасту – саме перелічених речей, на думку опитаних, не вистачає власній країні у політичному плані, а тому всі інші сприймаються та оцінюються за цими показниками («Вони – це анти-Ми»). Отже, бачимо прояв як уже згаданої стереотипізації, так і певної атракції, міфологізації та ідеалізації «Іншого світу» («У них там все добре»).

По-п'яте, майже в усіх «змішаних» факторах-образах найзначущішою складовою виступає ступінь розвитку в країні науки і техніки. Можливо, цей результат частково пов'язаний із соціальним статусом опитаних (студентство), який обумовлює певну цінність даного критерію. Але, хочеться вірити, що сучасна молодь починає усвідомлювати реалії ХХІ століття, згідно з якими міра розвиненості країни пов'язана не з кількістю дивізій, ядерних ракет або грошей, а з її інтелектуальним потенціалом.

По-шосте, більшість виявлених емоційно-мотиваційних факторів містить у собі культурологічну складову. Фактично це підтверджує тенденцію існування двох типів геополітичних образів – образів-держав (із політико-економічними характеристиками) та образів-країн (із «гуманітарними» характеристиками). Таке «прив'язування» симпатій до соціально-культурних характеристик геополітичних акторів, на наш погляд, слід оцінити позитивно, адже воно вказує на відсутність вираженого політично-заангажованого світосприймання.

Психосемантичні простори. Для виявлення конструктів соціальної категоризації геополітичних акторів та побудови психосемантичних моделей геополітичних просторів («ментальних карт») ми здійснили факторизацію середньогрупових оцінок усіх країн. У результаті ми отримали 3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 96,5%. Перший фактор (55,9%)

базувався на таких шкалах: «багата–бідна» (0,978), «впливова–невпливова» (0,957), «захищає–не захищає власні інтереси» (-0,952), «ефективна–неефективна влада» (-0,951), «слабка–розвинута економіка» (-0,950) та «стабільна–нестабільна політична ситуація» (0,926). Отже, цей фактор було визначено як *«Економічна і політична розвиненість країни»*.

Другий фактор (26,8%) був утворений дескрипторами «подобається–не подобається» (0,958) та «агресивна–миролюбна політика» (0,941), що дало підстави визначити його як *«Емоційне ставлення до держави, пов'язане з її миролюбністю»*.

Основу третього фактора (13,8%) склали дескриптори «закрита–відкрита» (0,845) та «зберігає–не зберігає власну культуру» (0,829), тому він був визначений як *«Відкритість та культурна самобутність»*.

Відповідні психосемантичні моделі (ГПМК) наведено у додатку М.2. У системі 1-го та 2-го факторів виділяються дві групи. Перша – це держави з високим рівнем політико-економічного розвитку і миролюбною політикою, яка обумовлювала симпатію до них (країни Західної Європи, Канада та Японія). Другу групу складають три «супердержави», що сприймаються як розвинуті (США) або відносно розвинуті (Китай та Росія) у політико-економічному плані, але агресивні (Росія – найбільшою мірою). Через свою «малорозвинутість» Україна розташована окремо від усіх цих країн, хоча за миролюбністю вона перебуває на рівні першої групи. Підкреслимо, що ступінь подібності країн першої групи є набагато вищим, ніж другої. Фактично перша група відображає геополітичний ідеал багатьох українців – «благополучний Захід».

У системі 1-го і 3-го факторів виокремилися три групи «розвинутих» та «відносно розвинутих» країн. До першої увійшли США та Канада, котрі сприймаються як відкриті, але з низьким рівнем культурної самобутності. Другу групу утворили Франція, Росія, Німеччина та Велика Британія – менш відкриті країни, але від того самобутніші. Цікаво, що положення України за

третім фактором відповідало саме цій групі. Насамкінець, держави східної цивілізації (Китай та Японія) сприймалися як найбільш закриті та самобутні.

Образи регіонів України. Точку зору про існування двох різних політичних регіонів нашої держави підтримало 60,3% опитаних загальної вибірки. Не погодилися з цим 38,4%, а 1,2% – не дали відповіді з цього питання. Отже, політичне розмежування України, на жаль, є «ментальним фактом» МГПС молоді. Факторний аналіз даних загальної вибірки дозволив виявити образи, описані нижче.

Західна Україна сприймається наступним чином: «*Корумпований регіон з поганою владою та політикою*» (політичний фактор), «*Атракція до красивого регіону*» (неполітичний емоційно-мотиваційний) та «*Економічно проблемний регіон*» (неполітичний). Як бачимо, більшість факторів-образів (зокрема, найзначущіший) є негативною, а позитивне сприймання даної території має швидше культурно-екологічну забарвленість.

Стосовно **Східної України** виявилися три образи: «*Криміногенний та малокультурний регіон*» (змішаний фактор), «*Економічно розвинений, але неможливий регіон з поганою владою*» (змішаний) та «*Атракція до красивого регіону*» (неполітичний емоційно-мотиваційний). Отже, як і з західним «територіальним антиподом», більшість факторів має негативний зміст, а прояви симпатії пов'язані не з соціально-політичними, а зовсім іншими характеристиками.

Звертає на себе увагу одна негативна тенденція: у перших факторах-образах обох частин України вагоме місце посідає така складова як корумпованість – перша за факторним навантаженням стосовно Заходу, та друга – щодо Сходу. Можливо, цей дескриптор є «регіональним (місцевим) аналогом» інших (наявність-відсутність порядку, справедливість політики), які, за даними наших попередніх досліджень, посідали вагоме місце у загальнодержавному образі України.

Висновки до п'ятого розділу

Культурно-регіональні чинники пов'язані з наступними особливостями МГПС: різноманітністю основних образів та уявлень стосовно геополітичних акторів, значущістю політичних складових у цих образах, характером оцінки деяких геополітичних акторів, значущістю образів різних типів (когнітивні-емоційно-мотиваційні), особливостями соціальної категоризації геополітичних акторів. Загалом, культурно-регіональна обумовленість МГПС є вираженішою у порівнянні зі статево-віковою та індивідуально-психологічною.

На регіональному та загальнонаціональному рівнях МГПС має місце ідеалізація країн Заходу (США, Західної Європи, Канади) та Японії – їхні образи містять позитивні політичні, економічні та культурологічні складові. Геополітичні уявлення про Україну відрізняються певною амбівалентністю – в них домінують негативні політичні та економічні уявлення, але містяться позитивні «недержавницькі» (культурологічні) оцінки, тобто образи «України-держави» суттєво відрізняються від образу «України-країни». Незначна кількість негативних уявлень політичного характеру стосувалася Китаю (в окремих регіональних групах). Найбільш суперечливим виявилось сприймання Росії – стосовно цієї країни мав місце широкий діапазон позитивних, негативних та амбівалентних образів. Така суперечливість стосувалася, головним чином, політичних характеристик і зустрічалась не лише при порівнянні результатів різних регіональних груп, але навіть у межах однієї групи. Саме тому Росія фактично виступає країною-«диференціатором» регіональних політичних (геополітичних) культур.

Регіональні психосемантичні моделі геополітичного простору (ГПМК) мали як спільні, так і відмінні риси. Щодо першого, то майже в усіх групах вони ґрунтувалися на трьох конструкторах («політико-економічному», «емоційно-політичному» та «культурологічному»), що призводило до схожих тенденцій при групуванні геополітичних акторів. Відмінності проявлялись у

поширеності або пріоритетності політичних та культурологічних критеріїв соціальної категоризації країн.

Доволі амбівалентним виявилось сприймання західної та східної частин України з боку значної кількості опитаних. Практично в усіх регіональних групах була комбінація позитивних, амбівалентних та негативних образів (перших, загалом, було більше стосовно Західної, останніх – стосовно Східної України). У цілому, політичні характеристики цих регіонів сприймалися так само негативно, як і стосовно всієї України.

Отримані дані дозволяють вести мову про існування регіональної специфіки геополітичних культур (до конфлікту 2014 р.):

– у групі «Північний Схід»: загальний характер уявлень про Росію – амбівалентний з тенденцією до позитивного; не досить поширене уявлення про політичний розкол України на Захід та Схід; відносно низька кількість політизованих уявлень-асоціацій та образів.

– «Київ-столиця»: загальний характер уявлень про Росію – амбівалентний з тенденцією до негативного; поширене уявлення про політичний розкол України на Захід та Схід; політизованість багатьох геополітичних образів та уявлень-асоціацій.

– «Правобережний Центр»: загальний характер уявлень про Росію – амбівалентний з тенденцією до негативного; не досить поширене уявлення про політичний розкол України на Захід та Схід; невеликий кількісний показник масових геополітичних уявлень-асоціацій.

– «Південь»: загальний характер уявлень про Росію – позитивний; доволі поширене уявлення про політичний розкол України на Захід та Схід; відносно високий кількісний показник масових геополітичних уявлень-асоціацій та образів.

– Крим: загальний характер уявлень про Росію – виражено позитивний, з тенденцією до ідеалізації; поширене уявлення про політичний розкол України на Захід та Схід; відносно низька кількість політичних уявлень-асоціацій про країни; менша ідеалізація країн Заходу; критичне сприймання

Західної України та відносно позитивне ставлення до Східної України; помірно виражене позитивне емоційне ставлення до України.

– «Схід без Донбасу»: загальний характер уявлень про Росію – амбівалентний з тенденцією до позитивного; доволі поширене уявлення про політичний розкол України на Захід та Схід; відносно високий кількісний показник масових геополітичних уявлень-асоціацій.

– Донбас: загальний характер уявлень про Росію – амбівалентний з тенденцією до позитивного; доволі поширене уявлення про політичний розкол України на Захід та Схід; високий кількісний показник геополітичних образів країн; висока частота політизованих та емоційно-мотиваційних образів; менша ідеалізація країн Заходу; критичне сприймання Західної України; помірно виражене позитивне емоційне ставлення до України.

– Галичина: загальний характер уявлень про Росію – виражено негативний; доволі поширене уявлення про політичний розкол України на Захід та Схід; відносно високий кількісний показник масових геополітичних уявлень-асоціацій; висока частота політизованих та емоційно-мотиваційних геополітичних образів; позитивний образ «України-країни» є більш значущим, ніж образи «України-держави».

– «Захід без Галичини»: загальний характер уявлень про Росію – амбівалентний з тенденцією до негативного; поширене уявлення про політичний розкол України на Захід та Схід; відносно високий кількісний показник масових геополітичних уявлень-асоціацій; висока частота політизованих та емоційно-мотиваційних образів.

Зміст отриманих асоціацій та образів дозволяє констатувати дію таких механізмів МГПС: стереотипізація, міфологізація, персоніфікація, соціальна категоризація, атракція, ідеалізація, внутрішньогруповий фаворитизм, аутгрупова дискримінація, аутгруповий фаворитизм.

РОЗДІЛ 6.

ДИНАМІЧНІ ТА КРОС-КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ МАСОВОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДІ НА ФОНІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО КОНФЛІКТУ

Розділ містить опис процедури та результатів досліджень масової геополітичної свідомості молоді після початку українсько-російського конфлікту. Наведено дані двох «зрізів» (березень та жовтень 2014 р.), котрі відображають особливості динаміки геополітичних образів, уявлень та оцінок молоді Чернігівського регіону. Описано результати крос-культурного дослідження особливостей масової геополітичної свідомості вітчизняних та російських студентів під час конфлікту (жовтень–листопад 2014 р.). Аналізується феномен «антиросійськості» та його типи у масової геополітичної свідомості українців (березень–квітень 2015 р.).

6.1. Результати першого (березень 2014 р.) та другого (жовтень 2014 р.) «конфліктних» зрізів

Описані нижче дослідження нами заздалегідь не планувалися, і рішення про їх проведення було прийнято після початку гострого політичного конфлікту між Україною та Росією у 2014 р. Ми припустили, що події Євромайдану, зміна політичної влади в Україні (і, відповідно, її зовнішньополітичного курсу), введення російських військ у Крим, його фактичне захоплення та «приєднання» до Росії, загроза вторгнення російських військ в Україну, кривавий військово-політичний конфлікт на Донбасі за участю російської сторони – все це не могло не призвести до певних змін у МГПС наших громадян.

Отже, з метою виявлення впливу вказаних ситуативних соціально-політичних чинників на динаміку геополітичних уявлень молоді, нами було

проведено два емпіричні дослідження («конфліктних зрізи»), які фактично мали характер соціально-політичного квазіексперименту.

Перше дослідження проводилось наприкінці березня 2014 року (коли основною «гарячою точкою» українсько-російського конфлікту був Крим). Вибірку (n=103; 45 юнаків та 58 дівчат, середній вік – 20 років) склали студенти психолого-педагогічного та технологічного факультетів Чернігівського національного педуніверситету імені Т.Г. Шевченка (регіон «Північний Схід»). Досліджуваних просили оцінити Україну та Росію за допомогою шкал авторського СД (додаток А) та асоціативного тесту (асоціації просили навести й щодо Криму). Також пропонувалося 3 питання: щодо міри згоди з політичним поділом України на західну та східну частини, а також стосовно суб'єктивного прогнозування політичних подій, пов'язаних із українсько-російським конфліктом («*Яка, на Вашу думку, вірогідність того, що Україна зможе повернути собі Крим у майбутньому?*»), «*Яка, на Вашу думку, вірогідність того, що між Україною та Росією може розпочатися війна?*»). На два останні запитання пропонувалося дати відповідь у відсотках (0%, 10%, 20% і далі до 100%).

Друге дослідження проводилось у жовтні 2014 р., після кількомісячного кривавого військового конфлікту на Донбасі (у період офіційного «перемир'я» перед парламентськими виборами). Вибірку склали студенти психолого-педагогічного та технологічного факультетів Чернігівського національного педуніверситету імені Т.Г. Шевченка (n=110; 44 юнаки та 66 дівчат, середній вік – 20 років). Досліджуваним пропонувалась авторська методика вивчення ГПС (додаток А), яка була доповнена завданням асоціативного тесту стосовно Криму, а також трьома питаннями стосовно суб'єктивного прогнозування політичних подій, пов'язаних із українсько-російським конфліктом: «*Яка, на Вашу думку, вірогідність того, що Україна зможе повернути собі Крим у майбутньому?*», «*Яка, на Вашу думку, вірогідність того, що між Україною та Росією може розпочатися війна?*», «*Яка, на Вашу думку, вірогідність того, що Україна у майбутньому*

втратить Донбас (Донецьку та Луганську області)?» (на останні запитання пропонувалося дати відповідь у відсотках – 0%, 10%, 20% і далі до 100%).

Статистична обробка передбачала контент-аналіз відповідей-асоціацій, факторний аналіз даних СД (за процедурою Varimax). Визначення динаміки оцінок здійснювалось за допомогою U-критерія Манна-Уїтні. Отримані результати наведено у додатку Н (Н.1-2 – дані першого етапу, Н.3-5 – другого).

Результати першого «конфліктного» зрізу (березень 2014 р.).

Контент-аналіз отриманих асоціацій виявив таке. По-перше, найпоширенішим соціальним уявленням стосовно **України** у 2014 р. залишилось «Безлад, відсутність порядку» (як і в 2012 р), що свідчить про збереження критичного сприймання основних внутрішньополітичних процесів. Поряд із тим з'явилися чотири нові групи відповідей, які витіснили собою минулі («Єдина країна, єдність», «Погана влада та політики», «Батьківщина» та «Незалежність»). Отже, на відміну від 2012 р., коли домінували негативні політичні та економічні уявлення, у 2014 р. з'явилися і позитивні соціально-політичні оцінки та очікування.

Суттєво змінились соціальні уявлення стосовно **Росії**. Якщо у 2012 р. вони мали загалом нейтральний характер (В. Путін, газ), то у 2014 р. переважали негативні асоціації. Зрозуміло, що на фоні «кримських подій», домінуючою стала зовнішньополітична асоціація «Агресор, окупація». Також відносно поширеними стали «авторитарно-диктаторські» асоціації, які у 2012 р. зустрічалися доволі рідко (менше 10%). Пропагандистське протистояння двох країн обумовило появу нової смислової групи – «Дезінформація, обман людей». Очікуваним було збереження персоніфікованої групи асоціацій «Путін» (хоча з певним зменшенням її частоти) і втрата значущості економічної асоціації «газ».

Щодо **Криму** було виявлено три основні групи уявлень: «Україна» (підкреслення територіальної належності півострова, бажання його повернути), «Зрада та сепаратизм» (вочевидь, оцінка більшості кримчан) та

«Захоплення, окупація» (адресовані Росії). Зазначимо, що на момент опитування Україна вже остаточно втратила контроль над півостровом, тому логічним було б домінування останньої групи. Найбільша частота першої асоціації, можливо, була наслідком небажання або психологічної неготовності багатьох опитаних усвідомити та визнати фактичну втрати частини України (хоча, як показали дані, описані нижче, таке «напівусвідомлення» все ж таки проявлялося).

Був виявлений ряд статистично вірогідних змін у геополітичних образах Росії та України. Зазначимо, що більшість змін стосувалась образу саме Росії (за 18 параметрами з 21), при цьому значна кількість їх була на високому (при $p=0,001$) рівні. Зокрема, суттєво виросли оцінки політичної стабільності Росії, її недемократичності, несправедливості та агресивності політики, військової сили. Зменшилась оцінка міри зберігання країною власної культури. Змінили свій полюс позитивні оцінки відкритості країни, симпатії до неї, побажання у процвітанні, а також міри схожості Росії на Україну. Слід зазначити, що на фоні загального погіршення образу Росії окремі його складові мали позитивну динаміку (це, зокрема, стосувалось оцінок порядку, ефективності влади, розвиненості економіки, науки і техніки, захисту країною власних інтересів).

Цікаво, що стосовно образу України було зафіксовано значно меншу кількість змін (за 8 параметрами з 20), хоча більшість із них була на високому рівні статистичної вірогідності (при $p=0,001$). Зокрема, знизилась міра критичності оцінок незгуртованості країни, неефективності влади, несправедливості політики. Поряд із тим зросли оцінки військової слабкості держави. Цілком закономірно, що, на фоні конфлікту з Росією, посилювалися симпатії до власної країни та міра побажань у процвітанні.

Факторний аналіз дозволив виявити основні геополітичні образи Росії та України. Власну країну студентська молодь сприймала таким чином: *«Погана політика та влада», «Атракція до висококультурної самобутньої країни»* та *«Бідна та слабка держава»*. Якщо порівняти ці фактори-образи з

результатами 2012 року, можна побачити схожість не лише самих образів, а навіть їхнього порядку (ієрархії). Пояснити це можна як певною інерційністю масової свідомості, так і тим, що нове політичне керівництво України на час дослідження ще не встигло себе проявити з позитивного боку.

Росія сприймалась опитаними так: *«Країна, що викликає антипатію»*, *«Розвинута сильна країна»* та *«Погана влада та політика»*. Порівнюючи ці фактори-образи з даними 2012 р., бачимо як існування певних аналогій, так і ряд змін. Передусім, у 2014 р. найзначущим виявився емоційно-мотиваційний фактор «антипатії», що цілком зрозуміло, враховуючи суспільно-політичний «фон» дослідження. Він фактично «замінив» собою колишній «атрактивний» фактор (був другим за значущістю). Другим виявився фактор «розвиненості», який, на відміну від схожого фактора 2012 р. (був третім), набув політичного забарвлення (сюди додалась така складова, як військова могутність). Насамкінець, третій «політичний» фактор набув абсолютно негативного змісту, на відміну від амбівалентного аналога 2012 р. (який тоді був найзначущим).

Отже, російсько-український конфлікт 2014 р. передусім суттєво погіршив образ Росії у МГПС вітчизняної молоді, спричинив зміну емоційного ставлення до цієї держави і дещо покращив симпатії до власної країни. Таким чином, маємо ознаки прояву механізмів аутгрупової дискримінації та внутрішньогрупового фаворитизму, при цьому сильніше проявився саме перший.

На питання стосовно політичного розколу України на західну та східну частини більшість опитаних (63%) дала позитивну відповідь. Якщо згадати аналогічний показник 2012 р. (42%), то бачимо суттєве збільшення тих, хто сумнівається в існуванні політично єдиної держави (при $p=0,001$ за U-критерієм Манна-Уїтні). На наш погляд, такий результат пов'язаний як зі складною соціально-політичною ситуацією, яка мала місце в країні навесні 2014 р. (критичне ставлення мешканців східних регіонів до нової київської

влади, поширення сепаратистських настроїв), так і з раніше згаданими критичними оцінками самої нової влади.

Цікавими виявилися результати стосовно двох останніх питань. Так, щодо вірогідності повернення Криму у майбутньому, середній прогностичний показник склав 42%. Для більш повної картини розглянемо дані частотного аналізу. По-перше, більшість опитаних (53,5%) виявилась свого роду «песимістами», адже давала відповіді у діапазоні 0-40%. Але «повних песимістів» (які вважали, що Україна не має жодних шансів повернути Крим) загалом було небагато (5%). «Оптимістами» виявилась третина (33%) опитаних, чії прогнози були від 60% та вище. Але «повних оптимістів» (які давали 100%-й прогноз) було всього 3%. Незначна частина опитаних (13,6%) так і не змогла визначитись, і тому давала 50%-і прогнози (фактично, прогнозування тут не проявлялося). Перевага песимістичності, на наш погляд, пояснюється раніше описаними результатами факторного аналізу образів Росії та України – насправді, важкувато вірити, що «слабкий» зможе повернути те, що забрав «сильний».

Середній прогностичний показник вірогідності війни Росії та України дорівнював 46%. Тут більшу частину (45,5%) вже склали «оптимісти», чії прогнози коливалися від 0% до 40% (але повністю відкидали вірогідність війни лише 2%). Третина опитаних (31,1%) давала песимістичні прогнози (від 60% та вище), але 100%-й прогноз був швидше винятком (1%). Зазначимо, що кількість тих, хто не зміг чітко визначитись і давав 50%-й прогноз, тут була вищою, ніж у попередньому випадку – 23,3%. Перевага «оптимістів», на наш погляд, пояснюється двома причинами. По-перше, це стереотип українсько-російської дружби, який не так легко «зламати» навіть агресивними діями окремих політиків. З іншого боку, тут міг діяти відомий захисний психоаналітичний механізм – заперечення (адже навіть за відсутності «військового» життєвого досвіду більшість людей розуміє або відчуває, що війна – це не звичайний стресовий чинник, а щось набагато жахливіше). Отже, отримані дані дозволяють констатувати прояв механізму

антиципації, який залежно від контексту, проявлявся у «песимістичному» або «оптимістичному» варіантах.

Результати другого «конфліктного» зрізу (жовтень 2014 р.). Перед описом результатів другого «зрізу» зазначимо, що уявлення про Україну, Росію та Крим тут порівнювались з результатами попереднього «зрізу» (березень 2014 р.), у той час як уявлення про інші країни та регіони – з даними 2012 р.

Спочатку розглянемо динаміку асоціацій стосовно двох основних учасників українсько-російського конфлікту. Стосовно **Росії** мало місце збереження не лише більшості смислових груп асоціацій («Агресор», «Диктатура», «В.Путін»), а навіть їхнього порядку. Поряд із тим, восени 2014 р. на фоні масового поширення антипатії до політичного лідера Росії з'являється нова група асоціацій з умовно назвою «Путін–інвективи» (відповіді типу «Ла-ла-ла...», «ПТН-ПНХ» тощо), що вказує на актуалізацію механізму персоналізації. Також втратили свою значущість асоціації типу «Дезінформація, обман», вірогідно тому, що на фоні військового конфлікту це вже не вважалось основною претензією до сусідньої держави.

Наведені результати дозволяють припустити початок поширення у вітчизняній суспільній думці феномена «антиросійськості». На відміну від іншого, відомого у світі аналога – «антиамериканізму», котрий має різні аспекти (політичний, економічний, культурний [424]), «антиросійськість» має, переважно, політичний характер – виражена антипатія до внутрішньої та зовнішньої політики держави, її політичного лідера.

Стосовно **України** динаміка геополітичних асоціацій була дещо помітнішою. По-перше, восени 2014 р. з'являється група, котрої не було весною (але була у 2012 р.) – «Занепад, бідність». По-друге, у березні 2014 р. три з п'яти смислових груп мали позитивний зміст («Єдина країна», «Батьківщина», «Незалежність»), у той час як у жовтні позитивною була лише 1 з 4 («Батьківщина»). Все це, на наш погляд, свідчить про початок поширення песимістичних установок, розчаруванні у політиці нового

керівництва країни. Це підтверджується тим, що за вказаний період збереглося домінування асоціацій «Безлад, хаос, нестабільність». Закономірною стала поява у жовтні нової групи асоціацій – «Війна, АТО».

Загалом збереглися основні тенденції сприймання **Криму**. Поряд із тим, у жовтні 2014 р. з'являється нова (хоча і не дуже поширена) смислова група) з умовною назвою «Не-Україна, Росія». Отже, кількох місяців конфлікту вистачило для появи песимістично налаштованої частини молоді, котра вважає, що Крим вже не є, і навряд чи буде українським (з приводу песимізму-оптимізму масових геополітичних прогнозів докладніше буде далі).

Далі розглянемо дворічну динаміку асоціацій стосовно інших країн світу, а також західного та східного регіонів України. Більшість або навіть всі асоціації стосовно **Німеччини, Великої Британії, Китаю та Японії** залишились незмінними. Цікаво, що стосовно **Франції та Канади** була інша тенденція – тут втратили значущість всі попередні неполітичні асоціації, які поступились місцем одній смисловій групі («Стабільність, порядок»). Можливо, що це, знову ж таки, є наслідком механізму своєрідного «контрасту», порівняння із власною країною (зазначимо, що «стабільно-впорядковані» асоціації були і залишились при сприйманні інших європейських країн – Німеччини та Великої Британії).

Певною мірою змінилось сприймання **США**: якщо одна половина асоціацій 2012 р. тут збереглася («Демократія, свобода», «Багатство, гроші», «Б.Обама»), то друга половина поступилася місцем смисловій групі «Сила, впливовість». Вірогідно, що МГПС опитаних так зреагувала на активне втручання США в українсько-російський конфлікт, підтримку України, введення санкцій проти Росії (побічно це пояснює зникнення асоціативної групи «Агресія» щодо США).

Щодо **Західної України** незмінною виявилась смислова група «Національна культура». Поряд із тим, мала місце поява нових асоціацій – «Єдність», «Патріотизм», «Націоналізм» та «Мир, спокій, стабільність».

Останні, з нашого погляду, були актуалізовані кривавими подіями на сході України, і виникли за принципом «контрасту». Динаміка асоціацій стосовно **Східної України** була ще помітнішою. Тут повністю втратили значущість попередні смислові групи (у тому числі, що цікаво, і «російські» асоціації), і закономірно з'явилися нові – «Війна, АТО» та «Сепаратизм, зрада».

Стосовно динаміки оцінок можемо констатувати наступне. За період березень-жовтень 2014 р. змінилася значна кількість складових **образу Росії** (15 параметрів з 21), при цьому значна кількість змін була на високому (при $p=0,001$) рівні статистичної вірогідності. Зокрема, знизилася оцінка впливовості країни, її військової могутності, рівня культури, інтересу до неї. Зросли оцінки недемократичності, відсутності турботи влади про народ, антипатії, небажання у процвітанні. Змінили свій полюс колишні позитивні оцінки політичної стабільності, згуртованості, міри порядку в країні, ефективності влади, економічної та науково-технічної розвиненості, багатства. Таке суттєве погіршення образу Росії можна вважати закономірним, враховуючи суспільно-політичні події на Донбасі за вказаний період.

Динаміка уявлень стосовно **України** була не дуже значно – змінилися всього 3 параметри з 20. Зокрема, зросла оцінка згуртованості країни (при $p=0,05$), рівня культури (при $p=0,01$). Також знизилася оцінка слабкості армії України (при $p=0,001$), хоча загальна тенденція – залишилася (відносно слабка). Отже, як і на початку 2014 р., збереглася асиметричність змін в образах учасників українсько-російського конфлікту – образ Іншого змінювався більше, ніж образ власної країни. На наш погляд, це пояснюється різною ефективністю політичної пропаганди, яка велася у той період. Пропагандистський вплив виявився залежним від рівня соціальної дистанції – змінити уявлення про іншу, чужу, тим більш ворожу країну виявилось легше, ніж про свою (адже сприймання останньої у більшій мірі залежало від особистого досвіду).

Дворічна динаміка оцінок країн «далекого зарубіжжя» у цілому була незначною. Кількість статистично вірогідних змін складових образів цих країн у середньому складала 3 (з 21). Поряд із тим, тут варто виділити одну тенденцію – переважна кількість статистично вірогідних змін стосувалась дескриптора «схожа–не схожа на Україну». При цьому, в образах всіх країн Заходу та Японії (!) знижувалась міра несхожості з нашою країною. На наш погляд, це є наслідком позиції зазначених країн в українсько-російському конфлікті – критика політики Росії, введення проти неї санкцій. Цього вистачило, щоб в МГПС опитаних вони почали сприйматись як «трохи схожі на нас». Це, до речі, підтверджується й тим, що зміни за вказаним дескриптором не торкнулись Китаю, який фактично зайняв нейтральну позицію у цьому конфлікті. Можливо тому окремі оцінки даної країни (згуртованість, справедливість політики, відкритість) погіршились. Хоча останнє також могло бути наслідком масових протестів у Гонконгу, які відбувались у той самий час.

Статистично вірогідних відмінностей в оцінках Західної України зафіксовано не було, чого неможна сказати про Схід. Тут суттєво змінилось половина складових (7 з 14) образу регіону, при цьому більшість з них на високому рівні вірогідності (при $p=0,001$). Зокрема, зросли оцінки недемократичності та незгуртованості Східної України, неефективності влади, відсутності турботи останньої про народ, несправедливості політики. Крім політичних, зміни торкнулись й економічних оцінок – регіон почав сприйматись як бідний, зі слабкою економікою. Все це можна вважати закономірним наслідком поширення сепаратистського руху та багатомісячних бойових дій на Донбасі, руйнування соціально-економічної інфраструктури регіону, формування образу «зони АТО», «зони бойових дій».

Факторний аналіз дозволив виявити основні образи країн та регіонів. Спочатку торкнемося двох основних учасників українсько-російського конфлікту та динаміки їхніх образів протягом кількох місяців 2014 р. У

жовтні у МГПС опитаних мали місце чотири основні образи **Росії**: «*Антипатія до держави, що не схожа на Україну*», «*Самобутня невпорядкована країна*», «*Погана влада та політика*», «*Економічно нерозвинена країна*». Враховуючи суспільно-політичний «фон» дослідження, перевага негативних образів є закономірною. Цікавими тут уявляються ряд тенденцій, котрі стосуються динаміки образів. По-перше, дещо змінився зміст основного (першого) фактора – як і раніше, він мав емоційно-мотиваційний характер, але восени 2014 р. до нього додалась така складова, як «не схожа на Україну». Це можна вважати закономірним, що відповідає загальним особливостям будь-якого ворожого образу (Вороги не повинні мати нічого спільного із Ми). Якщо третій фактор-образ мав місце і раніше, то новий фактор «економічної слабкості» можна вважати продуктом політичної пропаганди, згідно із якою справи у Ворога не такі вже і добрі (адже раніше економіка Росії уявлялась відносно розвиненою). Образ «Самобутньої Росії» був відсутній на весні 2014 р., але мав місце у 2012 р. (хоча тоді він поєднувався із атрактивним компонентом).

Стосовно **України** було виявлено чотири образи: «*Погана політика та влада*», «*Згуртована самобутня країна*», «*Слабка та нерозвинена держава*» та «*Країна, що викликає атракцію*». Отже, бачимо збереження більшості образів, зокрема головного (першого). Останнє, вірогідно, пов'язано із тим, що основним чинником сприймання власної країни виступає власний життєвий досвід, зокрема відчуття погіршення або відсутності поліпшення соціально-економічного становища (котре має місце у багатьох), котре пояснюється діями або бездіяльністю влади. Отже, вплив ЗМІ та політичної пропаганди на МГПС молоді виявився обмеженим при побудові позитивного образу «оновленої» України. Певним досягненням можна вважати новий образ «згуртованої країни», хоча, як покажуть наступні результати, і тут все не є таким однозначним.

Перейдемо до образів країн «далекого зарубіжжя» та їхньої динаміки протягом двох років. Отже, стосовно **США** у 2014 р. ми виявили три основні

образи: *«Сильна розвинена держава»*, *«Країна, що викликає атракцію»* та *«Впорядкована демократія»*. Порівняння із результатами дворічної давнини вказує на збереження основних образів з незначними корективами. Динаміка проявилась, головним чином у зміні ієрархії образів – якщо 2012 р. найзначущий (перший) фактор-образ мав емоційний («атракативний») характер, то 2014 р. він поступився місцем образу з політико-економічним змістом.

Образи **Німеччини** набули наступного характеру: *«Ефективна влада та економічний розвиток»*, *«Країна, що викликає атракцію»* та *«Справедлива влада і політика»*. Цікаво, що структура першого (найзначущого) фактору-образу була ідентичною минулому, хоча зі зміною ієрархії складових (що пояснює різні назви факторів 2012 та 2014 років). Позитивний стереотип країни пояснює збереження другого («атракативного») образу. А ось третій політичний образ («справедливості») прийшов на зміну колишньому образу зі змішаним (культурно-політико-економічним) змістом.

Велика Британія у 2014 р. уявлялась наступним чином: *«Ефективна влада і політика»*, *«Країна, що викликає атракцію»*, *«Науково розвинена сильна країна»* та *«Добра політика»*. Отже, при збереженні «атракативного» образу, зміст всіх інших за два роки дещо змінився (хоча і залишився позитивним). Зокрема, зміни торкнулись першого фактору-образу Королівства, який з суто політичного став політико-економічним.

Було виявлено такі уявлення про **Китай**: *«Впорядкована згуртована держава»*, *«Економічно розвинена та сильна держава, не схожа на Україну»*, *«Країна, що викликає атракцію»* та *«Справедлива влада та політика»*. Отже, маємо збереження першого (який відрізняється від аналога 2012 р. лише ієрархією складових), а також третього образів. Поряд із тим, з'явилися два нових політизованих образи, при цьому в одному з них (другому) підкреслювалась відмінність економіко-політичних характеристик від України.

Сприймання **Франції** здійснювалось крізь призму наступних образів: «Згуртована країна з доброю політикою та владою», «Атракція до висококультурної країни» та «Відкрита, економічно розвинена та впливова держава». Як бачимо, у 2014 р. найзначущим образом став політичний, на відміну від «атрактивно-культурного» у 2012 р. (хоча останній образ зберігся в силу своєї стереотипності). З певними змінами залишився образ розвиненої держави.

У МГПС молоді виявилось три основні образи **Японії**: «Впорядкована держава з ефективною владою», «Країна, що викликає атракцію», «Справедлива влада та науково-технічний прогрес». При цьому перші два образи є ідентичними минулим.

Основні варіанти образів **Канади** були такими: «Добра влада і політика», «Високорозвинена сильна держава» та «Несхожа на Україну країна, що викликає атракцію». Загалом, зміст цих образів був схожим з минулими. При цьому, структура першого фактору була майже однаковою з аналогом 2012 р.

Отже, у більшості випадків, образи країн «далекого зарубіжжя» 2014 року були схожі, а іноді, навіть, ідентичні образам 2012 року. Пояснити це можна по-перше, стереотипністю багатьох з них; по-друге, відносно невеликим часовим інтервалом між двома «зрізами»; по-третє, ці країни не виступали безпосередніми учасниками гострого українсько-російського конфлікту. Поряд із тим, певна динаміка МГПС все ж таки мала місце. Остання проявлялась, зокрема, у зміні ієрархії (значущості) образів. Так, перші емоційні «атрактивні» фактори-образи ряду країн поступились місцем політичним або політизованим. Крім того, зникли раніше існуючі «культурологічні» образи ряду країн. Іноді мала місце поява нових політичних або політизованих образів (однак їх основу, переважно, складали характеристики, котрі були актуалізовані у 2012 р.).

Західна Україна у 2014 році уявлялась таким чином: «Заможний, але економічно нерозвинений регіон», «Корумпований регіон з доброю політикою

та владою» та «Атракція до красивого регіону». Змістовно виявлені образи співпадають з образами дворічної давнини, хоча і мають іншу ієрархію. Можливо така стабільність пояснюється тим, що всі основні («гарячі») події 2013-2014 рр. відбувались в інших частинах України, а тому не позначились на змісті стереотипізованих уявлень про західноукраїнський регіон.

Стосовно **Східної України** виділилися три фактори-образи: «*Погана влада та політика*», «*Красивий, але малокультурний регіон, що викликає атракцію*» та «*Економічно проблемний регіон*». Цікаво, що перші два образи Сходу 2014 року (охопленого бойовими діями) були практично ідентичні образам «мирного» Сходу 2012 р. Можливо це пов'язано з тим, що дескриптори авторського СД не були «налаштовані» на вивчення уявлень про території, які знаходяться в екстремальних умовах (асоціативний тест тут виявився більш валідним). З іншого боку, збереження першого (найзначущого) образу могло бути наслідком того, що в обох періодах регіональна та центральна влади та їхня політика сприймалась однаково критично. Поряд із тим, вплив подій АТО на динаміку уявлень про цей регіон можна помітити на прикладі третього образу, який замінив собою попередній («економічно благополучний»).

Для виявлення конструктів соціальної категоризації геополітичних акторів та реконструкції ГПМК було здійснено факторизацію середньогрупових оцінок усіх країн. У результаті ми отримали 2 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 91,6%. Перший фактор (49,3%) базувався на шкалах: «слабка–розвинута економіка» (-0,982), «багата–бідна» (0,977), «неефективна–ефективна влада» (-0,971), «впливова–не впливова» (0,949), «стабільна–нестабільна політична ситуація» (0,941), «захищає–не захищає власні інтереси» (-0,916), «розвинена–не розвинена наука і техніка» (0,916). Тому він був визначений як «*Економічна і політична розвиненість країни*». Другий фактор (42,3%) був утворений дескрипторами «подобається–не подобається» (0,986), «бажаю–не бажаю процвітання» (0,978), «агресивна–миролюбна політика» (0,963) та «нецікава–цікава» (0,945), що дозволило

тлумачити його *«Емоційне ставлення до держави, пов'язане з її миролюбністю»*. Отже, маємо два конструкти, які «знайомі» нам з попередніх досліджень. Новизна проявилась у тому, що зник третій культурологічний конструкт (*«Культурна самобутність і розвиненість»*). Вірогідно в умовах військово-політичного конфлікту культурні характеристики втрачають свою значущість.

Отримана психосемантична модель (у системі перших двох конструктів) частково була схожою із моделлю 2012 року. Як і раніше, тут виокремлюється ідеалізована група *«благополучного Заходу»* (країни Західної Європи, Канада та Японія). Поряд із тим, Росія опинилась у статусі єдиного *«агресора»*, адже сприймання Китаю, який раніше локалізувався в *«агресивній зоні»*, дещо змінилось, і наблизилось до першої групи. Отже, на фоні зовнішньої політики Росії стосовно України, критичність щодо політики інших супердержав знизилася. Дещо критичнішим стало сприймання економіко-політичного розвитку Росії. Певною мірою змінилось сприймання України, яка стала уявлятися країною з найвищою миролюбністю та рівнем симпатії (навіть у порівнянні з країнами першої групи, чого раніше не було). Отже, основні корективи в *«конструкції»* ГПМК світу стосувались двох супердержав (Росія, Китай) та власної країни. Статичність образів інших країн Заходу та Японії можна пояснити їх високою ідеалізацією та стереотипізацією. Таким чином екстремальність соціально-політичного *«фону»* дослідження, фрустрація потреб у безпеці, призвели до своєрідної поляризації образів держав у ГПМК. Тут стали чітко вимальовуватися два типи світів – Добрий (джерело Безпеки, Добробуту, Розвитку) та Поганий (Небезпека, Агресія), при цьому, власна країна знаходилась осторонь від обох. Останнє, з нашого погляду, є наслідком прояву механізму негативної ідентифікації – рефлексія щодо власної країни базується на усвідомленні того, що вона є не такою *«розвиненою»* та *«благополучною»*, як країни Заходу (референтна група), але вона не є такою *«ворожою»*, як Росія (антиреферентна).

Що стосується уявлень про політичний розкол України на західну та східну частини, то ми спостерігаємо збереження тенденції, яка була на початку 2014 р. – більшість опитаних (66%) вважає реальним такий розкол (у березні 2014 р. – 63%). Отже, потужна пропагандистська компанія із гаслом «Єдина країна – єдина страна», яка велась всі попередні місяці, фактично мало що змінила у МГПС молоді. Адже згаданому гаслу протистояла невтішна реальність (сепаратистський рух та військовий конфлікт на Сході), не помітити яку було просто неможливо. Тому, вірогідно, більшість опитаних мала на увазі розкол не за принципом «Захід–Схід», а «Схід–вся інша Україна».

Уявлення щодо вірогідності повернення Криму у майбутньому трохи змінилися (середній прогностичний показник склав 37% проти 42%), але не на статистично вірогідному рівні. Зазначимо, що за цей період вдвічі зросла кількість тих, хто вважав, що Україна взагалі не має жодних шансів це зробити (12% проти 5% у березні). Перевагу «песимістів» (65% опитаних, оцінки яких коливалися від 0% до 40%), на наш погляд, можна пояснити усвідомленням того, що у світі ніхто так і не став (і навряд чи буде) реально допомагати Україні у поверненні Криму, а сама вона навряд чи це зможе зробити власними силами. Цікаво, що кількість опитаних, які фактично не змогли визначитись із прогнозом (обираючи варіант «50%»), залишилась такою самою, як і раніше – 13,6%.

А ось уявлення молоді стосовно вірогідності війни України з Росією суттєво змінилися – середній прогностичний показник тут дорівнював 63% проти 46% у березні (відмінність на рівні $p=0,001$). Кількість «песимістів» (прогнози від 60% до 100%) тут склала 60%, а «оптимістів» (відповіді від 0% до 40%) – всього 24% (раніше, відповідно 31% та 46%). При цьому, суттєво зросла кількість тих, хто обирав 100%-й прогноз – 17% проти 1% у березні. Слід зазначити, що частина опитаних в анкетах робила приписи типу «*така війна вже йде*», маючи на увазі військовий конфлікт на Донбасі. Отже, кількох місяців виявилось достатнім, щоб механізми стереотипізації

(стосовно українсько-російської дружби) та заперечення (стосовно війни) почали втрачати свій вплив, поступившись дії механізму «негативної» антиципації.

Насамкінець, розглянемо відповіді стосовно прогнозування можливості втрати Україною Донбасу. Середній прогностичний показник тут був 39%, що вказує на перевагу «оптимістів» над «песимістами» (перших загалом було 59%, а других – 24%). Поряд із тим, опитаних, які повністю відкидали таку можливість, було не так вже й багато – 14%. Цікаво порівняти ці дані із відповідями щодо можливості повернення Криму. Існування протилежних тенденцій, вірогідно, обумовлено «військовим» чинником – якщо один регіон був «відірваний» від України відносно «мирно» (адже там виявилось безліч «зрадників» та «сепаратистів»), то за Донбас держава фактично почала воювати, тобто проявила хоча б яку силу.

6.2. Крос-культурний вимір геополітичної свідомості молоді конфліктуючих країн (жовтень-листопад 2014 р.)

Ще одне емпіричне дослідження було проведене у листопаді 2014 р. серед російських студентів. Його метою було визначення спільних та відмінних рис у геополітичних уявленнях молоді двох конфліктуючих держав. Вибірку тут складала 60 студентів (17 юнаків та 43 дівчат, середній вік – 22 роки) ряду ВНЗ м. Санкт-Петербург (Санкт-Петербурзький державний університет, Балтійський державний технічний університет «ВОЄНМЕХ ім. Д.Ф. Устинова», Санкт-Петербурзький державний політехнічний університет, Перший Санкт-Петербурзький державний медичний університет імені акад. І.П. Павлова), котрим пропонувалися такі самі завдання, як і чернігівським студентам у жовтні 2014 р. (перекладені російською). Отримані результати (додатки Н.6-8) порівнювались із даними

2-го «зрізу», що дозволило розглядати таке дослідження як крос-культурний квазіексперимент. Статистичний аналіз даних був аналогічним до попередніх етапів.

Порівняння геополітичних уявлень молоді Санкт-Петербурга (мегаполіс, «друга столиця» Росії) та Чернігова (провінція), на перший погляд, може видаватись дещо некоректним, але ми пішли на такий крок, керуючись двома обставинами. По-перше, у період дослідження інформаційний простір Росії був доволі уніфікованим (особливо стосовно образів Росії, України та країн Заходу). З іншого боку, як засвідчили наші попередні дослідження (див. розділ 5), МГПС молоді Чернігівщини не має кардинальних відмінностей порівняно із їхніми однолітками у ряді інших регіонів України. Все це, на наш погляд, дозволяло нам зробити певну екстраполяцію отриманих результатів на рівень «Росія-Україна».

Почнемо з аналізу крос-культурної специфіки геополітичних асоціацій (додатки Н.3 та Н.6) молоді України та Росії. Отримані дані вказують, що більшість виявлених смислових груп в обох вибірках відрізнялись, хоча мали місце і певні спільні або майже спільні (з незначними відмінностями) тенденції. Спочатку торкнемось асоціацій стосовно власних країн досліджуваних.

Так, якщо стосовно **Росії** серед українців домінували негативні асоціації (що є зрозумілим), то в російській групі не виявилось певної однозначної (домінуючої) тенденції – тут був набір фрагментарних, протилежних за змістом соціальних уявлень політичного характеру. Той факт, що «Росія-держава» виступала одночасно як у «добрій», так і «поганій» іпостасях, вказує на полярність уявлень про власну державу в МГПС росіян. І хоча дві смислові групи («В.Путін» та «Авторитаризм») виявилися спільними, все ж таки уявлення про сутність політики Росії в обох групах відрізнялися. На це вказує наявність смислових груп «Агресія, ворожість, війна» (домінуюча серед українців і відсутня серед росіян), та «Справедлива й миролюбна політика» (росіяни).

Щодо **України** в обох групах було дві спільні асоціації – «Безлад, хаос» та «Війна» (хоча перша у російській групі включала уявлення про розкол країни). Вірогідно, така схожість сприймання пов'язана з об'єктивними соціально-політичними процесами та подіями в Україні того періоду, котрі суттєво зменшували діапазон інтерпретації ситуації. Природною можна вважати незначущість серед росіян економічних асоціацій про Україну, актуалізованих у МГПС вітчизняних студентів. Також зрозумілою є фактична біполярність асоціацій «Націоналізм, антиросійська політика» (у росіян) та «Батьківщина, патріотизм» (в українців).

Цілком закономірними є відмінності в уявленнях про **Західну Україну**. Спільною тут була лише одна смислова група – «Націоналізм», хоча серед росіян ця асоціація поєднувалась із русофобією (а також, на рівні тенденції, із фашизмом та нацизмом). Основні відмінності полягали у тому, що, по-перше, у МГПС росіян образ цього регіону був сильно політизованим, тут не були помітні культурні асоціації; по-друге, внаслідок впливу офіційної російської пропаганди, ця територія асоціювалась із агресією та війною («війну на Схід України принесли націоналісти із Заходу»). Цікаво також, що цей регіон асоціювався із США та проамериканською політикою. Як побачимо далі, росіяни схильні пов'язувати все антиросійське саме зі США.

Схожість базової асоціації щодо **Сходу України** («війна») є цілком очікуваною, як і відмінності в оцінках учасників тих подій – «сепаратисти» для українців та «наші люди» для росіян. Закономірною також є схожість основних асоціацій щодо **Криму**, які можна визначити відомою формулою «Крим наш»: «Наш, Росія» – для росіян, та «Наш, Україна» – для українців, хоча частота першого уявлення була більшою, ніж другого. Відмінності полягали в тому, що у МГПС російських студентів Крим виступав також як курортний регіон, у той час як у вітчизняних студентів його образ був суто політизованим.

Далі розглянемо геополітичні асоціації стосовно інших країн світу. Передусім, слід звернути увагу на те, що стосовно **США** був не просто

різний, а, по суті, семантично протилежний асоціативний ряд – негативний серед росіян та позитивно-нейтральний – серед українських студентів (це стосувалося не лише політичних, але й економічних аспектів). З одного боку, це цілком закономірно, а з іншого – свідчить, що у МГПС молоді обох країн США виконують роль «Значущого Іншого».

Основною асоціацією стосовно **Німеччини** в обох групах був відомий стереотип «Стабільність та порядок». Цікавим виявилось те, що, на відміну від вітчизняних студентів, серед росіян не було виявлено жодних інших значущих смислових груп. Цілком очікуваною стала схожість базових «монархічних» асоціацій стосовно **Великої Британії**.

Відносно Китаю була лише одна схожа асоціація («розвиненість»). На відміну від вітчизняних студентів, які сприймали **Китай** крізь призму товарів цієї країни та численності населення, для росіян значущими були політичні характеристики – сила та впливовість, а також дружні стосунки із власною країною.

Цікавою виявилась відсутність спільних смислових груп відповідей щодо **Франції**. Якщо в українській групі був виражений лише один стереотип (порядок та стабільність), то в російській групі Франція асоціювалась із національною культурою, а також із політикою, що оцінювалась критично («несамостійна», «проамериканська» тощо). Останнє, вірогідно, було пов'язано із ситуативними політичними чинниками (санкції проти Росії), адже у МГПС росіян вже тривалий час існує певний «ефект ореолу» Франції.

А ось сприймання **Японії** молоддю двох країн виявилось найбільш схожим, адже в обох групах фактично повторювалися три смислові групи асоціацій («Техніка та НТП», «Розвиток» та «Національна культура»). Отже, сприймання «Країни Сонця, що сходить» було найбільш стереотипізованим та міфологізованим (можливо, тому, що ця країна не мала й досі не має міцних та глибоких зв'язків ані з Росією, ані з Україною). Єдина відмінність

полягала у тому, що в російській групі була додана згадка про російсько-японський територіальний конфлікт на Курилах.

В обох групах досліджуваних була виражена лише одна спільна асоціація щодо **Канади** («Стабільність, спокій»). Водночас у російській групі, поряд із «кленовими» асоціаціями, були виражені критичні оцінки проамериканської зовнішньої політики цієї країни.

Отже, наведені дані дозволяють виокремити ряд тенденцій. По-перше, приблизно половина уявлень про Україну та Росію в обох групах була схожою або ідентичною, що вказує на вагому роль стереотипізації. Особливо цікавим було те, що на фоні гострого військово-політичного конфлікту та значного пропагандистського впливу в обох державах ми не спостерігаємо вираженої дії механізму «дзеркального відображення» (принаймні, у його класичному варіанті). Прояв даного механізму стосувався лише сприймання агресивності політики Іншого, але навіть тут була певна асиметрія – українці приписували ворожість та агресивність Росії (39% – максимальна частота поміж усіх соціальних уявлень даної групи), а росіяни – Західній Україні (частота – 32%, що поступалась лише уявленню «Крим-наш») та США (28%).

По-друге, щодо інших країн Заходу та Сходу в обох групах також спостерігалась помітна стереотипізація (найбільше – щодо Японії), а також певна міфологізація та ідеалізація (крім США, стосовно яких у росіян був негативний ефект ореолу).

По-третє, в обох групах був помірковано виражений механізм (ефект) інгрупового фаворитизму. Поряд із тим аутгруповий фаворитизм помітнішим був серед українців (як і персоналізація), натомість, аутгрупова дискримінація – серед росіян.

Насамкінець, в обох групах домінували різні політичні асоціації щодо інших країн. Так, для вітчизняних студентів значущими були уявлення про наявність в інших країнах стабільності та порядку (вірогідно, на фоні відсутності їх у власній країні). У той же час для росіян значущою була орієнтація зовнішньої політики інших країн, ступінь її самостійності від

США. Отже, у МГПС росіян ми спостерігаємо ознаки біполярної геополітичної ментальної карти світу, всі складові якої або «за нас», або «за них [США]».

Крос-культурні відмінності в оцінках СД визначалися за U-критерієм Манна-Уїтні. Найбільш виразно ці відмінності стосувались образів України та її західного регіону – вони були за абсолютно всіма складовими, при цьому статистична вірогідність відмінностей у переважній більшості випадків сягала 0,001. Цілком зрозуміло, що сутність цих відмінностей полягала в тому, що російські студенти давали негативніші (або менш позитивні) оцінки.

Також доволі поширеними такі відмінності були в оцінках Східної України (за 11 показниками з 14), Франції (18 з 21), США (16 з 21), Росії (15 з 21), Канади (12 з 21) та Німеччини (11 з 21). Статистична вірогідність багатьох відмінностей тут також сягала максимального рівня (0,001) і проявлялась у тому, що росіяни давали негативніші оцінки – країнам Заходу і позитивніші (або менш критичні) оцінки Росії та Східній Україні. Винятком із цієї тенденції було декілька відмінностей в оцінках останнього регіону: росіяни більше від українців оцінювали слабкість його економіки та бідність і менше – ступінь своєї симпатії до нього і побажання у процвітанні (!). Вірогідно, що, незважаючи на сприймання Сходу України як «ідеологічно спорідненої» території, остання все рівно вважається частиною іншої держави.

Менш вираженими були відмінності в оцінках країн східної цивілізації (Японія, Китай), а також щодо Великої Британії – кількість статистично вірогідних відмінностей тут була, відповідно, 9, 6 та 6 (з 21). Ситуація з першими країнами є зрозумілою, адже вони, загалом, «випадають» із загальних конфліктних моделей «Росія–Україна» та «Росія–Захід». Цікавою є наявність у цьому переліку «Туманного Альбіону» – однієї з ключових країн Заходу, котра зайняла антиросійську позицію у конфлікті. Можливо, це пояснюється тим, що її образ базувався більше на культурологічних

стереотипах (див. результати асоціативного тесту), які виявилися доволі стійкими в умовах змін соціально-політичної ситуації.

Загалом, найчастіше статистично вірогідні відмінності в оцінках образів країн зустрічалися за критеріями демократичності та агресивності-миролюбності політики. Враховуючи політико-ідеологічну «наповненість» їхньої семантики, це можна вважати природним. Найменше відмінностей було за критеріями науково-технічної та економічної розвиненості (можливо, тому, що уявлення про них базуються на політично «незалежних» стереотипах).

У додатку Н.7. наведено результати факторного аналізу даних СД, який дозволив виявити структуру образів країн та регіонів у МГПС росіян. Отже, стосовно **США** було виявлено аж шість основних геополітичних образів: *«Ефективна влада та порядок»*, *«Антипатична, але цікава країна»*, *«Агресивна та сильна держава»*, *«Відкрита та багата країна»*, *«Держава з амбівалентною політикою, не схожа на Україну»* та *«Малокультурна країна»*. Порівнюючи ці образи з українськими (додаток Н.4), можна одразу помітити дві основні відмінності. Перша є суто кількісною – у МГПС росіян було вдвічі більше «американських образів», ніж у вітчизняних студентів. Друга (змістовна) полягає в тому, що, на відміну від української молоді (яка мала позитивні уявлення про дану країну), серед росіян домінували амбівалентні та негативні образи (хоча, що цікаво, перший, найзначущіший образ, виявився позитивним). Спільною рисою образів в обох групах була політизованість більшості з них.

Росія сприймалась крізь призму п'яти основних образів: *«Суперечлива держава»*, *«Сильна багата країна»*, *«Країна, що викликає атракцію»*, *«Самобутня висококультурна країна»* та *«Погана політика»*. Цілковитою та очікуваною є перевага позитивних образів (на відміну від домінування негативу серед українців). Поряд із тим опитані російські студенти, загалом, не були схильні ідеалізувати свою країну, адже перший (найзначущіший) фактор-образ мав амбівалентний зміст, а останній –

негативний. В обох групах мали місце схожі образи, що підкреслювали самобутність країни та критичне ставлення до політики російської влади.

Німеччина уявлялась російськими студентами наступним чином: *«Впорядкована, економічно розвинена країна з ефективною владою», «Країна, що викликає атракцію», «Політика та культура, не схожі на Україну»* та *«Самобутня та науково-технічно розвинена країна»*. Цікаво, що перші два образи тут схожі з українськими, що вказує на певну стереотипізацію та ідеалізацію даної країни у МГПС молоді України та Росії.

Геополітичні образи **України** мали такий характер: *«Малокультурна, бідна країна, що викликає амбівалентне ставлення», «Незгуртована держава з поганою політикою», «Погана влада»* та *«Нерозвинена, слабка та нестабільна країна»*. Цікавим є той факт, що, навіть в умовах гострого воєнно-політичного конфлікту, половина основних образів України в МГПС вітчизняної та російської молоді була схожою (підкреслення «поганої політики/влади» та «слабкості/нерозвиненості»). Поряд із тим у росіян Україна критично сприймалася не лише як держава (у політико-економічному плані), але й як країна (у культурологічному вимірі).

Стосовно **Великої Британії** було виявлено чотири основні образи: *«Ефективна влада та порядок в економічно розвиненій державі», «Висококультурна країна, що викликає атракцію», «Справедлива політика у згуртованій країні»* та *«Самобутня розвинена країна»*. Той факт, що більшість згаданих образів сутнісно є схожими з образами української молоді, вказує на стереотипізацію та певну ідеалізацію даної країни у МГПС росіян та українців (як і у випадку з Німеччиною).

Уявлення російської молоді про **Китай** були наступними: *«Впорядкована, економічно розвинена та згуртована країна», «Країна, що викликає атракцію», «Держава з амбівалентною політикою»* та *«Самобутня сильна країна»*. Порівнюючи ці образи з українськими, можна помітити схожість половини з них, зокрема першого. Отже, як і стосовно окремих країн Заходу, спостерігаємо дію механізмів стереотипізації та, частково,

ідеалізації. Цікавим є те, що політика союзного для Росії Китаю оцінювалася російськими студентами амбівалентно (у той час як вітчизняний образ політики Піднебесної був позитивним).

Виявлені основні геополітичні образи **Франції** (*«Впорядкована країна з ефективною владою»* та *«Країна, що викликає атракцію»*) загалом були схожі з першими двома образами вітчизняних студентів, що знову ж таки дає підстави згадати механізми стереотипізації та ідеалізації.

Японія сприймалась російськими студентами так: *«Країна, що викликає атракцію»*, *«Згуртована, впорядкована та висококультурна країна»*, *«Впливова держава, що дбає про власні інтереси»* та *«Багата країна науково-технічного прогресу»*. Три з цих образів сутнісно є схожими з образами вітчизняної молоді, що можна вважати закономірним (як і у випадку з країнами Західної Європи). Цікаво, що перший фактор-образ тут мав емоційно-мотиваційний характер, що дозволяє припустити збереження «моди на Японію» у російському суспільстві (яка почалася ще у 1990-х рр.).

Стосовно **Канади** було виявлено три основні образи: *«Держава з доброю політикою, що викликає атракцію»*, *«Впорядкована економічно розвинена країна з ефективною владою»* та *«Слабка держава, що дбає про свої інтереси»*. З одного боку, росіяни, як і їхні українські однолітки, дещо ідеалізували «Країну кленового листа». Але, на відміну від уявлень про інші країни Заходу, крос-культурні відмінності тут були помітнішими. По-перше, росіяни сприймали Канаду як слабку державу (адже вона, за даними асоціативного тесту, «залежить від США»), а українці – навпаки. По-друге (що цікаво), перший фактор-образ у росіян мав «емоційно-політичний» характер, що саме по собі зустрічається рідко. Теоретично, це було логічно очікувати від вітчизняних студентів. Можливо, такий «ефект ореолу» став наслідком якихось ситуативних або особистісних чинників.

На питання про політичний розкол України за принципом «Західна–Східна» позитивну відповідь дали 88% опитаних (проти 66% в українських студентів, статистично вірогідна відмінність при $p=0,001$). Такий результат

можна вважати очікуваним, адже він повністю відповідає поширеній у Росії (на момент дослідження) біполярній картині світу «Захід – Анти-Захід».

Виявилось, що у МГПС росіян існує три основні образи **Західної України** – *«Погана влада і політика у криміналізованому регіоні»*, *«Красивий регіон, що викликає амбівалентне ставлення»*, *«Економічно проблемний регіон»*. Отже, порівняно із вітчизняними результатами, тут мають місце негативні соціально-політичні (в українських студентів – переважно позитивні) та економічні (в українців – амбівалентні) уявлення, що можна вважати природним. Поряд із тим в обох групах підкреслювалась краса регіону, яка пов'язувалася з емоційним ставленням до нього. Цікаво, що таке ставлення серед росіян мало амбівалентний характер – Західна Україна їм, загалом, не подобалася (в силу політичних причин), але вони часто бажали їй процвітання.

Стосовно **Східної України** також виділилися три основні фактори-образи: *«Регіон з поганою владою та політикою»*, *«Красивий та релігійний регіон, що викликає атракцію»* та *«Економічно проблемний регіон»*. Цікаво, що всі ці фактори майже співпадають із образами вітчизняних студентів. Вірогідно, це обумовлено як соціально-політичними чинниками (розумінням того, що військові дії – наслідок поганої політики та причина розвалу економіки), так і культурними (для українців – це частина власної країни, а для росіян – територія, де проживають «наші», тобто російськомовні, православні люди).

Отже, крос-культурна специфіка МГПС найбільшою мірою проявлялася в уявленнях про США та Росію, тобто своєрідних «геополітичних полюсів». Також певні відмінності були помітні щодо України, її західної частини та Канади. А ось уявлення про країни Західної Європи та класичного Сходу були більш стереотипізованими та ідеалізованими (а можливо, і міфологізованими). В умовах гострого конфлікту закономірним було те, що перші найзначніші фактори-образи Росії (у МГПС українців) та України (у росіян) мали емоційно-мотиваційний зміст. Поряд із тим порівняння даних

обох груп не виявило помітного прояву механізму «дзеркального відображення» (як і за даними асоціативного тесту). Вірогідно, це пов'язане з тим, що обидві конфліктуючі країни мали серйозні внутрішні політико-економічні проблеми, усвідомленню яких не може заважати навіть сильний пропагандистський «патріотичний» вплив. Винятком стали «дзеркальні» оцінки агресивності-миролюбності політики своєї та іншої країни. Отримані фактори також підтверджують дію таких механізмів МГПС, як аутгрупова дискримінація, інгруповий та аутгруповий фаворитизм. При цьому прояв другого механізму був помітнішим у російських студентів, а третього – у вітчизняної молоді.

Факторизація середньогрупових оцінок (по всіх країнах) дозволила визначити конструкти соціальної категоризації геополітичних акторів та реконструювати ГПМК світу російських студентів. Ми отримали 4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 97,4%. Перший фактор (42,8%) містив дескриптори «влада дбає–не дбає про народ» (0,957), «є порядок–немає порядку» (-0,866), «слабка–розвинута економіка» (-0,865), «стабільна–нестабільна політична ситуація» (0,847), «справедлива–несправедлива політика» (0,832) та «згуртована–незгуртована» (0,824). Такий зміст дозволив визначити його як *«Політико-економічне благополуччя країни»*. Другий фактор (22,9%) базувався на шкалах «бажаю–не бажаю процвітання» (0,929), «подобається–не подобається» (0,927), «нецікава–цікава» (0,794) та «агресивна–миролюбна політика» (0,768). Це дозволило тлумачити його як *«Емоційне ставлення до держави, пов'язане з її миролюбністю»*. Як бачимо, загальна сутність цих конструктів є схожою (а у другому випадку – аналогічною) до вітчизняних даних.

Специфіка російської групи проявилась як у кількості факторів (вдвічі більше, ніж у вітчизняних студентів), так і в змісті наступного, третього фактора (21,3%). Його основу складала дескриптори «захищає–не захищає власні інтереси» (-0,946), «має сильну–слабку армію» (0,946) та «впливова–невпливова» (0,860). Отже, маємо суто «силовий» конструкт *«Військово-*

політична сила держави», якого немає (і раніше не було) серед вітчизняних студентів. Четвертий фактор (10,4%) російської групи було визначено як *«Відкритість, демократичність і культурна самобутність»*, оскільки він базувався на шкалах *«закрита–відкрита»* (-0,944), *«недемократична–демократична»* (0,565) та *«зберігає–не зберігає власну культуру»* (0,531). Цікаво, що у 2013 р. аналогічний конструкт був виявлений нами серед молоді Донбасу, а схожий фактор (*«Демократичність і культурна самобутність»*) був у МГПС кримчан (див. підрозділ 5.2). Вірогідно, що таке *«культурно-політичне»* поєднання є типовим для російської політичної культури.

У додатку Н.8. наведені ГПМК світу у системі описаних конструктів. Найбільший інтерес для нас являє ГПМК у системі перших двох конструктів, адже її *«рамки»* схожі з відповідною психосемантичною моделлю вітчизняної молоді. Тут маємо групу країн Заходу (крім США) та класичного Сходу, яку умовно можна визначити як *«благополучні»* у політико-економічному плані та відносно *«миролюбні і симпатичні»*. Окремо від неї розташовані *«агресивні та відносно благополучні»* США, *«відносно агресивна та неблагополучна»* Україна, а також *«миролюбна, але неблагополучна»* Росія. Отже, російська ГПМК світу відрізняється від вітчизняної, передусім, сприйманням саме цих трьох країн. Спільним між ними було те, що власні країни опитаних у ГПМК займали приблизно однакові позиції, а інші країни *«далекого зарубіжжя»* (крім США) сприймалися відносно позитивно.

У системі 3-го та 4-го конструктів виокремлюється три групи країн. Перша – це *«найсильніші»* супердержави – США та Росія (при цьому, остання уявлялась більш відкритою). Другу та третю групу утворили країни, чий *«силовий»* потенціал видавався середнім. При цьому, країни другої групи вважались більш відкритими, демократичними, але менш самобутніми (Німеччина, Франція та Канада), а третьої – навпаки (Велика Британія, Китай та Японія). Окремо була розташована Україна – *«найслабша»*, відносно *«закрита, недемократична та самобутня»*.

Насамкінець торкнемося відповідей на питання прогностичного характеру. Практично всі російські студенти сумнівно оцінили перспективи повернення Україною собі Криму у майбутньому – діапазон усіх відповідей коливався від 0% до 40%. При цьому, перший варіант («ніколи») обрали 50% опитаних. Середньогруповий прогностичний показник російської групи дорівнював 10% (проти 37% в українських студентів, статистично вірогідна відмінність при $p=0,001$). Такий результат, з нашої точки зору, є цілком природним, враховуючи зусилля офіційної пропаганди, а також поширені в історичній пам'яті (свідомості) росіян уявлення про належність даної території.

Суттєві відмінності мали місце й стосовно прогнозування війни між обома країнами. Середній прогностичний показник російської вибірки дорівнював 29% (проти 64% серед українців; статистично вірогідна відмінність при $p=0,001$). Такий результат є закономірним, адже, за даними соціологічних опитувань, більшість росіян розглядає військово-політичний конфлікт на Донбасі як внутрішній, до якого Росія не має жодного відношення [59]. Цікаво, що, з одного боку, кількість «оптимістів» (прогнози від 0% до 40%) значно перевищувала кількість «песимістів» (від 60% до 100%) – 75% проти 15%. Але з іншого боку, кількість тих, хто обирає «нульову» вірогідність такого сценарію, була невеликою – 18%.

Більшість (47%) російських студентів високо оцінила вірогідність втрати Україною Донбасу (від 60% до 100%), у той час як маловірогідними такі події вважали 33%. Загалом середній прогностичний показник російської групи дорівнював 55% (проти 39% серед українців; статистично вірогідна відмінність при $p=0,001$). Причину цього, з нашого погляду, знову ж таки слід шукати в особливостях сприймання росіянами подій на Донбасі. Як свідчать дані соціологів, більшість погоджується з пропагандистською тезою про те, що київська влада на сході України воює з «народом Донбасу» [59].

Отже, в умовах конфлікту у російських студентів помітніше був виражений механізм «позитивної антиципації». Установка «все буде добре [у

нас]», з одного боку, може бути наслідком потужного пропагандистського впливу, а з іншого – дії відомого психоаналітичного механізму заперечення.

6.3. Антиросійськість: сутність та типологія феномена

Як вже зазначалося, наслідком українсько-російського конфлікту стало поширення у вітчизняній масовій політичній свідомості феномена «антиросійськості». Останній проявлявся як на когнітивному (критичні, негативні уявлення), так й на емоційно-мотиваційному рівні (антипатія, небажання у процвітанні тощо). Враховуючи інерційність масової свідомості, можна спрогнозувати лонгітюдний характер даного явища (навіть за умов поліпшення міждержавних стосунків у перспективі). Все це поставило перед нами завдання здійснити психологічний аналіз «антиросійськості» як політико-психологічного феномена.

«Антиросійськість», на наш погляд, можна порівняти з іншим, більш відомим та поширеним у світі політико-психологічним явищем – «антиамериканізмом» (котрий ми згадували у підрозділі 1.3). Нагадаємо, що останній визначається як світоглядна установка, яка передбачає негативне сприймання США як держави та американського суспільства зокрема [424]. Ми припустили, що, як і «антиамериканізм», антиросійськість може проявлятися в різних формах – політичній (неприйняття політики та офіційної ідеології Росії), економічній (вороже ставлення до російських товарів, негативне сприймання перспектив економічного співробітництва) та культурній (критичне оцінка складових та «продуктів» російської культури – мови, кінопродукції тощо). Відповідно, антиросійськість попередньо можна вважати різновидом соціальної установки до негативного (критичного) сприймання Росії як держави (у політико-економічному вимірі) та країни (у культурному плані). Така «багатобічність» є цілком природною, адже вона пов'язана з системним та багатобічним характером самої МГПС. Фактично

антиросійськість є варіантом («синдромом») геополітичної інтолерантності, а тому її сутність не слід зводити до етнічних антиросійських установок (які традиційно вивчаються у соціологічних та етнопсихологічних дослідженнях), хоча вони, безумовно, можуть мати місце у вигляді окремих складових. Також вважаємо, що традиційні соціологічні «індикатори» типу запитань «*Як Ви загалом зараз ставитеся до Росії?*» [415] не дуже підходять для психологічного розуміння антиросійськості, адже виявлене таким чином узагальнене емоційне ставлення нівелює психосемантичні аспекти сприймання (в кожного може бути власне уявлення про Росію, починаючи з політичного лідера і закінчуючи цивілізаційним простором).

Для визначення форм прояву антиросійськості в українському суспільстві у березні-квітні 2015 р. ми здійснили дослідження у чотирьох регіонах країни – «Північний Схід» (м. Чернігів), «Галичина» (м. Львів), «Південь» (м. Одеса) та «Схід без Донбасу» (м. Дніпропетровськ). Такий розподіл, на наш погляд, забезпечив відносну територіальну репрезентативність вибірки. Останню (n=253, у т.ч. 87 чоловіків та 166 жінок) утворили студенти (n=137; середній вік – 21 рік), співробітники та викладачі (n=116; середній вік – 42 роки) Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, Львівського національного університету імені Івана Франка, Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Досліджуваним за 5-бальною шкалою пропонувалося оцінити міру своєї згоди із 27 твердженнями (додаток О.1). Підбір останніх відбувався шляхом аналізу геополітичного дискурсу у вітчизняних ЗМІ (наприклад, «*Росія є ворогом України*»), а також існуючих геополітичних стереотипів («*Конфлікт Росії та України є абсурдним, адже це братські країни*»). У результаті було обрано 9 тверджень на «політичну антиросійськість» (типу «*Усі проросійські політичні сили в Україні – це зрадники*»), 9 – на «економічну» («*Я намагаюсь*

не купувати російські товари») та 9 – на «культурну» («Слід обмежити або навіть заборонити вплив російської культури (кіно, книжок тощо) в Україні»). Зазначимо, що, хоча ряд висловлювань мав «позитивний» характер («Росія має розвинену культурну спадщину»), більшість тверджень несла негативний (антиросійський) зміст, що, з нашого погляду, є цілком логічним. Справа в тому, що метод «врівноваження» позитивних та негативних висловлювань застосовується у психодіагностиці для нейтралізації ефекту соціальної бажаності. Але предметом нашого дослідження був феномен («анти-...»), сутність якого передбачає бажаність одних позицій та небажаність інших. Отже, згода з «негативним» твердженням нам видавалася більш валідною, ніж незгода з «позитивним». Крім того, оскільки антиросійськість було визначено як різновид соціальної установки, ми намагалися поєднувати висловлювання когнітивного («Політика Росії до України завжди була агресивною, імперською»), емоційного («Мені не подобається російська культура») та поведінкового («Я не голосував і не голосуватиму за політиків, які виступають за дружбу з Росією») типів.

Для визначення валідності завдань досліджуваним пропонувалося ще одне «контрольне» твердження – «Я відчуваю антипатію до Росії та всього російського» (таке формулювання було пов'язане з тим, що саме емоційний компонент є основою атитюдів). Відповіді на це завдання у майбутньому дозволяли поділити вибірку на умовно «антиросійську» (4-5 балів) та «проросійську» (1-2 бали) групи. Все дослідження проводилось анонімно. Статистичний аналіз даних було здійснено за допомогою пакету SPSS.10.

Процедура U-критерія Манна-Уїтні засвідчила, що статистично вірогідні відмінності між «проросійською» (n=106, 42%) та «антиросійською» (n=85, 33%) групами стосуються абсолютно всіх 27 тверджень, при цьому всі відмінності сягають високого рівня (при $p=0,001$). Це, з нашого погляду, свідчить про належну критеріальну (емпіричну) валідність відібраних завдань.

Для визначення структури феномена антиросійськості ми використали

процедуру факторного аналізу (за методом Varimax). У первинному аналізі виділилися 4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 60,8%. Перший фактор (21,6%) був утворений складовими: *«Російська політика спирається на гірші традиції колишньої радянської»* (0,729), *«Україні слід позбутись енергетичної (газової) залежності від Росії»* (0,726), *«Росія не є (і ніколи не була) демократичною, вільною країною»* (0,712), *«Я відчуваю антипатію до російських політичних лідерів»* (0,708), *«Насправді Росія має слабку економіку, яка базується лише на природних ресурсах (газ, нафта)»* (0,707), *«Україні слід переорієнтувати свою економіку з Росії на інші країни»* (0,657), *«Політика Росії до України завжди була агресивною, імперською»* (0,578) та *«Російський рубль – відносно надійна валюта»* (-0,575). Виходячи з такого змісту, фактор було інтерпретовано як «політико-економічна антиросійськість».

До другого фактора (14,1%) увійшли твердження: *«Я із задоволенням читаю книжки російських авторів»* (-0,751), *«Мені не подобається російська культура»* (0,675), *«Багато російських товарів є неякісними»* (0,597), *«Я не маю нічого проти російських фільмів»* (-0,581), *«Росія має розвинену культурну спадщину»* (-0,559), а тому фактор було визначено як «культурна антиросійськість».

Основу третього фактора (умовно – «мовна антиросійськість»; 14%) склали завдання: *«Російська мова не повинна бути державною в Україні»* (0,705), *«Слід обмежити використання російської мови в Україні»* (0,692), *«Слід обмежити або навіть заборонити допуск російських товарів на український ринок»* (0,639) та *«Слід обмежити або навіть заборонити вплив російської культури (кіно, книжок тощо) в Україні»* (0,579).

Нарешті, четвертий фактор (11,1%) ґрунтувався на складових: *«Конфлікт Росії та України є абсурдним, адже це братські країни»* (0,654), *«Україні слід підтримувати економічні зв'язки з Росією»* (0,611), *«Російська та українська культури тісно пов'язані, є близькими»* (0,593). Цей фактор, в якому підкреслювався факт різнобічних зв'язків обох країн, дещо «змазував»

загальну картину, адже не вказував на конкретний тип антиросійськості. До того ж, питання викликало окреме існування 2-го («культурного») та 3-го («мовного») факторів. Тому далі здійснили ще один – «вторинний» факторний аналіз показників, що мали лише високі факторні навантаження у виділених факторах (відповідно, було відкинуто 7 тверджень з невисокими навантаженнями).

Вторинний факторний аналіз виділив 3 фактори (сумарна дисперсія – 58,4%), структуру яких описано в додатку О.1. Як бачимо, всі вони змістовно були схожими або ідентичними до попередніх перших трьох («політико-економічний», «культурний» та «мовний» типи). На перший погляд, окреме існування останнього фактора видається дивним, адже мова, зазвичай, вважається складовою культури. На наш погляд, його сенс полягає в тому, що російська мова в Україні не сприймається як надбання виключно російської культури та держави, адже, це також мова багатьох громадян України. Зникнення (а точніше – «розчинення») попереднього четвертого фактора підтвердило правильність проведення вторинного факторного аналізу. Отже, можна виокремити три основні типи антиросійськості:

1) *політико-економічна* – антипатія до Росії як держави, критичне ставлення до її внутрішньої та зовнішньої політики, економіки й, відповідно, співробітництва з нею;

2) *культурна* – антипатія до Росії як країни, її культурної спадщини, заперечення культурної та історичної близькості народів Росії та України;

3) *мовна* – критичне ставлення до російської мови та культурних каналів її трансляції, відмова у наданні їй офіційного статусу.

Перші дві типи мають «зовнішньополітичний» характер, а останній – «внутрішньополітичний» (стосується не РФ, а проросійських громадян та регіонів України, тобто своєрідної «внутрішньої Росії»).

Для визначення регіональних особливостей антиросійськості було здійснено факторні аналізи у кожній з чотирьох груп. Отримані дані (додаток О.2) дозволили виокремити ряд тенденцій. Зокрема, перший

(найзначущіший) фактор у групі «Північний Схід» («Економіко-політична антиросійськість») мав економічне акцентування, у той час як в усіх інших регіональних групах схожий фактор мав політичний акцент. Особливістю групи «Галичина» було домінування комплексних видів антиросійськості, у котрих змішувалися політичні та неполітичні (культурні, мовні) форми. Іншими словами, МГПС галичан містила «загальну антипатію» до Росії у цілому (тобто Росія як держава та країна майже не розрізнялися між собою). Характерною рисою антиросійськості у південно-східних регіонах («Схід без Донбасу», «Південь») була наявність двох «дублюючих» «політико-економічних» факторів. Мабуть, один з них є ситуативним (наслідком міждержавного конфлікту), а інший – був і залишається відносно постійним (відображає антиросійські установки проукраїнської частини населення, які існували ще до початку конфлікту). Насамкінець, в усіх групах фіксувалися «змішані» форми антиросійськості (типу «Культурно-мовна», «Мовно-політико-економічна» та ін.). Це можна пояснити і загальною (системною) специфікою МГПС, і наслідком військово-політичного конфлікту (при якому антипатія до держави поступово починає переноситись на країну).

Висновки до шостого розділу

Події українсько-російського конфлікту певною мірою вплинули на МГПС вітчизняної молоді. Але міра динаміки уявлень про конкретних геополітичних акторів була різною. Головним наслідком конфлікту стало суттєве погіршення уявлень про Росію, які з амбівалентно-позитивних (у регіоні, де проводилось дослідження) набули негативного змісту. Результатом стало виникнення своєрідного «негативного ореолу» та формування класичного ворожого образу – Росія «зразка 2014 р.» стала викликати, передусім, негативні емоційно-мотиваційні установки, а крім природної зміни суто політичних уявлень, почали змінюватись й неполітичні

(зокрема економічні). Отримані дані дають підстави припустити поширення у вітчизняній масовій політичній свідомості феномена «антиросійськості» – різновиду соціальної установки до негативного (критичного) сприймання Росії як держави (у політико-економічному вимірі) та країни (у культурному плані). Специфіка антиросійськості серед громадян України полягає в тому, що, крім двох вищезгаданих форм, вона має ще одну – мовну, котра відображає ставлення до культурного «відбитку» Росії в Україні.

На фоні конфлікту, певною мірою, покращилось сприймання вітчизняною молоддю власної країни. При цьому, на початку конфлікту («кримські події») це було помітніше, ніж у наступний період затяжного військово-політичного протистояння на Сході країни. Поряд із тим, суттєвого оновлення раніше існуючих геополітичних образів та уявлень не відбулося. Зокрема, збереглися критичні оцінки політичної та економічної ситуації в державі. Отже, відома соціально-психологічна закономірність, згідно з якою міжгруповий конфлікт породжує феномен інгрупового фаворитизму, проявилась обмежено (можливо, внаслідок амбівалентності уявлень про власну країну).

В умовах конфлікту помітною стала суперечливість та певна амбівалентність МГПС. Це, зокрема, проявлялось у суперечливих уявленнях про єдність власної країни («єдина», але «розколота» на дві частини), поєднанні песимістичних та оптимістичних прогнозів стосовно подальшого перебігу подій. Все це можна пояснити «дисонансом» взаємодії двох чинників – офіційної пропаганди (з позитивним «зарядом») та власним життєвим досвідом (який, вочевидь, часто дозволяв відчувати та зрозуміти невтішність соціальної ситуації). Це пояснює, чому образ Іншого змінився у більшій мірі, ніж образ рідної країни – згаданого «дисонансу» тут не було в силу відсутності життєвого досвіду.

Небезпечна соціально-політична ситуація призвела до своєрідної поляризації образів держав у МГПС вітчизняної молоді, появи більш-менш дуалістичного геополітичного світосприймання («Добро–Зло»). З одного

боку, це узгоджується з нашою теоретичною тезою про те, що основним принципом функціонування МГПС є симпліфікація; з іншого, це підтверджує зв'язок МГПС з потребами у структуруванні навколишнього простору та безпеки.

Гострий політичний конфлікт вплинув, головним чином, на сприймання тих геополітичних акторів, що були безпосередньо пов'язані («резонували») із зовнішніми подіями. Тому динаміка уявлень вітчизняної молоді про країни «далекого зарубіжжя» та західноукраїнський регіон виявилась менш вираженою, ніж стосовно Росії, України та її східної частини.

Збереження двох основних критеріїв соціальної категоризації геополітичних акторів («Економіко-політична розвиненість» та «Емоційне ставлення до держави, пов'язане з її миролюбністю»), а також їхньої ієрархії, вказує на високу стабільність цих елементів МГПС. Можливо, що для їх зміни потрібен або більший час впливу, або вплив екстремальніших чинників (війна). Менша стабільність культурологічного критерію, вірогідно, пояснюється тим, що він розрахований на «звичайні», «мирні» умови. Слід також зазначити, що вищеописані два конструкти притаманні й МГПС російської молоді (і також у ролі основних).

Крос-культурна специфіка МГПС вітчизняної та російської молоді проявляється, головним чином, стосовно їхніх країн, а також США. Сприймання та оцінка інших країн Заходу та Сходу базується, в основному, на схожих стереотипізованих та дещо ідеалізованих уявленнях.

На фоні подій 2014 року мав місце обмежений прояв механізму «дзеркального відображення», який стосувався лише сприймання агресивності–миролюбності держав. Поряд із тим доволі вираженою була дія механізму аутгрупової дискримінації. Також мали місце прояви механізмів стереотипізації, ідеалізації, міфологізації, атракції, «позитивної» та «негативної» антиципації (перший більше у росіян, другий – в українців), інгрупового фаворитизму (більше серед росіян), персоналізації, заперечення, негативної ідентифікації.

РОЗДІЛ 7.

ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ МАСОВОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ЇЇ ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ

У розділі наведено узагальнену модель МГПС як результат інтеграції даних попередніх теоретичних та емпіричних досліджень. Описано дані експериментального впровадження авторської програми розвитку рефлексивно-толерантного сприймання студентською молоддю геополітичних явищ. Міститься характеристика авторської методики «Геополітметрія» та результати її апробації.

7.1. Психологічні закономірності масової геополітичної свідомості

Дані емпіричних досліджень дозволили нам внести ряд уточнень у раніше запропоновану (підрозділ 2.1) модель МГПС. Нова узагальнена модель описує зв'язки між типами та структурними компонентами МГПС, її чинниками та механізмами, характер впливу конкретних чинників, ілюструє ряд психологічних закономірностей МГПС (див. рис. 7.1). Останні полягають у наступному:

1) МГПС обумовлена прямою та побічною дією широкого кола чинників, котрі мають різну значущість. Найвагомішими є вік та соціальні (культурно-регіональні, соціально-політичні) чинники. Перший з них визначає здатність індивіда до розуміння, інтерпретації та оцінки геополітичних явищ у цілому (тобто формування ГПС). Друга група чинників фактично є безпосередніми детермінантами МГПС, обумовлюючи специфіку її функціонування, прояву у кожному конкретному випадку. Статева та індивідуально-психологічна обумовленість МГПС загалом є незначною.

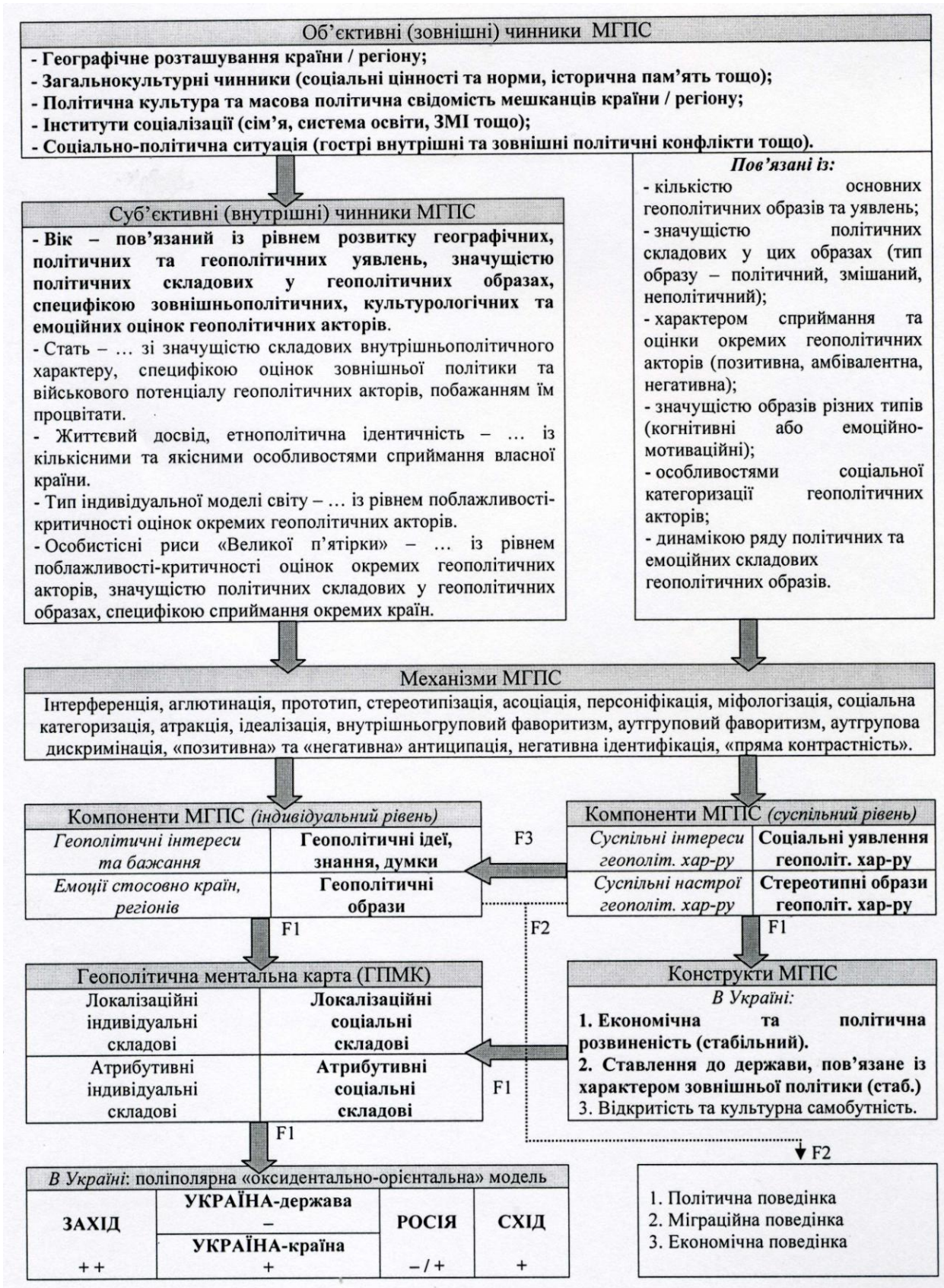

Рис. 7.1. Узагальнена модель феномена МГПС

Примітка: напівжирним шрифтом на рисунку позначено найзначущіші чинники та компоненти; функції МГПС позначено як F1 (когнітивна), F2 (регулятивна) та F3 (комунікативна).

2) Функціонування МГПС забезпечується комплексом наступних контекстуально-ситуативних механізмів:

- семантична інтерференція та аглютинація – трансформують географічні та політичні образи, уявлення та знання у власне геополітичні (забезпечуючи «політизацію» географічних понять і «географізацію» політичних);

- стереотипізація – продукує узагальнені спрощені образи та уявлення геополітичного характеру на основі синтезу інформації з різних соціальних джерел (суспільна думка, соціокультурні норми, ЗМІ тощо);

- прототип(-ізація) – продукує геополітичні образи та уявлення (переважно стосовно своєї країни/регіону) на основі власного життєвого досвіду;

- міфологізація, аутгруповий фаворитизм, ідеалізація – лежать в основі позитивних уявлень про зарубіжні країни (передусім країни Заходу);

- атракція – лежить в основі позитивних установок емоційно-мотиваційного характеру (вираженість інтересу, симпатії та побажання у подальшому процвітанні) стосовно геополітичних акторів;

- аутгрупова дискримінація – визначає сприймання окремих країн та регіонів (найчастіше – Росії та Східної України);

- соціальна категоризація – забезпечує класифікацію геополітичних акторів (суб'єктів) за певними конструктами у полі психосемантичного (ментального) простору;

- асоціація та персоніфікація – формують геополітичні уявлення стосовно окремих країн шляхом «пов'язування» їх із неполітичними явищами (особливості економіки та культури) або з конкретними постатями (колишні чи діючі політичні лідери);

- антиципація «позитивного» та «негативного» типів – забезпечує буденне прогнозування перебігу геополітичних процесів та явищ відповідно в «оптимістичному» та «песимістичному» варіантах;

- негативна ідентифікація – лежить в основі рефлексії геополітичного статусу власної країни (котра уявляється не такою «розвиненою», «благополучною», як референтні країни Заходу, і не такою «ворожою», як антиреферентна Росія).

3) Сприймання геополітичних акторів, як правило, відбувається «на фоні» інших акторів. Іншими словами, конструювання геополітичних образів працює за принципом «фігура–фон» (як при сприйманні у вузькому сенсі цього терміна). Отримані дані дозволяють припустити, що це відбувається завдяки психологічному механізму, котрий умовно можна визначити як **«пряма контрастність»**. Нагадаємо, що у фізиці та психології виокремлюють два типи зорового контрасту – прямий (сприймання темного предмета на світлому фоні) та зворотний (навпаки). Використання метафори «пряма контрастність» у контексті нашого дослідження базується на такій поширеній закономірності – критичні політико-економічні оцінки власної країни (негатив) часто були зворотним відображенням ідеалізованих уявлень про «зарубіжжя» (позитивний фон). Тобто антиподом образів «нестабільної», «невпорядкованої» «слаборозвиненої», «бідної» України були уявлення про «стабільні», «впорядковані», «розвинуті», «багаті» країни Заходу (Північної Америки, Західної Європи) та Сходу (Китай, Японія і до 2014 р. – Росія). При цьому структура геополітичних образів останніх («сильна розвинута країна», «добра влада і політика», «впорядкована країна» тощо) часто була доволі схожою.

З нашого погляду, описаний феномен базується на механізмах негативної ідентифікації, ідеалізації, стереотипізації, міфологізації, соціальної категоризації та аутгрупового фаворитизму. Можливо, він пов'язаний з локалізаційними особливостями ГПМК українців – їхню основу складають саме провідні країни Заходу та Сходу, створюючи «фон» із доволі завищеними «точками відліку». А якщо згадати, що найзначущіші критерії (психосемантичні фактори) соціальної категоризації геополітичних акторів часто носять саме політико-економічний характер («Політико-економічний

розвиток», «Соціально-економічне благополуччя та демократичність»), існування ефекту «прямої контрастності» стає цілком зрозумілим та закономірним. На наш погляд, все це узгоджується з теорією виправдання соціальної системи Дж. Джоста, згідно з якою аутгруповий фаворитизм розглядається як варіант розв'язання когнітивного дисонансу, що виникає внаслідок вираженої соціально-економічної нерівності між групами [472]. Таким чином, феномен «прямої контрастності» навряд чи слід вважати специфічною рисою саме української МГПС. Він є швидше атрибутом масової свідомості тих суспільств, члени яких протягом тривалого часу зазнавали соціально-політичної та/або соціально-економічної фрустрації. Це, у свою чергу, призвело до формування напівміфологізованих компенсаторних уявлень про «тридев'яті царства Справедливості, Добробуту та Порядку» (якими одні вважають Європу/Америку, інші – «братню» Росію). Поряд із тим існування «прямої контрастності» може бути пов'язане з більш глибокими рівнями масової свідомості, зокрема з архетипами «райських земель».

Вірогідно, що в основі «прямої контрастності» лежить відмінність у чинниках сприймання й оцінки своєї та інших країн. У першому випадку відносно вагому роль відіграє власний життєвий досвід. Натомість, у другому випадку на перший план виходять соціальні «продукти» у вигляді ідеалізованих стереотипів, міфів, архетипів тощо (те, що ряд дослідників відносить до категорії «соціального несвідомого»), котрі компенсують брак інформації внаслідок нестачі або відсутності досвіду. Тут можна згадати думку окремих науковців, що *«якщо десь «не працює» свідомість, то там, вірогідно, «вмикається» підсвідоме...»* [338, С.7]. Народна мудрість закономірно з цього приводу констатувала: *«добре там, не нас нема...»*.

Варто також підкреслити обмеженість діапазону прояву «прямої контрастності» – вона спрацьовує лише стосовно політичних або політико-економічних образів держав; на культурологічному рівні (Україна як Батьківщина) даний феномен уже не проявляється. Таким чином, вказане

явище пов'язане з раніше згаданим «двоїстим» характером геополітичного образу України – «погана держава з поганою владою», але «добра країна».

4) У структурі МГПС когнітивні компоненти (геополітичні образи, уявлення та знання) загалом переважають над емоційно-мотиваційними (геополітичні емоції, інтереси, бажання). Це підтверджує раніше висунуті тези про те, що: основним «продуктом» та «індикатором» МГПС є специфічні когнітивні (ментальні) моделі – геополітичні ментальні карти (ГПМК); про відсутність підстав для виділення феномена «геополітичної поведінки» особистості або соціальних груп.

5) Локалізаційні компоненти масових ГПМК світу носять переважно «державно-орієнтований» характер, тобто основними складовими (суб'єктами, акторами) глобального геополітичного простору вважаються саме національні держави. Не виявлено ознак масового поширення постмодерністських тенденцій, які передбачають «розмивання чіткості простору», «зникнення кордонів» тощо. Уявлення про соціально-політичні особливості держав є більш вагомим чинником наявності (актуалізації) конкретних країн у ГПМК світу, ніж суто географічний чинник (просторова близькість).

6) Структура ГПМК світу в громадян України дозволяє визначити її як поліполярну та «оксидентально-орієнтальну» (побудовану за принципом «західне–східне»), адже основними геополітичними акторами вважаються провідні країни Заходу (у широкому сенсі цього терміна), класичного Сходу, а також Росія та сама Україна. Фактично масова ГПМК світу відображає «межовий» геополітичний статус України – «між Заходом та Сходом». Внутрішньополітичною проекцією даної моделі світу є відносно поширене уявлення про відповідний політичний поділ (розкол) власної країни.

7) Атрибутивні компоненти ГПМК, з одного боку, варіюються залежно від конкретного геополітичного актора; з іншого, вони часто носять схожий характер (особливо при оцінках Інших), що є наслідком їхньої стереотипізованості, соціальної етіології. Найчастіше мають місце

компоненти когнітивного типу – геополітичні образи та уявлення. Вони можуть носити політичний, політизований («мішаний» – політико-економічний, політико-культурологічний тощо) або неполітичний (суто економічний або культурологічний) характер. При цьому найзначущіші геополітичні образи найчастіше відносяться до першого або другого типу. Менш поширеними є емоційно-мотиваційні компоненти, які майже завжди мають позитивний («атрактивний») зміст: «тріада» з інтересу, симпатії та побажання у процвітанні.

8) Ступінь цілісності масових геополітичних образів та уявлень пов'язаний із «соціальною дистанцією» між індивідом та конкретним геополітичним актором. Так, найбільш цілісними є ідеалізовані геополітичні образи країн «далекого зарубіжжя». В образах більш близької у географічному та культурному планах Росії вже була помітна певна суперечливість та амбівалентність, котрі почали зникати після початку в 2014 році українсько-російського конфлікту та з набуттям Росією статусу ворожої (Чужої) держави. Загалом, саме образ Росії був і, певною мірою, залишився своєрідним «диференціатором» регіональної МГПС громадян України. Найменш цілісними були і є уявлення про власну країну, які відрізняються наявністю одночасно існуючих виражених позитивних та негативних образів. Негативний образ за своїм змістом може бути охарактеризований як «Україна-держава» (політичні та політико-економічні оцінки), у той час як позитивний образ відображає «Україну-країну», «Батьківщину» в її «людино-орієнтованому» (культурологічному) значенні. Зазначимо, що така «розщепленість» образів власної країни не є суто вітчизняною особливістю, адже аналогічну тенденцію помічали науковці й в ряді інших країн. Отже, ступінь цілісності–суперечливості геополітичних образів залежить від того, в якій мірі власний життєвий досвід доповнює та «ускладнює» існуючі соціальні уявлення (стереотипи).

9) Конструкти МГПС, за якими здійснюється сприймання та оцінка геополітичних акторів, не повністю відповідають класичній схемі Ч. Осгуда

«Оцінка–Сила–Активність». Вони швидше виступають комбінацією цих факторів, що є природним, враховуючи складну сутність об'єктів оцінювання – геополітичних акторів. Як правило, мають місце три фактори, котрі утворюють основу психосемантичного геополітичного простору. Перший (найпотужніший) фактор виступає поєднанням економічних та соціально-політичних оцінок (рівень економічного розвитку, заможності, політичного або військово-політичного потенціалу країни, ефективність влади, особливості політичного режиму та ситуації). Фактично це є комбінацією чинників «Оцінка» та «Сила». Другий фактор відображає емоційне ставлення до геополітичного актора, котре пов'язане з агресивністю-миролюбністю його політики, поєднуючи таким чином «Оцінку» та «Активність». Третій конструкт носить культурологічний характер і є специфічним різновидом фактора «Оцінка». В умовах соціально-політичних змін найбільшу стабільність демонструють перші два конструкти.

10) Симпліфікація МГПС та масових ГПМК світу в основному працює за принципом поділу світового простору на зони «Доброго світу» (який найчастіше символізують країни Заходу), «Злого світу» (найчастіше – Росія) та «Амбівалентного світу» (Україна). Отже, до певної міри, саме західна геополітична цивілізація уявляється українцям світовим «протагоністом», а Росія – «антагоністом» (особливо з 2014 р.).

Узагальнення отриманих результатів дозволяє запропонувати нове визначення феномена МГПС – симпліфіковане (спрощене) відображення геополітичної дійсності шляхом аглютинації та інтерференції в індивідуальній та суспільній свідомості соціально-політичних та географічних категорій (значень), результатом чого стає виникнення специфічних ментальних репрезентацій політичного простору – геополітичних ментальних карт.

З нашого погляду, зміст запропонованої моделі МГПС дозволяє виокремити два напрямки її прикладного застосування. Перший – «освітньо-формульвальний», пов'язаний із розробкою та впровадженням програми, що

спрямована на протидію маніпулятивним впливам політичної пропаганди. Другий – «діагностичний», що передбачає розробку нової методики вивчення МГПС (ГПМК).

7.2. Програма формування рефлексивно-толерантного сприймання молоддю геополітичних явищ

Серед отриманих нами результатів є декілька, які, з нашого погляду, заслуговують на особливу увагу. По-перше, йдеться про ряд характеристик МГПС (висока залежність від «зовнішніх» джерел інформації, неможливість перевірки переважної більшості даних через власний життєвий досвід, висока стереотипізованість тощо), які створюють підґрунтя для прямих та побічних маніпулятивних впливів через канали ЗМІ, політичної пропаганди. З одного боку, ми усвідомлюємо, що у сучасному «медійному» світі повністю захистити свідомість людини від цього практично неможливо. У той же час вважаємо цілком реальною розробку та практичну реалізацію певних заходів, спрямованих на зменшення сили та вірогідності таких впливів. Передусім, йдеться про формування та розвиток рефлексивних умінь та навичок, наявність яких дозволяє усвідомлювати штучну природу ряду геополітичних стереотипів, настроїв тощо. Адже, згідно з Д. Позняком, рефлексія – це здатність індивіда бути об'єктом пізнання для самого себе *та усвідомлювати й пізнавати власну об'єктність для інших учасників взаємодії* (курсив наш) [304]. Тому не випадково Л. Найдьонова вказує на існування тенденції ототожнення понять «рефлексія» («рефлексивне мислення») та «критичне мислення» [255].

Як зазначалося раніше, у структурі МГПС ми не виділяли окремі рефлексивні компоненти або складові. Ми керувалися позицією В. Зінченка, який, виокремлюючи два прошарки свідомості – буттєвий та рефлексивний, водночас підкреслював умовність їх розмежування, вказуючи не просто на

тісний зв'язок між ними, а на «взаємопереплетеність» [148]. Справді, сама сутність феномена свідомості передбачає невід'ємну можливість рефлексії як самого процесу пізнання, так і його «продукту». Отже, далі ми матимемо на увазі саме рефлексивний рівень (шар) кожного з чотирьох компонентів МГПС.

З іншого боку, отримані результати дозволяють поставити питання про існування комплексного психологічного феномена під умовною назвою «геополітична толерантність». Нагадаємо, що серед видів толерантності, котрі виокремлюються фахівцями, є політична (у т.ч. зовнішньополітична) та географічна (регіональна). На наш погляд, вони (а також інші) типи можуть не просто поєднуватися, а «сплавлятися» в один, оскільки нерідко зустрічається ситуація, коли прибічники тих чи інших політико-ідеологічних течій та цінностей сконцентровані у конкретних країнах або регіонах країни. Ситуація ще більше ускладнюється, коли таке «політико-географічне» розмежування поєднується з етнічним (культурним). Світова історія та сучасність надають немало прикладів такої ситуації: Північна Ірландія та Шотландія, канадський Квебек, іспанські Каталонія та Країна Басків, французька Корсика тощо. Аналогічна ситуація склалася й у східних областях України (Донбас). Фактично в усіх цих випадках політичні установки мешканців тих чи інших територій обумовлюються не просто їхньою територіальною, політичною або етнічною ідентичністю. Йдеться саме про геополітичну ідентичність – форму національної та державної ідентичності, що включає уявлення про місце та роль своєї території або країни у геополітичному просторі, певні способи сприймання світу [118].

Все це, з нашого погляду, дає підстави для виокремлення феномена **«геополітичної толерантності»** (ГПТ), який відображає міру толерантного–інтолерантного ставлення до тих чи інших геополітичних акторів (країн, їхніх союзів, регіонів країни з вираженою політичною специфікою) та їхніх соціально-політичних характеристик (політики державної або місцевої влади, політико-ідеологічних поглядів населення тощо). Оскільки у будь-якому

випадку тут передбачається політичний (у широкому смислі цього слова) контекст, ГПТ можна вважати специфічним різновидом політичної толерантності. Ми вважаємо, що ГПТ має наступні ознаки:

- усвідомлення того, що існування різних країн (держав) та регіонів пов'язане не лише із багатоманітністю неполітичних (етнічних та інших), але й політичних культур, що є цілком природним;

- готовність приймати факт багатоманітності державного, регіонального та світового геополітичного простору;

- відмова від політико-ідеологічного догматизму, абсолютизації політичних ідей та цінностей власної (або якоїсь іншої) країни (чи регіону);

- усвідомлення культурологічної цінності кожної існуючої країни, тобто перенесення акценту з політологічного поняття «держава» на антропологічне поняття «країна».

Як бачимо, більшість указаних ознак має один «смысловий знаменник» – загальнофілософський принцип плюралізму (багатоманітність підходів, думок та позицій). Відповідно, ГПТ передбачає формування поліполярної ГПМК (див. підрозділ 2.1), адже всі інші її варіанти, так чи інакше, передбачають порушення згаданих раніше принципів.

Відомим прикладом часткової політичної реалізації принципів ГПТ можна вважати ідею «одна країна, дві системи», запропоновану в 1980-х рр. лідером КНР Ден Сяопіном. Нагадаємо, що вона передбачала існування однієї Китайської держави, при тому що окремі її території (колишні західні колонії Гонконг та Макао, а також Тайвань) могли зберігати свої політичні, економічні та юридичні системи. Але, на жаль, минуле та сучасне політичне життя дають набагато більше прикладів протилежного полюсу ГПТ – геополітичної інтолерантності. Так, в арабському світі доволі поширеними є установки неприйняття самого факту існування держави Ізраїль (підкреслимо, що тут мова йде не просто про критичне ставлення до політики цієї країни або до єврейського етносу). Іншим прикладом геополітичної інтолерантності можна вважати існуючі серед представників політичних еліт

Заходу уявлення про «універсальність» та «безальтернативність» ліберальних політичних цінностей та норм («демократія», «ринок» тощо) і, відповідно, про необхідність «поширення» їх у всіх інших країнах та регіонах світу.

Ми вважаємо, що ГПТ характеризується наступними особливостями. По-перше, формування та прояв цього феномена передбачає наявність певних геополітичних уявлень та знань. Це дозволяє визначити «відправну точку» початку розвитку ГПТ, яка співпадає з формуванням відносно цілісних уявлень про світ (тобто юнацький вік).

По-друге, оскільки ГПТ (як і толерантність у цілому) пов'язана з певними емоційними (симпатія–антипатія, прийняття–неприйняття) та мотиваційними (бажання–небажання приймати, терпіти, якимось реагувати) проявами, можна припустити, що ГПТ виступає феноменом, який не лише тісно пов'язаний з емоційно-мотиваційним блоком структури МГПС, але й може, певною мірою, виступати його «індикатором».

По-третє, ГПТ виступає феноменом, що пов'язаний з іншими видами толерантності – етнічною, конфесійною, культурною тощо. Поряд із тим сутність ГПТ не можна зводити до сутності кожного зі згаданих типів толерантності, адже тут може мати місце своєрідний «сплав» різних соціально-політичних установок з більш-менш чіткою просторовою «прив'язкою».

По-четверте, ГПТ (як і толерантність загалом) має певні «межі» свого діапазону – вона не передбачає терпимого або індиферентного ставлення до «екстремальних» соціально-політичних явищ насильницького плану (війни, тероризм, геноцид тощо).

По-п'яте, враховуючи значну кількість геополітичних акторів у сучасному світі, а також селективність (вибірковість) взаємовідносин людини з останнім, можна дійти висновку про те, що кількісний рівень ГПТ особистості залежить, у тому числі, й від «стимулу». Зокрема можна припустити, що рівень ГПТ пов'язаний із політичною, економічною та/або

культурною дистанцією між своєю та іншими країнами (регіонами), а також, що ГПТ до власної та інших країн (регіонів), як правило, буде відрізнятися.

Оскільки ГПТ є політико-психологічним (а отже, і соціально-психологічним) явищем, при виокремленні типів останнього ми орієнтувалися на основні рівні існування соціально-психологічних феноменів – інгруповий («Ми»), аутгруповий («Вони») та міжгруповий («Ми–Вони»). Це дало нам підстави вести мову про три варіанти ГПТ. Перший (умовно «інтратолерантність») стосується ставлення до соціально-політичних явищ у власній країні або її окремих регіонах. Другий тип («екстратолерантність»), відповідно, стосується прийняття-неприйняття соціально-політичних особливостей інших країн або союзів. Нарешті, третій варіант ГПТ («інтертолерантність») стосується геополітичних проблем (процесів), що зачіпають як власну, так і іншу (інші) країни – політичні або економічні суперечки, питання вступу до тих чи інших політичних союзів тощо (тобто на стику «нашого» та «не нашого» світів).

На наш погляд, формування ГПТ є не лише перспективним, але й необхідним напрямком розвитку соціально-психологічних технологій в Україні. Це обумовило роботу зі створення та апробації програми формування серед молоді рефлексивно-толерантного сприймання геополітичних явищ. Розроблена програма мала форму начального спецкурсу «**Психологія геополітичної свідомості**» для студентів магістратури з напрямку «Психологія». Обираючи «цільову групу», ми керувалися тим, що учасники програми, по-перше, повинні мати більш-менш сформовані уявлення та знання про світ, у т.ч. й геополітичного характеру (що має місце не раніше юнацького віку); з іншого боку, їхні світоглядні установки ще мають зберігати певний «запас гнучкості», не бути ригідними (як у старших вікових групах). По-друге, вони повинні мати базову вищу освіту (рівень бакалаврату), тобто попередньо вивчити ряд дисциплін («Соціальна психологія», «Політична психологія», «Політологія» тощо), знання з яких є бажаними для розуміння змісту запропонованої програми.

Метою програми було надання знань про сутність, розвиток та функціонування МГПС, формування на цій основі рефлексивних навичок при сприйманні геополітичних явищ, а також ГПТ. Відповідно до мети завдання програми полягали у наступному: надати студентам знання щодо сутності та структури феномена МГПС, чинників, механізмів та особливостей її розвитку і функціонування; сформувати здатність критично оцінювати як власні, так і суспільні геополітичні образи (уявлення), ідеї (знання), настрої та бажання; сформувати розуміння етіології складових МГПС, а також засобів їхнього пропагандистського (маніпулятивного) формування та зміни; сформувати когнітивні та емоційні складові ГПТ.

Розроблена програма базувалася на чотирьох основних принципах, кожен з яких виконував свою функцію. *Принцип науковості* – забезпечував відносну об'єктивність змісту програми, не дозволяючи їй «опуститися» на декларативно-пропагандистський рівень. *Принцип рефлексивності (інтроспективності)* – полягав у пріоритетності осмислення власних геополітичних уявлень, їхньої об'єктивності (коректності) та етіології; іншими словами, цей принцип передбачав формування вміння «виходу» за межі власної геополітичної картини світу з метою її подальшого критичного аналізу та оцінювання «з боку». *Принцип плюралізму* – передбачав готовність приймати багатобічність образів та оцінок геополітичних акторів і процесів, усвідомлення природності існування різних геополітичних поглядів (картин світу). *Принцип «культурологічної пріоритетності»* – полягав в усвідомленні та прийнятті того, що кожну державу (регіон) слід розглядати, передусім, не як політичний, а соціально-культурний простір, неповторність якого, власне, і становить його цінність; іншими словами, цей принцип передбачає певну «девальвацію» політико-ідеологічних характеристик країн (регіонів) і надання пріоритету їхнім культурним особливостям. Даний принцип «оберігав» саму програму та її реалізацію від політизованості та ідеологічної заангажованості.

Структура програми містить теоретичну та практичну частини (див. додаток П.1). До першої входять лекції (10 годин), на яких розглядаються сутність, особливості, чинники та механізми МГПС. Другу частину складають практичні заняття (8 годин) з елементами психологічного тренінгу

Апробація програми здійснювалась у два етапи. Перший (2013-2014 рр.) мав пілотажний характер, адже його метою була первинна апробація та вдосконалення лекційного матеріалу й тренінгових вправ. Експериментальну групу тут склали 24 студенти-магістранти Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка з фаху «Психологія». Безпосередній перевірці ефективності програми було присвячено другий етап (2015 р.), який охоплював 23 студенти магістратури стаціонарного та заочного відділень спеціальності «Психологія» того ж університету. Тут нам довелося вирішувати проблему діагностики геополітичної рефлексивності та толерантності, адже стандартизовані методи вивчення цих феноменів у психодіагностиці відсутні. Зокрема, існуючі методики на вивчення комунікативної, соціальної, етнічної (опитувальники Г. Солдатової, В. Бойка та ін.), політичної (опитувальник І. Жадан) толерантності у контексті нашого дослідження навряд чи можна вважати валідними. Для визначення ГПТ ми вирішили поєднати методи анкетування та шкалювання. Розроблена нами методика містила завдання двох типів. Перші передбачали визначення рівня згоди-незгоди опитуваних із 11 твердженнями-«індикаторами», змістовна валідність яких впливала із запропонованого нами розуміння феномена ГПТ (вони стосувалися толерантних установок при сприйманні, оцінці та інтерпретації геополітичної реальності в цілому). Інші завдання передбачали визначення рівня побажань у процвітанні тим геополітичним суб'єктам, які найбільше викликають ідеологічну поляризацію (адже ми припустили, що це пов'язане із готовністю приймати факт геополітичної багатобічності світу). Такими стимулами ми обрали західні та східні області України, Росію, США та Китай. Отже, друге завдання стосувалося не «загальних», а «конкретно-орієнтованих» толерантних установок. Усі завдання оцінювалися за 10-

бальною шкалою, а тому максимальний сумарний показник «загальної» ГПТ дорівнював 110, а «конкретно-орієнтованих» установок – 50 балам (див. додаток П.2).

Для діагностики динаміки рефлексивних навичок ми також використали поєднання анкетування та шкалювання – досліджуваним пропонувалися 10 тверджень, які стосувались усвідомлення природи масових геополітичних уявлень, їхньої стереотипності, неповноти та викривленості. Всі завдання тут також оцінювалися за 10-бальною шкалою (за мірою згоди з ними), тому максимальний сумарний показник рефлексивності дорівнював 100 балам (див. додаток П.2).

По закінченні тренінгу студентів також просили у вільній формі написати позитивні або негативні враження про заняття.

Апробація програми у вигляді формуючого психолого-педагогічного експерименту з попереднім та постекспериментальним «зрізами» (R1 x R2) реалізовувалась у двох варіантах – «повному» (на стаціонарному відділенні) та «скороченому» (на магістрантах-заочниках, які проходили лише 8-годинний тренінг). При аналізі даних ми не враховували результати студентів, які пропустили частину тренінгових занять, а тому кінцева кількість експериментальної групи склала 20 осіб. Динаміку показників ГПТ та рефлексивності у ході апробації наведено у таблиці 7.1.

Таблиця 7.1.

Результати апробації програми «Психологія геополітичної свідомості»

	Сер. показник до (R1)	Сер. показник після (R2)	Відмінність за t-критерієм
<i>«Повний» варіант апробації</i>			
Загальна ГПТ	81,9	88,9	---
Конкретно-орієнтована ГПТ	37,9	39,2	---
Рефлексивність	76,8	87,8	при $p \leq 0,01$
<i>«Скорочений» варіант апробації</i>			
Загальна ГПТ	94,1	94,1	---
Конкретно-орієнтована ГПТ	39,3	42,1	---
Рефлексивність	82,9	86,4	---

Отже, реалізація «повного» варіанту програми дозволила сформувати рефлексивність МГПС студентів. Зокрема, зросли показники згоди із

твердженнями-«індикаторами»: *«Мої уявлення про власну країну, її окремі регіони, можуть бути неповними та хибними», «Мої уявлення про інші країни та регіони світу можуть бути помилковими», «Людина не здатна сама повністю пізнати навколишній світ, тому вимушена часто спиратись на стереотипи», «Звичайні люди іноді не мають адекватних та вірних уявлень про те, що насправді відбувається у світі», «Люди часто не розуміють, що знання про світ, які вони вважають «своїми», насправді штучно сформовані соціумом»* (всі при $p=0,05$), а також: *«Уявлення моїх співвітчизників про деякі зарубіжні країни часто є ідеалізованими, міфічними»* (при $p=0,01$).

У той же час експеримент майже не змінив рівень ГПТ учасників, хоча на рівні тенденції певна позитивна динаміка мала місце. Зокрема, на статистично вірогідному рівні змінився лише один індикатор ГПТ – збільшилась міра згоди із твердженням *«Цілком природно, що різні країни світу проводять різну політику»* (при $p=0,05$). Можливо, що така відмінність у динаміці рефлексивних та толерантних показників пояснюється двома причинами. По-перше, рефлексивні компоненти значною мірою пов'язані з когнітивною сферою особистості, а толерантність – з її емоційними установками, котрі, як відомо, набагато важче змінювати. По-друге, формуванню толерантності міг заважати напружений соціально-політичний «фон» дослідження (українсько-російський конфлікт).

Дані апробації «скороченого» варіанту програми засвідчили відсутність статистично вірогідної динаміки загальних показників ГПТ та рефлексивності (хоча і тут певна позитивна тенденція мала місце). Було зафіксовано статистично вірогідну зміну лише двох конкретних індикаторів. Як і в попередньому випадку, тут також зросла міра згоди з «рефлексивним» твердженням: *«Мої уявлення про власну країну, її окремі регіони, можуть бути неповними та хибними»* (при $p=0,05$). Але цікаво, що динаміка іншого («толерантного») показника виявилася негативною – знизилась (при $p=0,05$) міра згоди з твердженням: *«Якщо в різних країнах (суспільствах) люди*

мають різні погляди на світ, це не означає, що один образ світу є вірним, а інші – ні». Отже, як засвідчили результати, тренінг ефективно діє лише у комплексі з теоретичною (лекційною) частиною.

Загалом, проведення занять не супроводжувалося значними труднощами (можливо, у тому числі й тому, що була обрана відносно «зріла» та освічена аудиторія). Особливість лекційних занять полягала в тому, що запропонований матеріал супроводжувався та підкріплювався значною кількістю політичних прикладів з історії та сучасності. Це, природно, викликало в студентів запитання та коментарі політичного змісту, які нам доводилося «переводити» з ідеологічної площини в соціально-психологічну (згідно із принципом науковості). Вправи тренінгової частини більшість студентів виконувала з інтересом, активно включаючись в обговорення тих чи інших питань, попередніх відповідей, своїх вражень (згідно із принципом рефлексивності). З окремих питань виникали групові дискусії, котрі ми намагалися стимулювати, керуючись принципом плюралізму. У ході виконання ряду вправ студентами підіймалася тема українсько-російського конфлікту, що призводило до актуалізації антиросійських установок з боку ряду учасників. У таких випадках, відповідно до принципу «культурологічної пріоритетності», ми намагалися здійснити певне «ментальне розщеплення» образу Росії, відокремлюючи політизований образ держави від «людського» образу країни.

Аналіз суб'єктивних вражень учасників програми показав, що більшість залишилася задоволеною заняттями, винесла з них певні висновки (*«з'явився інтерес до розширення свого світогляду», «я ще більше усвідомила, наскільки руйнівню все це [пропаганда] впливає на наші відносини з іншими, вчинки, свободу вибору, світогляд...», «стала більш толерантною ... до країн, які мені не до вподоби...»* тощо). Зустрічалися й поодинокі критичні враження, що були пов'язані з актуалізацією негативних емоцій у сфері політики (*«Останні два заняття викликали негативні емоції, оскільки торкалися теперішньої ситуації в країні...», «я не люблю обговорювати політику і щось*

з нею пов'язане») та з оцінкою суб'єктивної новизни знань («тренінг видався інформативним... але особливо не відкрив нічого кардинально нового...»).

Отже, розроблена нами освітньо-розвивальна програма «Психологія геополітичної свідомості» може бути використана у педагогічній та соціально-психологічній практиці для розвитку рефлексивних здібностей студентів гуманітарних спеціальностей. Поряд із тим наявність позитивної динаміки ГПТ на рівні тенденції дозволяє розглядати програму як перспективний напрям формування толерантних настановлень.

7.3. Методика «Геополітметрія» та результати її апробації

Результати емпіричних досліджень підштовхнули нас до розробки нової авторської методики вивчення ГПМК світу. Ми прагнули створити діагностичний інструментарій, який дозволяв би отримувати результат одразу у вигляді більш-менш стандартизованої картоїдної психосемантичної моделі, а не в «сирому вигляді» (як це, наприклад, робить психомалюнок або анкета).

Теоретико-методологічною основою методики під умовною назвою «Геополітметрія» стали положення концепції ментальних (когнітивних) карт [449], психосемантичного підходу до вивчення свідомості [293; 400] та авторської концепції МГПС. Безпосередньо в основу методики було покладено три ідеї. По-перше, «матеріальна форма» стимульного матеріалу повинна відповідати характеристикам ментального простору досліджуваних. Отже, досліджуваним слід пропонувати працювати з певною графічною просторовою моделлю. По-друге, на цій моделі повинні відобразитися два компоненти будь-якої ментальної карти – локалізаційний та атрибутивний. Актуалізація першого не викликає труднощів – тут достатнім є прохання згадати ті чи інші геополітичні суб'єкти (держави, союзи тощо). Але далі постає запитання – як досліджуваному їх оцінювати (тобто актуалізовувати

атрибутивний компонент ГПМК)? Третя ідея полягала у тому, щоб із самого початку структурувати стимульну графічну просторову модель двома шкалами-«конструктами», які, за даними наших попередніх досліджень, є основними факторами (критеріями) соціальної категоризації геополітичних акторів: «Політико-економічне благополуччя» (заможна, стабільна, впливова, ефективна – бідна, нестабільна, невпливова, неефективна) та «Характер зовнішньої політики, і пов'язане з ним емоційне ставлення» (миролюбна, подобається – агресивна, не подобається). Як ми зазначали, ці (або доволі схожі) конструкти лежали в основі МГПС представників майже всіх демографічних та регіональних груп. Ці фактори задаватимуть своєрідну «сітку координат», яка дозволить отримувати кількісні показники, порівнювати їх між собою.

Запропонована нами процедура передбачає три завдання. Перше, спрямоване на актуалізацію локалізаційного компонента ГПМК, має форму запитання: *«Назви яких держав (країн) світу, або їхніх союзів, Вам передусім спадають на думку при згадуванні про світову політику?»*. Тут може бути три варіанти процедури відповідей. Перша (лімітована) передбачає обмеження кількості відповідей, адже ментальна карта містить, передусім, суб'єктивно найзначущіші елементи, яких не може бути забагато. Вважаємо, що ліміт відповідей може дорівнювати 10 – це, фактично, створює варіант для «експрес-діагностики» ГПМК. Друга («розширена») процедура передбачає обмеження не кількості відповідей, а лише часу на них (у межах декількох хвилин). На наш погляд, давати багато часу є недоречним, адже у цьому випадку досліджуваний може надати значну кількість другорядних, незначущих відповідей, які відобразатимуть лише ступінь його географічної та/або геополітичної ерудиції (що не становить інтересу для політичної психології). Насамкінець, за необхідності отримати оцінки тих геополітичних акторів, котрі цікавлять дослідника, перше завдання може «зніматись» і досліджуванним пропонується «готовий» перелік.

Друге завдання передбачатиме визначення досліджуваним місця кожної згаданої держави (союзу) на графічному просторі, який утворено двома вісями координат, котрі відповідають раніше згаданим конструктам. Увесь простір графічної моделі поділяється на дрібніші «клітинки», внаслідок чого ми отримуємо поле, що нагадує шахову дошку. На наш погляд, «розмір/обсяг» стимульного простору може дорівнювати 10 «клітинкам» за шириною та висотою, адже десяткова система рахунку, по-перше, притаманна нашій культурі, а по-друге, її можна з легкістю трансформувати (перекласти) в іншу систему. Отже, загальна площа моделі становитиме $10 \times 10 = 100$ «клітинок» (рис. 7.2).

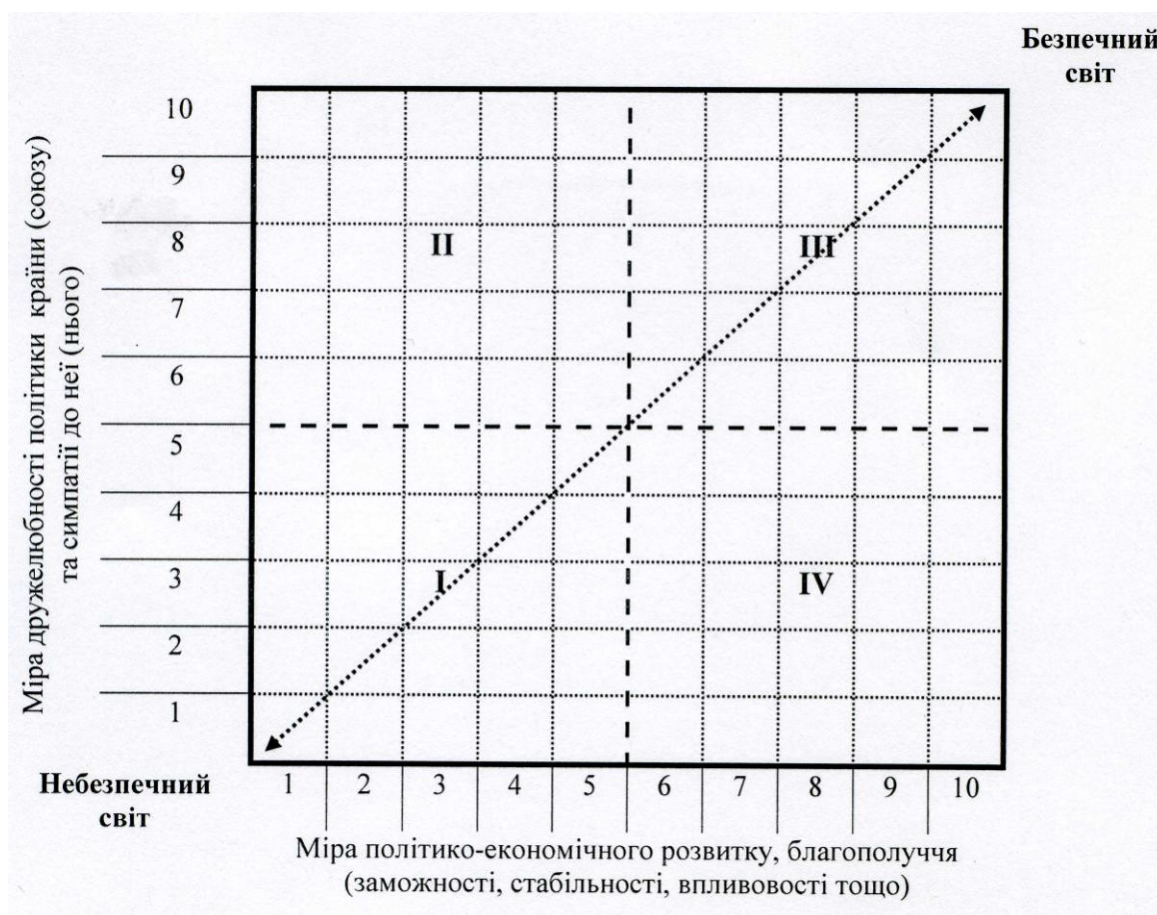

Рис. 7.2. Стимульне поле «Геополітметрії»

Примітка: номери квадрантів, межі між ними та діагональ з позначеннями «безпечного» та «небезпечного світів» на бланках для досліджуваних не позначаються.

Знизу та зліва всі «клітинки» пронумеровані від 1 до 10. Фактично все стимульне поле поділяється на чотири «квадранти». Перший символізує

негативний «небезпечний світ» (нерозвиненість, ворожість, які викликають антипатію). Його антиподом є третій квадрант – позитивний, «безпечний світ» (політико-економічна розвиненість, миролюбність, симпатія). Ці два квадранти фактично є базовими, адже відображають соціально-політичні страхи та ідеали досліджуваних, референтну та «антиреферентну» групи геополітичних суб'єктів, своєрідні «поганій» та «добрий» світи (у цьому контексті доречно згадати точку зору С. Лур'є про те, що основу картин світу складають уявлення про локалізацію у світі Добра та Зла). Другий та четвертий квадранти символізують амбівалентні соціально-політичні світи (позитивні за одним критерієм та негативні – за іншим).

Досліджуваних просять: *«Кожну згадану країну (союз) помістіть у той чи інший квадрат наведеного графічного поля (намалюйте крапку та підпишіть її). Розташування «крапок» повинно відповідати тому, як Ви оцінюєте: а) міру політико-економічної розвиненості, благополуччя країни (союзу); б) міру дружлюбності її політики та своєї симпатії до неї. Всюди 1 – це найнижча, а 10 – найвища оцінка»*. Додатково можна зазначити, що при співпадінні оцінок двох або більше геополітичних акторів в одній «клітинці» можуть опинитися декілька відповідей.

Третє завдання також спрямоване на актуалізацію атрибутивного компонента ГПМК. Оскільки будь-яка ментальна карта (як і карта загалом) містить не лише окремі об'єкти, а й поєднує їх у певну систему, ми пропонуємо досліджуваним якимось пов'язати згаданих геополітичних акторів між собою: *«Поєднайте неперервними лініями ті країни (союзи), між якими, на Вашу думку, є дружні відносини. Пунктирними лініями поєднайте ті країни (союзи), між якими, на Вашу думку, є ворожі відносини»*. Виконання цього завдання дозволяє отримати карту-схему, яка дещо нагадує соціограму при соціометричному дослідженні.

Інтерпретація результатів базується, передусім, на даних частотного аналізу відповідей на перші два завдання. Тут слід звернути увагу на наступне:

- Які геополітичні актори згадувалися найчастіше у цілому, а також у кожному з чотирьох квадрантів. Увагу слід приділити квадрантам, що символізують «небезпечний» та «безпечний світи» (№№ 1, 3).
- Яке співвідношення (у %) кількості геополітичних акторів між усіма чотирма квадрантами; увагу звернути на кількісне співвідношення між квадрантами №№ 1 і 3, та №№ 3 і 2, 4 (остання пропорція може вказувати на міру міфологізованості, ідеалістичності, певної «утопічності» МГПС, адже відображає співвідношення «ідеального» та «амбівалентного», тобто більш-менш реального світів).
- Цілісність образів основних геополітичних акторів, на яку вказує локалізація актора лише в одному з квадрантів, або його «розірваність» між двома або більше квадрантами.
- Які з основних геополітичних акторів є найбільш та найменш схожими між собою (тобто мають мінімальну/максимальну дистанцію на полі); це можна побачити, якщо вирахувати середні «координати» основних акторів та відобразити їх на графічному полі.

Також аналізуються «дружні» та «ворожі» зв'язки між «основними» (найчастіше згадуваними) геополітичними акторами, визначаються їхні групи.

Отже, запропонована методика надає можливість: 1) визначати обсяг локалізаційного компонента ГПМК (при непараметричній процедурі дослідження); 2) визначати «координати» кожного згаданого (або запропонованого дослідником) геополітичного актора, кількісно порівнюючи їх як між собою в межах однієї «карти», так і між різними «картами»; 3) виявляти тенденції групування геополітичних акторів, міру їхньої близькості; 4) порівнювати оцінки про «реальний» та «ідеальний» (прогностичний) образи геополітичних акторів.

«Геополітметрія» може застосовуватись у політико-психологічних, соціологічних та політологічних дослідженнях, предметом яких виступають буденні (масові) геополітичні образи та уявлення, психосемантичні

особливості масової політичної (геополітичної) свідомості, мотивація міграційної поведінки тощо. Специфіка стимульного матеріалу та завдань методики обумовлюють існування вікового обмеження на її використання (починаючи з юнацького віку).

«Плюсом» та відмінністю методики, порівняно з класичними опитувальними методами (анкетування), передусім є те, що досліджуваний безпосередньо працює з наочною картоїдною моделлю, на якій бачить усі свої попередні відповіді, а отже, загальний «контекст», «ескіз» суб'єктивної картини світу, котру він «створює» (актуалізує). У результаті оцінка кожного наступного геополітичного актора може базуватися не лише на абстрактних балах шкали, але й на вже визначених позиціях попередніх акторів (при анкетуванні оцінка кожного геополітичного актора часто здійснюється відносно незалежно від іншого, тобто поза загальним «контекстом»). Іншими словами, «Геополітметрія» змушує досліджуваного виконувати не окремі завдання «дискретного» характеру – вона стимулює «покрокову» реконструкцію ментального геополітичного простору, усвідомлення його цілісності, пов'язаності компонентів. Візуальна модель також полегшує актуалізацію уявлень про ворожі та дружні стосунки між геополітичними суб'єктами, якісний аналіз отриманих результатів. Ще одним «плюсом» методики є те, що вона дозволяє суттєво скоротити час на реконструкцію ГПМК досліджуваних, оскільки тут вже не треба здійснювати вторинний статистичний (зокрема факторний) аналіз результатів шкалювання за багатьма дескрипторами.

Пілотажна апробація методики (у лімітованому варіанті відповідей) проходила наприкінці квітня – початку травня 2014 р. серед студентів, співробітників та викладачів Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (n=100). Переважна більшість досліджуваних не мала проблем із виконанням завдань, вони адекватно розуміли та виконували інструкції. Незначна кількість опитаних потребувала пояснень з приводу виконання другого завдання, тобто алгоритму

розташування «крапок» на графічному полі. Саме тому пізніше ми супроводжували інструкцію до цього завдання прикладом його виконання (на абстрактній країні). Було декілька поодиноких випадків, коли досліджувані заявляли про складність оцінювання країн за другим критерієм, адже, за їхніми словами, «дружелюбність політики країни та симпатія до неї – це різні речі». Середній час виконання всіх завдань складав 12-15 хвилин.

Для полегшення обробки даних наступних досліджень із застосуванням методики ми висунули ідею створення відповідної комп'ютерної програми. Остання була написана В. Самусем (під ОС Windows XP) у відповідності з розробленими нами вимогами, і дозволяє: створювати, зберігати та редагувати бази даних в одному з трьох варіантів дослідження: «базовий» (до 10 відповідей), «розширений» (до 20) та «за готовим переліком» (до 20 відповідей на стимули, які заздалегідь визначаються дослідником); здійснювати статистичний аналіз бази даних; поєднувати декілька баз (створених за однією процедурою дослідження) в одну; зберігати, наочно представляти та роздруковувати отримані результати. Інтерфейс програми передбачає вивід: а) даних частотного аналізу відповідей по всьому «полю», а також по кожному квадранту (з частотою не менше 10%); б) графічної моделі психосемантичного простору, де всі геополітичні суб'єкти з частотою не менше 30% розташовані у відповідних «клітинках» та квадрантах; в) даних частоти згадування «дружніх» та «ворожих» відносин геополітичних суб'єктів.

Підкреслимо, що побудова графічної моделі спирається на спеціальний алгоритм. Згідно з ним, координати кожної «крапки»-країни визначаються не за даними всієї вибірки (інакше б ми отримували штучну середньостатистичну тенденцію), а за даними лише тих опитуваних, які локалізували цю країну в тому чи іншому квадранті. У результаті, якщо образ країни/союзу не є цілісним, можна отримати дві та більше (максимум – 4) «крапки» у різних квадрантах. Це відрізняє нашу програму від інших

аналогів, зокрема SPSS, чії графічні моделі відображають лише одну позицію кожної змінної.

З метою апробації «Геополітметрії» на більш широкому територіальному рівні в березні-квітні 2015 р. було здійснено ще одне дослідження (із застосуванням лімітованої процедури відповідей). Загальну вибірку (n=241, у т.ч. 80 чоловіків та 161 жінка віком від 17 до 72 років) утворили студенти, співробітники та викладачі ряду ВНЗ із чотирьох регіонів України: «Північний Схід» (n=78; Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка); «Галичина» (n=50; Львівський національний університет імені Івана Франка); «Південь» (n=58; Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського); «Схід без Донбасу» (n=55; Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара). Як і на всіх попередніх етапах дослідження, до вибірки не включали студентів та викладачів із фаху «Історія», «Політологія» та «Географія». За допомогою вищеописаної комп'ютеризованої програми було реконструйовано ГПМК мешканців згаданих регіонів (додатки Р.1-Р.4), визначено загальнонаціональні тенденції (додаток Р.5).

Отже, на загальнонаціональному рівні локалізаційну основу ГПМК світу утворили: США (частота згадування – 97%), Росія (93%), Німеччина (76%), Франція (61%), Велика Британія (54%), Україна (54%), Китай (51%) та Польща (31%). На рівні тенденції також згадувались Японія (29%), ЄС (25%), Білорусь (20%), Італія (14%) та Канада (11%). Наведені дані загалом схожі з результатами нашого першого емпіричного етапу 2011 р. (див. підрозділ 2.3), що вказує на високу стабільність локалізаційного компонента ГПМК світу. Певні зміни стосувалися Польщі (яку почали згадувати частіше – вірогідно, як союзника на тлі українсько-російського конфлікту), Японії та Канади (навпаки). Результати підтверджують «державно-орієнтований» характер МГПС громадян України, адже навіть широко пропагований ЄС суттєво поступався частоті згадування його найвпливовіших членів.

Було помічено й декілька регіональних особливостей. Так, група «Південь» виявилася єдиною, де частота згадування Росії була вищою, ніж США (що можна вважати наслідком поширених там геополітичних орієнтацій). Одесити також найменше згадували західну сусідку України – Польщу. Поряд із тим досліджувані з Одеси (а також зі Львова) частіше від інших згадували Євросоюз. Якщо значущість ЄС для галичан є природною (хоча б внаслідок географічного розташування), то аналогічна тенденція серед одеситів є цікавою. Можливо, це також побічно пов'язано з географічним чинником – Одеса є великим портовим містом з тривалими міжнародними зв'язками. Але найбільше здивування викликав наступний результат – одесити частіше згадували Україну (66%), ніж представники інших груп (45-58%). Можливо, образ України тут більшою мірою прив'язаний до домінуючого в їхній МГПС образу Росії та ситуації українсько-російського конфлікту (як буде показано далі, одесити частіше за інших згадували цей конфлікт).

Розподіл відповідей-країн між квадрантами був такий: 1-й квадрант («небезпечний світ») увібрав у себе 20% усіх відповідей, 3-й («безпечний світ») – 50%, 2-й та 4-й («амбівалентні світи») відповідно – 11% та 19%. Співвідношення відповідей у квадрантах №№ 1 та 3 у середньому складало 1 : 2,6. Орієнтацію переважної більшості досліджуваних на «безпечний» (фактично ідеальний) світ, з нашого погляду, можна розглядати як наслідок проекції їхньої соціальної депривації, потреби у безпеці (особливо, якщо згадати, що дослідження проходило у період складної соціально-політичної ситуації в країні). З іншого боку, це може бути наслідком певної міфологізованості МГПС значної частини опитаних (на що побічно вказує співвідношення відповідей у квадрантах №№ 3 та 2,4 – 1,7 : 1).

Суттєвих відмінностей у співвідношенні відповідей по квадрантах №№ 3 та 2,4 у регіональних групах не було (тобто ступінь міфологізованості свідомості їхніх мешканців практично однаковий). Поряд із тим такі відмінності були помічені у співвідношеннях за квадрантами №№ 1 та 3 –

більш орієнтованою на «безпечний світ» виявилася група «Північний Схід» (1 : 3,1). Вірогідно причиною цього є те, що порівняно з іншими регіонами, де проводилося дослідження, Чернігівщина має найнижчі показники соціально-економічного розвитку.

У 1-му («небезпечному») квадранті найчастіше згадувалася Росія (59%), що цілком зрозуміло, враховуючи соціально-політичний «фон» дослідження. Така тенденція була характерною для всіх регіональних груп, хоча частота згадування коливалася від 68% (Львів) до 49% (Дніпропетровськ). На рівні тенденції тут також згадували Україну (16%). Немає нічого дивного в тому, що найбільш поширеною така тенденція була серед одеситів (31%), а серед львів'ян її практично не було.

Основним місцем нашої країни у світі вважався другий («амбівалентний») квадрант – сюди її віднесли 31% опитаних. Цілком очікуваним було те, що найчастіше так робили опитані групи «Галичина» (38%), а найрідше – групи «Південь» (22%). Одесити, до того ж, на рівні тенденції відносили сюди й Росію (10%).

Третій квадрант («ідеальний світ»), загалом, уявлявся таким чином: США (63%), Німеччина (53%), Велика Британія (41%), Франція (38%). У меншій мірі тут також згадувалися Китай (23%), Польща (18%) та на рівні тенденції – Росія (11%). Зазначимо, що найбільш рельєфно регіональні відмінності проявилися саме за трьома останніми країнами. Зокрема Росію в цьому квадранті згадували переважно опитані двох груп – «Південь» та «Схід без Донбасу». Китай найменшою мірою згадували тут львів'яни (12%), а найбільшою – мешканці Сходу (29%). До ідеалізації Польщі більш схильними виявилися опитані з Чернігівщини (30%). Насамкінець, зазначимо, що саме в цьому квадранті локалізувався образ ЄС, котрий був актуалізований у МГПС львів'ян та одеситів.

У четвертому, «амбівалентному», квадранті найчастіше розміщували США (25%), Росію (19%), Німеччину (19%), Китай (15%) та Францію (13%) – розвинуті та відносно розвинуті країни, чия політика сприймалася

неоднозначно. Регіональні відмінності проявлялися переважно за частотою їх згадування. Наприклад, США найчастіше сюди відносила група «Південний Схід» (31%), а найрідше – група «Схід без Донбасу» (18%). Одесити рідше від інших відносили сюди Росію (12%), у той час як найчастіше робили це чернігівці (24%).

У додатку Р.5 наведено розташування найбільш згадуваних країн на графічній психосемантичній моделі. Як бачимо, мінімальна дистанція була між «базовими» (найзначущішими у частотному плані) образами країн Заходу, частина яких опинялися практично в одній і тій самій «клітинці» 3-го квадранта. Це підтверджує тенденцію слабодиференційованого сприймання країн «далекого зарубіжжя», об'єднання їх в один ідеалізований (міфологізований) світ. Максимальна дистанція (по діагоналі 1-3 квадрантів) була між «базовими» образами США та Росії. Фактично ця діагональ виступала світоглядною біполярною «віссю» у МГПС, що поділяла увесь світ на території «Зла» (котре символізує «нерозвинена», «неблагополучна», «агресивна» Росія) та «Добра» («розвинений» і «миролюбний» Захід).

Зазначимо, що така закономірність простежувалася в усіх регіональних групах, крім групи «Південь». Тут максимальна дистанція була між базовими образами розвинених країн Заходу та Китаю, з одного боку, і образом України з іншого (адже саме у 1-му квадранті більшість одеситів розташовувала власну країну).

Отримані дані також дозволяють оцінити міру цілісності образів згаданих геополітичних акторів. Найменш цілісним виявився образ Росії, яка була начебто «розірвана» між 1-м, 3-м та 4-м квадрантами, тобто абсолютно протилежними соціально-політичними світами. Цей результат можна вважати природним, адже він відображає суспільно-політичну поляризацію українського суспільства за критерієм анти- та проросійськості. Меншою мірою можна констатувати «розірваність» образів України (між 1-м та 2-м квадрантами), США, Німеччини, Китаю та Франції (між 3-м та 4-м). Ці результати, до речі, пояснюють, чому при обробці даних «Геополітметрії»

слід спиратися саме на частотний аналіз, а не на середньостатистичні значення (адже у випадку із поляризованими образами вони дадуть штучний викривлений результат). Більш цілісним виявився образ Великої Британії, можливо тому, що, як ми виявили раніше, він ґрунтується переважно на культурологічних стереотипах.

Були помічені й певні регіональні відмінності в плані цілісності геополітичних образів. Наприклад, якщо образ Росії у МГПС галичан був ціліснішим (переважна більшість відносила його до 1-го квадранта, і лише незначна частина – до 4-го), то серед одеситів він був більш «розмитим» (був «розірваний» між усіма квадрантами). Крім того, опитані груп «Північний Схід» та «Галичина» мали найменш цілісні уявлення про Китай – «частинки» його образу були одразу в трьох (1, 3, 4-му) квадрантах.

Уявлення про взаємовідносини геополітичних суб'єктів виявилися наступними. Найчастіше згадувалися ворожі стосунки Росії із США (65%) та Україною (47%). Якщо другий результат є цілком природним, то перший вказує на те, що більшість опитаних розглядає українсько-російський конфлікт у більш «широкому» контексті протистояння Росії та Заходу («Зла» та «Добра»). На це, зокрема, вказують згадки на рівні тенденції конфліктів Росії із Німеччиною (22%), Великою Британією (16%), ЄС (12%) та Францією (10%). Загальна кількість зазначених дружніх відносин була вищою, ніж «конфліктних ліній», але їхня частота виявилася меншою у порівнянні з двома раніше згаданими конфліктами. Найчастіше «дружбою» вважали стосунки Німеччини зі США (32%) та Францією (30%), США та України (30%), Росії та Китаю (26%). Дещо менше (на рівні 12-20%) відмічали дружні відносини: а) між країнами ЄС; б) США з країнами ЄС та Китаєм; в) України з Німеччиною та Польщею; г) Росії з Білоруссю. Ці результати добре ілюструють симпліфікацію МГПС, вказуючи, як остання ігнорує наявність серйозних політичних та економічних суперечностей між країнами, чії стосунки сприймаються крізь офіційні стереотипи «дружби» та

«партнерства» (між членами ЄС, між країнами ЄС та США, між Росією та Китаєм і Білоруссю тощо).

Регіональні відмінності проявилися в тому, що в групах «Південь» та «Схід без Донбасу» уявлення про дружні стосунки України та США зустрічалися частіше, ніж у групах «Північний Схід» та «Галичина» (можливо, тому, що це якимось дисонувало із проросійськими орієнтаціями частини опитаних). В останніх двох групах перші «дружні позиції» займали пари країн Заходу. Серед одеситів набагато менше зустрічалися уявлення про конфлікт Росії з Німеччиною і найчастіше – згадки про українсько-російський конфлікт.

Загалом, реконструйовані ГПМК підтверджують дані наших попередніх досліджень, зокрема, щодо існування регіональних особливостей МГПС, поширення феномена антиросійськості. Крім того, є підстави вважати ГПМК різновидом такого феномена як картини світу.

Висновки до сьомого розділу

Результати емпіричних досліджень знайшли відображення в узагальненій моделі МГПС, котра ілюструє особливості даного феномена. По-перше, це системний (багаточинниковий) характер детермінації МГПС; при цьому найвагомими чинниками є вік та соціальні (культурно-регіональні, соціально-політичні). По-друге, це системний (комплексний) характер механізму впливу (дії) цих чинників. Зокрема, комплекс механізмів МГПС включає: семантичну інтерференцію та аглютинацію, стереотипізацію, прототипізацію, міфологізацію, аутгруповий фаворитизм, ідеалізацію, атракцію, аутгрупову дискримінацію, соціальну категоризацію, асоціацію та персоніфікацію, позитивну і негативну антиципацію, негативну ідентифікацію. Вказані механізми можуть поєднуватися, приводячи до появи більш складних механізмів, зокрема механізму «прямої контрастності». По-

третє, структура МГПС характеризується перевагою когнітивних складових над емоційно-мотиваційними, що підтверджує правомірність розгляду «геополітичних ментальних карт» як основного «продукту» та індикатора МГПС. По-четверте, локалізаційні (географічні) компоненти ГПМК світу носять переважно «державно-орієнтований» характер. При цьому уявлення про соціально-політичні особливості держав більшою мірою впливають на актуалізацію образів конкретних країн у ГПМК світу, ніж суто географічний чинник (просторова близькість). По-п'яте, структура ГПМК світу українців носить переважно поліполярний та «оксидентально-орієнтальний» (побудовану за принципом «західне–східне») характер. По-шосте, варіюючись залежно від конкретного геополітичного актора, найзначущіші атрибутивні компоненти ГПМК носять стереотипний та політичний/політизований (політико-економічний, політико-культурологічний тощо) зміст. По-сьоме, цілісність геополітичних образів та уявлень є прямо пропорційною «соціальної дистанції» між індивідом та конкретним геополітичним актором. Внаслідок цього геополітичні образи власної країни часто є більш суперечливими, ніж образи Інших (Чужих). По-восьме, конструкти МГПС не відповідають повністю класичній психосемантичній тріаді «Оцінка–Сила–Активність», часто виступаючи поєднанням різних критеріїв («Оцінка-Сила», «Оцінка-Активність»). Насамкінець, симпліфікація МГПС працює переважно за принципом поділу світового простору на три основні зони – «Добрий», «Злий» та «Амбівалентний» світи.

Напрямами практичного застосування запропонованих моделей стали освітньо-формуючий та діагностичний. Перший стосувався формування серед молоді рефлексивних навичок сприймання геополітичних явищ, спрямований на усвідомлення соціальної природи геополітичних образів, уявлень та знань, їхньої стереотипності, неповноти, викривленості та вразливості до маніпулятивних пропагандистських впливів. Це можливе шляхом впровадження у навчальний процес вищої школи спецкурсів типу

«Психологія геополітичної свідомості», які містять заняття з елементами психотренінгу. Поряд із тим нагальною слід вважати розробку психолого-педагогічних технологій розвитку геополітичної толерантності – різновиду політичної толерантності, що відображає міру толерантного–інтолерантного ставлення до тих чи інших геополітичних акторів та соціально-політичних характеристик останніх.

Діагностичний напрямок практичного застосування втілюється у розробці нової методики вивчення МГПС. Психосемантична методика «Геополітметрія» дозволяє здійснювати реконструкцію та оцінку буденних ГПМК. В основі методики лежить прийом локалізації досліджуваними обраних (або запропонованих) геополітичних акторів у різних атрибутивних зонах («Добрий світ», «Поганий світ», «Амбівалентні світи») графічної моделі, що імітує психосемантичний простір. Результати апробації методики підтверджують, що основу ГПМК світу громадян України становить біполярна «вісь» «Росія–Захід» (яка символізує, відповідно, «Злий/Поганий» та «Добрий» світи). Україна при цьому зазвичай локалізується в «амбівалентному» (нерозвиненому, але миролюбному) світі. Навіть в умовах українсько-російського конфлікту збереглися певні регіональні відмінності в геополітичних уявленнях громадян, які найчастіше стосуються сприймання Росії та України.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано нове розв'язання наукової проблеми масової геополітичної свідомості, що виявляється в побудові концепції даного феномена. Отримані результати дали змогу дійти таких висновків:

1. Геополітична свідомість є формою суб'єктивного відображення (ментальної репрезентації) подій та явищ «політичного світу» крізь призму «географічного світу» шляхом ототожнення певного географічного простору із соціально-політичними процесами, які там відбуваються. Масова геополітична свідомість – це побутове, спрощене відображення геополітичної дійсності шляхом аглютинації та інтерференції в індивідуальній і колективній свідомості соціально-політичних та географічних категорій (значень), результатом чого стають специфічні ментальні репрезентації політичного простору – геополітичні ментальні карти. Останні містять образи суб'єктивно найзначущіших геополітичних суб'єктів (переважно держав/країн) та групують їх відповідно до певних суб'єктивно значущих соціально-політичних критеріїв.

2. Феномен МГПС характеризують такі особливості. По-перше, він є своєрідним «інтегратором» різних форм світосприймання людини, «локусів» масової свідомості. По-друге, зміст МГПС повною мірою практично ніколи не відповідає реальності (хоч може містити «вкраплення» об'єктивних знань). По-третє, зміст МГПС має комплексний (мішаний) характер, поєднуючи стабільне і динамічне, абстрактне і чуттєве, раціональне та емоційне тощо. По-четверте, МГПС не має «власного» поведінкового «продукту», вона проявляється в окремих формах політичної, економічної та міграційної поведінки. По-п'яте, наявні в МГПС образи, уявлення та знання є специфічним різновидом соціальних знань. По-шосте, основна функція МГПС полягає в «спрощенні» складної й суперечливої геополітичної реальності, створенні картини світу, адаптованої під побутове соціальне пізнання. Насамкінець, в основі виникнення та розвитку МГПС лежить

намагання індивідів та соціальних груп структурувати навколишній простір, що, своєю чергою, детерміновано потребою в безпеці.

3. МГПС зумовлено прямою і побічною дією широкого кола чинників – демографічних, особистісних, географічних та соціальних. Найвагомими з них є вік і соціальні чинники. Вік визначає здатність індивіда розуміти, інтерпретувати та оцінювати геополітичні явища загалом. Соціальні чинники (особливості культури, впливу інститутів політичної соціалізації, соціально-політичної ситуації тощо) фактично є безпосередніми детермінантами МГПС, що зумовлюють специфіку її функціонування та прояву в конкретних випадках. Статеве та особистісне зумовлення МГПС, назагал є незначним і проявляється фрагментарно.

4. Механізмами формування та функціонування МГПС є: семантична інтерференція та аглютинація, стереотипізація, прототипізація, міфологізація, аутгруповий фаворитизм, ідеалізація, атракція, аутгрупова дискримінація, соціальна категоризація, асоціація та персоніфікація, позитивна і негативна антиципація, негативна ідентифікація. На основі поєднання ряду з них можуть виникати складніші механізми МГПС, зокрема механізм «прямої контрастності».

5. Структуру МГПС утворюють компоненти чотирьох типів: образи, уявлення й знання, емоції (настрої) та бажання (інтереси) геополітичного характеру. При цьому когнітивні компоненти в усіх соціально-демографічних групах завжди більш виражені, ніж емоційно-мотиваційні.

6. Локалізаційна основа ГПМК має переважно «державно-орієнтований» характер. Основними геополітичними суб'єктами українці вважають провідні країни Заходу, Сходу, а також Україну та Росію. Не виявлено ознак масового поширення постмодерністських тенденцій «розмивання чіткості простору» та «зникання кордонів». ГПМК світу українців можна визначити як поліполярні та «оксидентально-орієнтальні» («західно-східні»).

7. Геополітичні образи держав/країн часто мають схожий зміст (особливо в оцінках Інших), хоча можуть варіювати залежно від конкретного геополітичного актора. Найчастіше мають місце образи когнітивного типу –

геополітичні образи та уявлення, які можуть мати політичний, політизований («мішаний»: політико-економічний, політико-культурологічний тощо) або неполітичний характер. Найзначущіші геополітичні образи здебільшого належать до першого або другого типу. Менш поширеними є емоційно-мотиваційні компоненти, які майже завжди мають позитивний («атрактивний») зміст: тріада з інтересу, симпатії та побажання процвітати.

8. Цілісність масових геополітичних образів та уявлень пов'язана із «соціальною дистанцією» між індивідом і конкретним геополітичним актором. Так, найбільш цілісними є ідеалізовані геополітичні образи країн «далекого зарубіжжя». Найменш цілісними є уявлення про власну країну, що вирізняються наявністю водночас виражених позитивних («Україна-країна») і негативних («Україна-держава») образів.

9. Конструкти соціальної категоризації геополітичних акторів, які є в МГПС громадян України, не відповідають повністю класичній схемі Ч. Осгуда «Оцінка–Сила–Активність». Як правило, мають місце три конструкти. Перший постає як поєднання економічних і соціально-політичних оцінок (рівень економічного розвитку, заможності, політичного або військово-політичного потенціалу країни, ефективність влади, особливості політичного режиму та ситуації), тобто є комбінацією чинників «Оцінка» і «Сила». Другий фактор відбиває емоційне ставлення до геополітичного актора, що пов'язане з агресивністю-миролюбністю його політики, поєднуючи, таким чином, «Оцінку» та «Активність». Третій конструкт має культурологічний характер і є специфічним різновидом фактору «Оцінка». В умовах соціально-політичних змін найбільшу стабільність демонструють перші два конструкти.

10. Симпліфікація МГПС та ГПМК світу в основному працює за принципом поділу світового простору на зони «Доброго світу» (який найчастіше символізують країни Заходу), «Злого світу» (найчастіше – Росія) та «Амбівалентного світу» (Україна). Отже, до певної міри, саме західна геополітична цивілізація видається світовим «протагоністом», а Росія – «антагоністом» (особливо з 2014 р.). Ці особливості МГПС є цікавими у

психодіагностичному плані, адже дозволяють досліджувати побутові ГПМК (що відобразилося в авторській методиці «Геополітметрія»).

11. Головним наслідком українсько-російського конфлікту стало поширення в МГПС українців «антиросійськості» – соціальної установки щодо негативного/критичного сприймання Росії як держави та країни. Основними формами антиросійськості в Україні є політико-економічна, культурна та мовна. На фоні конфлікту певною мірою покращилось сприймання українцями власної країни. Поряд із цим суттєвого оновлення раніших критичних геополітичних образів та уявлень не сталося.

12. Одним із шляхів протидії маніпулятивно-пропагандистським впливам на МГПС є впровадження в навчальний процес у вищій школі освітньо-розвивальних програм (спецкурсів), спрямованих на формування рефлексивних навичок сприймання молоддю геополітичних явищ. Важливою також є розробка психолого-педагогічних технологій розвитку геополітичної толерантності – різновиду політичної толерантності, що відображає міру толерантного–інтолерантного ставлення до тих чи інших геополітичних акторів та їхніх соціально-політичних характеристик.

Можна виокремити п'ять перспективних напрямів подальших наукових, зокрема дисертаційних, досліджень. По-перше, це вивчення буденного геополітичного дискурсу наративними методами. По-друге, це дослідження динаміки МГПС громадян України в ситуації українсько-російського конфлікту та після його закінчення. По-третє, важливим видається більш ретельне вивчення системи чинників та методів інформаційного впливу на МГПС. По-четверте, перспективним напрямом є крос-культурний, спрямований на вивчення МГПС та ГПМК мешканців інших країн та регіонів, зокрема Європейського Союзу. Насамкінець, цікавим може виявитись дослідження «особистісного чиннику» МГПС, адже в умовах складної соціальної ситуації він може проявитись «рельєфніше», ніж у наших попередніх дослідженнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абиодун А. А. Образ Африки в периодической печати: По материалам журналов «Современный Восток» и «Азия и Африка сегодня» в 1957-2000 гг.: дис. ... канд. истор. наук: спец. 07.00.09 / Абиодун Адевале Адетокунбо. – М., 2005. – 227 с.
2. Абрамова М. А. СМИ и формирование картины мира личности / М. А. Абрамова // Материалы Международного научного конгресса «Глобалистика-2009: пути выхода из глобального кризиса и модели нового мироустройства» (г. Москва, 20-23 мая 2009 г.) / Под ред. И. И. Абылгазиева, И. В. Ильина. В 2-х тт. Т.1. – М., 2009. – С.386-389.
3. Абульханова К. А. Социальное мышление личности / К. А. Абульханова // Современная психология: состояние и перспективы исследований. Часть 3. Социальные представления и мышление личности. – М., 2002. – С.88-103.
4. Адилов В. А. Образ России в Казахстане: дис. ... канд. социол. наук: спец. 23.00.02. / В. А. Адилов. – М., 2009. – 198 с.
5. Александрова Н. В. К вопросу о формировании европейской идентичности / Н. В. Александрова // ПОЛИТЭКС: Политическая экспертиза. – 2008. – № 3. – С.272-285.
6. Алексеева Е. М. Представления российских студентов о Германии и немцах, о России и русских / Е. М. Алексеева, Т. К. Иванова // Психология XXI века: Матер. междунар. научно-практ. конфер. молодых ученых (22-24 апреля 2010 г., Санкт-Петербург) / Под научн. ред. О. Ю. Щелковой. – СПб., 2010. – С. 76-78.
7. Аллахвердов В. М. Методологическое путешествие по океану бессознательного к таинственному острову сознания / В. М. Аллахвердов. – СПб. : «Речь», 2003. – 368 с.
8. Аль-Биляль А. Стереотипный образ ислама в англо-американской политологии и западных средствах массовой информации: дис. ... канд.

- полит. наук: спец. 23.00.01. / Анвар Аль-Биляль. – М., 2006. – 164 с.
9. Андреев А. Л. Внешнеполитические представления россиян после кавказского кризиса / А. Л. Андреев // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2009. – №5. – С.74-80.
 10. Андреев А. Л. Образ России и образ Запада в сознании россиян / А. Л. Андреев // *Вестник Российской Академии наук*. – 2008. – Том 78, № 6. – С. 483-489.
 11. Андреев А. Современная российская идентичность: внешнеполитическое измерение / А. Андреев // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2008. – №7. – С.61-68.
 12. Андреева Г. М. Психология социального познания: учебное пособие / Г. М. Андреева. – М. : Аспект-Пресс, 2004. – 288 с.
 13. Анохин М. Г. Репутационный капитал современной России: проблемы, опыт, технологии формирования / М. Г. Анохин, О. Е. Гришин // *Образ России в контексте формирования культуры толерантности внутри страны и за рубежом: сб. тезисов междунар. научно-практич. конференции (13-15 ноября 2009 г., г. Москва)*. – М., 2009. – С.8-11.
 14. Армер Е. В. Картина мира и картина социальной реальности: социально-конструктивистский подход / Е. В. Армер // *Вестник Томского государственного университета*. – 2013. – № 366. – С.24-27.
 15. Арнаутов Н. Б. Образ «врага народа» в системе советской социальной мобилизации: идеолого-пропагандистский аспект (декабрь 1934 г. – ноябрь 1938 г.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. истор. наук: спец. 07.00.02 / Н. Б. Арнаутов. – Томск, 2011. – 20 с.
 16. Архиреев М. В. Кавказская война в русской литературе 1820-1830-х годов: дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.01.01 / М. В. Архиреев. – Тверь, 2004. – 169 с.
 17. Атик А. А. Мусульманский Восток и христианский Запад: две парадигмы взаимного восприятия / А. А. Атик // *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия*

- «Философия». – 2006. – Т.18 (59), № 1. – С.118-120.
- 18.Афонасова А. В. Международный имидж России в условиях складывающегося многополярного мира [Электронный ресурс] / А. В. Афонасова // Научный вестник Уральского Академии государственной службы. – 2009. – № 2 – Режим доступа: <http://vestnik.uapa.ru/issue/2009/02/03/>
- 19.Ашиток Н. І. Філософсько-освітній вимір мовної картини світу / Н. І. Ашиток // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: зб. наук. праць НПУ ім. М.П.Драгоманова – 2009. – Вип. 27. – С. 230-237.
- 20.Бабков А. Иконографический подход в работах французских геополитиков / А. Бабков // Власть. – 2010. – № 7. – С.69-73.
- 21.Бавин П. Северный Кавказ: знания и представления о нем [Электронный ресурс] / П. Бавин // Социальная реальность. – 2006. – № 1. – Режим доступа: <http://socreal.fom.ru/?link=ARTICLE&aid=23>
- 22.Байер О. О. Проблема суб'єктивного образу світу в роботах вітчизняних та зарубіжних авторів / О. О. Байер // Вісник Дніпропетровського національного університету. – 2008. Серія «Педагогіка і психологія». – Вип. 14. – С.17-20.
- 23.Баксанский О. Е. Когнитивный образ мира. Пролегомены к философии образования / О. Е. Баксанский, Е. Н. Кучер. – М.: «Канон+», 2010. – 224с.
- 24.Балаболина Т. А. Современное мифотворчество: социально-философский анализ: дис. ... канд. филос. наук: спец. 09.00.11 / Т. А. Балаболина. – Хабаровск, 2005. – 124 с.
- 25.Барановський Ф. Регіональний вимір політичної культури / Ф. Барановський // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАНУ. – 2009. – Вип. 44. «Політичний простір України: регіональні виміри». – С.213-220.
- 26.Барков Р. Н. Ментальные карты как средство диагностики уровня сформированности географической культуры студентов педагогического

- колледжа / Р. Н. Барков // Среднее профессиональное образование. – 2006. – № 11. – С.51-54.
27. Батраченко І. Г. Політична антиципація як предмет психологічного дослідження / І. Г. Батраченко, О. М. Данцева // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2005. – Вип. 4. – С.58-64.
28. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман; [пер. с англ.]. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
29. Беттельгейзе Д. Д. Феномен планетарної свідомості: філософсько-антропологічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.04 / Д. Д. Беттельгейзе. – Харків, 2007. – 20 с.
30. Бийе Ф. Представления о границе в Китае и России: попытка концептуализации проблемы / Ф. Бийе // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2012. – № 3. – С.155-172.
31. Биченко А. Громадська думка про НАТО і приєднання до нього України / А. Биченко // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 9. – С. 20-38.
32. Биченко А. Скільки НАТО потрібно українцям? / А. Биченко, Л. Поляков // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 8. – С. 13-22.
33. Благова Ю. А. Формирование международного имиджа ФРГ в мировом политическом процессе: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.04 / Ю. А. Благова. – М., 2013. – 20 с.
34. Бовина И. Б. Современный мир как социальное представление / И. Б. Бовина // Материалы V Съезда Общероссийской общественной организации «Российское психологическое общество» (Москва, 14-18 февраля 2012 г.). – М., 2012. – Т.2. – С.219.
35. Бовина И. Б. Обыденные представления молодежи о России в современном мире [Электронный ресурс] / И. Б. Бовина, Т. Г. Стефаненко, О. А. Тихомандрицкая и др. // Знание. Понимание. Умение. 2010. – № 2.

- «Педагогика. Психология». – Режим доступа: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2010/2/Bovina~Stefanenko~Tikhomandritskaya~Malysheva~Golynchik/>
36. Богданова Л. П. Социальное воспроизводство региональной общности: содержание, процессы, механизмы: дис. ... докт. геогр. наук: спец. 25.00.04 / Л. П. Богданова. – М., 2006. – 411 с.
37. Бойко О. В. Зовнішньополітичний образ України та чинники його формування в друкованих англomовних ЗМІ в умовах трансформації суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / О. В. Бойко – К., 2001. – 22 с.
38. Болдышева В. А. Формирование образа мира как иерархической системы смысловых образований взрослого человека в обучении: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / В. А. Болдышева. – Калуга, 2003. – 190 с.
39. Бочкарева И. Б. Образы государств Центральной Азии в представлениях российских студентов и СМИ [Электронный ресурс] / И. Б. Бочкарева. – Режим доступа: <http://new.hist.asu.ru/biblio/borod5/got/103.html>
40. Бреусенко-Кузнецов А. А. Геополитический миф: общий мифологический контекст атлантической экспансии на Восток / А. А. Бреусенко-Кузнецов // Вісник Національного технічного університету України «КПІ». Серія «Філософія. Психологія. Педагогіка». – 2006. – № 2. – С.67-73.
41. Бреусенко-Кузнецов А. А. Событийный контекст геополитического мифа, оправдывавшего «миротворческий» образ военной операции НАТО по расчленению Югославии / А. А. Бреусенко-Кузнецов // Вісник Національного технічного університету України «КПІ». Серія «Філософія. Психологія. Педагогіка». – 2010. – № 1. – С.82-90.
42. Бруннер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации / Дж. Бруннер; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1977. – 413 с.
43. Бутенко А. П. Менталитет россиян и евразийство: их сущность и общественно-политический смысл / А. П. Бутенко, Ю. В. Колесниченко // Социологические исследования. – 1996. – № 5. – С.92-102.
44. Бушай І. М. Психологічні основи становлення образу світу дітей

- шкільного віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук: спец. 19.00.07 / І. М. Бушай. – К., 2010. – 40 с.
45. Бызов Л. Г. Внешнеполитические приоритеты новой России / Л. Г. Бызов // Мониторинг общественного мнения. – 2009. – №6. – С.41-72.
46. Быканова А. В. Формирование образа государства в процессе политической социализации современной российской молодежи / А. В. Быканова // Образы государств, наций и лидеров / Под ред. Е. Б. Шестопаля. – М., 2008. – С.111-115.
47. Вайнштейн Г. Россия глазами Запада: стереотипы восприятия и реальности интерпретации / Г. Вайнштейн // Неприкосновенный запас. – 2007. – № 1. – С.13-23.
48. Варзар І. М. Теоретико-історіологічні роздуми про дуалітет «геополітична провінція – політичний провінціалізм» / І. М. Варзар // Актуальні проблеми сучасної провінціології: зб. тез і матеріалів науково-практ. конференцій-семінарів за 2006-2009 рр. – Одеса, 2009. – С.20-34.
49. Васильев В. Россия и США в глазах мировой общественности [Электронный ресурс] / В. Васильев. – Режим доступа: <http://m.golos-ameriki.ru/a/human--rights-world/1929335.html>
50. Васильев Л. С. История религий Востока: уч. пособие / Л. С. Васильев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Высшая школа, 1988. – 416 с.
51. Васильева М. Политическая картина мира: к проблеме определения / М. Васильева // Вісник Сумського державного університету. Серія «Філологічні науки». – 2004. – № 3 (62). – С.85-90.
52. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади / В. Васютинський. – К. : КСУ, 2005. – 492 с.
53. Васютинський В. Психологічні виміри спільноти: монографія / В. Васютинський. – К. : Золоті ворота, 2010. – 120 с.
54. Вашик К. Метаморфозы зла: немецко-русские образы врага в плакатной пропаганде 30-50-х годов / К. Вашик // Образ врага / сост. Л. Гудков, ред. Н. Конрадова. – М., 2005. – С.191-229.

- 55.Величковский Б. М. Когнитивная наука: Основы психологии познания: в 2-х т. / Б. М. Величковский. – Т.2. – М. : Смысл: Издательский центр «Академия», 2006. – 432 с.
- 56.Венедиктова Л. Н. Концепт «война» в языковой картине мира (сопоставительное исследование на материале английского и русского языков): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.20 / Л. Н. Венедиктова. – Тюмень, 2004. – 20 с.
- 57.Виноградова Л. В. Сущностные признаки массового сознания / Л. В. Виноградова // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И.Герцена. – 2008. – № 33. Аспирантские тетради. Ч.1. Общественные и гуманитарные науки. – С. 104-110.
- 58.Владимиров И. Ю. Особенности строения и функционирования ментальной модели партнера по общению: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 / И. Ю. Владимиров. – Ярославль, 2004. – 16 с.
- 59.Военный конфликт на востоке Украины: пресс-выпуск Левада-Центра (27.11.2014). [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.levada.ru/27-11-2014/voennyi-konflikt-na-vostoke-ukrainy>
- 60.Волынчук А. Б. Теоретические основы геополитических исследований – старые и новые правила / А. Б. Волынчук // Вестник Тихоокеанского государственного университета. – 2009. – № 4 (15). – С.245-252.
- 61.Гаврилов Г. А. Формирование имиджа Балкан как региона с острейшими этническими противоречиями [Электронный ресурс] / Г. А. Гаврилов. – Режим доступа://<http://www.srpska.ru/article.php?nid=13084>
- 62.Галер М. Європейський розкол між елітами та громадянами / М. Галер // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 2. – С.5-22.
- 63.Ганзен В. А. Системные описания в психологии / В. А. Ганзен. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1984. – 176 с.
- 64.Гасанов И. Б. Национальные стереотипы и «образ врага» / И. Б. Гасанов //

- Психология национальной нетерпимости: Хрестоматия / Сост. Ю. В. Чернявская. – Минск, 1998. – С.187-208.
65. Гассий О. В. Особенности формирования ментальных репрезентаций (социальный контекст) / О. В. Гассий // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / За ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – Київ-Ніжин, 2008. – Том 10. – Вип. 6. – С.170-172.
66. Гачев Г. Национальные образы мира. Космо-Психо-Логос / Г. Гачев. – М. : Прогресс-Культура, 1995. – 480 с.
67. Геополітичні орієнтації населення і безпека України. За даними соціологів / Упорядник М.О.Шульга. – К. : «Друкарня «Бізнесполіграф», 2009. – 80 с.
68. Глинчевский Э. И. Вербализация концепта «международный терроризм» в русском и английском языках (на материале медиатекстов): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.20 / Э. И. Глинчевский. – М., 2007. – 20 с.
69. Голд Дж. Психология и география: Основы поведенческой географии / Дж. Голд; [Пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1990. – 304 с.
70. Голик Р. ЗУНР чи Małopolska Wschodnia?: образ Галичини 1918 року в ментальності українців та поляків / Р. Голик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009.– Вип.18. – С.62-74.
71. Голубев А. В. «Если мир обрушится на нашу республику...»: советское общество и внешняя угроза в 1920-1940-е гг. / А. В. Голубев. – М. : Кучково поле, 2008. – 384 с.
72. Голубев А. В. Запад глазами советского общества (основные тенденции формирования внешнеполитических стереотипов в 30-х гг.) / А. В. Голубев // Отечественная история. – 1996. – № 1. – С. 104-120.
73. Горбанюк О. Імідж України і держав колишнього СРСР в уявленнях поляків / О. Горбанюк, В. Біалонос, Ю. Аксьонова // Соціальна психологія. – 2010. – № 2. – С.37-48.

74. Горбанюк О. Імідж України на тлі інших держав у світлі концепції «особистості країни» / О. Горбанюк, В. Размус, М. Богуш // Соціальна психологія. – 2010. – № 3. – С.75-90.
75. Горбушина О. П. Имидж страны у российской молодежи: структура и факторы формирования: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 / О. П. Горбушина. – М., 2006. – 199 с.
76. Горностай П. П. Коллективная травма и групповая идентичность / П. П. Горностай // Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. – Т.2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. – К., 2012. – С.89-95.
77. Городецкая Л. А. Ассоциативный эксперимент в коммуникативных исследованиях / Л. А. Городецкая // Теория коммуникации & прикладная коммуникация: Вестник Российской коммуникативной ассоциации / Под общ. ред. И. Н. Розиной. – Ростов н/Д, 2002. – Вып.1. – С. 28-37.
78. Гостев А. А. Религиозный менталитет как политический фактор: на «перекрестке» исторической и политической психологии / А. А. Гостев // Развитие психологии в системе комплексного человекознания. Часть 2 / Отв. ред. А. Л. Журавлев, В. А. Кольцова. – М., 2012. – С.87-90.
79. Гравер А. А. Образ, имидж и бренд страны: понятия и направления исследования / А. А. Гравер // Вестник Томского государственного университета. Серия «Философия. Социология. Политология». – 2012. – № 3 (19). – С.29-45.
80. Граждане новой России: кем себя ощущают и в каком обществе хотели бы жить? (1998-2004 гг.): аналитический доклад Института комплексных социальных исследований РАН [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fesmos.ru/Publikat/15_New%20rus2005/new_rus_13.html
81. Грибок М. В. Анализ формирования образов регионов России в федеральных информационных программах телевидения с помощью ГИС: дис... канд. географ. наук: спец. 25.00.24 / М.В.Грибок. – М., 2009. – 146 с.

82. Григорьева О. И. Формирование образа Германии советской пропагандой в 1933-1941 гг.: дис. ... канд. истор. наук: спец. 07.00.02 / О. И. Григорьева. – М., 2008. – 240 с.
83. Гринберг Т. Э. Образ страны или имидж государства: поиск конструктивной модели [Электронный ресурс] / Т. Э. Гринберг. – Режим доступа: <http://mediascope.ru/node/252>
84. Гриценко А. А. Влияние политических и ландшафтных границ на региональную идентичность в российско-украинском порубежье: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. геогр. наук: спец. 25.00.24 / А. А. Гриценко. – М., 2010. – 24 с.
85. Громадська думка про зовнішню політику України: результати загальнонаціональних соціологічних досліджень Центру Разумкова (2000-2003 рр.) // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 3. – С.40-60.
86. Громыко А. А. Образы России и Великобритании: реальность и предрассудки / А. А. Громыко. – М. : Институт Европы РАН, 2008. – 96 с.
87. Грушин Б. А. Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования / Б. А. Грушин. – М. : Политиздат, 1987. – 368 с.
88. Гудков Л. Идеологема «врага»: «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции / Л. Гудков // Образ врага / сост. Л. Гудков, ред. Н. Конрадова. – М., 2005. – С. 7-79.
89. Гудков Л. Отношение к США в России и проблема антиамериканизма / Л. Гудков // Мониторинг общественного мнения. – 2002. – № 2. – С.32-48.
90. Гудков Л. Россия и Восточная Европа: взаимная отчужденность и равнодушие / Л. Гудков // Вестник общественного мнения. – 2004. – № 5. – С.63-75.
91. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1984. – 350 с.
92. Гуревич П. С. Имидж России в процессе глобализации / П. С. Гуревич // Век глобализации. – 2009. – № 2. – С.178-191.
93. Данцева О. М. Особливості політичної антиципації студентської молоді /

- О. М. Данцева, К. В. Захаров // Проблемы политической психологии та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2008. – Вип. 7. – С.193-201.
94. Денисов Д. А. Идентификация образа врага в политической коммуникации / Д. А. Денисов // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. – 2009. – № 1. Серия «Политология. Социально-коммуникативные науки». – С.113-126.
95. Деррида Ж. Существуют ли государства-мошенники? Довод того, кто сильнее / Ж. Деррида // Логос. – 2003. – № 1. – С.24-28.
96. Дженкинс Р. Глобализация и идентичность: теоретический обзор / Р. Дженкинс // Человек. Сообщество. Управление. – 2007. – № 4. – С.81-94.
97. Дилигенский Г. Г. «Запад» в российском общественном сознании / Г. Г. Дилигенский // Общественные науки и современность. – 2000. – № 5. – С.5-19.
98. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология: уч. пособие / Г. Г. Дилигенский. – М. : Новая школа, 1996. – 352 с.
99. Дроздов О. Ю. Дистанційний вимір геополітичної свідомості студентської молоді Чернігівського регіону / О. Ю. Дроздов // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2011. – Вип. 11. – С.123-131.
100. Дроздов О. Ментальні карти світу у свідомості студентської молоді / О. Дроздов // Соціальна психологія. – 2010. – № 1. – С. 86-93.
101. Дроздов О. Ю. Особливості ментальних карт України (на прикладі студентів м. Чернігова) / О. Ю. Дроздов // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2008. – Вип.8. – С. 297 – 304.
102. Дроздов О. Ю. Особливості геополітичних уявлень студентської молоді / О. Ю. Дроздов // Проблеми політичної психології та її роль у становленні

- громадянина Української держави: зб. наук. праць / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2010. – Вип. 10. – С.141-150.
103. Дроздов О. Ставлення студентської молоді до тероризму / О.Дроздов // Соціальна психологія. – 2004. – № 1. – С. 91-100.
104. Дроздов О. Ю. Структурно-змістовні особливості геополітичної свідомості студентської молоді (на прикладі Чернігівського регіону) / О. Ю. Дроздов // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – 2010. – Вип. 82. Серія «Психологічні науки». – Т.1. – С.154-158.
105. Дроздовська О. М. Понятійно-категоріальний апарат масової свідомості як різновиду суспільної свідомості / О. М. Дроздовська // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2009. – Вип. 39. – С. 121-138.
106. Дружилов С. А. Формирование модели мира человека в условиях информационной реальности / С. А. Дружилов // Психология человека в современном мире: материалы Всерос. юбилейной научн. конференции (15-16 октября 2009 г., Москва) / Отв. ред. А. Л. Журавлев. – Том 5. «Личность и группа в условиях социальных изменений». – М., 2009. – С.22-28.
107. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством / А. Дугин. – М. : Арктогея-центр, 2000. – 928 с.
108. Єфімова В. В. Геоідеологічна парадигма України та геополітична свідомість військових фахівців / Єфімова В. В. // Вісник Національної Академії оборони України. – 2009. – № 5 (13). – С.198-201.
109. Европа и Германия глазами россиян: аналитический доклад Института комплексных социальных исследований РАН [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2005-5/germanyrossia.pdf>
110. Егорова-Гантман Е. Концепция образа и стереотипа в международных отношениях / Е. Егорова-Гантман, К. Плешаков // Мировая экономика и международные отношения. – 1988. – №12. – С.19-33.

111. Егорова Н. А. Концепты «Север/The North» и «Юг/The South» в американской и русской картинах мира: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.20 / Н.А.Егорова. – М., 2010. – 20 с.
112. Ежова Е. Н. Картины мира в СМИ: типология, функциональность, каналы трансляции / Е. Н. Ежова // Вестник Воронежского государственного университета. Серия «Филология. Журналистика». – 2011. – № 1. – С. 132-135.
113. Елацков А. Б. Геополитика: наука и мифология / А. Б. Елацков // Ойкумена. – 2011. – № 1. – С. 68-74.
114. Елисеева Т. В. Симулятивные образы массового сознания современного российского общества: дис. ... канд. филос. наук: спец. 09.00.11 / Т. В. Елисеева. – М., 2010. – 199 с.
115. Емельянова Т. П. Коллективная память в контексте обыденного политического сознания [Электронный ресурс] / Т. П. Емельянова // Знание. Понимание. Умение. – 2012. – № 4. – Режим доступа: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2012/4/Emelianova_Collective-Memory/
116. Емельянова Т. П. Конструирование социальных представлений в условиях трансформации российского общества: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. психол. наук: спец. 19.00.05 / Т. П. Емельянова. – М., 2006. – 53 с.
117. Жадан І. В. Методологічні засади дослідження взаємодії суб'єктів політичної соціалізації як чинника структурування політичної картини світу студентської молоді / І. В. Жадан // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2011. – Вип. 12. – С.35-43.
118. Жаде З. А. Геополитическая идентичность России в условиях глобализации: дис. ... докт. полит. наук: спец. 23.00.02 / З. А. Жаде. – Ростов-на-Дону, 2007. – 352 с.
119. Жаде З. А. Геополитическое мировидение: теоретическая

- ретроспектива идей / З. А. Жаде // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2007. – № 1. – С. 377-385.
120. Живенок Н. В. Пограничный регион в социальном пространстве России: На примере Калининградской области: дис. ... докт. социол. наук: спец. 22.00.04 / Н. В. Живенок. – СПб., 2006. – 346 с.
121. Жилина Л. В. Формирование общественного мнения россиян о Японии и японцах в конце XX – начале XXI вв.: по материалам журнальной публицистики: дис. ... канд. истор. наук: спец. 07.00.02 / Л. В. Жилина. – Омск, 2006. – 279 с.
122. Жовніренко П. Донбас і «донецькі» у сучасній українській міфології: що маємо і що робити? [Електронний ресурс] / П. Жовніренко // Вісник Національного технічного університету України «КПІ». Серія «Політологія. Соціологія. Право». – 2011. – № 1. – Режим доступу: http://visnyk-ppsp.kpi.ua/uk/2011-1/11%20-%201_9_%20-%207.pdf
123. Жукова Н. Картина світу, образ світу і модель світу у їх специфіці та взаємодії / Н. Жукова // Наукові записки (Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В.Винниченка). – 2010. – Вип. 89 (1). Серія «Філологічні науки». – С.416-420.
124. Журавлев А. Л. Психологические особенности коллективного субъекта / А. Л. Журавлев // Проблема субъекта в психологической науке / Отв. ред. А. В. Брушлинский. – М., 2000 – С.133-151.
125. Завалова Н. Д. Образ в системе психической регуляции деятельности / Н. Д. Завалова, Б. Ф. Ломов, В. А. Пономаренко. – М.: Наука, 1986. – 176с.
126. Задохин А. Образ Константинополя в русском национальном сознании и внешней политике России / А. Задохин // Обозреватель-Observer. – 2008. – № 12. – С.118-124.
127. Замятин Д. Н. «Вообразить Россию». Пространственная идентичность в Северной Евразии / Д. Н. Замятин // Социологические исследования. – 2009. – № 5. – С.108-114.
128. Замятин Д. Н. Географические образы мирового развития /

- Д. Н. Замятин // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 1. – С.125-137.
129. Замятин Д. Геократия: Евразия как образ, символ и проект российской цивилизации / Д. Замятин // *Россия: воображения пространства / пространство воображения* / Отв. ред. И. И. Митин. – М., 2009. – С.339-377.
130. Замятин Д. Н. Геокультура: образ и его интерпретации / Д. Н. Замятин // *Социологический журнал*. – 2002. – № 2. – С.5-13.
131. Замятин Д. Н. Гуманитарная география: Пространство и язык географических образов / Д. Н. Замятин. – СПб. : Алетейя, 2003. – 331 с.
132. Замятин Д. Н. Национальные интересы как система «упакованных» политико-географических образов / Д. Н. Замятин // *Политические исследования*. – 2000. – № 1. – С.78-81.
133. Замятин Д. Н. Образ страны: структура и динамика / Д. Н. Замятин // *Общественные науки и современность*. – 2000. – № 1. – С.107-112.
134. Замятин Д. Н. Образы путешествий как социальное освоение пространства / Д. Н. Замятин // *Социологические исследования*. – 2002. – № 2. – С.12-23.
135. Замятин Д. Н. Пространство и (без)опасность: онтологические модели взаимодействия / Д. Н. Замятин // *Безопасность на Западе, на Востоке и в России: представления, концепции, ситуации: матер. междунар. конференции (Москва, 15–16 октября 2012 г.)* / науч. ред. С. А. Панарин, Д. И. Польшваный. – Иваново, 2013. – С.108-123.
136. Замятин Д. Н. Феноменология географических образов / Д. Н. Замятин // *Социологические исследования*. – 2001. – № 8. – С.12-21.
137. Замятина Н. Ю. Вариации региональных образов: когнитивно-географические контексты / Н. Ю. Замятина // *Политические исследования*. – 2004. – № 5. – С.85-97.
138. Замятина Н. Ю. Взаимосвязи географических образов в страноведении: дис. ... канд. географ. наук: спец. 25.00.24 / Н. Ю. Замятина. – М., 2001. –

168 с.

139. Замятина Н. Ю. Зона освоения (фронтир) и ее образ в американской и русской культурах / Н. Ю. Замятина // *Общественные науки и современность*. – 1998. – № 5. – С.75-89.
140. Замятина Н. Ю. Пространства власти: физическое, метафорическое, ментальное / Н. Ю. Замятина // *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности: сб. научн. работ*. – М., 2001. – С.64-82.
141. Замятина Н. Когнитивно-географические контексты образов европейских стран / Н. Замятина, К. Арутюнян // *Космополис*. – 2004. – № 3(9). – С.129-141.
142. Запад в общественном мнении россиян до и после 11 сентября (2002) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.businesspress.ru/newspaper/article_mId_1885_aId_100479.html
143. Зарицкий Т. Образ России в конструировании польской идентичности / Т. Зарицкий // *Человек. Сообщество. Управление*. – 2006. – № 2. – С.4-17.
144. Зверев А. Л. Государственный символизм в образе современной России / А. Л. Зверев // *Образы государств, наций и лидеров* / Под ред. Е. Б. Шестопаля. – М., 2008. – С.87-99.
145. Зверева К. О. Вплив стереотипів та міфів на формування іміджу регіону (на прикладі Донбасу) / К. О. Зверева // *Держава та регіони. Серія «Гуманітарні науки»*. – 2010. – № 4. – С.92-95.
146. Звоновский В. Б. Собственный и привлеченный опыт освоения пространства / В. Б. Звоновский // *Журнал социологии и социальной антропологии*. – 2009. – № 4. – С. 49-66.
147. Здравомыслов А. Г. Россия и русские в современном немецком самосознании / А. Г. Здравомыслов // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 4. – С.103-112.
148. Зинченко В. П. Миры сознания и структура сознания / В. П. Зинченко // *Вопросы психологии*. – 1991. – № 2. – С.15-36.
149. Злобіна О. Європейський вибір в орієнтаціях молоді України /

- О. Злобіна // Соціальні виміри суспільства: зб. наукових праць. – К., 2009. – Вип. 1 (12). – С.256-269.
150. Злобіна О. Образ НАТО в масовій свідомості населення України / О. Злобіна // Агора. Україна в європейському контексті. Вип. 5. – К., 2007. – С.104-113.
151. Злобіна О. Ставлення киян до європейської та євроатлантичної інтеграції / О. Злобіна, О. Резнік // Політичний портрет України. – 2006. – № 36. – С.38-52.
152. Знаков В. В. Понимание и переживание москвичами террористической угрозы / В. В. Знаков // Вопросы психологии. – 2010. – № 4. – С.64-74.
153. Зотова О. Ю. Социально-психологическая безопасность личности: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. психол. наук: спец. 19.00.05 / О. Ю. Зотова. – М., 2011. – 40 с.
154. Зубова Н. Ю. Граница как элемент языковой картины мира и ее представление в современном литературном английском и русском языках: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.20 / Н. Ю. Зубова. – М., 2012. – 20 с.
155. Иванов В. Н. Общественное мнение по поводу проводимой западными радио пропагандистской кампании о «советской военной угрозе» / В. Н. Иванов // Наука. Культура. Общество. – 2011. – № 4. – С.156-168.
156. Иванова Е. Ф. Анализ феномена «памяти-вспышки» / Е. Ф. Иванова, А. М. Оболенская // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія «Психологія». – 2008. – № 807. – С.139-145.
157. Иванова Л. О. Метафоричний образ України у німецькому публіцистичному дискурсі: психологічний аспект / Л. О. Иванова, В. О. Халупко // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. – 2009. – Вип. 6, Частина 1. – С.262-272.
158. Ивашкин А. Г. Влияние образа мира личности на ее политические

- предпочтения: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 / А. Г. Ивашкин. – Сочи, 2003. – 146 с.
159. Илюхин Н. В. Формирование имиджа России в постсоветский период: дис. ... канд. социол. наук: спец. 22.00.04 / Н.В.Илюхин. – М., 2006. – 137с.
160. Ипатова А. А. Мода на Японию как социокультурный феномен современного российского общества: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. культурологии: спец. 24.00.01 / А. А. Ипатова. – М., 2010. – 20 с.
161. Калина Н. Ф. Лики ментальности и поле политики: монография / Н. Ф. Калина, Е. В. Черный, А. Д. Шоркин. – К. : Агропромвидав України, 1999. – 184 с.
162. Калуцков В. Н. Геоконцепты в географии / В. Н. Калуцков // Культура и гуманитарная география. – 2012. – Т.1, № 1. – С.27-36.
163. Канинская Г. Н. Образ СССР во Франции 1945 году / Г. Н. Канинская // Вестник МГИМО-Университета. – 2010. – № 5. – С.48-52.
164. Карданова К. С. Лингво-психологическое исследование реструктуриации образа сознания империя/empire: дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.19 / К. С. Карданова. – М., 2006. – 206 с.
165. Касамара В. А. Образ России в дискурсе политической элиты и российских бездомных / В. А. Касамара, А. А. Сорокина // Политические исследования. – 2011. – № 4. – С.171-184.
166. Касамара В. А. Политическое сознание подростков: благополучные дети vs дети улиц / В. А. Касамара, А. А. Сорокина // Политические исследования. – 2009. – № 6. – С.68-82.
167. Качинська Н. Політичний імідж держави: структурні та комунікаційні компоненти феномену / Н. Качинська // Віче. – 2009. – № 22. – С.10-12.
168. Киркин А. Н. Формирование образа государства в политическом сознании россиян: особенности и тенденции: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.02 / А. Н. Киркин. – М., 2006. – 24 с.

169. Киселев И. Ю. Образы государств в международных отношениях: механизмы трансформации / И. Ю. Киселев // Политические исследования. – 2003. – № 3. – С.50-57.
170. Киселев С. Н. Политико-географические и геополитические образы Крыма / С. Н. Киселев // Геополитика и экодинамика регионов. – Вып. 2. – 2007. – С.153-155.
171. Кияшко Л. О. Вікові особливості прояву ідеологічних стереотипів в осіб з різним рівнем когнітивної складності / Л. О. Кияшко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – 2007. – Вип. 18 (21). – С. 126-134.
172. Кобзева С. В. Имидж России в мире: количественный и качественный анализ / С. В. Кобзева, Д. А. Халтурина, А. В. Коротаев, Д. М. Качков // Политические исследования. – 2009. – №5 – С.128-140.
173. Коваленко И. М. Ментальные карты административного устройства Украины и Крыма (по пространственным знаниям жителей г. Симферополя) [Электронный ресурс] / И. М. Коваленко. – Режим доступа: www.krimoved.ru/nature20.html
174. Когнитивная психология: Учебник для вузов / Под ред. В. Н. Дружинина, Д. В. Ушакова — М. : ПЕР СЭ, 2002 — 480 с.
175. Козырев Г. И. «Враг» и «образ врага» в общественных и политических отношениях / Г. И. Козырев // Социологические исследования. – 2008. – № 1. – С. 31-39.
176. Колоколова М. Проблема формування національної ідентичності української молоді на прикладі самокатегоризації через образи «Україна» та «українець» / М. Колоколова // Матеріали міжнародної міждисциплінарної конференції «Людина та її ідентичність у добу глобалізації» (29-30 червня 2010 р.). – Львів, 2010. –С.153-156.
177. Коломенский М. А. Формирование внешнеполитического имиджа современной России (2000-2007 гг.): дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 / М. А. Коломенский. – М., 2008. – 128 с.

178. Колосов В. А. Географические образы и геополитические представления: пути формирования и подходы к изучению / В. А. Колосов // Вестник Дальневосточной государственной социально-гуманитарной академии. Серия 1. «Гуманитарные науки». – 2008. – № 1. – С.71-90.
179. Колосов В. «Низкая» и «высокая» геополитика: образы зарубежных стран в представлениях российских граждан / В. Колосов // Отечественные записки. – 2002. – №3. – С.33-51.
180. Колосов В. «Бремя геополитики» во взаимовосприятии России и стран Прибалтики / В. Колосов, Н. Бородулина // Международные процессы. – 2007. – Т.5. – № 1. – С.101-107.
181. Колосов В. А. Геополитическая картина мира в средствах массовой информации / В. А. Колосов, Н. А. Бородулина, О. И. Вендина и др. // Политические исследования. – 2003. – №3. – С. 33-49.
182. Колосов В. Нестабильность на Северном Кавказе и современная российская геополитическая культура / В. Колосов, Дж. Тоал // Вестник общественного мнения. – 2009. – № 2. – С.38-54.
183. Кононов И. Ф. Граница между Украиной и Россией: взгляд с российской стороны / И. Ф. Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. – Вип. 16. – Х., 2010. – С.402-411.
184. Кононов И. Ф. Донбас и Галичина в зеркалах региональных сознаний (по материалам фокусированных групповых интервью) / И. Ф. Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. – Вип. 15. – Х., 2009. – С. 435-455.
185. Конфисахор А. Г. Геополитика как предмет политической психологии / А. Г. Конфисахор // Психология власти-2008: Материалы Второй международной научной конференции (14-15 января 2008 г.) / Под научн. ред. А. И. Юрьева. – СПб., 2008. – С.56-65.
186. Конфисахор А. Г. Психология геополитических процессов: монография / А. Г. Конфисахор. – СПб. : Первый класс, 2014. – 276 с.

187. Коржов Г. Территориальные идентичности: концептуальные интерпретации в современной зарубежной социологической мысли / Г. Коржов // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 1. – С.107-124.
188. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О. А. Корнилов. – 2-е изд. – М. : ЧеРо, 2003. – 349 с.
189. Корнилов П. А. Территориальная организация населения: уч. пособие / П. А. Корнилов. – Казань : Казанский гос. технол. ун-т, 2008. – 158 с.
190. Косолапов Н. А. Внешнеполитическое сознание: категория и реальность / Н. А. Косолапов // Богатуров А. Д., Косолапов Н. А., Хрусталева М. А. Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений. – М., 2002. – С.207-222.
191. Кочан В. М. Феномен пограничья в социокультурном измерении: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 / В. М. Кочан. – Сімферополь, 2008. – 18 с.
192. Кремень Т. То ли друг, то ли враг / Т. Кремень // Корреспондент. – 2005. – 3 декабря. – № 47 (186). – С.27-32.
193. Кринко Е. Ф. Образы противника в массовом сознании советского общества в 1941-1945 гг. / Е. Ф. Кринко // Российская история. – 2010. – № 5. – С.74-89.
194. Крылов М. П. Региональная идентичность в европейской России: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. географ. наук: спец. 25.00.24 / М. П. Крылов. – М., 2007. – 54 с.
195. Кубрякова Е. С. Язык пространства и пространство языка / Е. С. Кубрякова // Известия АН. Серия литературы и языка. – 1997. – Том 56, № 3. – С.22-31.
196. Кудряченко А. И. Геополитика: учебник / А. И. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. – К. : МАУП, 2004. – 296 с.
197. Кузнецов Д. В. Внешнеполитический менталитет современных американцев: сущность и структура / Д. В. Кузнецов //

- Этнопсихологические проблемы в современном мире: матер. междунар. научно-практ. конф. (Благовещенск, 1 ноября 2009 г.). – Благовещенск, 2009. – Вып. IV. – С.72-80.
198. Кузнецов Д. В. Массовое сознание в современном российском обществе: социально-философский анализ: дис. ... канд. филос. наук: спец. 09.00.11 / Д. В. Кузнецов. – М., 2005. – 170 с.
199. Кузнецов Д. В. Проблемы Ближнего Востока и общественное мнение: в 2-х частях. Часть I. Арабо-израильский конфликт / Д. В. Кузнецов. – Благовещенск : Изд-во БГПУ, 2009. – 366 с.
200. Кузнецов Д. В. Проблемы Ближнего Востока и общественное мнение: в 2-х частях. Часть II. Иракский кризис / Д. В. Кузнецов. – Благовещенск : Изд-во БГПУ, 2009. – 440 с.
201. Кузьменко О. В. Стереотип України і українця в польській масовій свідомості (на основі досліджень повідомлень Інтернет-форумів) / О. В. Кузьменко // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». – 2010. – Вип.2. «Культура і соціальні комунікації». – С.75-84.
202. Куланов А. Русско-японская война как фактор формирования имиджа Японии в России [Электронный ресурс] / А. Куланов. – Режим доступа: <http://leit.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=1466>
203. Куланов А. Образ Японии в России: правда и вымысел [Электронный ресурс] / А. Куланов, Ю. Стоногина. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nj/2003/231/kulanov.html>
204. Курныкин О. Ю. Восприятие стран Запада в мусульманском мире (к постановке проблемы) / О. Ю. Курныкин // Современная Россия и мир: альтернативы развития (Россия и Западная Европа: влияние образов стран на двусторонние отношения): материалы междунар. научно-практической конференции / под ред. Ю. Г. Чернышова – Барнаул, 2010. – С.36-42.
205. Лавренева О. А. Топофилия / О. А. Лавренева, И. И. Митин // Гуманитарная география: научн. и культ.-просвет. альманах. Вып. 4. / Отв.

- ред. Д. Н. Замятин. – М., 2007. – С.339-342.
206. Лавриненко Г. Формування міжнародного іміджу України в західному світі (на прикладі Польщі) / Г. Лавриненко // Схід. – 2011. – № 4 (111). – С.149-154.
207. Левашов В. К. Массовое сознание о социополитической ситуации в России / В. К. Левашов // Вестник Российской Академии наук. – 2006. – Том 76, № 10. – С.909-917.
208. Леонтьев А. Н. Образ мира / А. Н. Леонтьев // Избранные психологические произведения. – М., 1983. – С.251-261.
209. Леонтьев А. Н. Психология образа / А. Н. Леонтьев // Вестник Московского университета. Серия 14: «Психология». – 1979. – № 2. – С. 3-13.
210. Лісневська А. О. Дискурси студентів з різними життєвими планами щодо свого майбутнього в Україні / А. О. Лісневська // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – 2013. – Вип. 114. Серія: Психологічні науки. – С.113-119.
211. Лісневська А. О. Образи країн у свідомості представників різних вікових груп / А. О. Лісневська // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – 2011. – Вип. 94. Серія: Психологічні науки. – Т.1. – С.257-263.
212. Линч К. Образ города / К. Линч; [пер. с англ.]. – М. : Стройиздат, 1982. – 328 с.
213. Литвинов С. В. Англomania в России как социокультурное явление, последняя треть XVIII – середина XIX вв.: дис. ... канд. культурологии: спец. 24.00.02 / С. В. Литвинов. – М., 1998. – 210 с.
214. Лозова О. М. Методологія психосемантичних досліджень етносу: монографія / О. М. Лозова. – К. : «Слово», 2011. – 176 с.
215. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.
216. Луна Моралес Х. Геополитические учения и геополитический дискурс

- в журналистике: на материале публикаций в газетах «Время новостей», «Коммерсантъ», «Нью-Йорк Таймс» и «Эль Паис»: дис. ... канд. филолог. наук: спец. 10.01.10 / Х. Луна Моралес. – М., 2008. – 221 с.
217. Лурье С. В. Историческая этнология: уч. пособие для вузов / С. В. Лурье [1-е изд-е]. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 448 с.
218. Лурье С. В. От древнего Рима до России XX века: преемственность имперской традиции / С. В. Лурье // Общественные науки и современность. – 1997. – № 4. – С. 123-133.
219. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні // Україна модерна. – 2007. Спеціальний випуск. – К.-Львів : Критика, 2007. – 360 с.
220. Лю Юаньюань. Имидж Китая в общественном сознании современной России / Лю Юаньюань // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. Серия «Социология». – 2009. – № 2. – С.220-233.
221. Любивый Я. С. Современное массовое сознание: динамика и тенденции развития / Я. С. Любивый. – К. : Наукова думка, 1993. – 140 с.
222. Любимов Ю. В. Образ другого (Восток в европейской традиции). Статья 1 / Ю. В. Любимов // Историческая психология и социология истории. – 2009. – № 2. – С.5-26.
223. Лябухов И. В. О соотношении понятий «имидж государства» и «имидж страны» (к постановке проблемы) / И. В. Лябухов // Известия Алтайского государственного университета. – 2011. – Вып. 4, том 1. – С.250-253.
224. Майерс Д. Социальная психология: Интенсивный курс / Д. Майерс; [пер. с англ.]. – СПб., М. : Прайм-Еврознак, Олма-Пресс, 2004. – 510 с.
225. Максименко С. Д. Генезис существования личности: монография / С. Д. Максименко. – К. : ООО «КММ», 2006. – 240 с.
226. Маланчук И. Г. Геополитическая психология населения и стратегические региональные программы: развитие образования / И. Г. Маланчук // Успехи современного естествознания. – 2011. – № 12. – С.78-80.

227. Малзумян В. С. Картина мира и Образ мира?! / В. С. Малзумян // Мир психологии. – 2009. – № 4. – С.100-109.
228. Малюченко Г. Н. Опыт социально-психологического анализа целостных представлений о мире / Г. Н. Малюченко // Известия Саратовского университета. – 2006. – Т.6. Философия. Психология. Педагогика. – Вып.1/2. – С.77-81.
229. Малюченко Г. Н. Социально-психологический анализ целостных представлений о мире: монография / Г. Н. Малюченко, В. М. Смирнов. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 2006. – 155 с.
230. Мамут Л. С. Образ государства как алгоритм политического поведения / Л. С. Мамут // Общественные науки и современность. – 1998. – № 6. – С.85-97.
231. Манаков А. На стыке цивилизаций: Этнокультурная география Запада России и стран Балтии / А.Манаков. – Псков : Изд-во ПГПИ, 2004. – 296 с.
232. Маничев С. А. Мифология в политических технологиях / С. А. Маничев // Общество и политика: Современные исследования, поиск концепций / Под ред. В. Ю. Большакова. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2000. – С.144-190.
233. Маркелов С. Ю. Общественное сознание в СССР как отражение внешнеполитической пропаганды ВКП(б), 1939-1941 гг.: дис. ... канд. истор. наук: спец. 07.00.02 / С. Ю. Маркелов. – Омск, 2004. – 212 с.
234. Матвеева Л. В. Этнокультурные особенности восприятия образа России в менталитете россиян и жителей Белоруссии / Л. В. Матвеева // Теоретические проблемы этнической и кросс-культурной психологии: Материалы Второй Междунар. научн. конференции 26-27 мая 2010 г. В 2 т. / Отв. ред. В. В. Грищенко. – Смоленск, 2010. – Т.1. –С.155-157.
235. Мацуо М. Концепция мира в исследованиях мира: краткий исторический очерк / М. Мацуо // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2007. – Вып. 1 (64). Серия: «Гуманитарные науки». – С.52-59.

236. Медведев Д. А. Образ мира как внутренний фактор развития личности студента педагогического вуза: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / Д. А. Медведев. – Ставрополь, 1999. – 206 с.
237. Медведева Н. Н. Внешнеполитический имидж России в контексте развития отношений с Европейским Союзом: дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.04 / Н. Н. Медведева. – М., 2008. – 193 с.
238. Милграм С. Эксперимент в социальной психологии / С. Милграм; [пер. с англ.]. – СПб. : Питер, 2000. – 336 с.
239. Миллер А. И. Образ России и русских в западноукраинской прессе / А. И. Миллер // Политические исследования. – 1995. – № 3. – С.124-132.
240. Миллер А. И. Образ Украины и украинцев в российской прессе после распада СССР / А. И. Миллер // Политические исследования. – 1996. – № 2. – С.130-135.
241. Митин И. И. Комплексная культурно-географическая характеристика / И. И. Митин // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах. Вып. 5 / Отв. ред. И. И. Митин; сост. Д. Н. Замятин. – М., 2008. – С.228-234.
242. Митин И. И. Мифогеография как подход к изучению множественных реальностей места / И. И. Митин // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах. Вып. 3 / Отв. ред. и сост. Д. Н. Замятин. – М., 2006. – С.64-82.
243. Митина О. В. Психосемантический анализ имиджа государства: реконструкция и измерение / О. В. Митина, В. Ф. Петренко // Психологический журнал. – 2009. – Т.30. – № 3. – С. 16-27.
244. Михайловский О. С. Формирование географической культуры в условиях гимназического образования: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / О. С. Михайловский. – СПб., 2007. – 214 с.
245. Міщенко М. Вплив геополітичних орієнтацій громадян України на їх ставлення до НАТО / М. Міщенко // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 9. – С. 39-41.

246. Молоді люди усіх регіонів однаково бачать переваги вступу України в ЄС: результати загальнонаціонального опитування населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irf.ua/files/ukr/programs/euro/eu_poll_ukr.pdf
247. Моро-Дефарж Ф. Введение в геополитику / Ф. Моро-Дефарж; [пер. с франц.]. – М. : Конкорд, 1996. – 147 с.
248. Москаленко В. В. Соціалізація особистості: монографія / В. В. Москаленко. – К. : Фенікс, 2013. – 540 с.
249. Мухаев Р. Т. Геополитика: учебник для студентов вузов / Р. Т. Мухаев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 623 с.
250. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст: монографія / Л. Нагорна. – К. : ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
251. Нагорная М. В. Картина мира и концепт как ее фрагмент (философский и лингвистический аспекты) / М. В. Нагорная // Аспирантский вестник Поволжья. – 2008. – №5-6. – С.54-57.
252. Найдьонов М. І. Геополітичний вибір: передумови та наслідки дисбалансу очікувань громадської думки і державної політики / М. І. Найдьонов, Л. В. Григоровська, Л. А. Найдьонова // Проблеми політичної психології: Зб. наук. праць. – К., 2014. – Вип. 1 (15). – С. 223-237.
253. Найдьонова Л. А. Проблема територіальності в соціальній психології: феномени сусідства / Л. А. Найдьонова // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – 2005. – Вип. 10 (13). – С. 170-184.
254. Найдьонова Л. А. Психологічні закономірності розвитку рефлексивних властивостей територіальної спільноти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук: спец. 19.00.05 / Л. А. Найдьонова. – К., 2013. – 42 с.
255. Найдьонова Л. А. Психологія рефлексії на межі тисячоліть: основні тенденції розвитку / Л. А. Найдьонова // Наукові студії із соціальної та

- політичної психології: зб. статей. – 2011. – Вип. 26. – С.52-64.
256. Найдъонова Л. А. Рефлексивна психологія територіальних спільнот / Л. А. Найдъонова. – К. : Міленіум, 2012. – 280 с.
257. Найссер У. Познание и реальность. Смысл и принципы когнитивной психологии / У. Найссер; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1981. – 232 с.
258. Нартов Н. А. Геополитика: учебник для вузов / Н. А. Нартов [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Единство, 2004. – 544 с.
259. Немировский В. Г. Массовое сознание и бессознательное как объект постнеклассической социологии / В. Г. Немировский // Социологические исследования. – 2006. – № 2. – С.13-19.
260. Никанорова Е. В. Формирование туристского образа территории (на примере Ростовской области): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. географ. наук: спец. 25.00.24 / Е. В. Никанорова. – М., 2009. – 24 с.
261. Николаева И. А. Субъективный образ социального мира как репрезентация социальной ситуации развития личности (на примере подросткового возраста): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.05 / И. А. Николаева. – Курган, 2004. – 20 с.
262. Николова А. Категория пространства, ее языковая репрезентация и лингвистическое описание [Электронный ресурс] / А. Николова. – Режим доступа: <http://www.slavica.org/russian/article113.html>
263. Номеровская Г. В. Становление глобального сознания: философский анализ: дис. ... канд. филос. наук: спец. 09.00.08 / Г. В. Номеровская. – М., 2006. – 166 с.
264. Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: Матеріали міжнар. наук. конференції (Київ, 15-16 грудня 2005 р.) / Упорядник і наук. ред. Г. В. Касьянов. – К., 2008. – 264 с.
265. Обринская Е. К. Общественное мнение и внешняя политика США. 1991-2003 гг.: проблема взаимодействия / Е. К. Орбинская // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И.Вернадского. Серия «История». – 2004. – Т.17 (56), № 1. – С.85-98.

266. Обухов А. Исторически обусловленные модификации образа мира / А. Обухов // Развитие личности. – 2003. – № 4. – С.51-68
267. Овчинников В. Сакура и дуб / В. Овчинников. – М. : АСТ, 2011. – 608 с.
268. Овчинникова Л. В. Теоретическая интерпретация феномена локальной идентичности / Л. В. Овчинникова // Соціологія майбутнього: науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства. – 2010. – № 1. – С.73-83.
269. Ольшанский Д. В. Политическая психология / Д. В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2002. – 576 с.
270. Ольшанский Д. В. Психология масс / Д. В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2001. – 368 с.
271. Ореховская Н. А. Эволюция массового сознания россиян: дис. ... докт. филос. наук: спец. 09.00.11 / Н. А. Ореховская. – М., 2011. – 337 с.
272. Орионова В. В. Философские основания концептуализации гендерной картины мира: дис. ... канд. филос. наук: спец. 09.00.01 / В. В. Орионова. – Тамбов, 2003. – 169 с.
273. Орлова В. В. Глобальные телесети новостей на информационном рынке / В. В. Орлова. – М. : РИП-холдинг, 2003. – 168 с.
274. Орлова О. Г. Актуализация концепта «Russia» («Россия») в американской публицистике: на примере дискурса еженедельника «Newsweek»: дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.19 / О. Г. Орлова. – Кемерово, 2005. – 258 с.
275. Осокина Е. А. Влияние американских СМИ на массовое сознание (на примере конфликтов США с Ираком в 1990-1991 и 2002-2003 гг.) / Е. А. Осокина // Политические исследования. – 2008. – № 1. – С.50-60.
276. Отрешко Н. Картины социального мира: концепты общества и субъекта действия в социологической теории / Н. Отрешко // Социология: теории, методы, маркетинг. – 2009. – № 1. – С.127-137.
277. Павлюк С. Г. Традиционные и исторические районы как форма

- территориальной самоорганизации общества (на примере США и России): дис. ... канд. геогр. наук: спец. 25.00.24 / С. Г. Павлюк. – М., 2007. – 273 с.
278. Павлюк М. Стереотипи й образи України та українця у сучасній польській журналістиці / М. Павлюк // Вісник Львівського університету. Серія «Журналістика». – 2007. – Вип. 30. – С.253-261.
279. Падение Берлинской стены: до и после. Россияне о внешнеполитических процессах прошлого и настоящего / Под ред. М. К. Горшкова, Р. Крумма, В. В. Петухова. – М. : Весь Мир, 2010. – 184с.
280. Панина Н. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине / Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 4. – С.26-45.
281. Панченко Ю. Україна в очах європейців: стереотипи та несподівані оцінки [Електронний ресурс] / Ю. Панченко. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/06/24/7035179/>
282. Паращевин М. Социокультурные изменения в контексте глобальных процессов глазами населения Украины / М. Паращевин // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3. – С.194-206.
283. Пашков М. Проблеми європейської безпеки: позиції населення України / М. Пашков // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 9. – С.27-33.
284. Пашков М. Відносини Україна-НАТО у фокусі громадської думки / М. Пашков, В. Чалий // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 8. – С.50-60.
285. Пашков М. Міжнародний імідж України: погляд із Польщі / М. Пашков, В. Чалий // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 3. – С.53-59.
286. Пашков М. Міжнародний імідж України: погляд із Росії / М. Пашков, В. Чалий // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 3. – С.60-68.
287. Пашков М. Україно-російське співробітництво в оцінках населення України / М. Пашков, В. Чалий // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 1. – С.44-56.

288. Пашукова Т. Імідж України і Росії в умовах політичних змін / Т. Пашукова // Соціальна психологія. – 2005. – № 5 (13). – С.3-15.
289. Пашукова Т. И. Экономические и политические характеристики России в имиджеологических представлениях украинских студентов / Т. И. Пашукова // Прикладная юридическая психология. – 2008. – № 4. – С.45-51.
290. Пенькова Е. А. Концепции русского мира: перспективы консолидации российского общества / Е. А. Пенькова // Социология. – 2010. – № 4. – С. 153-161.
291. Петраш О. М. Позиція правлячих кіл Росії та громадська думка щодо англо-бурської війни (1899-1902 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 / О. М. Петраш. – Чернівці, 2005. – 20 с.
292. Петренко В. Ф. К проблеме психологии сознания / В. Ф. Петренко // Вопросы философии. – 2010. – № 11. – С.57-74.
293. Петренко В. Ф. Основы психосемантики / В. Ф. Петренко [2-е изд-е, доп.]. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с.
294. Петренко В. Ф. Психосемантические аспекты картины мира субъекта / В. Ф. Петренко // Психология: журнал Высшей Школы Экономики. – 2005. – Том 2, № 2. – С.3-23.
295. Петренко В. Ф. Психосемантический анализ геополитических представлений России / В. Ф. Петренко, О. В. Митина, К. А. Бердников // Психологический журнал. – 2000. – Т.21. – № 2. – С. 49-69.
296. Петухов В. В. Внешнеполитические приоритеты массового сознания россиян / В. В. Петухов // Социологические исследования. – 2010. – № 11. – С.3-13.
297. Петухов В. Интерес к внешней политике [Электронный ресурс] / В. Петухов // Космополис. – 2003. – № 2(4) – Режим доступа: http://cosmopolis.mgimo.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=102
298. Петухов В. В. Образ мира и психологическое значение мышления /

- В. В. Петухов // Вестник Московского университета. Серия 14 «Психология». – 1984. – № 4. – С.13-20.
299. Печатнов В. О. Американские образы СССР в 1945 году / В. О. Печатнов // Вестник МГИМО-Университета. – 2010. – № 5. – С.28-32.
300. Пищева Т. Н. Образ России в представлениях ее граждан / Т. Н. Пищева // Образ России в контексте формирования культуры толерантности внутри страны и за рубежом: сб. тезисов междунар. научно-практич. конференции (13-15 ноября 2009 г., г. Москва). – М., 2009. – С.83-86.
301. Пищева Т. Н. Политические образы: проблемы исследования и интерпретации / Т. Н. Пищева // Политические исследования. – 2011. – № 2. – С.47-52.
302. Плющ А. Н. Семантическое пространство восприятия студентами Украины интеграции с Европейским союзом или Единым экономическим пространством / А. Н. Плющ // Социологические исследования. – 2013. – № 5. – С.110-120.
303. Плющ А. Н. Технологии конструирования позитивного образа политических субъектов / А. Н. Плющ // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – 2011. – Вип.94. Серія «психологічні науки». – Т.2. – С.83-90.
304. Позняк Д. В. Рефлексивні механізми свідомості виборців як суб'єктів політичної взаємодії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.05 / Д. В. Позняк. – К., 2004. – 20 с.
305. Полев Д. М. Эталон, прототип и стереотип как механизмы восприятия человека человеком / Д. М. Полев // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – 2009. – № 18. Серия «Психология». Вып. 5. – С.19-25.
306. Полтораков А. Ю. «Европейская идентичность» как фактор региональной безопасности / А. Ю. Полтораков // Современная Россия и

- мир: альтернативы развития (Россия и Западная Европа: влияние образов стран на двусторонние отношения): матер. междунар. научно-практической конференции / под ред. Ю. Г. Чернышова – Барнаул, 2010. – С.46-51.
307. Полищук Т. И. Содержание понятия языковая картина мира в лингвистике [Электронный ресурс] / Т. И. Полищук. – Режим доступа: <http://koariya.do.am/publ/1-1-0-6>
308. Поляков С. Э. Феноменология психических репрезентаций / С. Э. Поляков. – СПб. : Питер, 2011. – 688 с.
309. Полякова В. Представления россиян о глобализации / В. Полякова // Социальная реальность. – 2008. – № 3. – С.33-41.
310. Попов А. И. Развитие образа Родины у школьников: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / А. И. Попов. – Волгоград, 2005. – 176 с.
311. Посохова Я. А. Зооморфная метафора как способ моделирования образа враждебной России в англоязычных СМИ / Я. А. Посохова // Политическая лингвистика. – 2008. – № 26. – С.88-94.
312. Прокопенко В. Л. Геополітичний образ країни як чинник громадянської ідентичності студентської молоді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 / В. Л. Прокопенко. – К., 2012. – 18 с.
313. Психодиагностика толерантности личности / Под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М. : Смысл, 2008. – 172 с.
314. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / Відп. ред. В. О. Васютинський. – К. : ДОК-К, 1997. – 164 с.
315. Психология и культура; [пер. с англ.] / Под ред. Д. Мацумото. – СПб. : Питер, 2003. – 718 с.
316. Психология личности: Словарь-справочник / Под ред. П. П. Горностая и Т. М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
317. Пузаков А. В. Восприятие России в английской культуре XVI – XX вв.: дис. ... канд. ист. наук: спец. 24.00.01 / А. В. Пузаков. – Саранск, 2004. – 229 с.

318. Решетникова П. А. Организация пространства в японской культуре: концепты и модели / П. А. Решетникова // Известия Уральского государственного университета. – 2007. – № 49. – С.269-278.
319. Робертс Дж. Представления Запада о Советском Союзе в 1945 году / Дж. Робертс // Вестник МГИМО-Университета. – 2010. – № 5. – С.25-27.
320. Рогинский В. В. Образ Советского Союза в странах Северной Европы в 1945 году / В. В. Рогинский // Вестник МГИМО-Университета. – 2011. – № 1. – С.173-180.
321. Россия и Запад: Формирование внешнеполитических стереотипов в сознании российского общества первой половины XX века / Отв. ред. А. В. Голубев. – М. : Ин-т российской истории РАН, 1998. – 406 с.
322. Рябцева А. Опросы общественного мнения как источник по исследованию массового сознания США [Электронный ресурс] / А. Рябцева. – Режим доступа: <http://www.usinfo.ru/oniiimy62.htm>
323. Савельева И. Ценности и установки в массовых представлениях американцев / И. Савельева, А. Полетаев // Социологическое обозрение. – 2006. – Т.5, № 1. – С.82-101.
324. Савелюк Н. М. Психосемантичні особливості громадянської свідомості студентської молоді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / Н. М. Савелюк. – Івано-Франківськ, 2008. – 20 с.
325. Савченко А. А. «Западничество» и «антизападничество» в украинской ментальности: эволюция восприятия образа, факторы формирования / А. А. Савченко // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И.Вернадского. Серия «История». – 2004. – Т. 17 (56), № 1. – С.119-130.
326. Садовская А. В. Понятие враждебности. Основные направления и методы исследования враждебности [Электронный ресурс] / А. В. Садовская. – Режим доступа: <http://nature.web.ru/db/msg.html?mid=1156821&s=122103000>

327. Садыкова М. А. Мифологическая составляющая понятий «картина мира» и «модель мира» / М. А. Садыкова // Вестник Башкирского университета. – 2007. – Т.12, № 3. – С. 72-73.
328. Саид Э. Ориентализм. Западные концепции Востока / Э. Саид; [пер. с англ.]. – СПб. : Русский миръ, 2006. – 636 с.
329. Самаркина И. В. Политическая картина мира в структуре социальной идентичности / И. В. Самаркина // Идентичность как предмет политического анализа: Сб. статей по итогам Всерос. научно-теорет. конференции (21-22 октября 2010 г.) / Отв. ред. И. С. Семенов, Л. А. Фадеева. – М., 2011. – С.51-56.
330. Самаркина И. В. Политическая картина мира как компонент субъективного пространства политики: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. полит. наук: спец. 23.00.03 / И. В. Самаркина. – М., 2013. – 59 с.
331. Самойленко Н. И. О проблеме деформации массового внешнеполитического сознания (на примере украинско-болгарских отношений в 20-30-х годах XX ст.) / Н. И. Самойленко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 325-328.
332. Самошкина И. С. Территориальная идентичность как социально-психологический феномен: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.05 / И. С. Самошкина. – М., 2008. – 27 с.
333. Свечникова С. В. Образ фашистской Италии в нацистской пропаганде: механизм воздействия на немецкое общество (1933-1939 гг.): дис. ... канд. истор. наук: спец. 07.00.03 / С. В. Свечникова. – М., 2006. – 270 с.
334. Селезнева А. В. Ценностные основания восприятия России / А. В. Селезнев // Образ России в контексте формирования культуры толерантности внутри страны и за рубежом: сб. тезисов междунар. научно-практич. конференции (13-15 ноября 2009 г., г. Москва). – М.,

2009. – С.68-70.
335. Семченко О. А. Іміджева політика України: монографія / О. А. Семченко. – К. : Академія, 2014. – 272 с.
336. Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е. С. Сенявская. – М. : РОССПЭН, 1999. – 383 с.
337. Серкин В. П. Пять определений понятия и схема функционирования образа мира / В. П. Серкин // Вестник Московского университета. Серия 14 «Психология». – 2006. – № 1. – С.11-19.
338. Сикевич З. В. Социальное бессознательное / З. В. Сикевич, О. К. Крокинская, Ю. А. Поссель. – СПб. : Питер, 2005. – 267 с.
339. Скар О. Політична картина світу молоді: визначення, складові, функції / О. Скар // Психологія і суспільство. – 2012. – № 3. – С.101–107.
340. Скребцова Т. Н. Наивные картины глобализации: взгляд лингвиста [Электронный ресурс] / Т. Н. Скребцова. – Режим доступа: <http://filologija.vukhf.lt/4-9/doc/Skrebcova.doc>
341. Следзевский И. В. Ментальные образы в международных сопоставлениях и моделировании глобального будущего / И. В. Следзевский // Общественные науки и современность. – 2008. – № 4. – С.69-85.
342. Слюсаревський М. М. Політична психологія в Україні: стан і перспективи / М. М. Слюсаревський // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць / За заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. – К., 2001. – Вип.3. – С.13-21.
343. Смирнов А. Н. Уровни геополитического восприятия действительности в современной России / А. Н. Смирнов // Вестник Московского университета. Серия 12 «Политические науки». – 1999. – № 3. – С.45-61.
344. Смирнов С. Д. Мир образов и образ мира / С. Д. Смирнов // Вестник Московского университета. Серия 14 «Психология». – 1981. – № 3. – С.14 - 28.

345. Смирнова А. Г. Механизмы межличностного и межгруппового восприятия угрозы в международных отношениях / А. Г. Смирнова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2010. – Т.13, № 1. – С.111-126.
346. Смульсон М. Л. Интелект і ментальні моделі світу / М. Л. Смульсон // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія «Психологія і педагогіка». – 2009. – Вип. 12. – С.38-49.
347. Снянский Д. Картина мира как моделирующая система культуры [Электронный ресурс] / Д. Снянский. – Режим доступа: http://www.portalus.ru/modules/philosophy/print.php?subaction=showfull&id=1109013431&archive=0217&start_from=&ucat=&
348. Солсо Р. Когнитивная психология / Р. Солсо; [пер. с англ. / 6-е изд-е]. – СПб. : Питер, 2006. – 589 с.
349. Сорока Ю. Г. Схема сприймання соціального простору в текстах масової комунікації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.01 / Ю. Г. Сорока. – Харків, 1999. – 20 с.
350. Сорокина Н. В. Образ родной страны и народа в этностереотипных представлениях российских и немецких студентов / Н. В. Сорокина // Известия Саратовского университета. Т.12. Серия: «Философия. Психология. Педагогика». – 2012. – Вып.2. – С.81-84.
351. Сорокина Н. В. Россия и русские глазами немцев: проблемы стереотипного восприятия / Н. В. Сорокина // Вестник Гуманитарного Института Тольяттинского государственного университета. – 2010. – № 1 (7). – С.175-179.
352. Сорокина О. Н. Языковая реализация образа Китая в СМИ США: информационная модель «идеологии Китая» / О. Н. Сорокина // Известия Уральского государственного университета. – 2010. – № 2. – С.96-102.
353. Сосновська Д. Стереотип України та українця в польській літературі / Д. Сосновська // Незалежний культурологічний часопис «І». – 1997. – № 10. – С.88-96.

354. Социальная психология / Под ред. С. Московичи; [пер. с франц. / 7-е изд-е]. – СПб. : Питер, 2007. – 592 с.
355. Столяренко Л. Д. Трансформация массового сознания российского общества: социально-философский анализ: дис. ... докт. филос. наук: спец. 09.00.11 / Л. Д. Столяренко. – Ростов-на-Дону, 2000. – 379 с.
356. Суслина М. В. Гендерные аспекты восприятия России / М. В. Суслина // Образ России в контексте формирования культуры толерантности внутри страны и за рубежом: сб. тезисов междунар. научно-практич. конференции (13-15 ноября 2009 г., г. Москва). – М., 2009. – С.70-74.
357. Тер-Минасова С. Язык и межкультурная коммуникация: уч. пособие / С. Тер-Минасова. – М. : Слово, 2000. – 624 с.
358. Терещук В. І. Електронний Паблік рілейшнз як засіб формування зовнішньополітичного іміджу держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 / В. І. Терещук. – Чернівці, 2008. – 20 с.
359. Толмен Э. Когнитивные карты у крыс и у человека / Э. Толмен // Хрестоматия по истории психологии / Под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М., 1980. – С. 63-69.
360. Траверсе Т. М. Політичне мислення як форма суспільного пізнання / Т. М. Траверсе // Актуальні проблеми психології. Т.12. Психологія творчості. – К., 2012. – Вип. 15. Частина 1. – С. 366-372.
361. Тузова А. Ф. «Двойные стандарты» в массмедийной практике (социально-политический анализ): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. полит. наук: спец. 10.01.10 / А.Ф.Тузова. – СПб., 2010. – 20с.
362. Уайт Ст. Белоруссия, Украина и Россия: Восток или Запад / С. Уайт, А. Макаллистер // Мир России. – 2008. – № 4. – С.37-59.
363. Угрин Л. Динаміка міжнародного образу України після президентських виборів 2004 р. / Л. Угрин, О. Щурко // Україна після президентських виборів: становлення демократії та розвиток громадянського суспільства: матеріали всеукр. науково-практ. конференції / Укл. Романюк А. С.,

- Скочиляс Л. С. – Львів, 2005. – С. 94-102.
364. Уде Ф. Э. Образ Африки в русском языковом сознании: дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.19 / Уде Фрайдей Эменка. – Волгоград, 2008. – 240 с.
365. Українське суспільство напередодні парламентських виборів – 2012: громадська думка та електоральні наміри (результати всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного 29 серпня – 2 вересня 2012 року). – К. : Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України, 2012. – 41 с.
366. Уледов А. К. Общественная психология и идеология / А. К. Уледов. – М. : Мысль, 1985. – 268 с.
367. Улыбина Е. В. Обыденное сознание в картине мира личности (Психосемантический подход): дис. ... докт. психол. наук: спец. 19.00.01 / Е. В. Улыбина. – Ставрополь, 1999. – 368 с.
368. Фатеев А. В. Образ врага в советской пропаганде 1945-1954 гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 / А. В. Фатеев. – М., 1998. – 23 с.
369. Федоров А. В. Трансформации образа России на западном экране: от эпохи идеологической конфронтации (1946-1991) до современного этапа (1992-2010) / А. В. Федоров. – М. : Изд-во МОО «Информация для всех», 2010. – 202 с.
370. Федякин А. В. Политика формирования позитивного имиджа Российского государства (теоретико-методологические и прикладные аспекты политологического анализа): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. полит. наук: спец. 23.00.02 / А. В. Федякин. – М., 2010. – 48 с.
371. Феклюнина В. С. Политический имидж России в американской прессе 2000-2004 гг.: дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 / В. С. Феклюнина. – Саратов, 2005. – 200 с.
372. Филиппова Е. И. Территории коллективной идентичности в

- современном французском дискурсе: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. истор. наук: спец. 07.00.07 / Е. И. Филиппова. – М., 2010. – 52 с.
373. Формування позитивного міжнародного іміджу Української держави в інформаційному просторі: аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/December2009/02.htm>
374. Хазратова Н. В. Психологія відносин особистості й держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук: спец. 19.00.05 / Н. В. Хазратова. – К., 2005. – 33 с.
375. Хазратова Н. Типологічна модель індивідуально-психологічного образу держави / Н. Хазратова // Соціальна психологія. – 2004. – № 4. – С. 3-13.
376. Ханагян Э. В. Образ Африки в сознании российской молодежи / Э. В. Ханагян // Образ России в контексте формирования культуры толерантности внутри страны и за рубежом: сб. тезисов междунар. научно-практич. конференции (13-15 ноября 2009 г., г. Москва). – М., 2009. – С.74-76.
377. Харкевич М. В. Государства-изгои как образ «другого» в мировой политике / М. В. Харкевич // Политические исследования. – 2009. – № 4. – С.99-110.
378. Харченко Ю. В. «Географія» як термін політичного дискурсу в контексті діалогу «Схід-Захід» / Ю. В. Харченко // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: «Філософія. Культурологія». – 2008. – Вип.2. – С.143-147.
379. Хобта С. В. Восточный участок украинско-российской границы: особенности восприятия границы и перспектива демаркации / С. В. Хобта // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. – Вип. 16. – Х., 2010. – С.412-416.
380. Хобта С. В. Украинско-российская граница: демаркация и перспективы ее восприятия населением приграничных территорий / С. В. Хобта //

- Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 12. – Т.2, Ч.1. – С.125-137.
381. Холодная М. А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / М. А. Холодная. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.
382. Хромов А. Б. Пятифакторный опросник личности: Учебно-метод. пособие / А. Б. Хромов. – Курган : Изд-во КГУ, 2000. – 23 с.
383. Цопанова А. В. Стереотипы восприятия политического терроризма (сравнительный анализ на примере городов Владикавказа и Санкт-Петербурга): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.12 / А. В. Цопанова. – СПб., 2010. – 20 с.
384. Цымбурский В. Л. Геополитика как мировидение и род занятий / В. Л. Цымбурский // Политические исследования. – 1999. – №4. – С. 7-28.
385. Чалдини Р. Социальная психология. Пойми других, чтобы понять себя! / Р. Чалдини, Д. Кенрик, С. Нейберг; [пер. с англ.]. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 256 с.
386. Чепан М.-Л. А. Протиставлення Сходу й Заходу та проблема психологічного окциденталізму України у доробку Володимира Яніва / М.-Л. А. Чепан // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – К., 2009. – Т. XI, Ч.3. – С.433-441.
387. Чернобров Д. В. Информационное изменение образа «другого» в разрешении международных конфликтов / Д. В. Чернобров // Вестник МГИМО-Университета. – 2011. – № 5. – С.21-26.
388. Чугров С. В. Социокультурная традиция и внешнеполитический менталитет современной Японии: дис. ... докт. социол. наук: спец. 23.00.02 / С. В. Чугров. – М., 2007. – 444 с.
389. Шайгородський Ю. Міфотворчість в Україні як соціальна технологія / Ю. Шайгородський // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.-Миколаїв, 2008. – Вип. 13. – С.27-43.
390. Шанская Т. А. Восприятие французской культуры русским

- дворянством, первая четверть XIX века: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. истор. наук: спец. 07.00.02 / Т. А. Шанская. – Казань, 2001. – 273 с.
391. Шаповалов В. Ф. Восприятие России на Западе: мифы и реальность / В. Ф. Шаповалов // Общественные науки и современность. – 2000. – № 1. – С.51-67.
392. Шаповалова Е. Влияние территориального спора на общественное мнение в Японии и России в начале XXI века / Е. Шаповалова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. – Харків, 2007. – Вип. 10. – С.125-135.
393. Шевченко М. М. Геополітичні знання як системна основа формування суспільної свідомості (соціально-філософський аспект аналізу): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 / М. М. Шевченко. – К., 2004. – 18 с.
394. Шенк Ф. Б. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе / Ф. Б. Шенк // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. – 2001. – № 4. – С. 4-17.
395. Шестопад Е. Б. Политическая психология: учебник для студентов вузов / Е. Б. Шестопад [2-е изд-е]. – М. : Аспект-Пресс, 2007. – 427 с.
396. Шеффер Б. Социально-психологическая модель восприятия Чужого: идентичность, знание, амбивалентность / Б. Шеффер, М. Скарабис, Б. Шлёдер // Психология: журнал Высшей Школы Экономики. – 2004. – Том 1, № 1. – С.24-51.
397. Ши Ся. Концепт «Китай» в русском обыденном языковом сознании: дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.01 / Ши Ся. – М., 2008. – 209 с.
398. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани; [пер. с англ.]. – Ростов н/Д : Феникс, 1998. – 544 с.
399. Шихирев П. Н. Современная социальная психология / П. Н. Шихирев. – М. : ИП РАН; КСП+; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – 448 с.
400. Шмелев А. Г. Введение в экспериментальную психосемантику:

- теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / А. Г. Шмелев. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1983. – 157с.
401. Шмитт К. Понятие политического / К. Шмитт // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С.37-67.
402. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; [пер. с англ. / под ред. В. А. Ядова]. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
403. Штроо В. А. Исследование групповых защитных механизмов / В. А. Штроо // Психологический журнал. – 2001. – № 1. – С.5-15.
404. Шубина Ю. Г. Геополитическая культура как фактор современного политического развития российского общества: дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 / Ю. Г. Шубина – Ставрополь, 2006. – 183 с.
405. Шульга М. Геополітичні виміри української євроінтеграції в уявленнях російських науковців / М. Шульга // Політичний менеджмент. – 2007. – № 5. – С.138-147.
406. Шульга Н. В. Мифологема в структуре массового политического сознания: дис. ... канд. филос. наук: спец. 09.00.11 / Н. В. Шульга. – Омск, 2006. – 175 с.
407. Щегельська Ю. П. Інтегрований образ держави як складова політичної культури суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 / Ю. П. Щегельська. – К., 2008. – 20 с.
408. Щукин Д. А. Интерпретация образа врага в моральном дискурсе: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.05 / Д. А. Щукин. – СПб., 2012. – 30 с.
409. Щурко О. Міжнародний образ України: проблеми формування та трансформації / О. Щурко // Вестник Севастопольского государственного технического университета. – 2007. – Вып.84. «Политология». – С.55-61.
410. Щурко О. М. Особливості формування та трансформації міжнародного образу України на сучасному етапі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / О. М. Щурко. – Львів, 2010. –

20 с.

411. Эдельман О. Легенды и мифы Советского союза / О. Эдельман // Логос. – 1999. – № 5. – С.52-65.
412. Юрьев А. И. Глобализация как новая форма политической власти, изменяющая человека и миропорядок / А. И. Юрьев // Россия. Планетарные процессы / Под ред. В. Ю. Большакова. – СПб., 2002. – С.235-264.
413. Юрьев А. И. Политическая психология терроризма [Электронный ресурс] / А. И. Юрьев. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/terror3.htm>
414. Языки как образ мира / Под ред. К. С. Королева. – СПб. : АСТ, 2003. – 568 с.
415. Як змінилося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України: прес-реліз КМІС (6.02.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=502&page=1>
416. Яковенко Н. Брати/вороги або поляки очима українця XVII-XVIII століть / Н. Яковенко // Незалежний культурологічний часопис «І». – 1997. – № 10. – С.156-163.
417. Яковенко Н. М. «Образ себе» – «образ іншого» у шкільних підручниках з історії / Н. М. Яковенко // Шкільна історія очима істориків-науковців: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – К., 2008. – С. 119-127.
418. Якою бачить Україну міжнародна спільнота? // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 3. – С. 3-16.
419. Яремчук О. В. Парадигмальний контекст поняття «міфотворчість» в сучасній психології / О. В. Яремчук // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – К., 2009. – Т. XI, Ч.4. – С.500-509.
420. Abell J. «We are an island»: Geographical Imagery in Accounts of Citizenship, Civil Society, and National Identity in Scotland and in England / J. Abell, S. Condor, C. Stevenson // Political Psychology. – 2006. – Vol. 27,

Issue 2. – P. 207-226.

421. Adelson J. The Political Imagination of the Young Adolescent / J. Adelson // *Daedalus*. – 1971. – Vol. 100, No. 4. – P. 1013-1050.
422. Ahmadypour Z. Representing Imaginary Enemy: A Geopolitical Discourse / Z. Ahmadypour, M. R. Hafeznia, R. Juneidi // *Geopolitics Quarterly*. – 2010. – Vol.6, No. 4. – P. 7-40.
423. Anholt-GfK Roper Nation Brand Index 2009 Highlights [electronic resource]. – Access mode: <http://www.simonanholt.com/Publications/publications-other-articles.aspx>
424. *Anti-Americanisms in World Politics* / Ed. by P. J. Katzenstein, R. O. Keohane. – Ithaca : Cornell University Press, 2007 – 351 p.
425. Antonsich M. Meanings of place and aspects of the Self: an interdisciplinary and empirical account / M. Antonsich // *GeoJournal*. – 2010. – Vol.75. – P. 119-132.
426. Arikan G. Attitudes Towards the European Union in Turkey: The Role of Perceived Threats and Benefits / G. Arikan // *Perceptions*. – 2012. – Vol. XVII, No.3. – P. 81-103.
427. Axia G. Children drawing Europe: The effects of nationality, age and teaching / G. Axia, J. G. Bremner, P. Deluca, G. Andreasen // *British Journal of Developmental Psychology*. – 1998. – Vol. 16, Issue 4. – P. 423-437.
428. Baker P. R. Images of the world: Mental maps of U.S. Military Officers: Thesis Submitted in partial fulfilment of the requirement for the degree of Master of Arts in Geography in Graduate School of Syracuse University [electronic resource] / P. R. Baker. – Access mode: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?Location=U2&doc=GetTRDoc.pdf&AD=ADA251436>
429. Barkowsky T. *Mental Representation and Processing of Geographic Knowledge: A Computational Approach* / T. Barkowsky. – Heidelberg : Springer, 2002. – 174 p.
430. Barret M. Children's Knowledge of countries / M. Barret, E. Lyons, A. Bouchier-Sutton // *Children and their environments: learning, using and*

- designing spaces / Ed. by C. Spencer, M. Blades. – Cambridge, 2006. – P. 57-72.
431. Bar-Tal D. Patriotism as fundamental beliefs of group members / D.Bar-Tal // *Politics and the Individual*. – 1993. – Vol. 3, No. 2. – P. 45-62.
432. Bar-Tal D. Beliefs About Negative Intentions of the World: A Study of the Israeli Siege Mentality / D. Bar-Tal, D. Antebi // *Political Psychology*. – 1992. – Vol. 13, No. 4. – P. 633-645.
433. Bjerstedt A. Enemy Images among University Students in Four Countries: a Cross-national Exploration Using an Associative Technique / A. Bjerstedt, J.P. Jensen, S. Keldorff and others // *Peace Education Miniprints*, No. 20. – Malmö : Malmö School of Education, 1991 – 22 p.
434. Blades M. The reliability of data collected from sketch maps / M. Blades // *Journal of Environmental Psychology*. – 1990. – No. 10. – P. 327-339.
435. Boulding K. E. National images and international systems / K. E. Boulding // *Journal of Conflict Resolution*. – 1959. – Vol. 3. – P. 120-131.
436. Bourchier A. The predictors of children's geographical knowledge of other countries / A. Bourchier, M. Barrett, E. Lyons // *Journal of Environmental Psychology*. – 2002. – Vol. 22, Issue 1-2. – P. 79-94.
437. Bowes J. M. C. Adolescents' Ideas about Citizenship and Democracy [electronic resource] / J. M. Bowes, D. Chalmers, C. Flanagan. – Access mode: <http://www.aare.edu.au/95pap/bowej95478.txt>
438. Brewer P. R. All Against All: How Beliefs about Human Nature Shape Foreign Policy Opinions / P. R. Brewer, M. R. Steenbergen // *Political Psychology*. – 2002. – Vol. 23, Issue 1. – P. 39-58.
439. Buruma I. Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies / I. Buruma, A. Margalit. – NY. : Penguin Press, 1994. – 165 p.
440. Carnagey N. Changes in attitudes towards war and violence after September 11, 2001 / N. Carnagey, C. Anderson // *Aggressive behavior*. – 2007. – Vol. 33. – Issue 2. – P. 118-129.
441. Chokor B. Pattern of representation of countries in cognitive maps of the

- world with special reference to Africa / B. Chokor // *Journal of Environmental Psychology*. – 2003. – Vol. 23, Issue 4. – P. 427-437.
442. Conover P. J. Mirror Images in Americans' Perceptions of Nations and Leaders during the Iranian Hostage Crisis / P. J. Conover, K. A. Mingst, L. Sigelman // *Journal of Peace Research*. – 1980. – Vol.17, Issue 4. – P. 325-337.
443. Cottam M. Introduction to political psychology / M. Cottam, B. Dietz-Uhler, E. Mastors, T. Preston. – NY. : Psychology Press, 2010 – 404 p.
444. De Rosa A. S. Modeling Social Representations of European Nations and European Union: A Facet Theory Approach [electronic resource] / A. S. De Rosa, M. d'Ambrosio, E. H. Cohen. – Access mode: [http://www.europhd.psi.uniroma1.it/html/_onda02/07/PDF/deRosa,A.S%20\(2005\).pdf](http://www.europhd.psi.uniroma1.it/html/_onda02/07/PDF/deRosa,A.S%20(2005).pdf)
445. Dijkink G. Geopolitical codes and popular representations / G. Dijkink // *GeoJournal*. – 1998. – Vol.46, No.4. – P. 293-299.
446. Dijkink G. National Identity and Geopolitical Visions: Maps of Pride and Pain / G. Dijkink. – NY. : Routledge, 1997. – 188 p.
447. Dittmer J. Captain America's Empire: Reflections on Identity, Popular Culture, and Post-9/11 Geopolitics / J. Dittmer // *Annals of the Association of American Geographers*. – 2005. – Vol. 95, Issue 3. – P. 626-643.
448. Dodds K. Screening Geopolitics: James Bond and the Early Cold War films (1962-1967) / K. Doods // *Geopolitics*. – 2005. – Vol. 10, Issue 2. – P. 266-289.
449. Downs R. M. Image and Environment: Cognitive Mapping and Spatial Behavior / R. M. Downs, D. Stea. – Chicago : Aldine Publishing Co., 1973. – 439 p.
450. Eaton R. Geopolitical mental maps / R. Eaton. – Paper presented at the Association of American Geographers Annual Meeting, Washington, DC, April 22-55, 1984.
451. Enemy images: A Resource Manual on Reducing Enmity / Ed. by S. Fabick [electronic resource]. – Access mode: http://www.psyr.org/about/pubs_resources/Enemyimagesmanual.pdf

452. Enemy images in American history / Ed. by R. Fiebig-von Hase, U. Lehmkuhl. – Providence : Berghahn Books, 1997 – 389 p.
453. Esch J. Legitimizing the “War on Terror”: Political Myth in Official-Level Rhetoric / J. Esch // Political Psychology. – 2010. – Vol. 31, No. 3. – P. 357-391.
454. EuroBroadMap: Visions of Europe in the World [electronic resource]. – Access mode: http://www.eurobroadmap.eu/~euro_drupal/node/4
455. EuroBroadMap: Visions of Europe in the World: Annexe I. Final Version (14 Nov. 2008) [electronic resource]. – Access mode: http://cnrs4.nfrance.com/~euro_drupal/system/files/EuroBroadMap_Annex1_FINAL%2014%20nov08.pdf
456. Final Report: National Geographic-Roper Public Affairs 2006 Geographic Literacy Study. – Washington : GFK, 2006. – 89 p.
457. Gallup: Росія витіснила КНДР з першого місця серед ворогів США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.de/gallup-росія-витіснила-кндр-з-першого-місця-серед-ворогів-сша>
458. Gerber A. The Big Five Personality Traits in the Political Arena / A. Gerber, G. Huber, D. Doherty, C. Dowling // Annual Review of Political Science. – 2011. – Vol. 14. – P. 265-287.
459. Gerber A. S. Personality Traits and the Consumption of Political Information / A. S. Gerber, G. A. Huber, D. Doherty, C. M. Dowling // American Politics Research. – 2011. – Vol. 39, No.1 – P. 32-84.
460. Gerber A. S. Personality and Political Attitudes: Relationships across Issue Domains and Political Contexts / A. S. Gerber, G. A. Huber, D. Doherty and others // American Political Science Review. – 2010. – Vol. 104, No.1 – P. 111-133.
461. Gerber A. S. Personality Traits and Participation in Political Processes / A. S. Gerber, G. A. Huber, D. Doherty and others // Journal of Politics. – 2011. – Vol. 73, Issue 3. – P. 692-706.
462. Goldberg L. R. The structure of phenotypic personality traits /

- L. R. Goldberg // *American Psychologist*. – 1993. – Vol. 48, No. 1. – P. 26-34.
463. Golledge R. G. *Spatial behavior: a geographic perspective* / R. G. Golledge, R. J. Stimson. – NY. : Guilford Press, 1997. – 620 p.
464. Gould P. *Mental Maps* / P. Gould, R. White. – London : Routledge, 2002. – 184 p.
465. Hammet D. *British media representations of South Africa and the 2010 FIFA World Cup* / D. Hammet // *South African Geographical Journal*. – 2011. – Vol. 93, No.1. – P. 63-74.
466. Haque A. *The mirror image phenomenon in the context of the Arab-Israeli conflict* / A. Haque, E. D. Lawson // *International Journal of Intercultural Relations*. – 1980. – Vol. 4, Issue 1. – P. 107-115.
467. Harkabi Y. *Arab Attitudes to Israel* / Y. Harkabi. – NY.: John Wiley & Sons, 1974. – 527 p.
468. Henrikson A. *The Geographical “Mental Maps” of American Foreign Policy Makers* / A. Henrikson // *International Political Science Review*. – 1980. – Vol.1, No.4. – P. 495-530.
469. Herrmann R. K. *Images in International Relations: An Experimental Test of Cognitive Schemata* / R. K. Herrmann, J. F. Voss, T. Schooler, J. Ciarrochi // *International Studies Quarterly*. – 2007. – Vol. 41, No. 3. – P. 403-433.
470. Jervis R. *Perception and misperception in international politics* / R. Jervis. – Princeton : Princeton University Press, 1976 – 445 p.
471. Jordan T. *Structures of geopolitical reasoning [electronic resource]* / T. Jordan. – Access mode: <http://www.perspectus.se/tjordan/Structuresgeopol.html>
472. Jost J. *Outgroup Favoritism and the Theory of System Justification: A Paradigm for Investigating the Effects of Socioeconomic Success on Stereotype Content* / J. Jost // *Cognitive Social Psychology: The Princeton Symposium on the Legacy and Future of Social Cognition* / Ed. G. B. Moskowitz. – Mahwah, NJ, 2001. – P. 89-102.
473. Karkovska R. *Psychological factors of the image of the state in the students’*

- perception / R. Karkowska // *Journal of Education Culture and Society*. – 2014. – No.1. – P. 158-168.
474. Kitchin R. The cognition of geographic space / R. Kitchin, M. Blades. – London, NY. : I.B.Tauris, 2002. – 241 p.
475. Kuipers B. The “Map in the Head” Metaphor / B. Kuipers // *Environment and Behavior*. – 1982. – Vol. 14 (2). – P. 202-220.
476. Latham A. The Confucian Continuities of Chinese Geopolitical Discourse / A. Latham // *Macalester International*. – 2007. – Vol. 18. – P. 243-251.
477. Lewicka M. Place attachment, place identity, and place memory: Restoring the forgotten city past / M. Lewicka // *Journal of Environmental Psychology*. – 2008. – Vol. 28. – P. 209-231.
478. Licata L. Representing the future of the European Union: Consequences on national and European identifications [electronic resource] / L. Licata. – Access mode: http://www.psych.lse.ac.uk/psr/PSR2003/12_05Lic.pdf
479. Lloyd R. Spatial cognition: geographic environments / R. Lloyd. – Dordrecht : Kluwer Academic Publishers, 1997. – 287 p.
480. Lowenthal D. Geography, experience and imagination: Towards a geographical epistemology / D. Lowenthal // *Annals of the Association of American Geographers*. – 1961. – Vol.51, No.3. – P. 241-260.
481. Mahadeo M. Media representations of Africa: Still the same old story? / M. Mahadeo, J. McKinney // *Policy & Practice: A Development Education Review*. – 2007. – Vol. 4. – P.14-20.
482. Mark D. Cognitive models of geographical space / D. Mark, C. Freksa, S. Hirtle and others // *International Journal of Geographical Information Science*. – 1999. – Vol.13, No.8. – P. 747-774.
483. Marques da Costa E. Perception of Europe in the world by Portuguese and Romanian graduated students – does mental barriers exists? [electronic resource] E. Marques da Costa, A. R. Pedro, O. M. Stoleriu. – Access mode: <http://www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/2011/april-newcastle/papers/Marques.pdf>

484. McCrae R. R. An introduction to the five-factor model and its applications / R. R. McCrae, O. P. John // *Journal of Personality*. – 1992. – Vol. 60, Issue 2. – P. 175–215.
485. McGraw K. M. Personifying the State: Consequences for Attitude Formation / K. M. McGraw, T. M. Dolan // *Political Psychology*. – 2007. – Vol. 28, Issue 3. – P. 299-327.
486. Merelman R. M. The Development of Policy Thinking in Adolescence / R. M. Merelman // *American political science review*. – 1971. – Vol. 65. – P. 1033-1047.
487. Mikaelian H. Armenia and Armenians, Turkey and Turks in Armenian Media / H. Mikaelian. – *Caucasian Institute Policy Brief*. – 2010. – № 2. – 32 p.
488. Monastersky R. The Warped World of Mental Maps / R. Monastersky // *Science News*. – 1992. – Vol. 142, No.14. – P. 222-223.
489. Newman D. A Hidden Battlefield: The Representation of Border and EU in the Israel/Palestine Conflict [electronic resource] / D. Newman, H. Yacobi. – Access mode: <http://www.polsis.bham.ac.uk/documents/research/euborderconf/wp14-the-eu-in-the-israel-palestine-conflict.pdf>
490. O'Loughlin J. Where in the world is Russia? Geopolitical perceptions and preferences of ordinary Russians / J. O'Loughlin, P. Talbot // *Eurasian Geography and Economics*. – 2005. – Vol.46, No.1. – P. 23-50.
491. O'Loughlin J. Russian geopolitical storylines and public opinion in the wake 9-11: a critical geopolitical analysis and national survey / J. O'Loughlin, G. Ó'Tuathail, V. Kolossov // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2004. – Vol. 37. – P. 281-318.
492. Ó'Tuathail G. Geopolitical Structures and Geopolitical Cultures: Towards Conceptual Clarity in the Critical Study of Geopolitics [electronic resource] / G. Ó'Tuathail – Access mode: <http://www.toal.net/Publish/Papers/GeopoliticalCulture2.pdf>
493. Piaget J. The development in children of the idea of the homeland and of relations to other countries / J. Piaget, A. M. Weil // *International Social*

- Science Journal. – 1951. – No. 3. – P. 561-578.
494. Pinheiro J. Determinants of cognitive maps of the world as expressed in sketch maps / J. Pinheiro // Journal of Environmental Psychology. – 1998. – Vol. 18, Issue 3. – P. 321-339.
495. Polic M. Cognitive map of Slovenia: Spatial representations and identity / M. Polic, G. Repovs // Psychology Science. – 2004. – Vol. 46. – P. 65-88.
496. Pratto F. Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes / F. Pratto, J. Sidanius, L. M. Stallworth, B. F. Malle // Journal of Personality and Social Psychology. – 1994. – Vol. 67, No. 4. – P. 741-763.
497. Raviv A. Beliefs about war, conflict, and peace in Israel as a function of developmental, cultural, and situational factors / A. Raviv, D. Bal-Tal, L. Koren-Silvershatz, A. Raviv // How children understand war and peace / Ed. by A. Raviv, L. Oppenheimer, D. Bar-Tal. – San Francisco, 1999. – P. 161-189.
498. Redei M. The World seen by Hungarian students: a mental map analysis / M. Redei, A. Kincses, A. Jakobi // Hungarian Geographical Bulletin. – 2011. – Vol. 60 (2). – P. 135-159.
499. Reese G. We Are the World – and They Are Not: Prototypicality for the World Community, Legitimacy, and Responses to Global Inequality / G. Reese, A. Berthold, M. C. Steffens // Political Psychology. – 2012. – Vol.33, Issue 5. – P. 683–700.
500. Roach J. Young Americans Geographically Illiterate, Survey Suggests [electronic resource] / J. Roach. – Access mode: http://news.nationalgeographic.com/news/2006/05/0502_060502_geography.html
501. Robinson J. L. Mental Maps of Canada / J. L. Robinson // Journal of Geography. – 1980. – Vol.79, No. 4. – P. 124-125.
502. Roland-Levy C. Social Identity in Connection to War and Peace in France [electronic resource] / C. Roland-Levy. – Режим доступа: http://learning.londonmet.ac.uk/cice/docs/2008_191.pdf
503. Roth K. Advancing the Country Image Construct [electronic resource] /

- K. Roth. – Access mode: http://homepage.univie.ac.at/katharina.roth/research/Review_CoIScales_JBR.pdf
504. Rowe D. The Development Of Political Thinking in School Students: An English Perspective / D. Rowe // *International Journal of Citizenship and Teacher Education*. – 2005. – Vol. 1, No. 1. – P. 97-110.
505. Ruzha A. Social representations about EU states among the Latvian inhabitants: Promotion work for Scientific Degree of Dr.Psych. [electronic resource] / A. Ruzha. – Access mode: http://www3.acadlib.lv/greydoc/Ruzas_disertacija/Ruza_ang.doc
506. Rutland A. English children's geo-political knowledge of Europe / A. Rutland // *British Journal of Developmental Psychology*. – 1998. – Vol. 16, Issue 4. – P. 439-445.
507. Rutland A. Social representations of Europe amongst 10-16 year old British children / A. Rutland // *Papers on social representations*. – 1998. – Vol. 7 (1-2). – P. 61-75.
508. Saarinen T. Centering of mental maps of the world / T. Saarinen // *National Geographic Research*. – 1988. – No. 4. – P. 112-127.
509. Saarinen T. The South Korean Image of the World and the World Image of Korea / T. Saarinen, H. Kim, C. MacCabe // *Geography*. – 1991. – Vol.26, No.2. – P. 126-136.
510. Saarinen T. The world image of Germany / T. Saarinen, C. MacCabe // *Erdkunde*. – 1990. – Vol. 44, No. 4. – P. 260–267.
511. Saarinen T. Relative size of continents on world sketch maps / T. Saarinen, M. Parton, R. Billberg // *Cartographica*. – 1996. – Vol. 33, No. 2. – P. 37-48.
512. Sarrica M. Peace and War as Social Representations: A Structural Exploration with Italian Adolescents / M. Sarrica // *Universitas Psychologica*. – 2010. – Vol. 9, No. 2. – P. 315-330.
513. Sarrica M. War and Peace as Social Representations: Cues of Structural Stability / M. Sarrica // *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*. – 2007. – Vol. 13, Issue 3. – P. 251-272.

514. Sibley C. G. Effects of Dangerous and Competitive Worldviews on Right-Wing Authoritarianism and Social Dominance Orientation over a Five-Month Period / C. G. Sibley, M. C. Wilson, J. Duckitt // *Political Psychology*. – 2007. – Vol. 28, Issue 3. – P. 357-371.
515. Soini K. Exploring human dimensions of multifunctional landscapes through mapping and map-making / K. Soini // *Landscape and Urban Planning*. – 2001. – Vol.57. – P. 225-239.
516. Sudas I. Cognitive maps of Europe: geographical knowledge of Turkish students / I. Sudas, C. Gokten // *European Journal of Geography*. – 2012. – Vol.3, Issue 1. – P. 41-56.
517. Sudas I. Europe in Mind: Social Representations of Turkey-Europe Relations in Case of Turkish University Students / I. Sudas, M. Goregenli // *European Journal of Geography*. – 2013. – Vol. 4. Issue 1. – P. 36-47.
518. Sulfaro V. How Americans Perceive Foreign Policy Threats: A Magnitude Scaling Analysis / V. Sulfaro, M. Crislip // *Political Psychology*. – 1997. – Vol.18, Issue 1. – P. 103-126.
519. Sulfaro V. The Perception of Other Nations' Hostility Toward the United States: An Experimental Study of Mass Perception in Foreign Policy [electronic resource] / V. Sulfaro, M. Crislip. – Access mode: <http://web.posc.jmu.edu/apsa1994.pdf>
520. Talking transatlantic: Research and essays on the transatlantic relationship and opportunities for the future [electronic resource]. – Access mode: http://www.britishcouncil.org/tn2020-booklet_final.pdf
521. Tuan Yi-Fu. Images and Mental Maps / Yi-Fu Tuan // *Annals of the Association of American Geographers*. – 1975. – Vol. 65, No. 2. – P. 205-213.
522. Tversky B. Cognitive maps, cognitive collages, and spatial mental models / B. Tversky // *Lecture Notes in Computer Science* – 1993. – Vol. 716. – P. 14-24.
523. Tversky B. Distortions in cognitive maps / B. Tversky // *Geoforum*. – 1992. – Vol. 23, Issue 2. – P. 131-138.

524. Tversky B. Levels and structure of cognitive mapping / B. Tversky // Cognitive mapping: Past, present and future / Ed. by Kitchin R., Freundschuh S.M. – London, 2000. – P. 24-43.
525. Tversky B. Mental models of spatial relations and transformations from language / B. Tversky, J. Kim, A. Cohen // Mental models in discourse processing and reasoning / Ed. by C. Habel, G. Rickheit. – Amsterdam, 1999. – P. 239-258.
526. Walmsley D. Down under or centre stage? The world images of Australian students / D. Walmsley, T. Saarinen, C. MacCabe // Australian Geographer. – 1990. – Vol. 21, Issue 2. – P. 164-173.
527. Wilde A. Imaginations of a Country. Spatial Perceptions and Mental Mapping in Herat / A. Wilde // ASEIN: German Journal for Politics, Economy and Culture. – 2007. – Vol. 104. – P. 119-134.
528. Wright J. K. Terrae Incognitae: The Place of Imagination in Geography / J. K. Wright // Annals of the Association of American Geographers. – 1947. – Vol.37. – P. 1-15.
529. Yang D. Lay Psychology of Globalization and its Social Impact / D. Yang, Ch. Chiu, X. Chen and others // Journal of Social Issues. – 2011. – Vol. 67, No.4. – P. 677-695.
530. Yoshimura K. Cognitive Saliency of Subjugation and the Ideological Justification of U.S. Geopolitical Dominance in Japan / K. Yoshimura, C. Hardin // Social Justice Research. – 2009. – Vol. 22, No. 2-3. – P. 298-311.

ДОДАТКИ

Додаток А. Авторська методика вивчення МГПС-ГПМК

Шановний друже! Просимо Вас взяти участь у науковому дослідженні, яке проводиться з метою виступає вивчення особливостей уявлень громадян України про різні країни світу.

Дослідження проводиться анонімно (необхідно лише зазначити свої стать та вік), тому просимо Вас відповідати відверто.

Невірних відповідей тут не існує – нас цікавить Ваша особиста точка зору.

Стать: 1) чоловіча 2) жіноча

Вік _____ років

Завдання 1. До кожної згаданої країни напишіть (або намалюйте) будь-які 1-2 асоціації, які у Вас виникають у зв'язку із політикою, що там проводиться. Це можуть бути будь-які образи, ідеї, емоції або бажання.

Країна	Асоціації
1. США	
2. Росія	
3. Німеччина	
4. Україна	
5. Велика Британія	
6. Китай	
7. Франція	
8. Японія	
9. Канада	

Завдання 2. Просимо Вас дати свою оцінку кожній вищезгаданій країні, використовуючи шкалу від 1 до 5 наступним чином:

- 1 – Ви повністю погоджуєтесь із характеристикою, що зазначена з ліва
- 2 – Ви скоріше погоджуєтесь з лівою характеристикою
- 3 – складно сказати, щось середнє
- 4 – Ви скоріше погоджуєтесь із характеристикою, що зазначена з права
- 5 – Ви повністю погоджуєтесь з правою характеристикою

Обрану відповідь (цифру) обведіть у коло.

Країна № 1 - ... 9

1	Стабільна політична ситуація	1	2	3	4	5	Нестабільна політична ситуація
2	Недемократична	1	2	3	4	5	Демократична
3	Згуртована (єдина)	1	2	3	4	5	Незгуртована (роздрібнена)
4	Немає порядку	1	2	3	4	5	Є порядок
5	Неефективна влада	1	2	3	4	5	Ефективна влада
6	Влада дбає про народ	1	2	3	4	5	Влада не дбає про народ
7	Справедлива політика	1	2	3	4	5	Несправедлива політика
8	Агресивна політика	1	2	3	4	5	Миролобна політика
9	Має авторитет, впливова	1	2	3	4	5	Не має авторитету, не впливова
10	Не захищає власні інтереси	1	2	3	4	5	Захищає власні інтереси
11	Має сильну армію	1	2	3	4	5	Має слабку армію
12	Закрита	1	2	3	4	5	Відкрита
13	Слабка економіка	1	2	3	4	5	Розвинута економіка
14	Багата	1	2	3	4	5	Бідна
15	Низький рівень культури	1	2	3	4	5	Високий рівень культури
16	Розвинена наука і техніка	1	2	3	4	5	Слабо розвинена наука і техніка
17	Зберігає власну культуру	1	2	3	4	5	Не зберігає власну культуру
18	Нецікава	1	2	3	4	5	Цікава
19	Не подобається	1	2	3	4	5	Подобається
20	Не бажаю процвітання	1	2	3	4	5	Бажаю процвітання
21	Схожа на Україну	1	2	3	4	5	Не схожа на Україну

Завдання 3.

Чи погоджуєтесь Ви з тим, що у політичному плані Україна фактично поділяється на дві частини – Західну та Східну Україну?			
«Так»	«Скоріше так»	«Скоріше ні»	«Ні»
Дайте, оцінку цим регіонам		Оцінювати ці регіони не треба	

Біля назви кожного регіону напишіть (або намалюйте), будь-які 1-2 асоціації, які у Вас виникають у зв'язку із політикою, що там проводиться. Це можуть бути будь-які образи, ідеї, емоції або бажання.

Західна Україна	
Східна Україна	

Просимо Вас дати свою оцінку кожному регіону, використовуючи шкалу від 1 до 5 наступним чином:

- 1 – Ви повністю погоджуєтесь із характеристикою, що зазначена з ліва
- 2 – Ви скоріше погоджуєтесь з лівою характеристикою
- 3 – складно сказати, щось середнє
- 4 – Ви скоріше погоджуєтесь із характеристикою, що зазначена з права
- 5 – Ви повністю погоджуєтесь з правою характеристикою

Обрану відповідь (цифру) обведіть у коло.

1	Недемократична	1	2	3	4	5	Демократична
2	Згуртована (єдина)	1	2	3	4	5	Незгуртована (роздібнена)
3	Високий рівень злочинності	1	2	3	4	5	Низький рівень злочинності
4	Некорумпована	1	2	3	4	5	Корумпована
5	Неефективна влада	1	2	3	4	5	Ефективна влада
6	Влада дбає про народ	1	2	3	4	5	Влада не дбає про народ
7	Справедлива політика	1	2	3	4	5	Несправедлива політика
8	Слабка економіка	1	2	3	4	5	Розвинута економіка
9	Багата	1	2	3	4	5	Бідна
10	Низький рівень культури	1	2	3	4	5	Високий рівень культури
11	Релігійна	1	2	3	4	5	Нерелігійна
12	Некрасива	1	2	3	4	5	Красива
13	Не подобається	1	2	3	4	5	Подобається
14	Не бажаю процвітання	1	2	3	4	5	Бажаю процвітання

Додаток Б.

Результати асоціативного тесту (другий етап дослідження)

Б.1. Асоціації стосовно країн у вікових та статевих групах

Стимули	Основні групи асоціацій (геополітичні «образи»), та їх частота (% опитаних)		
	Молодь	Особи зрілого віку	Особи літнього віку
США	1. Агресивна силова політика (22%; частіше у юнаків) 2. Демократія та свобода (17%) 3. Президент Б. Обама (13%; частіше у юнаків) 4. Порядок та стабільність у країні (10%; частіше у дівчат)	1. Агресор (34%) 2. Могутня супердержава (13%) 3. Демократія (11%; частіше у чоловіків) 4. Міцна економіка та багатство (10%) На рівні тенденції згадки про президента Б.Обаму	1. Агресор, що намагається домінувати (45%) 2. Демократія (14%; частіше у чоловіків) На рівні тенденції згадки про розвиненість та заможність країни
Росія	1. В.Путін (14%; частіше у юнаків) 2. Жорстка та авторитарна політика (11%) На рівні тенденції згадки про газ	1. В.Путін (20%; частіше у чоловіків) 2. Агресивна домінуюча політика (18%) 3. Авторитаризм, псевдодемократія (16%)	1. Велика та сильна країна (15%). На рівні тенденції згадки про В.Путіна, газ, багатства країни, демократичність, агресивність.
Німеччина	1. Порядок та стабільність (27%) На рівні тенденції згадки про канцлера А.Меркель, Другу світову війну, машини.	1. Порядок та стабільність (38%) 2. А.Меркель (10%). На рівні тенденції згадки про демократію та Велику Вітчизняну війну	1. Порядок та дисципліна (19%) 2. Розвиненість країни (17%) 3. Велика Вітчизняна війна, фашизм (10%)
Україна	1. Нестабільність та відсутність порядку (20%; частіше у дівчат) 2. Неefективна та корумпована влада (15%) На рівні тенденції згадки про президента В.Януковича бідність та занепад у країні	1. Хаос, безлад та нестабільність (21%) 2. Корупція, беззаконність та несправедливість влади (21%) На рівні тенденції згадки про бідність.	1. Відсутність порядку, хаос (24%) 2. Неefективність та несправедливість влади та її політики (17%; частіше у жінок) 3. Відсталість та бідність (13%) 4. Корупція (11%)
Велика Британія	1. Монархія та королева (20%; частіше у хлопців) 2. Порядок та стабільність (10%).	1. Монархія та королева (25%) 2. Порядок та стабільність (13%) 3. Традиції та консерватизм (12%)	1. Монархія та королева (21%) 2. Розвиненість, заможність (14%) 3. Порядок та стабільність (11%)
Китай	1. Стрімкий економічний та науково-технічний розвиток (22%; частіше у дівчат) 2. Виробництво товарів, часто неякісних та підробок (13%; частіше у хлопців) 3. Комуністична авторитарна країна (10%; частіше у хлопців)	1. Економічний розвиток та виробництво (22%) 2. Комуністична країна (11%; частіше у чоловіків) На рівні тенденції згадки про численність населення.	1. Економічний та промисловий розвиток (20%) 2. Працелюбність нації (13%) 3. Численність нації (12%) 4. Комуністична країна (10%)
Франція	Виражених образів немає. На рівні тенденції згадки про президента Н.Саркозі, красу та романтику.	1. Французька культура, мода (17%). На рівні тенденції згадки про президента Н.Саркозі та внутрішньополітичні проблеми із мігрантами.	1. Політична нестабільність, проблеми з мігрантами (14%) 2. Французька культура (13%) 3. Розвинутість та заможність (10%) На рівні тенденції згадки про Ейфелеву вежу
Японія	1. Науково-технічний прогрес (16%; частіше у юнаків)	1. Науково-технічний прогрес (16%) 2. Висока та екзотична культура (15%) На рівні тенденції згадки про природні катаклізми	1. Економічна розвиненість (24%; частіше у жінок) 2. Науково-технічний прогрес (21%; частіше у чоловіків) 3. Природні катаклізми (13%) На рівні тенденції згадки про чесноти японців (працелюбність, розумність, мужність)

Канада	Виражених образів немає.	1. Мир та стабільність (16%) 2. Україно-канадські зв'язки (11%) 3. Демократія (11%) 4. Хокей (10%)	1. Україно-канадські зв'язки, діаспора (11%) 2. Заможна благополучна країна (11%) 3. Стабільність (11%)
	На рівні тенденції згадки про свободу та демократію, стабільність, політику в інтересах людей, кленовий лист	На рівні тенденції згадки про заможність та розвиненість країни.	На рівні тенденції згадки про демократію.

*Б.2. Асоціації стосовно Західної та Східної України
у вікових та статевих групах*

Стимули	Основні групи асоціацій (геополітичні «образи») та їх частотний показник (% опитаних)		
	Молодь	Особи зрілого віку	Особи літнього віку
Західна Україна	1. Українізація та збереження традицій (10%) На рівні тенденції згадки про націоналізм, прозахідну орієнтацію	1. Націоналізм (16%; частіше у чоловіків) 2. Національні традиції та культура (14%; частіше у жінок) 3. Прозахідні орієнтації (10%)	1. Націоналізм (18%; частіше у чоловіків) 2. Антипатія до Сходу України, Росії та російського (10%) На рівні тенденції – прозахідні орієнтації, національні традиції та культура
Східна Україна	Виражених образів немає. На рівні тенденції згадки про проросійську орієнтацію, русифікацію, низький рівень культури, промисловість, кримінал	1. Проросійська орієнтація (11%) 2. Корупція та кримінал (11%) 3. Промисловість (10%)	1. Проросійська орієнтація (15%) 2. Промисловість та виробництво (13%; частіше у чоловіків) 3. Корупція та кримінал (11%; частіше у чоловіків)

Додаток В.
Результати факторного аналізу даних другого етапу дослідження

В.1. Результати факторного аналізу образу США

Молодь	Особи зрілого віку	Особи літнього віку
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 46,7%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 48,2%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 43,6%
<p>F1 (15,3%): подобається (0,879), цікава (0,779), бажаю процвітання (0,752), зберігає власну культуру (-0,681), високий рівень культури (0,634).</p> <p>F2 (11,9%): багата (0,654), влада дбає про народ (0,652), справедлива політика (0,627).</p> <p>F3 (10,1%): сильна армія (0,759), розвинута наука і техніка (0,604), захищає власні інтереси (-0,588), впливова (0,572).</p> <p>F4 (9,4%): демократична (0,716), ефективна влада (0,652).</p>	<p>F1 (13,5%): подобається (0,754), цікава (0,750), бажаю процвітання (0,685), високий рівень культури (0,643).</p> <p>F2 (13,4%): влада дбає про народ (0,791), стабільна політична ситуація (0,705), згуртована (0,650), є порядок (-0,617), справедлива політика (0,502).</p> <p>F3 (10,7%): не схожа на Україну (0,802), відкрита (0,651), захищає власні інтереси (0,631), ефективна влада (0,577).</p> <p>F4 (10,6%): має сильну армію (0,730), впливова (0,726), розвинута наука і техніка (0,650), багата (0,560).</p>	<p>F1 (12,1%): бажаю процвітання (0,764), подобається (0,683), агресивна політика (0,614), демократична (0,501), цікава (0,498).</p> <p>F2 (12,1%): ефективна влада (0,749), розвинута економіка (0,709), є порядок (0,700).</p> <p>F3 (10,5%): багата (0,746), розвинута наука і техніка (0,709), впливова (0,509), має сильну армію (0,428).</p> <p>F4 (8,9%): влада дбає про народ (0,782), згуртована (0,571).</p>

Чоловіки	Жінки
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 45,7%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 43,7%
<p>F1 (14,6%): подобається (0,786), цікава (0,766), бажаю процвітання (0,711), високий рівень культури (0,608).</p> <p>F2 (11,8%): розвинута наука і техніка (0,776), має сильну армію (0,757), впливова (0,689).</p> <p>F3 (10,2%): захищає власні інтереси (0,716), ефективна влада (0,725), є порядок (0,558).</p> <p>F4 (9,1%): агресивна політика (0,716), відкрита (0,555), влада дбає про народ (-0,510).</p>	<p>F1 (13,9%): є порядок (-0,668), справедлива політика (0,668), стабільна політична ситуація (0,651), ефективна влада (-0,621).</p> <p>F2 (10,3%): подобається (0,815), бажаю процвітання 90,763), цікава (0, 676).</p> <p>F3 (10,2%): має сильну армію (0,779), багата (0,705), розвинута наука і техніка (0,589), впливова (0,461).</p> <p>F4 (9,3%): захищає власні інтереси (0,723), відкрита (0,723).</p>

В.2. Результати факторного аналізу образу Росії

Молодь	Особи зрілого віку	Особи літнього віку
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 55,5%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 52%	3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 42,5%
F1 (18,2%): стабільна політична ситуація (0,785), згуртована (0,723). F2 (13,3%): захищає власні інтереси (-0,787), впливова (-0,744). F3 (12,4%): подобається (0,849), бажаю процвітання (0,823), цікава (0,771). F4 (11,6%): недемократична (0,705), не схожа на Україну (0,698).	F1 (16,1%): подобається (0,818), бажаю процвітання (0,803), цікава (0,779). F2 (12,8%): має сильну армію (0,816), розвинута наука і техніка (0,648), розвинута економіка (-0,627), впливова (0,568). F3 (12,7%): несправедлива політика (-0,791), не згуртована (-0,784), агресивна політика (0,634). F4 (10,4%): немає порядку (0,901), ефективна влада (0,676), нестабільна політична ситуація (-0,544).	F1 (18,9%): ефективна влада (0,842), влада дбає про народ (-0,778), справедлива політика (-0,713), є порядок (0,707). F2 (12,4%): має сильну армію (0,663), впливова (0,657), розвинута економіка (-0,656), розвинута наука і техніка (-,619). F3 (11,2%): цікава (0,810), подобається (0,744), бажаю процвітання (0,647).

Чоловіки	Жінки
3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 42,8%	3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 47,6%
F1 (17,7%): ефективна влада (0,715), стабільна політична ситуація (-0,707), немає порядку (0,702), влада не дбає про народ (-0,686), згуртована (0,605). F2 (13,7%): подобається (0,798), цікава (0,783), бажаю процвітання (0,759). F3 (11,4%): багата (0,760), розвинута економіка (-0,709).	F1 (17,7%): впливова (0,716), розвинута наука і техніка (0,669), розвинена економіка (-0,656), багата (0,635), високий рівень культури (-0,596). F2 (17,2%): нестабільна політична ситуація (0,785), згуртована (0,719), є порядок (-0,714), несправедлива політика (0,712). F3 (12,7%): подобається (0,854), бажаю процвітання (0,827), цікава (0,781).

В.3. Результати факторного аналізу образу Німеччини

Молодь	Особи зрілого віку	Особи літнього віку
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 50,8%	5 факторів із загальним внеском до сумарної дисперсії 59,9%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 54,9%
<p>F1 (13,1%): згуртована (0,793), стабільна політична ситуація (0,767), справедлива політика (0,546), демократична (-0,530).</p> <p>F2 (12,7%): розвинута наука і техніка (0,748), має сильну армію (0,737).</p> <p>F3 (12,6%): впливова (-0,649), розвинута економіка (0,616).</p> <p>F4 (12,4%): подобається (0,770), бажаю процвітання (0,735), цікава (0,725).</p>	<p>F1 (16,2%): розвинута наука і техніка (-0,796), багата (-0,653), є порядок (0,605), розвинута економіка (0,603).</p> <p>F2 (13,6%): цікава (0,842), бажаю процвітання (0,817), подобається (0,812), високий рівень культури (0,494).</p> <p>F3 (10,2%): відкрита (0,616), демократична (0,580), миролюбна політика (0,578).</p> <p>F4 (10,2%): захищає власні інтереси (0,708), не схожа на Україну (0,679), стабільна політична ситуація (-0,493), розвинута економіка (0,465).</p> <p>F5 (9,7%): справедлива політика (0,839), влада дбає про народ (0,788).</p>	<p>F1 (20,2%): ефективна влада (-0,731), стабільна політична ситуація (0,718), демократична (-0,689), є порядок (-0,629), впливова (0,621), згуртована (0,614).</p> <p>F2 (14,5%): подобається (0,855), бажаю процвітання (0,812), цікава (0,746), миролюбна політика (0,629).</p> <p>F3 (10,5%): має сильну армію (0,782), розвинута наука і техніка (0,637), впливова (0,551), багата (0,498).</p> <p>F4 (9,7%): відкрита (0,763), є порядок (0,539), високий рівень культури (0,527), розвинута економіка (0,493).</p>

Чоловіки	Жінки
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 46,4%	3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 43,2%
<p>F1 (14,7%): подобається (0,804), цікава (0,765), бажаю процвітання (0,753).</p> <p>F2 (11,7%): ефективна влада (0,748), є порядок (0,688), розвинена економіка 90,604), високий рівень культури (0,554).</p> <p>F3 (10,4%): має сильну армію (0,738), впливова (0,510), багата (0,509), захищає власні інтереси (-0,498).</p> <p>F4 (9,6%): стабільна політична ситуація (0,707), не схожа на Україну (-0,612), згуртована (0,536).</p>	<p>F1 (18,3%): стабільна політична ситуація (-0,718), ефективна влада (0,672), згуртована (-0,669), є порядок (0,655), демократична (0,650).</p> <p>F2 (12,9%): розвинена наука і техніка (0,798), має сильну армію (0,731), зберігає власну культуру (0,599), багата (0,587), впливова (0,586).</p> <p>F3 (12%): подобається (0,852), цікава (0,832), бажаю процвітання (0,768).</p>

В.4. Результати факторного аналізу образу України

Молодь	Особи зрілого віку	Особи літнього віку
3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 45,8%	5 факторів із загальним внеском до сумарної дисперсії 53%	3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 45,3%
<p>F1 (18,2%): бідна (0,841), слабка економіка (-0,770), не має авторитету (0,626).</p> <p>F2 (14,7%): цікава (0,789), подобається (0,760), високий рівень культури (0,683), бажаю процвітання (0,595).</p> <p>F3 (12,9%): немає порядку (-0,831), нестабільна політична ситуація (0,764), неефективна влада (-0,550), влада не дає про народ (0,485).</p>	<p>F1 (14,8%): немає порядку (0,762), нестабільна політична ситуація (-0,697), неефективна влада (0,673).</p> <p>F2 (11,6%): цікава (0,832), подобається (0,812), низький рівень культури (0,624).</p> <p>F3 (10,4%): влада не дбає про народ (0,671), слабо розвинена наука і техніка (0,661), несправедлива політика (0,635), слабка армія (0,411).</p> <p>F4 (8,1%): бідна (0,828), зберігає власну культуру (0,562), не згуртована (0,413).</p> <p>F5 (8,1%): не захищає власні інтереси (-0,735), слабка армія (0,475), не впливова (0,443).</p>	<p>F1 (24,6%): неефективна влада (-0,798), немає порядку (-0,753), влада не дбає про народ (0,731), несправедлива політика (0,714).</p> <p>F2 (10,5%): бідна (0,736), слабка економіка (-0,667).</p> <p>F3 (10,2%): подобається (0,866), цікава (0,851).</p>

Чоловіки	Жінки
3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 47,9%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 47,1%
<p>F1 (21,8%): нестабільна політична ситуація (0,742), має слабку армію (0,731), слабка економіка (-0,636), не впливова (0,620).</p> <p>F2 (13,8%): цікава (0,767), подобається (0,753), зберігає власну культуру (-0,686).</p> <p>F3 (12,3%): не захищає власні інтереси (0,808), недемократична (0,717).</p>	<p>F1 (13,3%): неефективна влада (0,781), немає порядку (0,694), нестабільна політична ситуація (-0,619), влада не дбає про народ (-0,606).</p> <p>F2 (11,8%): не захищає власні інтереси (-0,716), недемократична (-0,665), має слабку армію (0,613).</p> <p>F3 (11,7%): бідна (0,603), слабкорозвинена наука і техніка (0,589), зберігає власну культуру (0,582).</p> <p>F4 (10,3%): цікава (0,863), подобається (0,803).</p>

В.5. Результати факторного аналізу образу Великої Британії

Молодь	Особи зрілого віку	Особи літнього віку
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 47,6%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 44,5%	5 факторів із загальним внеском до сумарної дисперсії 60,4%
<p>F1 (13,4%): розвинута економіка (0,745), багата (-0,666), високий рівень культури (0,666), розвинута наука і техніка (-0,662).</p> <p>F2 (12,3%): цікава (0,885), подобається (0,857), бажаю процвітання (0,810).</p> <p>F3 (11,4%): влада дбає про народ (0,741), справедлива політика (0,714), ефективна влада (-0,612).</p> <p>F4 (10,5%): згуртована (-0,706), стабільна політична ситуація (-0,702), є порядок (0,652).</p>	<p>F1 (13,1%): бажаю процвітання (0,847), подобається (0,816), цікава (0,744).</p> <p>F2 (11,6%): стабільна політична ситуація (0,818), захищає власні інтереси (-0,593), багата (0,585), є порядок (-0,578).</p> <p>F3 (10,1%): розвинута економіка (-0,793), розвинена наука і техніка (0,613), ефективна влада (-0,580), має сильну армію (0,555).</p> <p>F4 (9,7%): влада дбає про народ (0,758), демократична (-0,631).</p>	<p>F1 (14,9%): цікава (0,845), подобається (0,801), високий рівень культури (0,781).</p> <p>F2 (11,9%): багата (0,710), впливова (0,633).</p> <p>F3 (11,6%): є порядок (0,785), захищає власні інтереси (0,708), зберігає власну культуру (-0,584).</p> <p>F4 (11,5%): справедлива політика (-0,769), бажаю процвітання (0,729), миролюбна політика (0,600).</p> <p>F5 (10,4%): має сильну армію (0,772), стабільна політична ситуація (0,692), ефективна влада (-0,519).</p>

Чоловіки	Жінки
5 факторів із загальним внеском до сумарної дисперсії 55,2%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 45,1%
<p>F1 (12,2%): зберігає власну культуру (0,642), захищає власні інтереси (-0,623), впливова (0,617), багата (0,592), високий рівень культури (-0,577).</p> <p>F2 (11,5%): подобається (0,844), цікава (0,814), бажаю процвітання (0,794).</p> <p>F3 (11,4%): стабільна політична ситуація (-0,780), є порядок (0,738), згуртована (-0,603), демократична (0,579).</p> <p>F4 (10,3%): має сильну армію (0,757), розвинута наука і техніка (0,734), розвинута економіка (-0,717).</p> <p>F5 (9,8%): справедлива політика (0,794), влада дбає про народ (0,647), миролюбна політика (-0,553), ефективна влада (-0,502).</p>	<p>F1 (13,6%): стабільна політична ситуація (0,760), багата (0,725), розвинена економіка (-0,605), ефективна влада (-0,592).</p> <p>F2 (12,4%): цікава (0,874), подобається (0,864), бажаю процвітання (0,645), високий рівень культури (0,541).</p> <p>F3 (9,7%): влада дбає про народ (0,841), справедлива політика (0,746).</p> <p>F4 (9,4%): зберігає власну культуру (-0,800), розвинута наука і техніка (-0,670).</p>

В.6. Результати факторного аналізу образу Китаю

Молодь	Особи зрілого віку	Особи літнього віку
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 48,6%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 44,4%	5 факторів із загальним внеском до сумарної дисперсії 57,9%
F1 (17,8%): згуртований (0,815), стабільна політична ситуація (0,777), є порядок (-0,770), розвинута економіка (-0,624). F2 (11,2%): влада дбає про народ (0,839), справедлива політика (0,777). F3 (9,8%): бажаю процвітання (0,841), подобається (0,716), цікавий (0,701). F4 (9,7%): відкритий (0,728), демократичний (0,750), миролюбна політика (0,671).	F1 (12,7%): цікавий (0,849), подобається (0,800), бажаю процвітання (0,706), високий рівень культури (0,568). F2 (11,8%): є порядок (0,764), згуртований (-0,762), ефективна влада (0,706). F3 (10%): розвинута економіка (-0,824), впливовий (0,577), розвинута наука і техніка (0,528). F4 (9,9%): миролюбна політика (0,824), недемократичний (0,727), справедлива політика (-0,640).	F1 (13,5%): згуртований (0,787), ефективна влада (-0,750), стабільна політична ситуація (0,740), є порядок (-0,735). F2 (13%): високий рівень культури (-0,780), розвинута наука і техніка (0,682), зберігає власну культуру (-0,668). F3 (11,4%): захищає власні інтереси (-0,861), впливовий (0,749). F4 (10,2%): подобається (0,821), цікавий (0,780), бажаю процвітання (0,777). F5 (9,8%): закритий (0,761), миролюбна політика (0,742), справедлива політика (-0,585).

Чоловіки	Жінки
5 факторів із загальним внеском до сумарної дисперсії 53,7%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 44,5%
F1 (11,5%): захищає власні інтереси (0,765), розвинута економіка (0,746), впливовий (-0,721). F2 (11,1%): згуртований (0,847), стабільна політична ситуація (0,756), є порядок (-0,722). F3 (11,1%): бажаю процвітання (0,851), подобається (0,811), цікавий (0,734). F4 (10,5%): закритий (0,745), недемократичний (0,741). F5 (9,5%): влада дбає про народ (-0,742), справедлива політика (-0,718), ефективна влада (0,576).	F1 (13%): є порядок (-0,815), згуртований (0,792), ефективна влада (-0,741), стабільна політична ситуація (0,574). F2 (12,8%): розвинута економіка (-0,735), має сильну армію (0,696). F3 (10,5%): цікава (0,836), подобається (0,825), бажаю процвітання (0,619), високий рівень культури (0,491). F4 (8,2%): зберігає власну культуру (0,833), розвинута наука і техніка (0,687).

В.7. Результати факторного аналізу образу Франції

Молодь	Особи зрілого віку	Особи літнього віку
3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 46,5%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 57,5%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 52,1%
<p>F1 (17,4%): є порядок (-0,770), ефективна влада (-0,745), згуртована (0,690), справедлива політика (0,686), стабільна політична ситуація (0,646).</p> <p>F2 (16,7%): має сильну армію (0,729), розвинута економіка (-0,711), високий рівень культури (-0,684).</p> <p>F3 (12,4%): бажаю процвітання (0,836), подобається (0,814), цікава (0,769).</p>	<p>F1 (18%): справедлива політика (-0,817), влада дбає про народ (-0,771), є порядок (0,721).</p> <p>F2 (14,1%): цікава (0,849), бажаю процвітання (-0,832), подобається (0,751), високий рівень культури (0,479).</p> <p>F3 (13,8%): розвинена наука і техніка (0,789), має сильну армію (0,613), багата (0,613), розвинута економіка (-0,604).</p> <p>F4 (11,6%): демократична (0,790), стабільна політична ситуація (-0,764).</p>	<p>F1 (14,6%): стабільна політична ситуація (-0,835), ефективна влада (0,809), є порядок (0,755), згуртована (-0,626).</p> <p>F2 (14,6%): має сильну армію (0,750), зберігає власну культуру (0,721), високий рівень культури (-0,635), розвинута наука і техніка (0,628).</p> <p>F3 (12,1%): миролюбна політика (0,785), справедлива політика (-0,751), влада дбає про народ (-0,654).</p> <p>F4 (10,8%): подобається (0,890), бажаю процвітання (0,761), цікава (0,715).</p>

Чоловіки	Жінки
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 56,1%	3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 48,6%
<p>F1 (16,2%): стабільна політична ситуація (-0,734), ефективна влада (0,734), є порядок (0,718).</p> <p>F2 (15,2%): цікава (0,847), бажаю процвітання (0,836), подобається (0,760), впливова (-0,545), захищає власні інтереси (0,498), високий рівень культури (0,477).</p> <p>F3 (14,7%): розвинута наука і техніка (0,725), розвинута економіка (-0,691), має сильну армію (0,677), багата (0,655).</p> <p>F4 (10%): миролюбна політика (0,724), справедлива політика (-0,707).</p>	<p>F1 (21,8%): є порядок (0,875), ефективна влада (0,863), справедлива політика (-0,695), згуртована (-0,667), стабільна політична ситуація (-0,653).</p> <p>F2 (16,4%): має сильну армію (0,725), розвинута економіка (-0,708), багата (0,701), високий рівень культури (-0,648).</p> <p>F3 (10,4%): подобається (0,867), цікава (0,760), бажаю процвітання (0,754).</p>

В.8. Результати факторного аналізу образу Японії

Молодь	Особи зрілого віку	Особи літнього віку
3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 45,7%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 47%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 47,4%
F1 (19,8%): є порядок (-0,810), згуртована (0,807), багата (-0,684), ефективна влада (-0,670), стабільна політична ситуація (0,669). F2 (14,4%): розвинута наука і техніка (0,765), зберігає власну культуру (0,700). F3 (11,5%): цікава (0,820), подобається (0,794), бажаю процвітання (0,684).	F1 (13,9%): згуртована (-0,861), є порядок (0,786), стабільна політична ситуація (-0,664). F2 (12,1%): подобається (0,777), бажаю процвітання (0,744), високий рівень культури (0,634), зберігає власну культуру (-0,449). F3 (11,1%): має сильну армію (0,610), влада дбає про народ (0,584), бажаю процвітання (-0,577), впливова (0,562). F4 (9,9%): зберігає власну культуру (-0,722), розвинута наука і техніка (-0,716), не схожа на Україну (0,582).	F1 (13,8%): стабільна політична ситуація (-0,822), є порядок (0,756), ефективна влада (-0,691), згуртована (0,638). F2 (13,3%): подобається (0,841), цікава (0,795), бажаю процвітання (0,690), багата (-0,503). F3 (11,8%): захищає власні інтереси (0,828), миролюбна політика (0,672). F4 (8,5%): розвинута наука і техніка (0,886), зберігає власну культуру (0,717).

Чоловіки	Жінки
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 48,9%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 51%
F1 (14,2%): є порядок (0,795), згуртована (-0,793), розвинута економіка (0,701). F2 (13,6%): розвинута наука і техніка (0,774), влада дбає про народ (0,773), багата (0,658). F3 (11,5%): цікава (0,827), подобається (0,811), бажаю процвітання (0,673), зберігає власну культуру (-0,430). F4 (9,6%): миролюбна політика (0,697), відкрита (0,628), справедлива політика (-0,612).	F1 (19,8%): стабільна політична ситуація (-0,792), є порядок (0,782), згуртована (-0,767), ефективна влада (0,737). F2 (11,4%): подобається (0,826), цікава (0,764), бажаю процвітання (0,538), високий рівень культури (0,525). F3 (11%): влада дбає про народ (-0,701), захищає власні інтереси (0,622). F4 (8,8%): розвинута наука і техніка (0,897), зберігає власну культуру (0,752).

В.9. Результати факторного аналізу образу Канади

Молодь	Особи зрілого віку	Особи літнього віку
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 56%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 57,4%	5 факторів із загальним внеском до сумарної дисперсії 63%
<p>F1 (17,4%): бажаю процвітання (0,840), цікава (0,833), подобається (0,821).</p> <p>F2 (16,3%): розвинута наука і техніка (0,775), багата (0,765), влада дбає про народ (0,616), високий рівень культури (-0,588), розвинута економіка (-0,561).</p> <p>F3 (14,6%): миролюбна політика (0,775), є порядок (0,689), стабільна політична ситуація (-0,663).</p> <p>F4 (7,7%): не схожа на Україну (0,744), відкрита (-0,582), демократична (0,542).</p>	<p>F1 (16,1%): справедлива політика (-0,805), розвинута економіка (0,674), багата (-0,629).</p> <p>F2 (14,9%): подобається (0,832), цікава (0,796), бажаю процвітання (0,523), високий рівень культури (0,517).</p> <p>F3 (13,3%): має сильну армію (0,757), згуртована (0,657), зберігає власну культуру (0,616), впливова (0,584).</p> <p>F4 (13,1%): відкрита (0,738), демократична (0,650), стабільна політична ситуація (-0,631).</p>	<p>F1 (16,1%): стабільна політична ситуація (-0,819), демократична (0,801), відкрита (0,635).</p> <p>F2 (13,1%): має сильну армію (0,821), впливова (0,650), розвинута економіка (-0,629), багата (0,568).</p> <p>F3 (12,2%): зберігає власну культуру (-0,842), ефективна влада (0,648), високий рівень культури (0,582).</p> <p>F4 (11,8%): подобається (0,882), цікава (0,801), бажаю процвітання (0,713).</p> <p>F5 (9,8%): влада дбає про народ (-0,781), захищає власні інтереси (0,718), справедлива політика (-0,540).</p>

Чоловіки	Жінки
3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 49,8%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 54,1%
<p>F1 (18,6%): цікава (0,815), бажаю процвітання (0,808), подобається (0,720), зберігає власну культуру (-0,706).</p> <p>F2 (17,1%): миролюбна політика (0,777), стабільна політична ситуація (-0,680), відкрита (0,673), справедлива політика (-0,663).</p> <p>F3 (14,1%): розвинута наука і техніка (-0,737), багата (-0,653), ефективна влада (0,643), розвинута економіка (0,608), високий рівень культури (0,593).</p>	<p>F1 (14,6%): має сильну армію (0,766), багата (0,683), розвинута наука і техніка (0,628), впливова (0,618).</p> <p>F2 (14,5%): стабільна політична ситуація (-0,769), демократична (0,713), є порядок (0,698), згуртована (-0,628).</p> <p>F3 (13,2%): справедлива політика (-0,737), захищає власні інтереси (0,721), миролюбна політика (0,613).</p> <p>F4 (5,8%): подобається (0,854), цікава (0,819), бажаю процвітання (0,640).</p>

В.10. Результати факторного аналізу образу Західної України

Молодь	Особи зрілого віку	Особи літнього віку
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 73,3%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 68,2%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 68%
F1 (21,7%): демократична (-0,770), справедлива політика (0,751), релігійна (0,742), влада дбає про народ (0,722). F2 (19,5%): бажаю процвітання (0,915), красива (0,913), подобається (0,776). F3 (17,8%): низький рівень злочинності (0,746), високий рівень культури (0,674), згуртована (-0,668), не корумпована (-0,674). F4 (14,3%): слабка економіка (-0,878), багата (0,817).	F1 (21%): корумпована (0,772), слабка економіка (-0,763), влада не дбає про народ (0,734), неефективна влада (-0,721), несправедлива політика (0,643). F2 (17,9%): подобається (0,818), бажаю процвітання (0,817), красива (0,799), релігійна (-0,498), високий рівень культури (0,448). F3 (17,1%): високий рівень злочинності (0,822), демократична (0,769), бідна (-0,547). F4 (12%): згуртована (0,884), релігійна (0,644).	F1 (31,4%): недемократична (0,853), влада не дбає про народ (-0,847), неефективна влада (0,827), несправедлива політика (-0,823). F2 (17%): бажаю процвітання (0,873), подобається (0,859), красива (0,710). F3 (10,1%): високий рівень культури (0,816), бідна (-0,502). F4 (9,7%): релігійна (0,930), слабка економіка (0,519).

Чоловіки	Жінки
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 68,6%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 69%
F1 (27,4%): несправедлива політика (0,809), влада не дбає про народ (0,779), недемократична (-0,775). F2 (17,3%): бажаю процвітання (0,871), подобається (0,852), красива (0,649). F3 (14%): слабка економіка (0,741), бідна (-0,646). F4 (9,9%): високий рівень культури (-0,690), релігійна (0,615), згуртована (0,614).	F1 (31,1%): несправедлива політика (0,854), влада не дбає про народ (0,843), слабка економіка (-0,843), неефективна влада (-0,777). F2 (16,8%): красива (0,882), подобається (0,875), бажаю процвітання (0,837). F3 (12,2%): низький рівень злочинності (0,765), високий рівень культури (0,744). F4 (8,8%): релігійна (0,882), згуртована (0,501).

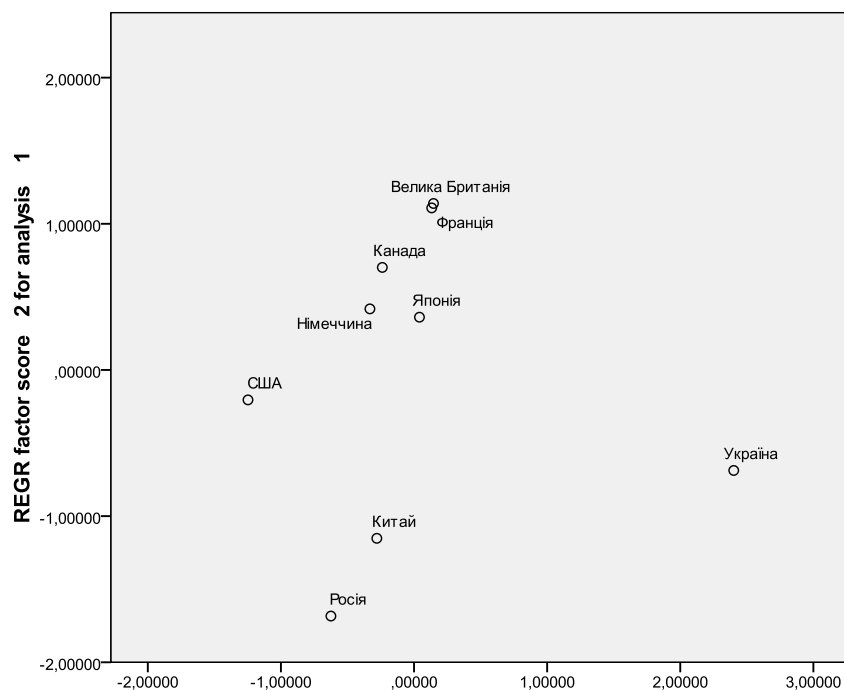
B.11. Результати факторного аналізу образу Східної України

Молодь	Особи зрілого віку	Особи літнього віку
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 68,5%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 64,4%	3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 59,4%
F1 (23,3%): красива (0,857), подобається (0,797), низький рівень культури (0,764), бажаю процвітання (0,678). F2 (16,8%): високий рівень злочинності (-0,816), несправедлива політика (0,779). F3 (15,3%): розвинута економіка (0,809), багата (-0,716). F4 (13,1%): нерелігійна (0,731), влада не дбає про народ (0,693), неефективна влада (-0,677).	F1 (19,4%): красива (0,878), подобається (0,855), нерелігійна (-0,670), низький рівень культури (0,588). F2 (18,9%): неефективна влада (-0,802), несправедлива політика (0,777), влада не дбає про народ (0,677). F3 (13,9%): недемократична (0,781), бідна (0,768), високий рівень злочинності (0,535). F4 (12,1%): слабка економіка (0,840), не згуртована (-0,703).	F1 (25,1%): слабка економіка (-0,825), влада не дбає про народ (0,806), неефективна влада (-0,784), несправедлива політика (0,746), бідна (0,733). F2 (22,4%): подобається (0,835), красива (0,831), не згуртована (-0,666), низький рівень культури (0,663), нерелігійна (0,626). F3 (11,9%): високий рівень злочинності (0,705), корумпована (-0,690).

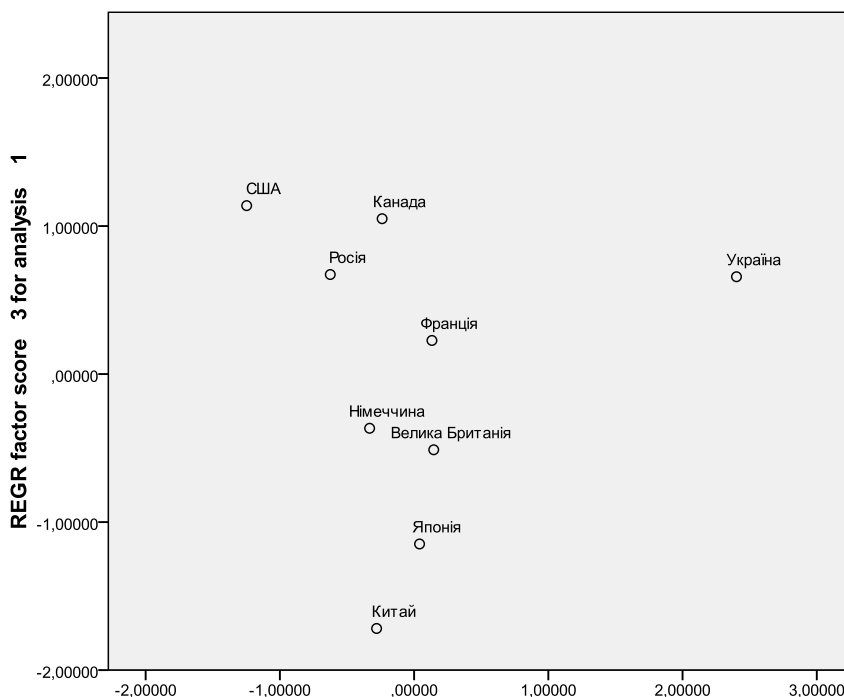
Чоловіки	Жінки
3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 59,5%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 65,9%
F1 (24,5%): неефективна влада (-0,783), влада не дбає про народ (0,743), несправедлива політика (0,743). F2 (20,6%): подобається (0,831), красива (0,813), низький рівень культури (0,778). F3 (14,4%): слабка економіка (-0,816), бідна (0,692).	F1 (19,8%): красива (0,836), нерелігійна (-0,787), подобається (0,766), низький рівень культури (0,673). F2 (18,8%): бідна (0,769), влада не дбає про народ (0,718), неефективна влада (-0,660). F3 (16,6%): недемократична (0,787), незгуртована (-0,771). F4 (10,8%): корумпована (0,810), високий рівень злочинності (-0,565).

Додаток Г.
Психосемантичні простори (ГПМК) досліджуваних
(другий етап дослідження)

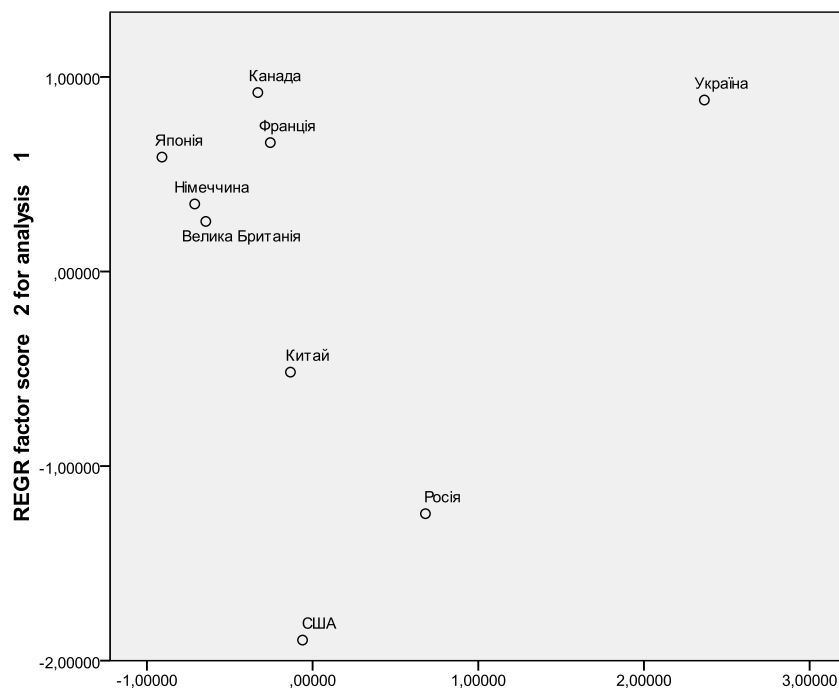
*Г.1. Групування країн у МГПС молоді
за 1 (Військово-політична сила держави) та 2 (Ставлення до держави,
пов'язане із характером зовнішньої політики) факторами*

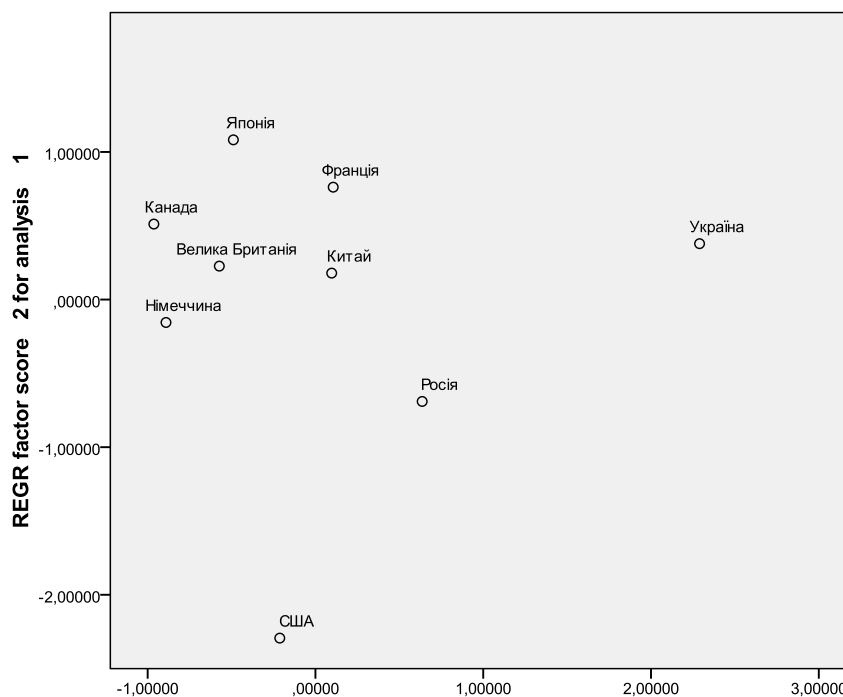
*Г.2. Групування країн у МГПС молоді
за 1 (Військово-політична сила держави) та
3 (Культурні самобутність та розвиток) факторами*

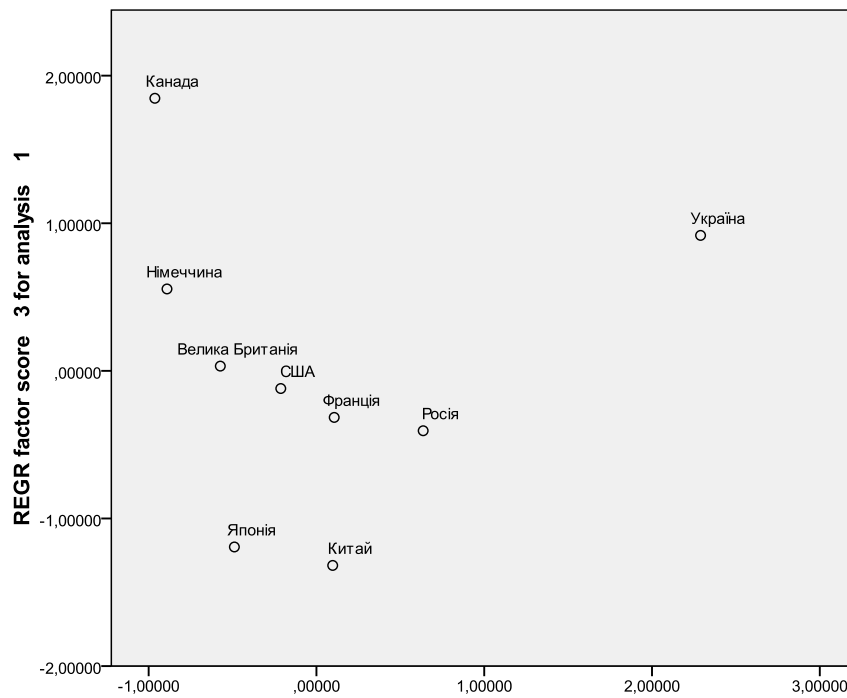
Г.3. Групування країн у МГПС осіб зрілого віку за 1 (Ефективність влади та порядок у державі) та 2 (Ставлення до держави, пов'язане із характером зовнішньої політики) факторами

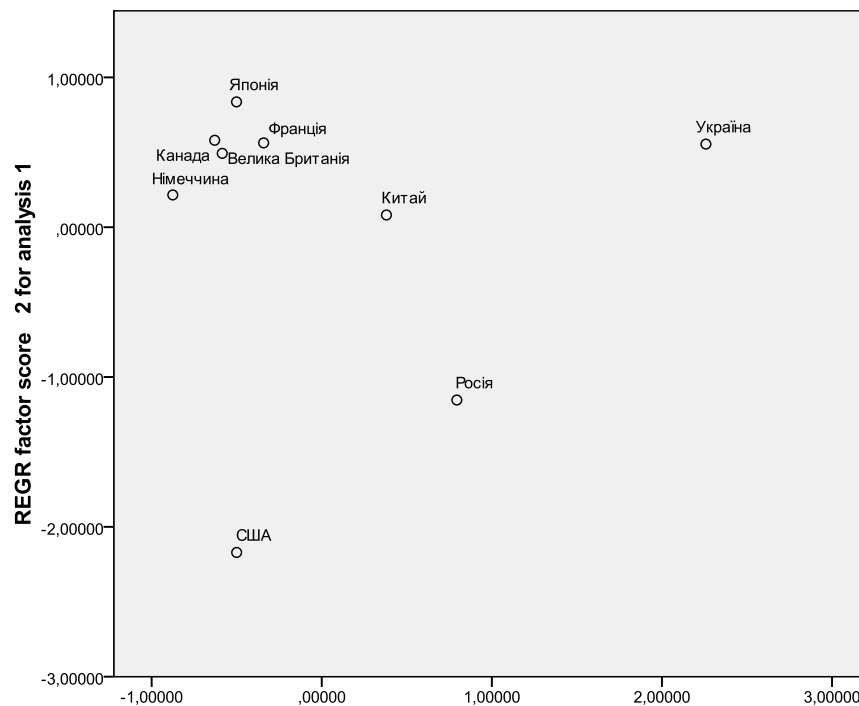
Г.4. Групування країн у МГПС осіб літнього віку за 1 (Справедливість та ефективність влади) та 2 (Ставлення до держави, пов'язане із характером зовнішньої політики) факторами

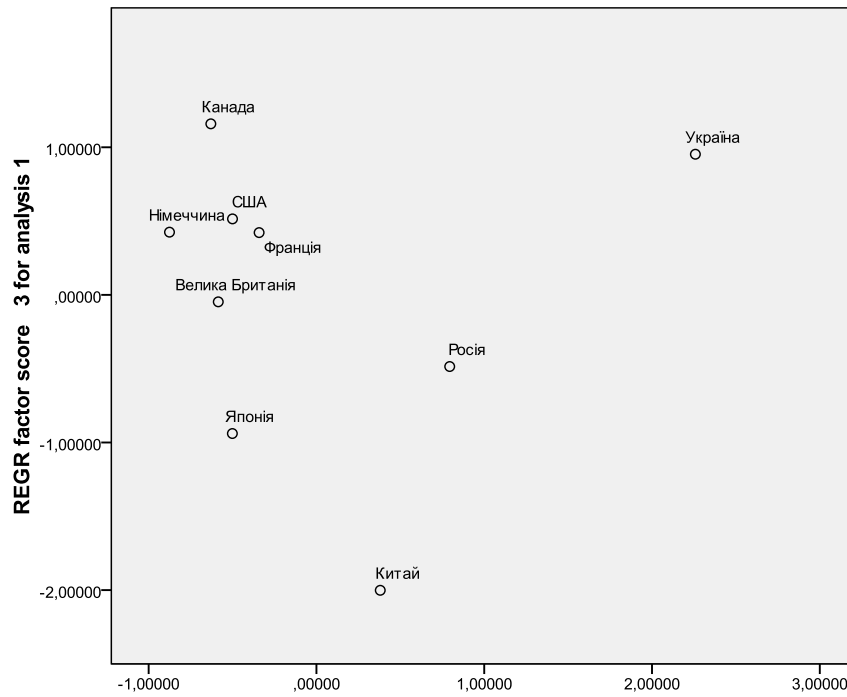
Г.5. Групування країн у МГПС осіб літнього віку за 1 (Справедливість та ефективність влади) та 3 (Культурна та політична закритість/відкритість) факторами

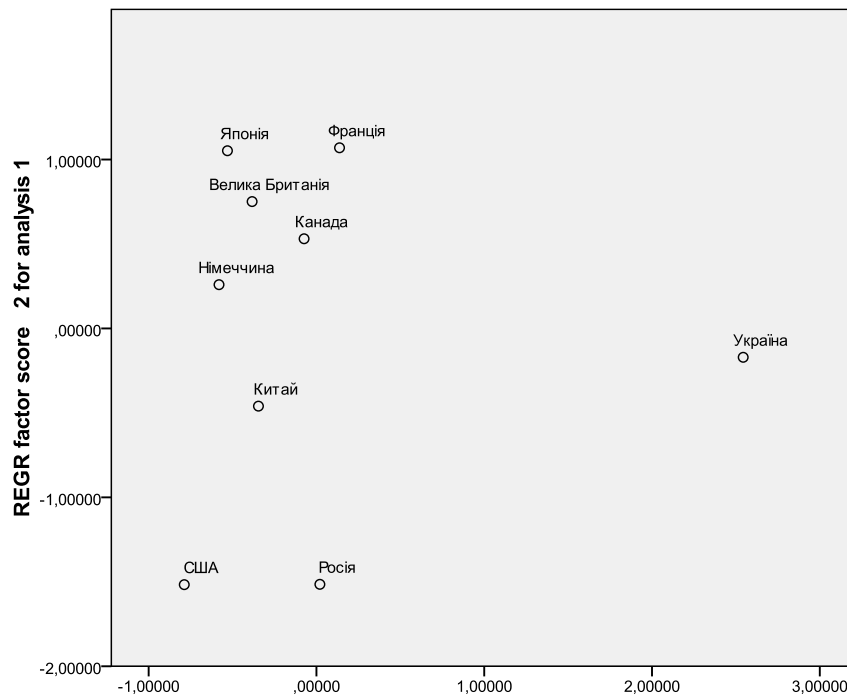
Г.6. Групування країн у МГПС чоловіків за 1 (Політико-економічне благополуччя країни) та 2 (Ставлення до держави, пов'язане із характером зовнішньої політики) факторами

*Г.7. Групування країн у МГПС чоловіків
за 1 (Політико-економічне благополуччя країни)
та 3 (Відкритість та культурна самобутність) факторами*

*Г.8. Групування країн у МГПС жінок
за 1 (Сила та розвиненість держави) та 2 (Ставлення до держави,
пов'язане із характером зовнішньої політики) факторами*

Додаток Д.
Результати факторного аналізу даних третього етапу дослідження

*Д.1. Результати факторного аналізу образів України та її регіонів
(групи з різною етнополітичною ідентичністю)*

УКРАЇНА	
Високий рівень етнополітичної ідентичності	Низький рівень етнополітичної ідентичності
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 54,5%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 50,4%
F1 (16,6%): цікава (0,825), подобається (0,794), зберігає власну культуру (-0,736). F2 (15,7%): неефективна влада (-0,782), несправедлива політика (0,761), влада не дбає про народ (0,712). F3 (13,3%): слабка економіка (-0,772), слабо розвинена наука і техніка (0,692), має слабку армію (0,685). F4 (8,8%): демократична (-0,828), нестабільна політична ситуація (0,481), не згуртована (0,466), немає порядку (-0,453).	F1 (18,2%): несправедлива політика (0,800), влада не дбає про народ (0,779), неефективна влада (-0,785). F2 (12,6%): цікава (0,832), подобається (0,782), бажаю процвітання (0,725). F3 (10,8%): слабо розвинена наука і техніка (0,656), слабка економіка (-0,520), має слабку армію (0,511), бідна (0,509). F4 (8,7%): демократична (0,750), незгуртована (-0,548).

ЗАХІДНА УКРАЇНА	
Високий рівень етнополітичної ідентичності	Низький рівень етнополітичної ідентичності
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 73,4 %	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 68,9%
F1 (26,7%): ефективна влада (0,821), корумпована (-0,797), несправедлива політика (-0,784), демократична (0,721). F2 (18,2%): слабка економіка (-0,852), багата (0,772). F3 (14,6%): подобається (0,914), бажаю процвітання (0,911). F4 (13,9%): красива (0,823), високий рівень культури (0,786).	F1 (23,5%): красива (0,898), бажаю процвітання (0,871), подобається (0,861), релігійна (-0,744). F2 (18,9%): низький рівень злочинності (0,753), згуртована (-0,735), корумпована (-0,717). F3 (13,5%): слабка економіка (-0,858), багата (0,731). F4 (12,9%): влада дбає про народ (0,773), справедлива політика (0,735).

СХІДНА УКРАЇНА	
Високий рівень етнополітичної ідентичності	Низький рівень етнополітичної ідентичності
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 74,7%	3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 62,9%
F1 (22,4%): подобається (0,904), високий рівень культури (0,821), красива (0,788), бажаю процвітання (0,723). F2 (20,1%): влада не дбає про народ (-0,849), неефективна влада (0,813), несправедлива політика (-0,771). F3 (19%): багата (-0,923), розвинута економіка (0,902). F4 (13,3%): незгуртована (0,848), корумпована (0,599), демократична (-0,538).	F1 (27,9%): низький рівень культури (0,874), подобається (0,859), красива (0,858), нерелігійна (-0,782). F2 (24,6%): неефективна влада (-0,747), згуртована (0,729), влада не дбає про народ (0,721), несправедлива політика (0,701). F3 (10,4%): бажаю процвітання (0,737), корумпована (0,664).

Д.2. Результати факторного аналізу

образів країн та регіонів (групи з різними значеннями 2-го фактору Big Five)

США	
Група з високим значенням фактору 2	Група з низьким значенням фактору 2
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 46,2%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 46%
<p>F1 (13,2%): цікава (0,826), бажаю процвітання (0,817), подобається (0,725).</p> <p>F2 (11,7%): справедлива політика (0,722), влада дбає про народ (0,711), демократична (-0,665).</p> <p>F3 (11,1%): багата (0,767), розвинена наука і техніка (0,754), зберігає власну культуру (0,679).</p> <p>F4 (10,2%): є порядок (0,752), згуртована (-0,659), ефективна влада (0,531), стабільна політична ситуація (-0,513).</p>	<p>F1 (12,1%): демократична (0,805), бажаю процвітання (0,785), подобається (0,588).</p> <p>F2 (11,5%): зберігає власну культуру (-0,755), високий рівень культури (0,754), цікава (0,728).</p> <p>F3 (11,4%): влада дбає про народ (0,783), має сильну армію (0,704), справедлива політика (0,579), впливова (0,531).</p> <p>F4 (10,9%): захищає власні інтереси (0,800), розвинута економіка (0,680), впливова (-0,657).</p>

РОСІЯ	
Група з високим значенням фактору 2	Група з низьким значенням фактору 2
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 52,1%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 54,8%
<p>F1 (17,1%): ефективна влада (0,719), нестабільна політична ситуація (-0,668), влада не дбає про народ (-0,673), немає порядку (0,651), несправедлива політика (-0,600).</p> <p>F2 (14,9%): цікава (0,765), подобається (0,730), бажаю процвітання (0,722), високий рівень культури (0,600).</p> <p>F3 (10,4%): має сильну армію (0,706), впливова (0,685), захищає власні інтереси (-0,666).</p> <p>F4 (9,7%): багата (-0,769), розвинена наука і техніка (-0,639), розвинута економіка (0,598).</p>	<p>F1 (17,7%): багата (0,707), впливова (0,691), розвинута економіка (-0,675).</p> <p>F2 (14,6%): агресивна політика (0,772), недемократична (0,740), несправедлива політика (-0,668), незгуртована (-0,630).</p> <p>F3 (14,3%): не подобається (0,820), бажаю процвітання (0,814), цікава (0,757).</p> <p>F4 (8,3%): схожа на Україну (-0,653), високий рівень культури (0,573), відкрита (0,552).</p>

НІМЕЧЧИНА	
Група з високим значенням фактору 2	Група з низьким значенням фактору 2
5 факторів із загальним внеском до сумарної дисперсії 54%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 46,1%
<p>F1 (12,7%): подобається (0,874), бажаю процвітання (0,813), цікава (0,793).</p> <p>F2 (11%): влада дбає про народ (0,712), згуртована (0,661), справедлива політика (0,598).</p> <p>F3 (10,9%): є порядок (0,740), захищає власні інтереси (0,659), високий рівень культури (0,604), розвинута економіка (0,516).</p> <p>F4 (9,8%): відкрита (0,711), миролюбна політика (0,672), зберігає власну культуру (-0,561).</p> <p>F5 (9,5%): має сильну армію (0,719), впливова (0,618).</p>	<p>F1 (14,5%): розвинута економіка (0,738), ефективна влада (0,738), є порядок (0,686), багата (-0,502).</p> <p>F2 (13%): подобається (0,895), бажаю процвітання (0,785), цікава (0,720).</p> <p>F3 (9,3%): розвинена наука і техніка (0,771), має сильну армію (0,659), впливова (0,502).</p> <p>F4 (9,2%): влада дбає про народ (0,735), стабільна політична ситуація (0,650), справедлива політика (0,650).</p>

УКРАЇНА	
Група з високим значенням фактору 2	Група з низьким значенням фактору 2
3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 48,5%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 46%
<p>F1 (19%): несправедлива політика (-0,797), неефективна влада (0,789), влада не дбає про народ (-0,778).</p> <p>F2 (15%): цікава (0,836), подобається (0,787), бажаю процвітання (0,684), зберігає власну культуру (-0,657).</p> <p>F3 (14,5%): нестабільна політична ситуація (0,679), слабо розвинена наука і техніка (0,670), має слабку армію (0,650), слабка економіка (-0,609), бідна (0,569).</p>	<p>F1 (13,1%): немає порядку (-0,716), бідна (0,704), не впливова (0,560), не згуртована (0,559), нестабільна політична ситуація (0,540).</p> <p>F2 (13%): подобається (0,863), цікава (0,815), бажаю процвітання (0,711), високий рівень культури (0,530).</p> <p>F3 (11,5%): несправедлива політика (0,827), влада не дбає про народ (-0,691), неефективна влада (-0,603).</p> <p>F4 (8,6%): слабо розвинена наука і техніка (0,797), слабка економіка (-0,610), має слабку армію (0,552).</p>

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ	
Група з високим значенням фактору 2	Група з низьким значенням фактору 2
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 45,6%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 45,7%
<p>F1 (13,2%): впливова (0,742), справедлива політика (0,741), влада дбає про народ (0,564), захищає власні інтереси (-0,492), ефективна влада (-0,477).</p> <p>F2 (12,9%): подобається (0,827), цікава (0,783), бажаю процвітання (0,614), високий рівень культури (0,505).</p> <p>F3 (10,8%): згуртована (-0,806), стабільна політична ситуація (-0,741), є порядок (0,680).</p> <p>F4 (8,7%): зберігає власну культуру (0,755), багата (0,614), розвинена наука і техніка (0,555).</p>	<p>F1 (13,4%): подобається (0,863), цікава (0,855), бажаю процвітання (0,774).</p> <p>F2 (11,4%): багата (0,728), влада дбає про народ (0,677), справедлива політика (0,629).</p> <p>F3 (10,8%): захищає власні інтереси (0,667), високий рівень культури (0,660), не схожа на Україну (0,607), має сильну армію (0,550).</p> <p>F4 (10,1%): стабільна політична ситуація (-0,769), є порядок (0,717).</p>

КИТАЙ	
Група з високим значенням фактору 2	Група з низьким значенням фактору 2
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 43,3%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 47,7%
<p>F1 (13,4%): стабільна політична ситуація (-0,750), згуртований (-0,740), є порядок (0,714).</p> <p>F2 (10,9%): цікавий (0,815), бажаю процвітання (0,809), подобається (0,808).</p> <p>F3 (10%): розвинута економіка (0,643), захищає власні інтереси (0,560), багатий (-0,496), має сильну армію (-0,462).</p> <p>F4 (9%): влада дбає про народ (0,814), справедлива політика (0,739).</p>	<p>F1 (14,5%): ефективна влада (0,806), стабільна політична ситуація (-0,774), згуртований (-0,665), є порядок (0,661).</p> <p>F2 (14%): подобається (0,888), цікавий (0,875), бажаю процвітання (0,828), зберігає власну культуру (-0,507).</p> <p>F3 (10%): багатий (0,782), захищає власні інтереси (-0,565), розвинута економіка (-0,478).</p> <p>F4 (8,9%): недемократичний (0,840), відкритий (0,605), влада дбає про народ (-0,516).</p>

ФРАНЦІЯ	
Група з високим значенням фактору 2	Група з низьким значенням фактору 2
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 49,7%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 48%
<p>F1 (14,7%): стабільна політична ситуація (-0,746), є порядок (0,710), згуртована (-0,626).</p> <p>F2 (14,5%): цікава (0,827), подобається (0,826), бажаю процвітання (0,788).</p> <p>F3 (11,7%): розвинена наука і техніка (0,770), має сильну армію (0,618), зберігає власну культуру (0,614).</p> <p>F4 (8,8%): влада дбає про народ (0,776), справедлива політика (0,702).</p>	<p>F1 (13,2%): подобається (0,868), бажаю процвітання (0,817), цікава (0,775), високий рівень культури (0,682).</p> <p>F2 (13,1%): розвинена наука і техніка (0,872), розвинута економіка (-0,728), зберігає власну культуру (0,600), багата (0,599).</p> <p>F3 (11,6%): справедлива політика (-0,683), стабільна політична ситуація (0,677), ефективна влада (-0,607), є порядок (-0,553).</p> <p>F4 (10,2%): згуртована (0,631), захищає власні інтереси (-0,625), зберігає власну культуру (0,511).</p>

ЯПОНІЯ	
Група з високим значенням фактору 2	Група з низьким значенням фактору 2
3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 45,8%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 53,3%
<p>F1 (22,3%): стабільна політична ситуація (0,770), ефективна влада (-0,743), є порядок (-0,689), згуртована (0,687).</p> <p>F2 (13,9%): подобається (0,860), бажаю процвітання (0,835), цікава (0,819).</p> <p>F3 (9,7%): зберігає власну культуру (0,764), розвинута наука і техніка (0,761).</p>	<p>F1 (16,4%): стабільна політична ситуація (0,704), ефективна влада (-0,701), влада дбає про народ (0,672), згуртована (0,650).</p> <p>F2 (12,9%): подобається (0,865), бажаю процвітання (0,833), цікава (0,777).</p> <p>F3 (12,8%): захищає власні інтереси (-0,754), багата (0,750), розвинута економіка (-0,640), впливова (0,628).</p> <p>F4 (11,2%): зберігає власну культуру (0,852), розвинена наука і техніка (0,732), високий рівень культури (-0,710).</p>

КАНАДА	
Група з високим значенням фактору 2	Група з низьким значенням фактору 2
3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 47%	3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 45,9%
<p>F1 (17,9%): справедлива політика (-0,720), ефективна влада (0,699), є порядок (0,669), стабільна політична ситуація (-0,641), влада дбає про народ (-0,592).</p> <p>F2 (15,4%): подобається (0,883), цікава (0,851), бажаю процвітання (0,795), високий рівень культури (0,669).</p> <p>F3 (13,7%): розвинена наука і техніка (0,715), має сильну армію (0,694), багата (0,648).</p>	<p>F1 (15,9%): цікава (0,847), подобається (0,829), бажаю процвітання (0,788), зберігає власну культуру (-0,638).</p> <p>F2 (15,5%): стабільна політична ситуація (-0,848), є порядок (0,822), ефективна влада (0,706), згуртована (-0,686).</p> <p>F3 (14,5%): розвинута економіка (-0,857), розвинена наука і техніка (0,771), впливова (0,658), багата (0,593).</p>

ЗАХІДНА УКРАЇНА	
Група з високим значенням фактору 2	Група з низьким значенням фактору 2
3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 62,7%	3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 63,9%
<p>F1 (26,4%): справедлива політика (0,803), корумпована (0,795), ефективна влада (-0,754), влада дбає про народ (0,669).</p> <p>F2 (21,4%): бажаю процвітання (0,876), подобається (0,860), красива (0,842).</p> <p>F3 (14,9%): багата (0,869), слабка економіка (-0,847).</p>	<p>F1 (25,7%): низький рівень злочинності (0,838), демократична (0,769), ефективна влада (0,727), справедлива політика (0,727).</p> <p>F2 (21,7%): красива (0,868), бажаю процвітання (0,851), подобається (0,815), релігійна (-0,810).</p> <p>F3 (16,5%): згуртована (0,717), слабка економіка (-0,693), багата (0,691), влада дбає про народ (0,689).</p>

СХІДНА УКРАЇНА	
Група з високим значенням фактору 2	Група з низьким значенням фактору 2
3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 63,7%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 73,5%
<p>F1 (26,1%): влада не дбає про народ (0,782), несправедлива політика (0,770), неефективна влада (-0,733).</p> <p>F2 (25,8%): красива (0,882), подобається (0,881), високий рівень культури (0,865), нерелігійна (-0,748).</p> <p>F3 (11,8%): бажаю процвітання (0,721), корумпована (0,681).</p>	<p>F1 (23,2%): корумпована (0,817), влада не дбає про народ (0,751), високий рівень злочинності (-0,717), несправедлива політика (0,696), неефективна влада (-0,681).</p> <p>F2 (20,8%): красива (0,876), подобається (0,837), низький рівень культури (0,795).</p> <p>F3 (16,2%): розвинута економіка (-0,828), бідна (0,815).</p> <p>F4 (13,3%): незгуртована (-0,780), бажаю процвітання (0,633), демократична (0,593).</p>

Д.3. Результати факторного аналізу

образу країн та регіонів (групи з різними значеннями 3-го фактору Big Five)

США	
Група з високим значенням фактору 3	Група з низьким значенням фактору 3
5 факторів із загальним внеском до сумарної дисперсії 52,7%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 44,8%
<p>F1 (12,7%): влада дбає про народ (0,758), справедлива політика (0,672), демократична (-0,643), стабільна політична ситуація (0,544).</p> <p>F2 (11,8%): цікава (0,820), подобається (0,793), бажаю процвітання (0,721).</p> <p>F3 (9,9%): зберігає власну культуру (0,805), високий рівень культури (-0,540), багата (0,540), розвинута наука і техніка (0,536).</p> <p>F4 (9,3%): захищає власні інтереси (0,769), розвинута економіка (0,726), багата (-0,493), впливова (-0,456).</p> <p>F5 (9%): є порядок (0,794), ефективна влада (0,674).</p>	<p>F1 (14,5%): цікава (0,817), високий рівень культури (0,768), бажаю процвітання (0,707), зберігає власну культуру (-0,678), подобається (0,599).</p> <p>F2 (12%): багата (0,778), розвинута наука і техніка (0,742), впливова (0,681), має сильну армію (0,490).</p> <p>F3 (9,3%): стабільна політична ситуація (-0,718), ефективна влада (0,679), згуртована (0,643).</p> <p>F4 (9%): справедлива політика (0,852), влада дбає про народ (0,784).</p>

РОСІЯ	
Група з високим значенням фактору 3	Група з низьким значенням фактору 3
5 факторів із загальним внеском до сумарної дисперсії 62,5%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 48,7%
<p>F1 (16,7%): нестабільна політична ситуація (-0,751), ефективна влада (0,716), немає порядку (0,699), згуртована (-0,685).</p> <p>F2 (15,4%): цікава (0,776), бажаю процвітання (0,755), подобається (0,751), зберігає власну культуру (-0,589), високий рівень культури (0,567).</p> <p>F3 (10,4%): розвинена наука і техніка (0,716), багата (0,708), розвинута економіка (-0,526).</p> <p>F4 (10,2%): агресивна політика (0,753), відкрита (0,728), демократична (0,594).</p> <p>F5 (9,8%): захищає власні інтереси (-0,702), має сильну армію (0,683), впливова (0,656).</p>	<p>F1 (14,7%): подобається (0,846), цікава (0,829), бажаю процвітання (0,713), високий рівень культури (0,651).</p> <p>F2 (13,6%): немає порядку (0,818), неефективна влада (0,747), нестабільна політична ситуація (-0,625), несправедлива політика (-0,511).</p> <p>F3 (10,6%): багата (0,831), впливова (0,705), розвинута економіка (-0,601).</p> <p>F4 (9,9%): згуртована (-0,711), агресивна політика (0,635), демократична (0,568), влада не дбає про народ (-0,516).</p>

НІМЕЧЧИНА	
Група з високим значенням фактору 3	Група з низьким значенням фактору 3
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 47,6%	3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 37,3%
<p>F1 (15,5%): є порядок (0,688), захищає власні інтереси (0,654), розвинута економіка (0,621), зберігає власну культуру (-0,583), високий рівень культури (0,549).</p> <p>F2 (12,1%): подобається (0,868), цікава (0,811), бажаю процвітання (0,740).</p> <p>F3 (11,5%): влада дбає про народ (0,713), стабільна політична ситуація (0,679), справедлива політика (0,614).</p> <p>F4 (8,5%): відкрита (0,715), миролюбна політика (0,672), демократична (0,546).</p>	<p>F1 (15,5%): подобається (0,871), бажаю процвітання (0,815), цікава (0,785), високий рівень культури (0,637).</p> <p>F2 (12,9%): ефективна влада (0,750), є порядок (0,727), розвинута економіка (0,695), стабільна політична ситуація (-0,455).</p> <p>F3 (8,8%): зберігає власну культуру (0,839), багата (0,723), розвинена наука і техніка (0,542).</p>

УКРАЇНА	
Група з високим значенням фактору 3	Група з низьким значенням фактору 3
3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 48,9%	5 факторів із загальним внеском до сумарної дисперсії 50,6%
<p>F1 (16,6%): демократична (-0,682), немає порядку (-0,650), неефективна влада (-0,661), влада не дбає про народ (0,640), несправедлива політика (0,591).</p> <p>F2 (16,5%): цікава (0,818), подобається (0,759), бажаю процвітання (0,740), зберігає власну культуру (-0,708), високий рівень культури (0,603).</p> <p>F3 (15,8%): слабка економіка (-0,718), бідна (0,705), невливова (0,664), слабо розвинута наука і техніка (0,592).</p>	<p>F1 (15%): неефективна влада (-0,796), несправедлива політика (0,737), влада не дбає про народ (0,722), невливова (0,602).</p> <p>F2 (9,5%): цікава (0,788), подобається (0,709), бажаю процвітання (0,701).</p> <p>F3 (8,8%): демократична (0,796), бідна (-0,564), невливова (-0,423).</p> <p>F4 (8,7%): незгуртована (-0,863), не захищає власні інтереси (0,537), нестабільна (-0,479).</p> <p>F5 (8,6%): високий рівень культури (0,798), не захищає власні інтереси (0,562), зберігає власну культуру (-0,483), немає порядку (-0,462).</p>

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ	
Група з високим значенням фактору 3	Група з низьким значенням фактору 3
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 47,2%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 43,4%
<p>F1 (12,9%): подобається (0,867), цікава (0,826), бажаю процвітання (0,758), ефективна влада (0,429).</p> <p>F2 (12,6%): згуртована (-0,760), стабільна політична ситуація (-0,712), є порядок (0,617).</p> <p>F3 (11,7%): високий рівень культури (-0,620), розвинена наука і техніка (0,619), багата (0,611), зберігає власну культуру (0,608), розвинута економіка (-0,558).</p> <p>F4 (10,6%): влада дбає про народ (0,727), впливова (0,621), справедлива політика (0,617).</p>	<p>F1 (12,9%): подобається (0,851), цікава (0,817), бажаю процвітання (0,678), високий рівень культури (0,449).</p> <p>F2 (11,5%): розвинена наука і техніка (0,801), багата (0,605), впливова (0,576), зберігає власну культуру (0,575), має сильну армію (0,462).</p> <p>F3 (10,5%): ефективна влада (0,653), захищає власні інтереси (0,640), впливова (-0,558), є порядок (0,503).</p> <p>F4 (8,4%): миролюбна політика (0,826), справедлива політика (-0,524).</p>

КИТАЙ	
Група з високим значенням фактору 3	Група з низьким значенням фактору 3
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 44,1%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 40%
<p>F1 (12,5%): стабільна політична ситуація (-0,740), є порядок (0,672), ефективна влада (0,634).</p> <p>F2 (11,4%): цікавий (0,873), подобається (0,866), бажаю процвітання (0,812).</p> <p>F3 (11,2%): захищає власні інтереси (-0,684), впливовий (0,617), розвинута економіка (-0,560), має сильну армію (0,514).</p> <p>F4 (9%): влада дбає про народ (0,782), справедлива політика (0,779).</p>	<p>F1 (17,6%): є порядок (-0,816), ефективна влада (-0,782), розвинута економіка (-0,650), захищає власні інтереси (-0,643).</p> <p>F2 (13%): бажаю процвітання (0,815), подобається (0,802), цікавий (0,725), справедлива політика (-0,547).</p> <p>F3 (9,2%): не схожий на Україну (-0,772), багатий (0,577), зберігає власну культуру (0,563), розвинена наука і техніка (0,516).</p>

ФРАНЦІЯ	
Група з високим значенням фактору 3	Група з низьким значенням фактору 3
4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 48,9%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 49,9%
<p>F1 (14,2%): влада дбає про народ (0,735), ефективна влада (-0,721), є порядок (-0,697), справедлива політика (0,629).</p> <p>F2 (13,6%): розвинута наука і техніка (0,750), має сильну армію (0,711), впливова (0,621), зберігає власну культуру (0,619), багата (0,527).</p> <p>F3 (11,3%): бажаю процвітання (0,828), подобається (0,790), цікава (0,762).</p> <p>F4 (9,7%): захищає власні інтереси (0,709), багата (-0,545), стабільна політична ситуація (-0,537), згуртована (-0,486).</p>	<p>F1 (16,8%): подобається (0,875), бажаю процвітання (0,859), цікава (0,825), високий рівень культури (0,726).</p> <p>F2 (12,8%): є порядок (0,784), ефективна влада (0,768), впливова (-0,579), розвинута економіка (0,507).</p> <p>F3 (11,2%): розвинена наука і техніка (0,753), багата (0,670), розвинута економіка (-0,645).</p> <p>F4 (9,2%): влада дбає про народ (0,768), не схожа на Україну (-0,711), справедлива політика (0,633).</p>

ЯПОНІЯ	
Група з високим значенням фактору 3	Група з низьким значенням фактору 3
3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 43,8%	3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 46,4%
<p>F1 (22,9%): ефективна влада (-0,775), згуртована (0,764), стабільна політична ситуація (0,718), впливова (0,679), є порядок (-0,678), справедлива політика (0,667).</p> <p>F2 (13,1%): подобається (0,885), бажаю процвітання (0,774), цікава (0,767), високий рівень культури (0,523).</p> <p>F3 (7,8%): зберігає власну культуру (0,873), розвинена наука і техніка (0,628).</p>	<p>F1 (20,2%): захищає власні інтереси (0,737), ефективна влада (0,736), є порядок (0,729), розвинута економіка (0,675), багата (-0,637), стабільна політична ситуація (-0,615).</p> <p>F2 (14,9%): цікава (0,888), бажаю процвітання (0,869), подобається (0,846), справедлива політика (-0,445).</p> <p>F3 (11,3%): зберігає власну культуру (0,811), розвинена наука і техніка (0,772), високий рівень культури (-0,604).</p>

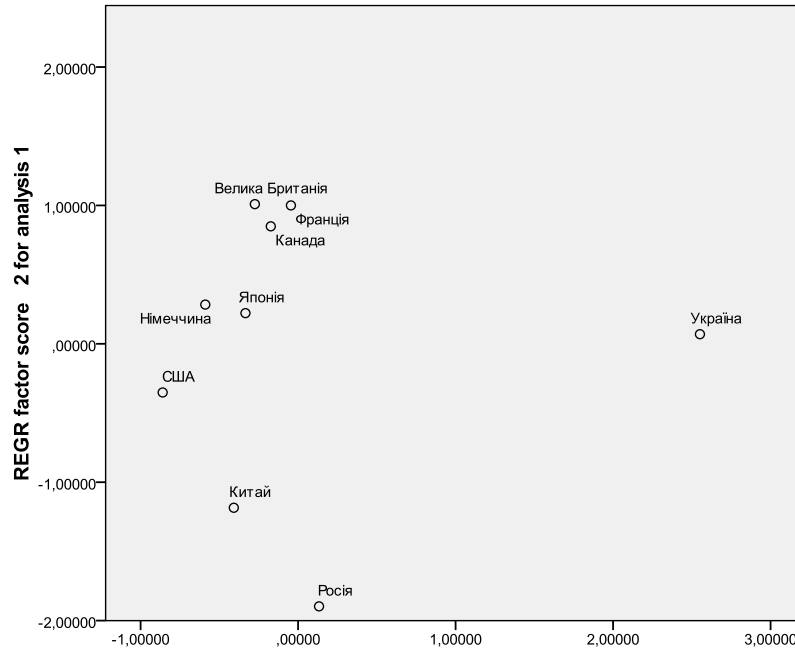
КАНАДА	
Група з високим значенням фактору 3	Група з низьким значенням фактору 3
3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 44,9%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 53,6%
<p>F1 (15,8%): стабільна політична ситуація (-0,750), ефективна влада (0,732), є порядок (0,687), демократична (0,616), справедлива політика (-0,612).</p> <p>F2 (15,4%): розвинута економіка (-0,726), має сильну армію (0,709), впливова (0,695), багата (0,689).</p> <p>F3 (13,7%): подобається (0,888), цікава (0,855), бажаю процвітання (0,771), високий рівень культури (0,591).</p>	<p>F1 (20,5%): подобається (0,900), бажаю процвітання (0,846), цікава (0,805), захищає власні інтереси (0,674), ефективна влада (0,608).</p> <p>F2 (11,5%): має сильну армію (0,871), впливова (0,729), стабільна політична ситуація (0,518).</p> <p>F3 (11,4%): відкрита (0,750), розвинута економіка (0,738), розвинена наука і техніка (-0,657).</p> <p>F4 (10,3%): миролюбна політика (0,750), є порядок (0,673).</p>

ЗАХІДНА УКРАЇНА	
Група з високим значенням фактору 3	Група з низьким значенням фактору 3
3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 62,8%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 73%
<p>F1 (26%): справедлива політика (-0,766), корумпована (-0,739), ефективна влада (0,726), демократична (0,717), низький рівень злочинності (0,679).</p> <p>F2 (22,1%): красива (0,889), бажаю процвітання (0,888), подобається (0,856), релігійна (-0,712).</p> <p>F3 (14,8%): слабка економіка (-0,867), багата (0,858).</p>	<p>F1 (28,2%): несправедлива політика (0,869), неефективна влада (-0,793), влада дбає про народ (0,773), згуртована (0,749), корумпована (0,743).</p> <p>F2 (19,9%): високий рівень культури (0,845), красива (0,794).</p> <p>F3 (13,5%): бажаю процвітання (0,907), подобається (0,837).</p> <p>F4 (11,5%): слабка економіка (-0,859), багата (0,551), релігійна (0,531).</p>

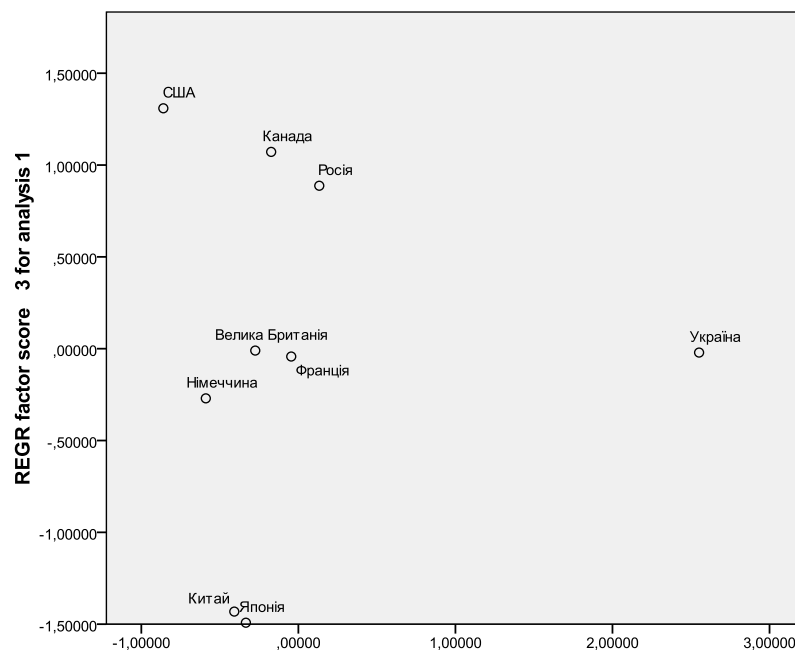
СХІДНА УКРАЇНА	
Група з високим значенням фактору 3	Група з низьким значенням фактору 3
3 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 61,2%	4 фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 76,5%
<p>F1 (24,7%): несправедлива політика (0,816), влада не дбає про народ (-0,814), неефективна влада (-0,738).</p> <p>F2 (19,6%): подобається (0,905), красива (0,759), бажаю процвітання (0,732).</p> <p>F3 (16,9%): розвинута економіка (0,721), нерелігійна (0,713), корумпована (0,662), багата (-0,659).</p>	<p>F1 (28,3%): красива (0,941), подобається (0,940), низький рівень культури (0,869), релігійна (-0,693).</p> <p>F2 (19,8%): влада не дбає про народ (0,827), не згуртована (0,721), корумпована (0,708), несправедлива політика (0,704).</p> <p>F3 (18,4%): слабка економіка (0,863), багата (-0,849), неефективна влада (0,702).</p> <p>F4 (10%): бажаю процвітання (0,722), корумпована (0,498).</p>

Додаток Е.
Психосемантичні простори (ГПМК) досліджуваних
(третій етап дослідження)

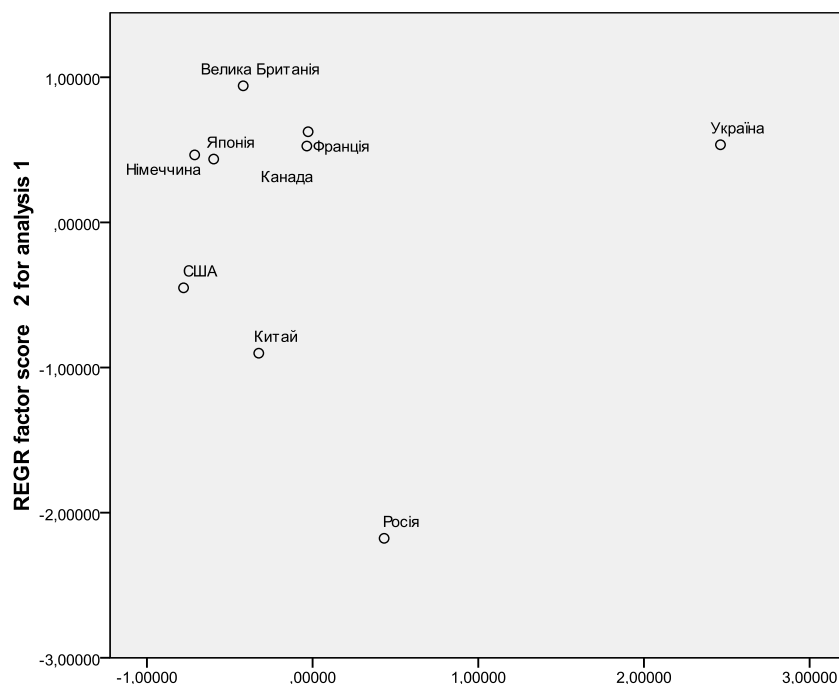
*Е.1. Групування країн у МГПС осіб з високим значенням
2-го фактору Big Five («прив'язаність»)
за 1 (Економіко-політична розвиненість країни) та 2 (Емоційне ставлення
до держави, пов'язане із характером зовнішньої політики) конструктами*

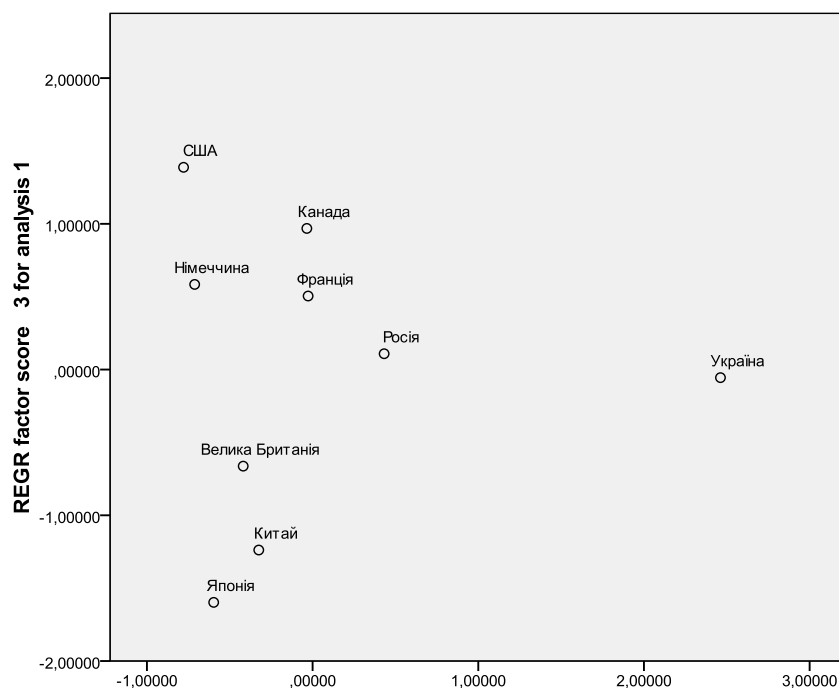
*Е.2. Групування країн у МГПС осіб з високим значенням
2-го фактору Big Five («прив'язаність»)
за 1 (Економіко-політична розвиненість країни) та 3 (Культурна
самобутність та розвиненість) конструктами*

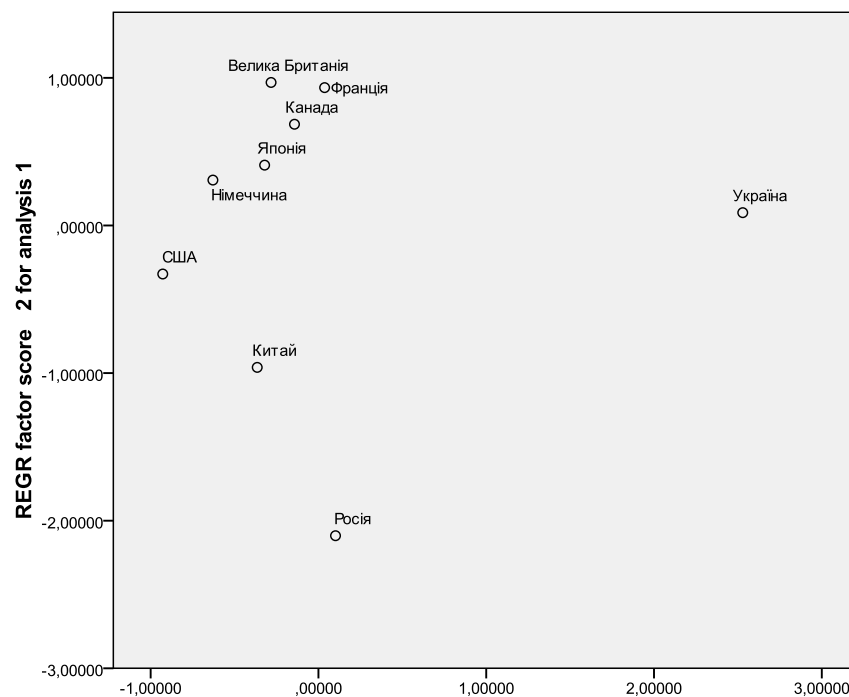
Е.3. Групування країн у МГПС осіб із низьким значенням 2-го фактору Big Five («відокремленість») за 1 (Ефективність влади та економіко-політичний розвиток країни) та 2 (Емоційне ставлення до держави, пов'язане із характером зовнішньої політики) конструктами

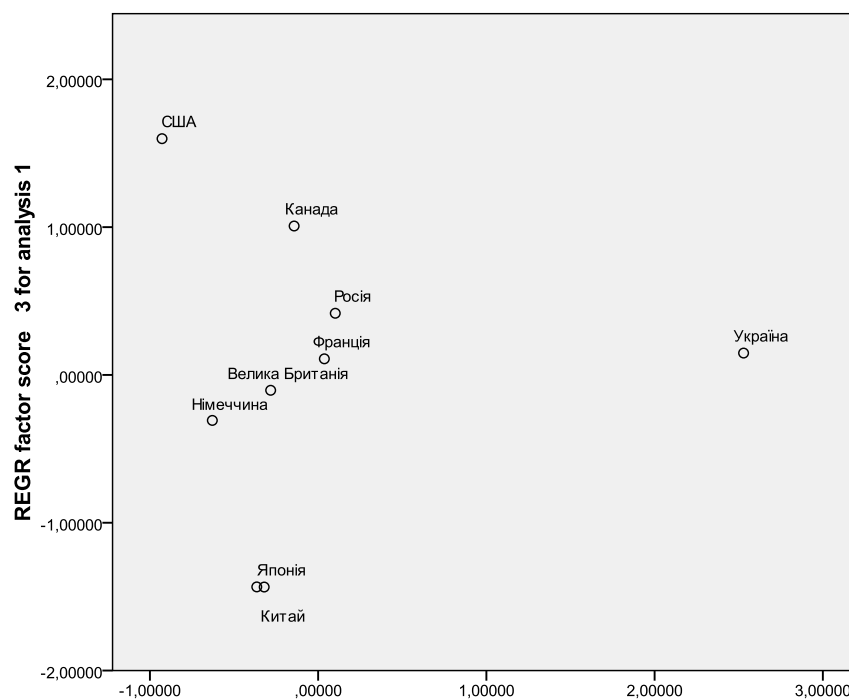
Е.4. Групування країн у МГПС осіб із низьким значенням 2-го фактору Big Five («відокремленість») за 1 (Ефективність влади та економіко-політичний розвиток країни) та 3 (Культурна самобутність та демократичність) конструктами

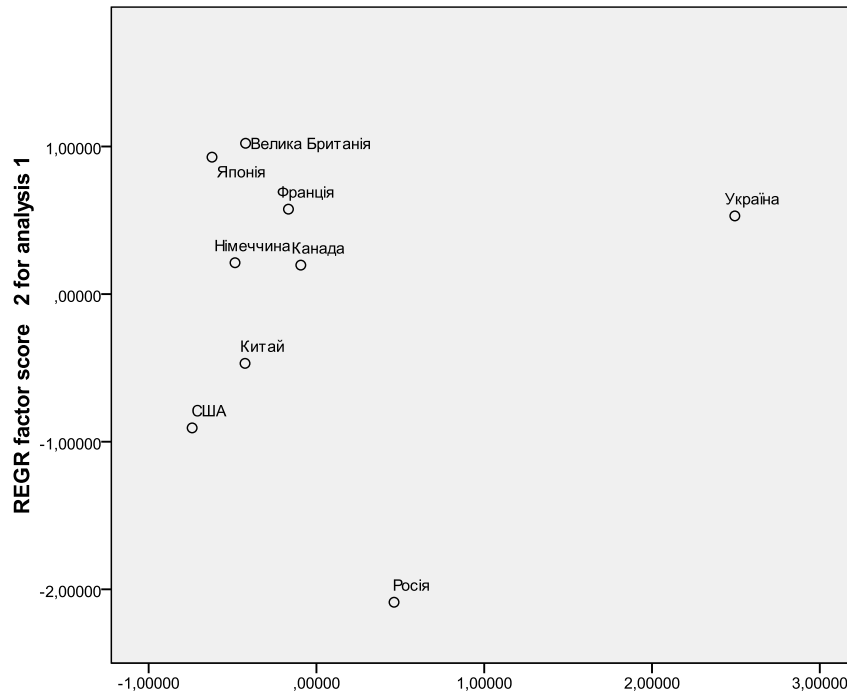
Е.5. Групування країн у МГПС осіб із високим значенням 3-го фактору Big Five («контрольованість») за 1 (Політико-економічна розвиненість країни) та 2 (Емоційне ставлення до держави, пов'язане із характером зовнішньої політики) конструктами

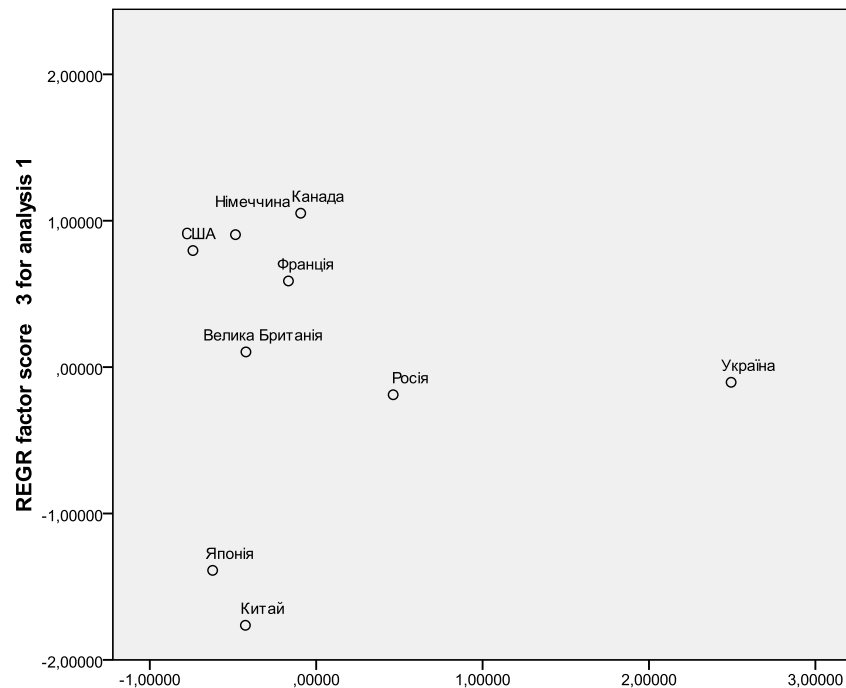
Е.6. Групування країн у МГПС осіб із високим значенням 3-го фактору Big Five («контрольованість») за 1 (Політико-економічна розвиненість країни) та 3 (Культурна самобутність та відкритість) конструктами

Е.7. Групування країн у МГПС осіб із низьким значенням 3-го фактору Big Five («природність») за 1 (Економічна розвиненість та політичне становище країни) та 2 (Емоційне ставлення до держави, пов'язане із характером зовнішньої політики) конструктами

Е.8. Групування країн у МГПС осіб із низьким значенням 3-го фактору Big Five («природність») за 1 (Економічна розвиненість та політичне становище країни) та 3 (Демократичність та культурна самобутність) конструктами

Додаток Ж.

Результати асоціативного тесту (четвертий етап дослідження)

Ж.1. Асоціації щодо країн у досліджуваних з різних регіонів

Частина 1

Стимули	Основні групи асоціацій (геополітичні «образи») у мешканців регіонів та їх частотний показник (% опитаних)		
	«Північний Схід» (Чернігів)	Київ	«Правобережний Центр» (Черкаси)
США	1. Б.Обама (20) 2. Розвинутість (16) 3. Багатство та гроші (14) 4. Демократія (11) 5. Стабільність, порядок (11) 6. Агресія (10).	1. Демократія (23) 2. Агресія, війна (18) 3. Б.Обама (11) 4. Долар, багатство (11) 5. Домінування, сила (10)	1. Б.Обама (35) 2. Війна, агресія (15) 3. Демократія (10)
Росія	1. В.Путін (26) 2. Газ (22)	1. Недемократичність, авторитаризм (25) 2. В.Путін (24) 3. Агресивна політика (17) 4. Алкоголь, алкоголізм (10)	1. В.Путін (33) 2. Газ (16) 3. Алкоголь, алкоголізм (12)
Німеччина	1. Стабільність, порядок (22) 2. Друга світова війна та фашизм (18) 3. Автомобілі (16) 4. Розвинутість (14) 5. Національні страви (10)	1. Порядок, дисципліна, стабільність (34) 2. Друга світова війна та фашизм (16) 3. А.Меркель (13)	1. Стабільність, порядок (17) 2. А.Меркель (13) 3. Друга світова війна, фашизм (11)
Україна	1. Безлад та нестабільність (31) 2. Занепад, бідність, нерозвинутість (15) 3. Національна культура (страви, одяг, традиції – 12)	1. Безлад та нестабільність (30) 2. Корупція та злочинність (27) 3. Занепад, бідність, нерозвинутість (10) 4. Погана влада та політики (10)	1. Безлад та нестабільність (28) 2. Занепад, бідність, нерозвинутість (20) 3. Погана влада (13) 4. В.Янукович (13) 5. Корупція (12)
Велика Британія	1. Королева та монархія (45) 2. Культура та традиції (14) 3. Стабільність, порядок (11)	1. Королева та монархія (45) 2. Традиції та консерватизм (20) 3. Стабільність, порядок (15)	1. Королева та монархія (38)
Китай	1. Науково-технічний та економічний розвиток (26) 2. Китайські товари (22) 3. Численність населення (20)	1. Комунізм (19) 2. Авторитаризм, недемократичність (11) 3. Численність населення (11) 4. Розвиток (11)	1. Розвиток країни (14) 2. Численність населення (12) 3. Комунізм (11)
Франція	1. Національна культура (високий рівень, страви, парфуми, мода – 25) 2. Ейфелева вежа (23)	1. Міжнародні конфлікти (15) 2. Національна культура (14) 3. Свобода, демократія (12)	1. Н.Саркозі (14). 2. Високі податки (12)
Японія	1. Техніка та науково-технічний прогрес (30) 2. Екзотична національна культура (страви, самураї, звичаї – 26) 3. Розвинутість (14)	1. Техніка та науково-технічний прогрес (21) 2. Національна культура та традиції (16)	1. Техніка та науково-технічний прогрес (23) 2. Екзотична національна культура (12) 3. Розвинутість (10)
Канада	1. Клен, кленовий лист (17) 2. Мігранти та українська діаспора (13)	1. Мігранти та українська діаспора (19) 2. Спокій, стабільність, порядок (15) 3. Демократія (13)	1. Мігранти та українська діаспора (14)

Частина 2

Стимули	Основні групи асоціацій (геополітичні «образи») у мешканців регіонів та їх частотний показник (% опитаних)		
	«Південь» (Херсон)	«Крим» (Севастополь-Євпаторія)	«Схід без Донбасу» (Дніпропетровськ)
США	1. Б.Обама (24) 2. Долар, багатство (23) 3. Фаст-фуд (17)	1. Агресія, війна (14) 2. Б.Обама (13) 3. Долар, багатство (10)	1. Демократія (28) 2. Агресія, війна (18) 3. Б.Обама (17) 4. Фаст-фуд (11)
Росія	1. В.Путін (25) 2. Газ (25) 3. Д.Медведев (13) 4. Недемократичність, авторитаризм (10)	1. В.Путін (26) 2. Газ (22)	1. В.Путін (26) 2. Недемократичність (12) 3. Корупція, злочинність (11) 4. Газ (10)
Німеччина	1. Друга світова війна, фашизм (18) 2. Автомобілі (16) 3. Порядок (16) 4. Розвиток (15) 5. Стабільність (13) 6. А.Меркель (10) 7. Пиво (10)	1. Порядок, дисципліна (17) 2. Розвинутість (12) 3. Друга світова війна, фашизм (12)	1. Друга світова війна, фашизм (25) 2. Дисципліна, порядок (22) 3. Розвинутість (13) 4. Автомобілі (12) 5. А.Меркель (12)
Україна	1. Безлад та нестабільність (34) 2. Занепад, бідність, нерозвинутість (15) 3. Помаранчева революція (13) 4. Погана влада (10) 5. Національна культура (10) 6. В.Янукович (10)	1. Безлад та нестабільність (30) 2. Занепад, бідність, нерозвинутість (14) 3. Погана влада та політики (13) 4. Національна культура (страви, козацтво – 10)	1. Безлад та нестабільність (37) 2. Занепад, бідність, нерозвинутість (26) 3. Корупція та кримінал (22) 4. Погана влада (13)
Велика Британія	1. Королева та монархія (41) 2. Біг Бен (11) 3. Стабільність, порядок (10)	1. Королева та монархія (39) 2. Стабільність, порядок, консерватизм (12). 3. Архітектурні споруди (Біг Бен, палаци – 10).	1. Королева та монархія (50) 2. Стабільність, порядок (14) 3. М.Тетчер (11) 4. Традиції, консерватизм (10)
Китай	1. Китайські товари (32) 2. Науково-технічний та економічний розвиток (20) 3. Численність населення (20) 4. Комунізм, Мао (15)	1. Науково-технічний та економічний розвиток (18) 2. Численність населення (18) 3. Національна культура та традиції (11) 4. Китайські товари (10)	1. Розвиток (26) 2. Комунізм, Мао (22) 3. Численність населення (18) 4. Китайські товари (11)
Франція	1. Ейфелева вежа (37). 2. Національна культура (31)	1. Національна культура (21) 2. Ейфелева вежа (13)	1. Ейфелева вежа (16) 2. Національна культура (високий рівень, страви, мода – 12) 3. Н.Саркозі (10)
Японія	1. Техніка та науково-технічний прогрес (32) 2. Екзотична національна культура (28) 3. Сакура (16)	1. Техніка та науково-технічний прогрес (31) 2. Екзотична національна культура (17) 3. Розвинутість (12)	1. Техніка та науково-технічний прогрес (36) 2. Екзотична національна культура (16) 3. Розвинутість (18)
Канада	1. Клен, кленовий лист (24) 2. Спорт, хокей (13) 3. Мігранти, українська діаспора (11)	1. Клен, кленовий лист (16) 2. Мігранти та українська діаспора (12) 3. Спорт, хокей (10)	1. Мігранти та українська діаспора (20) 2. Спорт, хокей (13) 3. Стабільність і порядок (11) 4. Клен, кленовий лист (10)

Частина 3

Стимули	Основні групи асоціацій (геополітичні «образи») у мешканців регіонів та їх частотний показник (% опитаних)		
	«Донбас» (Луганськ)	«Галичина» (Львів)	«Захід без Галичини» (Луцьк)
США	1. Фаст-фуд (21) 2. Б.Обама (20) 3. Демократія, свобода (19) 4. Агресія, війна (14)	1. Демократія, свобода (29) 2. Долар, багатство (15) 3. Б.Обама (12) 4. Фаст-фуд (11) 5. Сила, домінування (10)	1. Порядок, стабільність (20) 2. Демократія, свобода (20) 3. Розвинутість (17) 4. Агресія та війна (12) 5. Гроші та багатство (11) 6. Б.Обама (11)
Росія	1. В.Путін (27) 2. Авторитаризм, недемократичність (13) 3. Газ, нафта (13) 4. Ведмідь (10)	1. Авторитаризм, недемократичність (25) 2. В.Путін (15) 3. Газ (15) 4. Алкоголь (15) 5. Ворожість (11) 6. СРСР, комунізм (10)	1. Газ (18) 2. В.Путін (17) 3. Агресивна політика (11) 4. Авторитаризм та недемократичність (11)
Німеччина	1. Друга світова війна, фашизм (30) 2. Машини (11) 3. Пиво (11) 4. А.Меркель (10) 5. Стабільність, порядок (10)	1. Стабільність, порядок (21) 2. Друга світова війна, фашизм (20) 3. Розвинутість (18) 4. Автомобілі (12) 5. Національні страви (11)	1. Порядок, стабільність (18) 2. Розвинутість (18) 3. Друга світова війна, фашизм (16) 4. Машини, техніка (14) 5. Демократія (11)
Україна	1. Безлад та нестабільність (23) 2. Занепад, бідність, нерозвинутість (17) 3. В.Янукович, Партія регіонів (13)	1. Безлад, нестабільність, розкол (20) 2. Репресії, недемократичність (13) 3. Занепад, бідність, нерозвинутість (12)	1. Безлад та нестабільність (35) 2. Несправедлива, неефективна та злочинна влада (22)
Велика Британія	1. Монархія та королева (54) 2. Традиції, консерватизм (10)	1. Монархія, королева (45) 2. Традиції, консерватизм (13)	1. Монархія та королева (28) 2. Стабільність та традиції (13) 3. Висока культура (11)
Китай	1. Комунізм, Мао Цзедун (24) 2. Науково-технічний та економічний розвиток (14) 3. Численність населення (14) 4. Китайські товари (11)	1. Комунізм, Мао Цзедун (23) 2. Китайські товари (16) 3. Науково-технічний та економічний розвиток (15) 4. Численність населення (15) 5. Недемократичність (10)	1. Розвиток країни (26) 2. Китайські товари (18) 3. Комуністична недемократична країна (11)
Франція	1. Національна культура (кухня, мода – 20) 2. Ейфелева вежа (17)	1. Національна культура (21) 2. Ейфелева вежа (13)	1. Ейфелева вежа (13) 2. Порядок та стабільність (13) 3. Висока культура (13)
Японія	1. Екзотична національна культура (17) 2. Техніка та науково-технічний прогрес (10)	1. Техніка та науково-технічний прогрес (29) 2. Розвинутість (19) 3. Консерватизм, традиції (11)	1. Техніка та науково-технічний прогрес (26) 2. Розвинутість (24)
Канада	1. Клен, кленовий лист (14) 2. Мігранти та українська діаспора (13) 3. Стабільність та порядок (11)	1. Мігранти, українська діаспора (18) 2. Клен, кленовий лист (15)	1. Стабільність та порядок (16) 2. Розвинутість (10) 3. Демократія, свобода (10) 4. Мігранти та українська діаспора (10)

*Ж.2. Асоціації щодо Заходу та Сходу України
у досліджуваних з різних регіонів*

Регіони	Основні групи асоціацій (геополітичні «образи») та їх частотний показник (% опитаних)	
	Щодо Західної України	Щодо Східної України
«Північний Схід» (Чернігів)	1. Національна культура, традиції (10) 2. Карпати (10) 3. Українська мова (10)	1. Росія, російська мова та русифікація (15) 2. Промисловість, вугілля, шахти (15)
Київ	1. Національна культура, традиції, мова (20) 2. Націоналізм (13) 3. Прозахідна / проєвропейська орієнтація (10)	1. Росія, російська мова, русифікація (18) 2. Промисловість, вугілля (16) 3. Кримінал, корупція (11)
«Правобережний Центр» (Черкаси)	1. Українська мова та культура (11)	1. Росія, російська мова, русифікація (17)
«Південь» (Херсон)	1. Національна культура, її збереження (31) 2. Українська мова (20) 3. Культура, її високий рівень (14)	1. Промисловість, шахти (15) 2. Російська мова (13) 3. Росія, проросійська орієнтація (11) 4. Низький рівень культури (10)
«Крим» (Севастополь-Євпаторія)	1. Націоналізм, Бандера (18) 2. Українська мова, її діалекти (15) 3. Національна культура, традиції (12)	1. Росія (13) 2. Промисловість, шахти, вугілля (13) 3. Російська мова (11) 4. Донецьк, Донбас (10)
«Схід без Донбасу» (Дніпропетровськ)	1. Націоналізм (19) 2. Національна культура та звичаї (18) 3. Українська мова (17) 4. Прозахідна / проєвропейська орієнтація (14)	1. Промисловість (18) 2. Росія (15) 3. Російська мова (12)
«Донбас» (Луганськ)	1. Українська мова (16) 2. Національна культура, традиції (14) 3. Націоналізм, Бандера (14) 4. Європа, ЄС (10)	1. Російська мова, русифікація (17) 2. Промисловість, вугілля, шахти (17) 3. Росія (16)
«Галичина» (Львів)	1. Українська мова, культура, традиції (25) 2. Націоналізм, Бандера (13) 3. Європа (13) 4. Культура, освіченість (13)	1. Росія (22) 2. Російська мова, русифікація (19)
«Захід без Галичини» (Луцьк)	1. Українська мова (18) 2. Культура (14)	1. Кримінал та корупція (14) 2. Діюча влада (11) 3. Росія, орієнтація на Росію (10) 4. Російська мова (10)

Додаток 3.

Результати факторного аналізу даних четвертого етапу дослідження

3.1. Результати факторного аналізу образу США

(регіональна специфіка)

Чернігів	Київ	Черкаси
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 44,9%: F1 (13,5%): цікава (0,812), бажаю процвітання (0,821), подобається (0,748), високий рівень культури (0,543). F2 (11,4%): багата (0,814), розвинена наука і техніка (0,689), впливова (0,577), має сильну армію (0,551). F3 (10,1%): влада дбає про народ (0,741), справедлива політика (0,741), демократична (-0,553). F4 (9,9%): є порядок (0,721), згуртована (-0,719), ефективна влада (0,594), стабільна політична ситуація (-0,516).	2 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 31,2%: F1 (19,7%): бажаю процвітання (0,806), подобається (0,755), агресивна політика (0,747), справедлива політика (-0,717). F2 (11,5%): ефективна влада (0,688), багата (-0,658), впливова (-0,650), розвинена економіка (0,582).	5 факторів із загальним внеском у сумарну дисперсію 56,2%: F1 (12,2%): подобається (0,860), цікава (0,809), бажаю процвітання (0,772). F2 (11,6%): ефективна влада (0,811), є порядок (0,695), захищає власні інтереси (0,667). F3 (11,6%): влада дбає про народ (0,809), має сильну армію (0,617), впливова (0,605), справедлива політика (0,603). F4 (10,7%): агресивна політика (0,689), відкрита (0,627), демократична (0,549). F5 (10%): розвинута економіка (-0,850), багата (0,821), розвинена наука і техніка (0,607).
Херсон	Крим	Дніпропетровськ
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 42,9%: F1 (14,5%): подобається (0,896), цікава (0,778), бажаю процвітання (0,744), високий рівень культури (0,647). F2 (9,6%): має сильну армію (0,763), розвинена наука і техніка (0,754). F3 (9,6%): згуртована (0,805), стабільна політична ситуація (0,612). F4 (9,1%): справедлива політика (0,828), влада дбає про народ (0,724).	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 50%: F1 (15,9%): високий рівень культури (0,765), цікава (0,715), зберігає власну культуру (-0,698), подобається (0,600). F2 (14,3%): впливова (0,710), має сильну армію (0,669), багата (0,669), розвинена наука і техніка (0,671), розвинена економіка (-0,557). F3 (10,1%): є порядок (0,812), стабільна політична ситуація (-0,555). F4 (9,7%): агресивна політика (0,717), відкрита (0,690).	2 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 25,4%: F1 (16,2%): подобається (0,829), цікава (0,801), бажаю процвітання (0,771), високий рівень культури (0,710), зберігає власну культуру (-0,612). F2 (9,2%): багата (0,745), розвинена наука і техніка (0,707).
Луганськ	Львів	Луцьк
5 факторів із загальним внеском у сумарну дисперсію 56,4%: F1 (14,2%): подобається (0,885), цікава (0,830), бажаю процвітання (0,713), демократична (0,606). F2 (12,9%): згуртована (0,756), справедлива політика (0,620), не схожа на Україну (-0,588). F3 (10,4%): розвинена економіка (-0,816), багата (0,639), стабільна політична ситуація (0,624). F4 (9,6%): зберігає власну культуру (0,794), розвинена наука і техніка (0,783). F5 (9,3%): захищає власні інтереси (0,779), впливова (-0,722).	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 35,3%: F1 (13,9%): цікава (0,732), агресивна політика (0,675), бажаю процвітання (0,623), демократична (0,621), подобається (0,580). F2 (11,8%): розвинена економіка (0,801), захищає власні інтереси (0,713), відкрита (0,646). F3 (9,6%): згуртована (-0,777), зберігає власну культуру (-0,735), високий рівень культури (0,626).	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 40,6%: F1 (11,1%): цікава (0,810), подобається (0,788), бажаю процвітання (0,788). F2 (10,9%): влада дбає про народ (0,786), згуртована (0,712), справедлива політика (0,708). F3 (9,7%): зберігає власну культуру (0,757), високий рівень культури (-0,745), розвинена наука і техніка (0,679). F4 (9,2%): захищає власні інтереси (0,847), миролюбна політика (0,607), демократична (0,480), відкрита (0,414).

3.2. Результати факторного аналізу образу Росії (регіональна специфіка)

Чернігів	Київ	Черкаси
3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 42,1%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 54,2%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 48,4%:
F1 (16%): ефективна влада (0,723), немає порядку (0,680), нестабільна політична ситуація (-0,663), несправедлива політика (-0,600), влада не дбає про народ (-0,579). F2 (15,3%): подобається (0,784), цікава (0,769), бажаю процвітання (0,761), зберігає власну культуру (-0,572), високий рівень культури (0,527). F3 (10,8%): багата (0,761), розвинена наука і техніка (0,681), розвинута економіка (-0,571).	F1 (15,3%): агресивна політика (0,772), недемократична (0,720), не згуртована (-0,620), влада не дбає про народ (-0,618). F2 (15,2%): не подобається (0,856), цікава (0,805), бажаю процвітання (0,803). F3 (14%): сильна армія (0,726), слабо розвинена наука і техніка (0,693), розвинена економіка (-0,679), багата (0,675). F4 (9,7%): захищає власні інтереси (-0,758), нестабільна політична ситуація (0,723), впливова (0,511).	F1 (17,3%): слабо розвинена наука і техніка (0,764), має сильну армію (0,672), бідна (0,668), зберігає власну культуру (0,662). F2 (16%): неефективна влада (0,832), немає порядку (0,761), слабка економіка (0,641), влада не дбає про народ (-0,632), несправедлива політика (-0,614). F3 (15,1%): не подобається (0,881), нецікава (0,854), бажаю процвітання (0,846).
Херсон	Крим	Дніпропетровськ
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 49,7%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 41,1%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 54,9%:
F1 (15,9%): ефективна влада (0,785), розвинена економіка (0,775), високий рівень культури (0,713), є порядок (0,669), захищає власні інтереси (0,550). F2 (13,1%): подобається (0,853), цікава (0,838), бажаю процвітання (0,773). F3 (10,9%): стабільна політична ситуація (0,722), несправедлива політика (0,722), згуртована (0,588), влада не дбає про народ (0,539). F4 (9,8%): демократична (0,692), агресивна політика (0,639).	F1 (16,4%): цікава (0,819), подобається (0,794), демократична (0,649), бажаю процвітання (0,623). F2 (14,4%): є порядок (-0,718), стабільна політична ситуація (0,663), влада дбає про народ (0,654), згуртована (0,607), ефективна влада (-0,560). F3 (10,4%): розвинена економіка (0,750), зберігає власну культуру (-0,639), високий рівень культури (0,568).	F1 (17,1%): подобається (0,849), цікава (0,835), бажаю процвітання (0,787), зберігає власну культуру (-0,607), високий рівень культури (0,589). F2 (14,8%): ефективна влада (0,831), стабільна політична ситуація (-0,795), немає порядку (0,671). F3 (14%): влада не дбає про народ (0,832), несправедлива політика (0,800), недемократична (-0,565). F4 (9%): захищає власні інтереси (-0,688), має сильну армію (0,590).
Луганськ	Львів	Луцьк
5 факторів із загальним внеском у сумарну дисперсію 56,5%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 50,2%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 50,1%:
F1 (13%): високий рівень культури (0,717), цікава (0,682), подобається (0,633), зберігає власну культуру (-0,554). F2 (11,6%): влада не дбає про народ (-0,831), несправедлива політика (-0,821), недемократична (0,426). F3 (11,2%): нестабільна політична ситуація (0,775), немає порядку (-0,721). F4 (10,7%): розвинена економіка (-0,770), багата (0,672), захищає власні інтереси (-0,637), впливова (0,520). F5 (10%): миролюбна політика (0,814), недемократична (0,574), незгуртована (-0,463).	F1 (14,9%): недемократична (0,797), несправедлива політика (-0,789), влада не дбає про народ (-0,754), агресивна політика (0,660). F2 (13,5%): не бажаю процвітання (0,874), не подобається (0,824), не цікава (0,721). F3 (12,3%): слабка економіка (-0,707), не згуртована (0,685), багата (0,671), немає порядку (-0,461). F4 (9,5%): захищає власні інтереси (0,706), впливова (-0,693).	F1 (15,1%): не подобається (0,885), цікава (0,846), бажаю процвітання (0,792). F2 (14,8%): влада не дбає про народ (-0,754), несправедлива політика (-0,738), неефективна влада (0,642). F3 (11%): незгуртована (-0,808), розвинена економіка (0,586), немає порядку (0,518), нестабільна політична ситуація (-0,481). F4 (9,1%): зберігає власну культуру (0,798), впливова (0,655).

3.3. Результати факторного аналізу образу Німеччини (регіональна специфіка)

Чернігів	Київ	Черкаси
3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 37,2%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 45,7%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 51,5%:
F1 (13,2%): є порядок (0,724), розвинута економіка (0,652), захищає власні інтереси (0,609), ефективна влада (0,563). F2 (12,7%): подобається (0,875), бажаю процвітання (0,811), цікава (0,800). F3 (11,3%): розвинена наука і техніка (0,745), зберігає власну культуру (0,694), багата (0,625)	F1 (13,7%): справедлива політика (-0,748), цікава (0,706), влада дбає про народ (-0,691). F2 (12,1%): є порядок (0,815), стабільна політична ситуація (-0,805), ефективна влада (0,661). F3 (10,4%): багата (-0,709), розвинена економіка (0,633), подобається (0,587), бажаю процвітання (0,460). F4 (9,5%): зберігає власну культуру (0,813), розвинена наука і техніка (0,697), високий рівень культури (-0,559).	F1 (15%): подобається (0,790), цікава (0,779), бажаю процвітання (0,758), не схожа на Україну (0,675). F2 (14,1%): справедлива політика (0,736), впливова (0,706), влада дбає про народ (0,658), захищає власні інтереси (-0,646). F3 (12,1%): розвинена економіка (0,775), стабільна політична ситуація (-0,647), багата (-0,545). F4 (10,3%): зберігає власну культуру (0,810), розвинена наука і техніка (0,716).
Херсон	Крим	Дніпропетровськ
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 51,5%:	2 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 30,3%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 45,1%:
F1 (17,8%): є порядок (0,774), ефективна влада (0,682), захищає власні інтереси (0,670), стабільна політична ситуація (-0,664), впливова (-0,657). F2 (14,4%): подобається (0,808), бажаю процвітання (0,807), цікава (0,763), високий рівень культури (0,506). F3 (10,4%): розвинена наука і техніка (0,781), зберігає власну культуру (0,745), багата (0,699). F4 (9%): має сильну армію (0,821), згуртована (0,687).	F1 (17,2%): розвинена економіка (0,709), захищає власні інтереси (0,696), ефективна влада (0,670), стабільна політична ситуація (-0,658), є порядок (0,614). F2 (13,1%): подобається (0,873), бажаю процвітання (0,862), цікава (0,832).	F1 (13,6%): розвинена економіка (0,771), впливова (-0,634), є порядок (0,612), високий рівень культури (0,598). F2 (12,6%): подобається (0,879), цікава (0,838), бажаю процвітання (0,717). F3 (9,5%): миролюбна політика (0,662), демократична (0,631), стабільна політична ситуація (-0,610). F4 (9,4%): розвинена наука і техніка (-0,760), зберігає власну культуру (-0,612), не схожа на Україну (0,611).
Луганськ	Львів	Луцьк
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 54,2%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 46%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 47,1%:
F1 (17,7%): цікава (0,828), подобається (0,787), бажаю процвітання (0,755), миролюбна політика (0,596), є порядок (0,565). F2 (12,8%): не схожа на Україну (0,663), захищає власні інтереси (0,651), розвинута економіка (0,619), демократична (0,614). F3 (12,7%): має сильну армію (0,786), влада дбає про народ (0,656), зберігає власну культуру (0,611), впливова (0,570), справедлива політика (0,503). F4 (11%): стабільна політична ситуація (0,752), згуртована (0,694), ефективна влада (-0,502), є порядок (-0,485).	F1 (20,5%): подобається (0,813), високий рівень культури (0,779), цікава (0,705), є порядок (0,628), миролюбна політика (0,613). F2 (13,8%): справедлива політика (0,804), впливова (0,742), влада дбає про народ (0,667). F3 (11,7%): захищає власні інтереси (0,803), ефективна влада (0,619), стабільна політична ситуація (-0,586), бажаю процвітання (0,570).	F1 (13,6%): бажаю процвітання (0,862), подобається (0,834), цікава (0,796), розвинена економіка (0,446). F2 (12,1%): є порядок (0,790), ефективна влада (0,670), стабільна політична ситуація (-0,592), демократична (0,591). F3 (11,7%): зберігає власну культуру (0,861), розвинена наука і техніка (0,790), багата (0,531), високий рівень культури (-0,500). F4 (9,5%): справедлива політика (0,797), впливова (0,675), влада дбає про народ (0,642).

3.4. Результати факторного аналізу образу України (регіональна специфіка)

Чернігів	Київ	Черкаси
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 50,7%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 41,3%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 42,3%:
F1 (15,7%): несправедлива політика (0,824), влада не дбає про народ (0,734), неефективна влада (-0,733). F2 (14,2%): цікава (0,818), подобається (0,797), бажаю процвітання (0,705), високий рівень культури (0,587), зберігає власну культуру (-0,585). F3 (11,7%): слабо розвинена наука і техніка (0,704), слабка економіка (-0,666), має слабку армію (0,586), бідна (0,584). F4 (9,1%): незгуртована (-0,731), демократична (0,639), нестабільна політична ситуація (-0,543), немає порядку (0,514).	F1 (15,4%): неефективна влада (0,858), немає порядку (0,776), несправедлива політика (-0,751). F2 (13,7%): цікава (0,777), подобається (0,735), відкрита (0,713), миролюбна політика (0,626). F3 (12,2%): бідна (0,744), слабка армія (0,628), слабка економіка (-0,599).	F1 (16,9%): несправедлива політика (0,748), не згуртована (0,724), бідна (0,707), влада не дбає про народ (0,625), не впливова (0,610). F2 (13,1%): неефективна влада (0,790), немає порядку (0,742), нестабільна політична ситуація (-0,736). F3 (12,3%): цікава (0,870), подобається (0,856), високий рівень культури (0,546).
Херсон	Крим	Дніпропетровськ
3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 38,4%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 50,8%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 49,4%:
F1 (17,9%): неефективна влада (0,811), немає порядку (0,738), нестабільна політична ситуація (-0,715). F2 (11%): несправедлива політика (0,807), влада не дбає про народ (0,805). F3 (9,5%): подобається (0,799), цікава (0,719), бажаю процвітання (0,713).	F1 (16,3%): немає порядку (-0,763), нестабільна політична ситуація (0,756), неефективна влада (-0,663), незгуртована (0,593). F2 (12,6%): подобається (0,887), цікава (0,880), бажаю процвітання (0,653). F3 (12,5%): не впливова (0,704), слабка економіка (-0,694). F4 (9,5%): не захищає власні інтереси (0,737), зберігає власну культуру (-0,613), високий рівень культури (0,467).	F1 (16,1%): несправедлива політика (0,847), влада не дбає про народ (0,825), нестабільна політична ситуація (0,647), немає порядку (-0,622). F2 (12,2%): слабка економіка (0,791), бідна (-0,663), не захищає власні інтереси (0,640), має слабку армію (-0,491). F3 (10,9%): подобається (0,798), цікава (0,798), бажаю процвітання (0,685). F4 (10,1%): низький рівень культури (0,708), зберігає власну культуру (-0,697), недемократична (0,640).
Луганськ	Львів	Луцьк
5 факторів із загальним внеском у сумарну дисперсію 63,4%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 46,5%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 41,2%:
F1 (18,5%): слабка економіка (0,787), бідна (-0,691), немає порядку (0,660), неефективна влада (0,646). F2 (14,5%): влада не дбає про народ (0,815), несправедлива політика (0,804), незгуртована (0,723). F3 (10,2%): миролюбна політика (0,826), відкрита (0,744), має слабку армію (0,578). F4 (10,1%): зберігає власну культуру (-0,821), низький рівень культури (0,774). F5 (10%): бажаю процвітання (0,829), подобається (0,737), цікава (0,680).	F1 (13,9%): цікава (0,829), подобається (0,776), бажаю процвітання (0,639), високий рівень культури (0,622), відкрита (0,588). F2 (11,6%): неефективна влада (0,798), немає порядку (0,730), слабка економіка (0,578), слабо розвинена наука і техніка (-0,521). F3 (11,3%): зберігає власну культуру (0,692), бідна (0,682), не впливова (0,564). F4 (9,8%): незгуртована (0,670), нестабільна політична ситуація (0,662), має слабку армію (0,573).	F1 (18,8%): несправедлива політика (-0,758), влада не дбає про народ (-0,688), слабка економіка (0,649), недемократична (0,636), неефективна влада (0,614). F2 (11,6%): подобається (0,746), цікава (0,730), бажаю процвітання (0,588), високий рівень культури (-0,462), зберігає власну культуру (-0,456). F3 (10,8%): незгуртована (0,793), нестабільна (0,688), немає порядку (-0,558).

*3.5. Результати факторного аналізу образу Великої Британії
(регіональна специфіка)*

Чернігів	Київ	Черкаси
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 44,4%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 46,1%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 54,5%:
F1 (12,4%): влада дбає про народ (0,668), впливова (0,644), справедлива політика (0,598), має сильну армію (0,557). F2 (11,5%): згуртована (-0,752), стабільна політична ситуація (-0,691), є порядок (0,632), ефективна влада (0,511). F3 (11,2%): подобається (0,847), цікава (0,808), бажаю процвітання (0,737). F4 (9,3%): не схожа на Україну (0,656), високий рівень культури (0,646), зберігає власну культуру (-0,522), багата (-0,479).	F1 (12,6%): справедлива політика (-0,803), демократична (0,699), влада дбає про народ (-0,645), ефективна влада (0,540). F2 (12,5%): цікава (0,890), подобається (0,884), бажаю процвітання (0,730). F3 (10,7%): стабільна політична ситуація (-0,740), згуртована (-0,663), є порядок (0,658). F4 (10,3%): розвинена наука і техніка (0,783), зберігає власну культуру (0,632), впливова (0,598), має сильну армію (0,549).	F1 (16,7%): зберігає власну культуру (-0,844), ефективна влада (0,727), є порядок (0,611), високий рівень культури (0,585), стабільна політична ситуація (-0,573), розвинута економіка (0,517). F2 (14,1%): цікава (0,886), подобається (0,853), бажаю процвітання (0,823). F3 (12,5%): демократична (-0,731), згуртована (0,699), влада дбає про народ (0,582), справедлива політика (0,549). F4 (11,1%): багата (0,794), розвинена наука і техніка (0,786).
Херсон	Крим	Дніпропетровськ
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 51%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 50,7%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 37,2%:
F1 (16,9%): ефективна влада (0,745), стабільна політична ситуація (-0,727), є порядок (0,688), згуртована (-0,687). F2 (13,1%): подобається (0,885) цікава (0,837), бажаю процвітання (0,816). F3 (12%): захищає власні інтереси (0,741), зберігає власну культуру (-0,668), впливова (-0,576). F4 (9,6%): справедлива політика (0,805), влада дбає про народ (0,770).	F1 (15,3%): подобається (0,865) цікава (0,846), бажаю процвітання (0,841), високий рівень культури (0,599). F2 (14,5%): розвинена економіка (0,745), багата (-0,645), захищає власні інтереси (0,636), впливова (-0,616). F3 (11,1%): ефективна влада (-0,713), є порядок (-0,713), згуртована (0,652). F4 (9,7%): справедлива політика (0,822), влада дбає про народ (0,779).	F1 (12,7%): подобається (0,856) цікава (0,783), бажаю процвітання (0,626), високий рівень культури (0,557). F2 (12,4%): багата (0,758), розвинута наука і техніка (0,716). F3 (12,1%): згуртована (0,765), стабільна політична ситуація (0,755).
Луганськ	Львів	Луцьк
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 53,6%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 41,5%:	5 факторів із загальним внеском у сумарну дисперсію 52,1%:
F1 (17,7%): не схожа на Україну (0,709), є порядок (0,647), ефективна влада (0,643), згуртована (-0,625). F2 (15,6%): високий рівень культури (0,755), бажаю процвітання (0,750), цікава (0,689), подобається (0,663). F3 (10,4%): влада дбає про народ (0,832), справедлива політика (0,826). F4 (9,9%): має сильну армію (0,797), розвинута економіка (-0,715), багата (0,518).	F1 (14,2%): подобається (0,922), цікава (0,888), бажаю процвітання (0,824), влада дбає про народ (-0,441). F2 (13,9%): багата (-0,652), демократична (0,636), справедлива політика (-0,634), високий рівень культури (0,605). F3 (13,4%): зберігає власну культуру (0,722), має сильну армію (0,716), згуртована (0,673), розвинена наука і техніка (0,619).	F1 (12%): подобається (0,882), бажаю процвітання (0,809), цікава (0,645), відкрита (-0,455). F2 (10,9%): багата (0,797), розвинена економіка (-0,697). F3 (10,6%): справедлива політика (0,801), влада дбає про народ (0,760), впливова (0,545). F4 (9,4%): має сильну армію (-0,757), демократична (0,750). F5 (9,2%): є порядок (0,812), ефективна влада (0,771).

3.6. Результати факторного аналізу образу Китаю (регіональна специфіка)

Чернігів	Київ	Черкаси
3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 37,2%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 43,8%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 56,5%:
F1 (15,3%): стабільна політична ситуація (-0,745), згуртований (-0,724), є порядок (0,716). F2 (11,4%): цікавий (0,856), подобається (0,854), бажаю процвітання (0,791). F3 (10,5%): розвинута наука і техніка (0,780), зберігає власну культуру (0,766), розвинута економіка (-0,515).	F1 (11,9%): подобається (0,910), цікавий (0,870), бажаю процвітання (0,558). F2 (10,8%): розвинена економіка (-0,754), має сильну армію (0,682), впливовий (0,572). F3 (10,7%): несправедлива політика (0,794), влада не дбає про народ (0,770). F4 (10,4%): є порядок (-0,731), закрита (0,635), ефективна влада (-0,572), агресивна політика (0,560).	F1 (19,2%): стабільна політична ситуація (0,798), згуртований (0,783), ефективна влада (-0,764). F2 (13,5%): багатий (-0,743), розвинена наука і техніка (-0,707), зберігає власну культуру (-0,663), розвинена економіка (0,654). F3 (12,7%): подобається (0,858), бажаю процвітання (0,816), цікавий (0,657), високий рівень культури (0,522). F4 (11,2%): агресивна політика (0,771), недемократичний (0,750), закритий (0,627).
Херсон	Крим	Дніпропетровськ
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 47,4%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 48,8%:	5 факторів із загальним внеском у сумарну дисперсію 53,1%:
F1 (15,2%): згуртований (0,783), ефективна влада (-0,742), є порядок (-0,682), має сильну армію (0,610). F2 (12,6%): подобається (0,836), бажаю процвітання (0,810), цікавий (0,781). F3 (10,2%): розвинена наука і техніка (0,779), зберігає власну культуру (0,697), багатий (0,619), розвинена економіка (-0,512). F4 (9,4%): недемократичний (0,798), відкритий (0,722), агресивна політика (0,593).	F1 (16,9%): згуртований (-0,796), є порядок (0,734), захищає власні інтереси (0,713), ефективна влада (0,687), розвинена економіка (-0,589). F2 (13,1%): цікавий (0,898), подобається (0,890), бажаю процвітання (0,777). F3 (9,7%): стабільна політична ситуація (0,754), впливовий (0,581), має сильну армію (0,574). F4 (9,1%): розвинена наука і техніка (0,832), багатий (0,767).	F1 (11,9%): захищає власні інтереси (0,803), впливовий (-0,791), розвинена економіка (0,617), має сильну армію (-0,481). F2 (10,8%): високий рівень культури (0,816), ефективна влада (0,687), є порядок (0,554). F3 (10,8%): справедлива політика (-0,807), влада дбає про народ (-0,650). F4 (10%): стабільна політична ситуація (-0,798), згуртований (-0,632), є порядок (0,549). F5 (9,6%): агресивна політика (0,781), закритий (0,748).
Луганськ	Львів	Луцьк
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 49,6%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 35,2%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 47,5%:
F1 (14,6%): цікавий (0,823), подобається (0,806), бажаю процвітання (0,778), є порядок (0,570). F2 (13,9%): ефективна влада (0,801), захищає власні інтереси (0,694), має сильну армію (-0,671), впливовий (-0,641). F3 (10,9%): стабільна політична ситуація (0,755), справедлива політика (0,591). F4 (10,2%): розвинена наука і техніка (0,892), зберігає власну культуру (0,535).	F1 (15%): цікавий (0,875), подобається (0,868), бажаю процвітання (0,801), високий рівень культури (0,696). F2 (11%): влада дбає про народ (-0,783), справедлива політика (-0,742), недемократичний (0,629), агресивна політика (0,548). F3 (9,2%): стабільна політична ситуація (-0,848), ефективна влада (0,722), є порядок (0,525).	F1 (15,6%): зберігає власну культуру (-0,715), бажаю процвітання (0,706), ефективна влада (0,643), розвинена наука і техніка (-0,611). F2 (12,9%): багатий (0,759), впливовий (0,735), розвинена економіка (-0,612). F3 (9,7%): стабільна політична ситуація (0,798), цікавий (-0,692), подобається (-0,613). F4 (9,4%): влада дбає про народ (-0,585), справедлива політика (-0,562), миролюбна політика (0,557), демократичний (0,543).

3.7. Результати факторного аналізу образу Франції (регіональна специфіка)

Чернігів	Київ	Черкаси
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 48%: F1 (13,2%): подобається (0,850), бажаю процвітання (0,822), цікава (0,820), високий рівень культури (0,551). F2 (12,2%): розвинена наука і техніка (0,739), має сильну армію (0,644), зберігає власну культуру (0,633), впливова (0,554), розвинута економіка (0,505). F3 (11,9%): ефективна влада (0,727), влада дбає про народ (-0,720), справедлива політика (0,709). F4 (11%): згуртована (-0,681), захищає власні інтереси (0,659), стабільна політична ситуація (-0,612), є порядок (0,555).	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 47,3%: F1 (16,5%): є порядок (0,803), ефективна влада (0,796), згуртована (-0,776), стабільна політична ситуація (-0,732). F2 (15,8%): подобається (0,868), цікава (0,857), бажаю процвітання (0,703), високий рівень культури (0,594). F3 (15%): розвинена наука і техніка (0,741), розвинена економіка (-0,647), сильна армія (0,645), впливова (0,595).	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 55%: F1 (17,8%): згуртована (-0,813), стабільна політична ситуація (-0,799), є порядок (0,798). F2 (17,2%): бажаю процвітання (0,863), подобається (0,822), цікава (0,742), розвинена економіка (0,554), високий рівень культури (0,542). F3 (10,7%): захищає власні інтереси (-0,748), впливова (0,662), багата (0,596). F4 (9,4%): влада дбає про народ (0,721), зберігає власну культуру (0,710).
Херсон	Крим	Дніпропетровськ
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 51,9%: F1 (15,7%): є порядок (0,823), стабільна політична ситуація (-0,804), ефективна влада (0,778), згуртована (-0,757). F2 (15,1%): багата (0,738), впливова (0,732), справедлива політика (0,691), розвинена наука і техніка (0,686), влада дбає про народ (0,646). F3 (11,4%): миролюбна політика (0,799), відкрита (0,799), демократична (0,621). F4 (9,6%): цікава (0,911), подобається (0,854), бажаю процвітання (0,419).	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 51,3%: F1 (14,7%): подобається (0,864), цікава (0,840), бажаю процвітання (0,753), високий рівень культури (0,571). F2 (13,5%): згуртована (0,762), стабільна політична ситуація (0,754). F3 (11,6%): відкрита (0,827), миролюбна політика (0,579). F4 (11,5%): розвинена наука і техніка (0,778), багата (0,761).	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 38,1%: F1 (14,6%): є порядок (-0,726), ефективна влада (-0,696), влада дбає про народ (0,687), стабільна політична ситуація (0,673). F2 (12,3%): подобається (0,892), цікава (0,864), бажаю процвітання (0,720), високий рівень культури (0,418). F3 (11,2%): розвинена наука і техніка (0,816), зберігає власну культуру (0,697).
Луганськ	Львів	Луцьк
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 49,3%: F1 (16,9%): подобається (0,847), цікава (0,844), бажаю процвітання (0,821), відкрита (0,564). F2 (10,9%): розвинена економіка (-0,780), багата (0,756), демократична (0,661). F3 (10,8%): ефективна влада (-0,764), стабільна політична ситуація (0,761), є порядок (-0,550). F4 (10,6%): влада дбає про народ (0,807), справедлива політика (0,648).	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 43%: F1 (20%): ефективна влада (0,846), є порядок (0,828), стабільна політична ситуація (-0,792), демократична (0,692), справедлива політика (-0,662). F2 (12%): цікава (0,858), подобається (0,848), бажаю процвітання (0,597). F3 (11%): розвинена наука і техніка (0,867), багата (0,663), розвинута економіка (-0,447).	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 48,5%: F1 (15,2%): цікава (0,858), подобається (0,848), бажаю процвітання (0,798), високий рівень культури (0,439). F2 (12,8%): розвинена економіка (0,724), багата (-0,670), є порядок (0,648), ефективна влада (0,566). F3 (11,2%): миролюбна політика (0,693), відкрита (0,634), зберігає власну культуру (-0,606), високий рівень культури (0,568). F4 (9,1%): захищає власні інтереси (0,619), стабільна політична ситуація (-0,543), демократична (0,474), згуртована (-0,450), є порядок (0,444).

*3.8. Результати факторного аналізу образу Японії
(регіональна специфіка)*

Чернігів	Київ	Черкаси
2 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 39,4%: F1 (22,3%): ефективна влада (-0,758), стабільна політична ситуація (0,745), є порядок (-0,706), згуртована (0,675), багата (0,674), впливова (0,664). F2 (12,6%): подобається (0,869), бажано процвітання (0,830), цікава (0,812).	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 44,6%: F1 (19,8%): згуртована (0,793), стабільна політична ситуація (0,765), розвинена економіка (-0,734), ефективна влада (-0,648), розвинена наука і техніка (0,602). F2 (15,3%): подобається (0,835), цікава (0,817), бажано процвітання (0,809), високий рівень культури (0,601). F3 (9,5%): влада дбає про народ (-0,710), справедлива політика (-0,664), демократична (0,663).	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 50%: F1 (20,7%): захищає власні інтереси (-0,804), розвинена наука і техніка (0,785), багата (0,783), зберігає власну культуру (0,739). F2 (17,2%): справедлива політика (-0,745), демократична (0,695), згуртована (-0,682), влада дбає про народ (-0,662), миролюбна політика (0,644). F3 (12%): цікава (0,790), подобається (0,743), бажано процвітання (0,724).
Херсон	Крим	Дніпропетровськ
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 55,9%: F1 (17,2%): ефективна влада (0,817), є порядок (0,814), стабільна політична ситуація (-0,779), згуртована (-0,604). F2 (15,2%): розвинена наука і техніка (0,832), зберігає власну культуру (0,765), не схожа на Україну (-0,661). F3 (12,6%): подобається (0,856), цікава (0,778), бажано процвітання (0,761). F4 (11%): влада дбає про народ (0,827), справедлива політика (0,788).	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 55,2%: F1 (22,1%): стабільна політична ситуація (0,805), згуртована (0,733), є порядок (-0,717). F2 (13,5%): цікава (0,892), подобається (0,874), бажано процвітання (0,720), високий рівень культури (0,409). F3 (10,4%): демократична (0,752), миролюбна політика (0,686), відкрита (0,677). F4 (9,3%): влада дбає про народ (0,771), має сильну армію (0,599).	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 45,2%: F1 (23,6%): ефективна влада (-0,775), є порядок (-0,743), впливова (0,737), справедлива політика (0,691), стабільна політична ситуація (0,690). F2 (11,2%): зберігає власну культуру (0,819), високий рівень культури (-0,723), розвинена наука і техніка (0,573). F3 (10,5%): подобається (0,886), цікава (0,861), влада дбає про народ (-0,502), бажано процвітання (0,428).
Луганськ	Львів	Луцьк
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 53,7%: F1 (17,4%): цікава (0,811), бажано процвітання (0,798), подобається (0,776), високий рівень культури (0,665), розвинена економіка (0,597). F2 (14,4%): справедлива політика (0,790), стабільна політична ситуація (0,715), впливова (0,656), влада дбає про народ (0,652), згуртована (0,495). F3 (12%): розвинена наука і техніка (0,826), зберігає власну культуру (0,766), багата (0,656). F4 (9,9%): має сильну армію (-0,765), ефективна влада (0,645), є порядок (0,585).	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 53%: F1 (15,5%): подобається (0,873), цікава (0,829), бажано процвітання (0,823), багата (-0,415). F2 (13,8%): ефективна влада (0,733), є порядок (0,676), миролюбна політика (0,665). F3 (12,8%): справедлива політика (0,867), влада дбає про народ (0,694). F4 (11%): не схожа на Україну (0,780), згуртована (-0,509), захищає власні інтереси (0,505), впливова (-0,459).	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 52,3%: F1 (16,1%): справедлива політика (-0,748), влада дбає про народ (-0,709), є порядок (0,649), ефективна влада (0,631). F2 (15%): бажано процвітання (0,775), подобається (0,728), цікава (0,726), багата (-0,703). F3 (11,7%): розвинена наука і техніка (0,831), зберігає власну культуру (0,800). F4 (9,5%): має сильну армію (0,769), стабільна політична ситуація (0,657), згуртована (0,587), демократична (-0,534).

3.9. Результати факторного аналізу образу Канади (регіональна специфіка)

Чернігів	Київ	Черкаси
3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 43,1%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 50,6%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 52%:
F1 (16,4%): стабільна політична ситуація (-0,720), ефективна влада (0,711), є порядок (0,701), справедлива політика (-0,614). F2 (14,4%): подобається (0,879), цікава (0,856), бажаю процвітання (0,790), високий рівень культури (0,563). F3 (12,3%): має сильну армію (0,684), впливова (0,634), розвинута економіка (-0,620), багата (0,603).	F1 (16,3%): є порядок (0,857), стабільна політична ситуація (-0,699), ефективна влада (0,670), демократична (0,646), справедлива політика (-0,570). F2 (12,5%): подобається (0,898), цікава (0,859), бажаю процвітання (0,810). F3 (12,2%): багата (-0,724), розвинена економіка (0,603). F4 (9,6%): зберігає власну культуру (0,855), високий рівень культури (-0,663).	F1 (15,5%): ефективна влада (-0,753), влада дбає про народ (0,735), є порядок (-0,706). F2 (14,1%): подобається (0,827), бажаю процвітання (0,819), цікава (0,700), відкрита (0,515). F3 (13%): згуртована (-0,797), стабільна політична ситуація (-0,652), демократична (0,621). F4 (9,3%): високий рівень культури (0,827), зберігає власну культуру (-0,751).
Херсон	Крим	Дніпропетровськ
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 52,1%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 42,3%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 56,6%:
F1 (14,8%): відкрита (0,783), миролюбна політика (0,742), справедлива політика (-0,718), демократична (0,601). F2 (14,2%): ефективна влада (0,833), є порядок (0,707), стабільна політична ситуація (-0,702), згуртована (-0,675). F3 (14,1%): подобається (0,876), цікава (0,854), бажаю процвітання (0,775), високий рівень культури (0,605). F4 (9,1%): зберігає власну культуру (0,812), розвинена наука і техніка (0,769).	F1 (18,7%): ефективна влада (-0,774), влада дбає про народ (0,730), справедлива політика (0,706), стабільна політична ситуація (0,702), є порядок (-0,695). F2 (12,1%): бажаю процвітання (0,850), подобається (0,828), цікава (0,810). F3 (11,5%): розвинута наука і техніка (-0,790), високий рівень культури (0,729), зберігає власну культуру (-0,530).	F1 (20,8%): високий рівень культури (0,768), багата (-0,756), впливова (-0,717), розвинена економіка (0,683), розвинена наука і техніка (-0,679). F2 (14,5%): демократична (0,773), стабільна політична ситуація (-0,721), є порядок (0,706). F3 (11,6%): подобається (0,857), цікава (0,820), бажаю процвітання (0,767). F4 (9,7%): миролюбна політика (0,793), відкрита (0,636).
Луганськ	Львів	Луцьк
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 54,8%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 57,6%:	2 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 38,3%:
F1 (18,1%): подобається (0,909), цікава (0,885), бажаю процвітання (0,855), високий рівень культури (0,675). F2 (13,7%): справедлива політика (-0,789), миролюбна політика (0,734). F3 (11,9%): влада дбає про народ (0,770), багата (0,683). F4 (11,1%): відкрита (0,781), розвинена економіка (0,725), захищає власні інтереси (0,687).	F1 (19%): є порядок (-0,825), стабільна політична ситуація (0,744), ефективна влада (-0,730), згуртована (0,729), демократична (-0,601). F2 (17%): має сильну армію (-0,738), захищає власні інтереси (0,678), розвинена економіка (0,624), багата (-0,604), впливова (-0,602). F3 (10,9%): бажаю процвітання (0,777), подобається (0,749), цікава (0,655). F4 (10,7%): відкрита (0,782), миролюбна політика (0,683).	F1 (19,4%): подобається (0,762), цікава (0,729), зберігає власну культуру (-0,666), бажаю процвітання (0,630), високий рівень культури (0,561). F2 (18,9%): багата (0,765), розвинена економіка (-0,756), є порядок (-0,709).

*3.10. Результати факторного аналізу образу Західної України
(регіональна специфіка)*

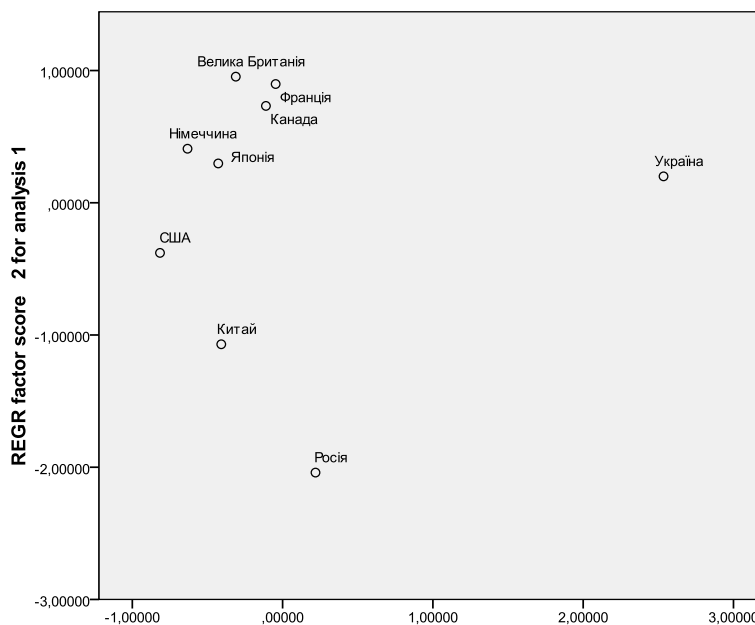
Чернігів	Київ	Черкаси
3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 62,1%: F1 (25,6%): справедлива політика (-0,772), корумпована (-0,770), ефективна влада (0,757), низький рівень злочинності (0,716), демократична (0,674). F2 (21,4%): красива (0,862), бажаю процвітання (0,847), подобається (0,837), релігійна (-0,677), високий рівень культури (0,500). F3 (15,1%): слабка економіка (-0,860), багата (0,807).	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 69,7%: F1 (21,8%): справедлива політика (0,852), корумпована (0,768), демократична (-0,755). F2 (17,6%): слабка економіка (0,844), ефективна влада (0,769), бідна (-0,739). F3 (15,4%): бажаю процвітання (0,908), красива (0,853), подобається (0,673). F4 (15%): високий рівень культури (0,809), релігійна (-0,720).	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 69%: F1 (23,5%): неефективна влада (-0,894), влада дбає про народ (0,773), несправедлива політика (0,771), некорумпована (0,743). F2 (20,3%): високий рівень культури (0,894), бажаю процвітання (0,850), демократична (0,670), подобається (0,652). F3 (12,6%): красива (-0,766), низький рівень злочинності (0,685), релігійна (0,543). F4 (12,5%): бідна (-0,887), слабка економіка (0,884).
Херсон	Крим	Дніпропетровськ
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 69,9%: F1 (23%): справедлива політика (0,809), слабка економіка (-0,803), ефективна влада (-0,713), влада дбає про народ (0,677). F2 (22,9%): красива (0,844), подобається (0,832), бажаю процвітання (0,802). F3 (12,9%): низький рівень злочинності (0,858), високий рівень культури (0,712), не корумпована (-0,604). F4 (10,8%): релігійна (0,820), багата (0,675).	5 факторів із загальним внеском у сумарну дисперсію 72,2%: F1 (23,5%): влада не дбає про народ (0,891), слабка економіка (-0,805), неефективна влада (-0,802), несправедлива політика (0,722), бідна (0,689). F2 (16,9%): подобається (0,914), бажаю процвітання (0,890), красива (0,694). F3 (11,4%): високий рівень культури (0,854), згуртована (-0,600), релігійна (-0,575). F4 (11%): демократична (-0,890), згуртована (0,518). F5 (9,4%): низький рівень злочинності (0,699), корумпована (0,504).	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 69,5%: F1 (20,6%): несправедлива політика (0,882), корумпована (0,855), влада не дбає про народ (0,695), неефективна влада (-0,653). F2 (18%): бідна (-0,800), слабка економіка (0,695), згуртована (-0,646), демократична (0,624). F3 (16,9%): релігійна (-0,862), красива (0,835), високий рівень культури (0,735). F4 (14%): бажаю процвітання (0,862), подобається (0,813).
Луганськ	Львів	Луцьк
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 68,5%: F1 (21,3%): красива (0,826), бажаю процвітання (0,793), релігійна (-0,708), подобається (0,643). F2 (17,8%): несправедлива політика (0,888), влада не дбає про народ (0,811), неефективна влада (-0,591). F3 (16,1%): корумпована (-0,896), низький рівень злочинності (0,740). F4 (13,3%): демократична (0,818), слабка економіка (0,706), бідна (-0,666).	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 58,5%: F1 (22,7%): неефективна влада (-0,839), влада не дбає про народ (0,804), несправедлива політика (0,786), корумпована (0,705). F2 (21%): подобається (0,937), бажаю процвітання (0,869), красива (0,824), релігійна (-0,609). F3 (14,7%): високий рівень культури (0,750), низький рівень злочинності (0,665), розвинена економіка (0,653).	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 66,6%: F1 (17,9%): корумпована (-0,805), низький рівень злочинності (0,641), згуртована (-0,627). F2 (17,8%): несправедлива політика (0,901), влада не дбає про народ (0,816), неефективна влада (-0,624). F3 (15,6%): релігійна (-0,833), подобається (0,764), високий рівень культури (0,717). F4 (15,3%): красива (0,976), бажаю процвітання (0,976).

*3.11. Результати факторного аналізу образу Східної України
(регіональна специфіка)*

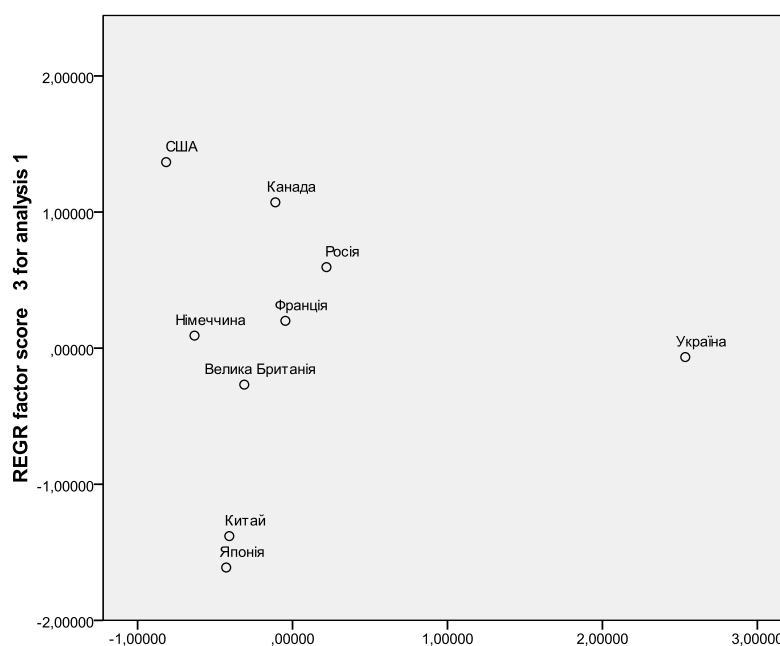
Чернігів	Київ	Черкаси
3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 61,8%	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 72,2%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 68,1%:
F1 (25,1%): влада не дбає про народ (0,808), несправедлива політика (0,803), неефективна влада (-0,729). F2 (21,4%): подобається (0,893), красива (0,818), низький рівень культури (0,774), бажаю процвітання (0,633). F3 (15,3%): розвинута економіка (0,710), багата (-0,647), корумпована (0,634).	F1 (22,7%): корумпована (-0,884), високий рівень злочинності (0,846), недемократична (0,764), несправедлива політика (-0,676). F2 (22,6%): некрасива (0,889), не подобається (0,886), низький рівень культури (0,785), бажаю процвітання (0,708). F3 (14,4%): незгуртована (0,809), влада не дбає про народ (-,786), неефективна влада (-0,612). F4 (12,5%): розвинена економіка (0,732), нерелігійна (0,707), бідна (-0,604).	F1 (31,2%): влада не дбає про народ (0,878), неефективна влада (-0,843), слабка економіка (-0,784), бідна (0,756), несправедлива політика (0,735). F2 (19,1%): незгуртована (0,804), недемократична (-0,644), нерелігійна (0,593), низький рівень культури (-0,555). F3 (17,9%): бажаю процвітання (0,871), красива (0,783), подобається (0,761).
Херсон	Крим	Дніпропетровськ
3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 65,2%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 68,9%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 66,7%:
F1 (31,5%): низький рівень культури (-0,812), влада не дбає про народ (0,808), високий рівень злочинності (-0,766), корумпована (0,732), нерелігійна (0,726). F2 (18,1%): подобається (0,882), бажаю процвітання (0,847), красива (0,828). F3 (15,6%): розвинута економіка (-0,843), бідна (0,808).	F1 (23,3%): неефективна влада (-0,826), бідна (0,821), слабка економіка (-0,782), несправедлива політика (0,668), влада не дбає про народ (0,615). F2 (16,9%): красива (0,886), бажаю процвітання (0,813), подобається (0,809). F3 (14,6%): нерелігійна (0,823), корумпована (0,692). F4 (14,1%): високий рівень злочинності (0,811), не згуртована (-0,712), високий рівень культури (0,631).	F1 (23,1%): неефективна влада (-0,791), влада не дбає про народ (0,779), несправедлива політика (0,753), слабка економіка (-0,700), бідна (0,688). F2 (16,5%): красива (0,883), подобається (0,728), бажаю процвітання (0,567). F3 (14,9%): високий рівень злочинності (0,764), недемократична (0,683), корумпована (-0,581). F4 (12,1%): нерелігійна (0,790), незгуртована (0,709).
Луганськ	Львів	Луцьк
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 68,1%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 62,7%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 67,4%:
F1 (23%): красива (0,841), подобається (0,840), низький рівень культури (0,738), релігійна (-0,690). F2 (21,5%): влада не дбає про народ (0,755), несправедлива політика (0,724), неефективна влада (-0,720). F3 (12,2%): корумпована (-0,782), високий рівень злочинності (0,722). F4 (11,4%): слабка економіка (-0,714), бажаю процвітання (0,685), бідна (0,568).	F1 (17,5%): красива (0,888), подобається (0,870), бажаю процвітання (0,713). F2 (17,2%): високий рівень злочинності (0,723), корумпована (-0,692), низький рівень культури (0,641), несправедлива політика (-0,575), нерелігійна (-0,560). F3 (14,1%): незгуртована (0,851), влада не дбає про народ (0,793), несправедлива політика (0,535). F4 (13,8%): бідна (-0,781), неефективна влада (0,706), недемократична (0,675).	F1 (22,4%): неефективна влада (-0,868), несправедлива політика (0,764), багата (0,745), влада не дбає про народ (0,710), розвинена економіка (-0,698). F2 (16,5%): бажаю процвітання (0,876), красива (0,825), бажаю процвітання (0,683). F3 (15%): низький рівень культури (0,786), нерелігійна (-0,759), високий рівень злочинності (0,756). F4 (13,5%): недемократична (0,687), незгуртована (-0,655), корумпована (-0,609).

Додаток К.
Психосемантичні простори (ГПМК) досліджуваних
(четвертий етап дослідження)

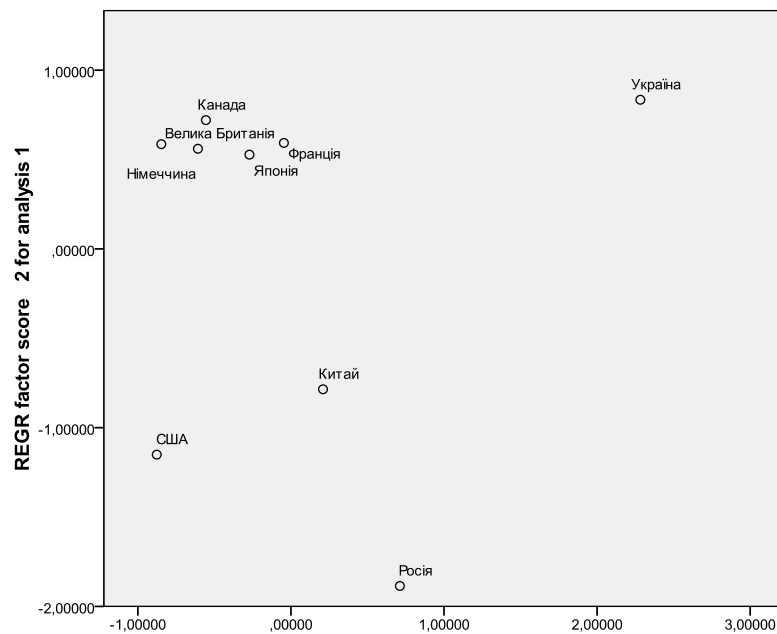
*К.1. Групування країн досліджуваними з регіону «Північний Схід»
за 1-м (Економічна і політична розвиненість країни)
та 2-м (Емоційне ставлення до держави, пов'язане з її миролюбністю)
конструктами*

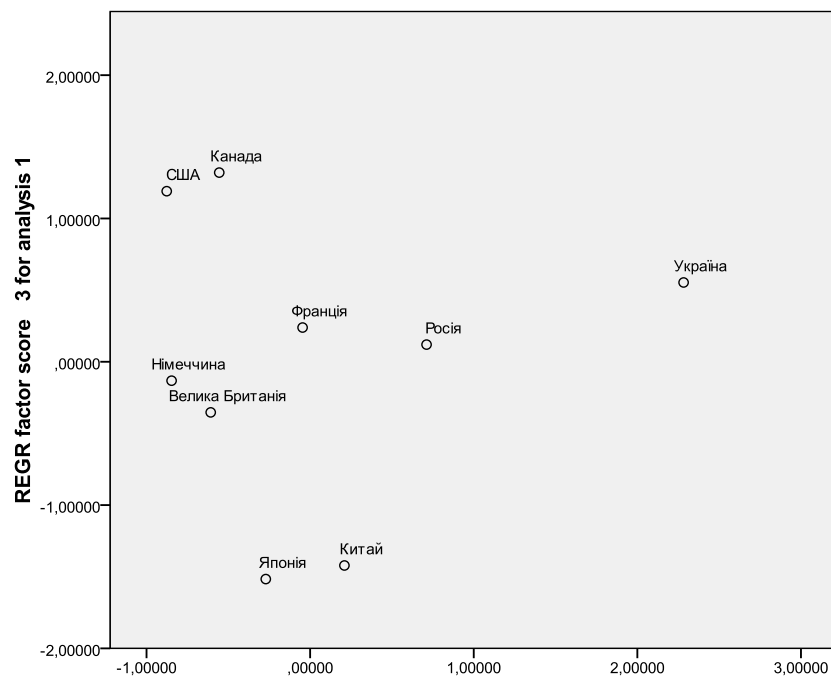
*К.2. Групування країн досліджуваними з регіону «Північний Схід»
за 1-м (Економічна і політична розвиненість країни)
та 3-м (Культурна самобутність і розвиненість) конструктами*

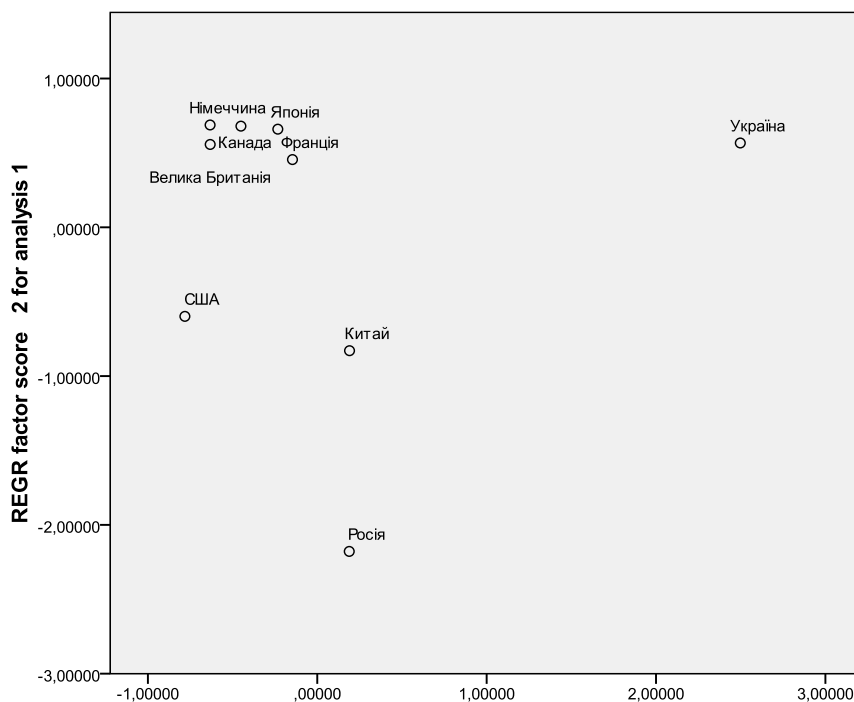
К.3. Групування країн досліджуваними з регіону «Київ-столиця» за 1-м (Економічна і політична розвиненість країни) та 2-м (Емоційне ставлення до держави, пов'язане з її миролюбністю) конструктами

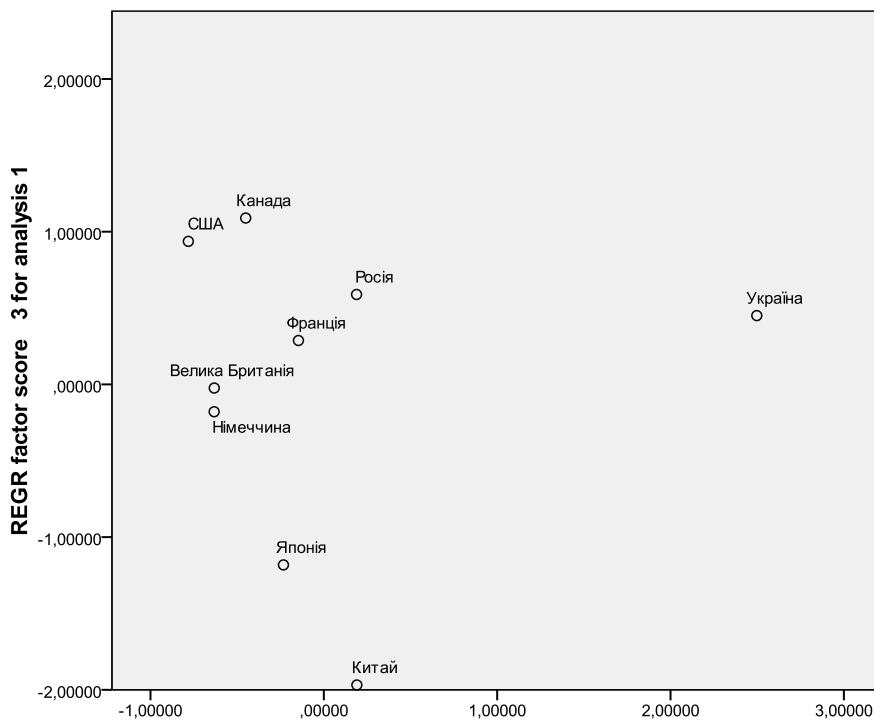
К.4. Групування країн досліджуваними з регіону «Київ-столиця» за 1-м (Економічна і політична розвиненість країни) та 3-м (Відкритість і культурна самобутність) конструктами

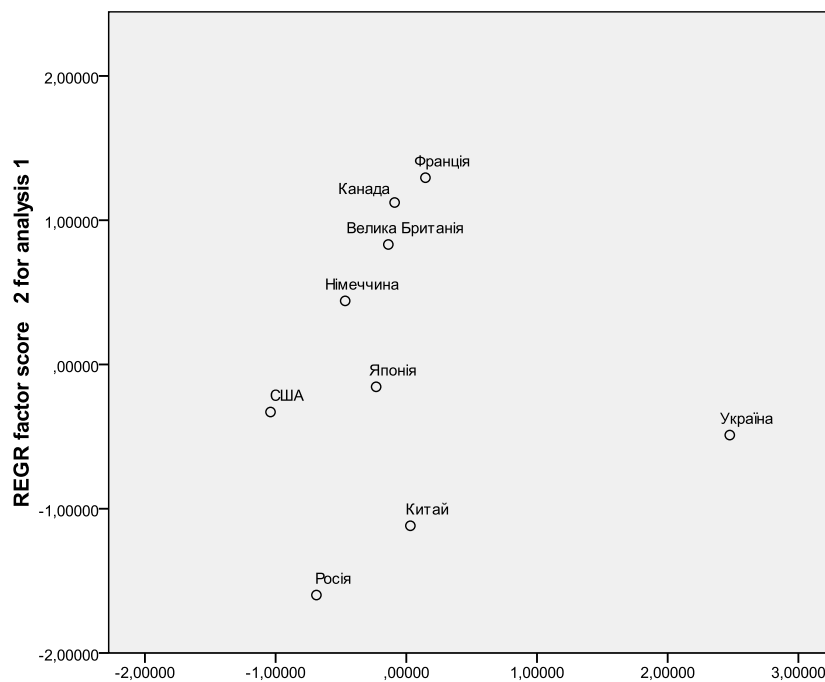
*К.5. Групування країн досліджуваними з регіону «Правобережний Центр»
за 1-м (Політична міць і економічний розвиток країни)
та 2-м (Емоційне ставлення до держави, пов'язане з її миролюбністю)
конструктами*

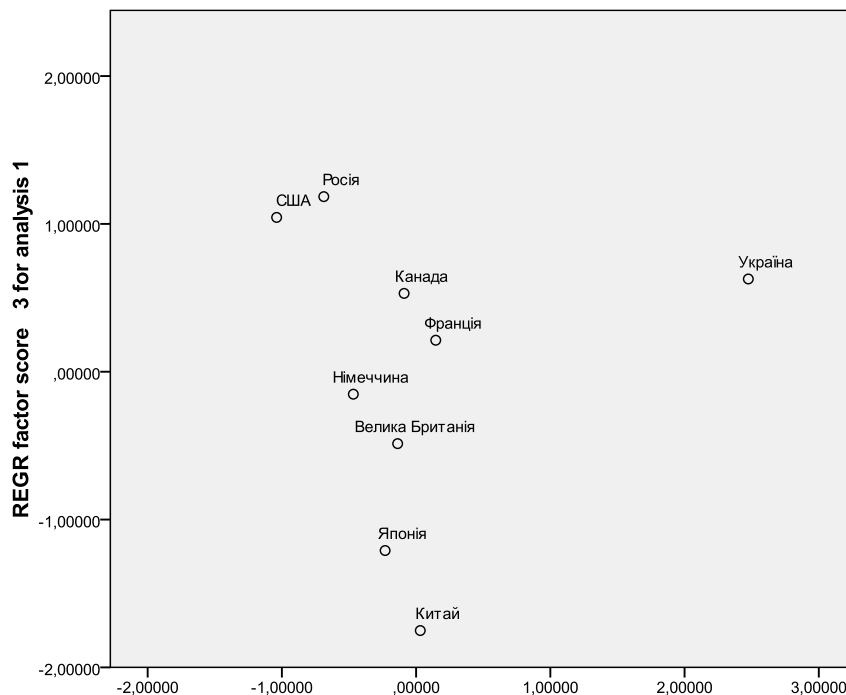
*К.6. Групування країн досліджуваними з регіону «Правобережний Центр»
за 1-м (Політична міць і економічний розвиток країни)
та 3-м (Відкритість і культурна самобутність) конструктами*

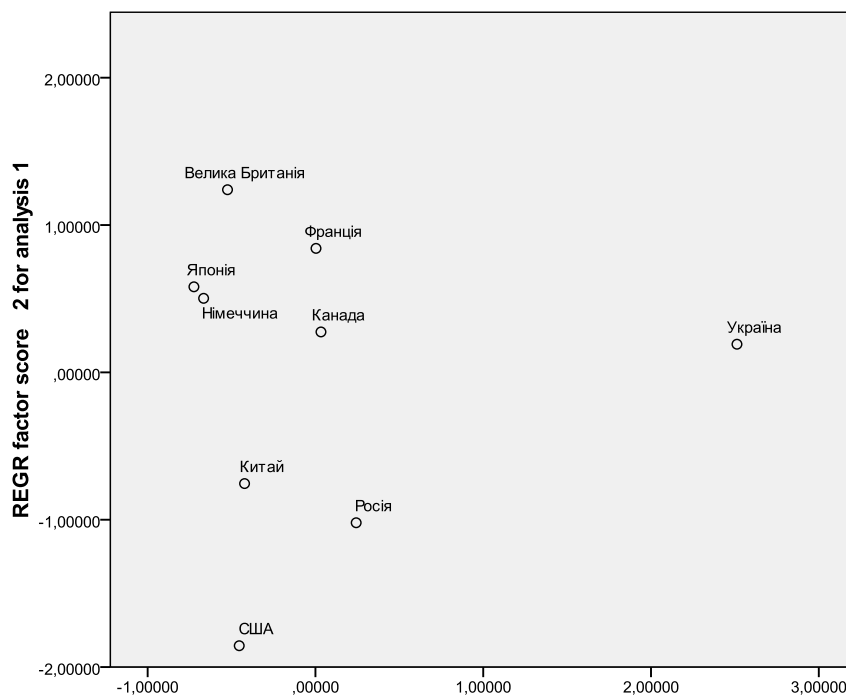
К.7. Групування країн досліджуваними з регіону «Південь» за 1-м (Військово-політична міць і економічний розвиток країни) та 2-м (Емоційне ставлення до держави, пов'язане з мірою її миролюбності та демократичності) конструктами

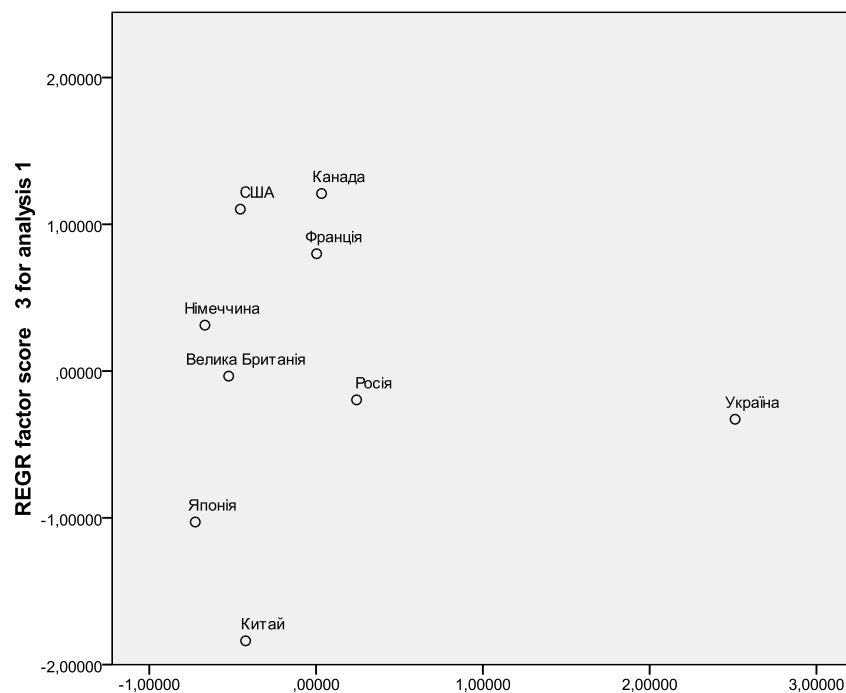
К.8. Групування країн досліджуваними з регіону «Південь» за 1-м (Військово-політична міць і економічний розвиток країни) та 3-м (Культурна самобутність і розвиток) конструктами

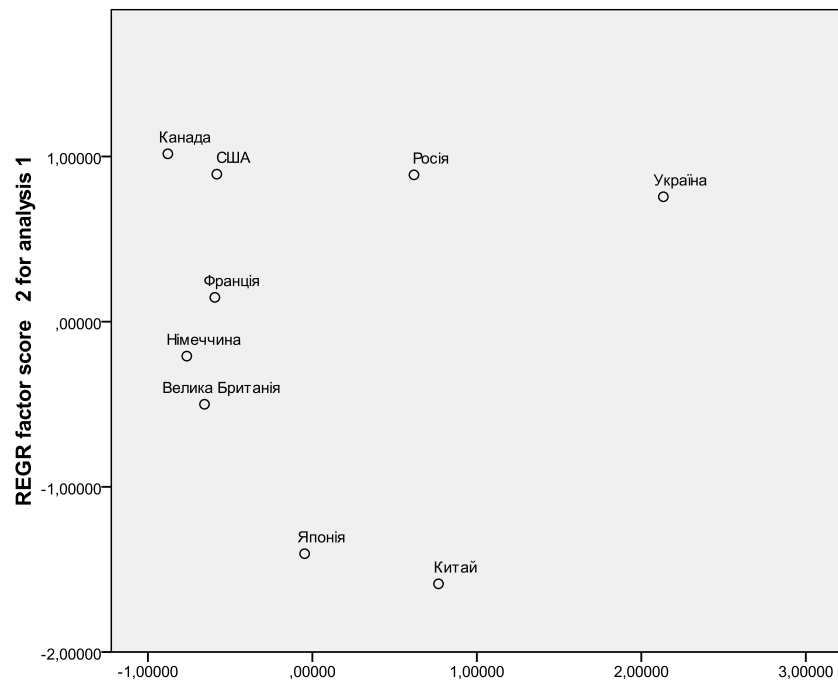
К.9. Групування країн досліджуваними з регіону «Крим» за 1-м (Економічна і політична розвиненість країни) та 2-м (Емоційне ставлення до держави, пов'язане з її миролюбністю) конструкторами

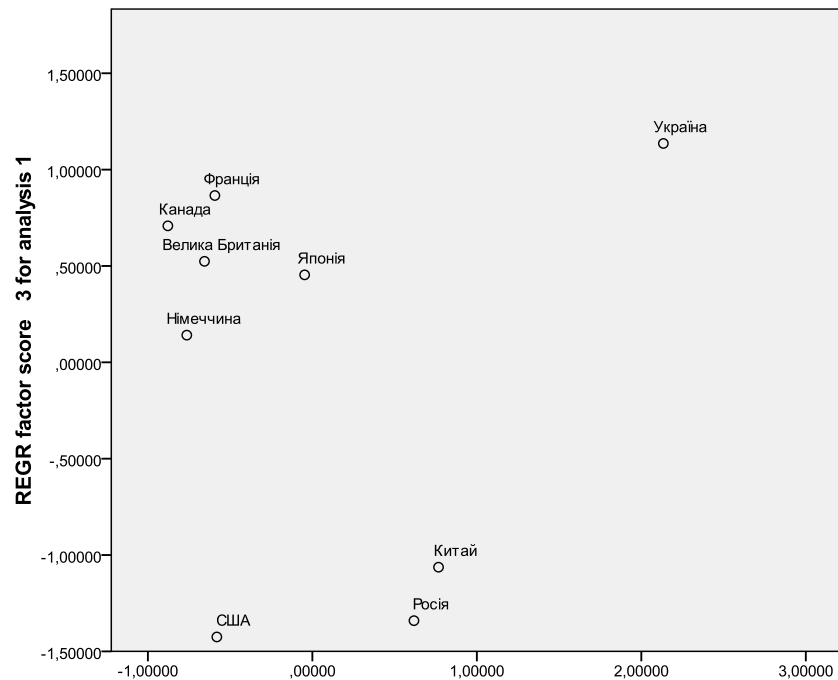
К.10. Групування країн досліджуваними з регіону «Крим» за 1-м (Економічна і політична розвиненість країни) та 3-м (Демократичність і культурна самобутність) конструкторами

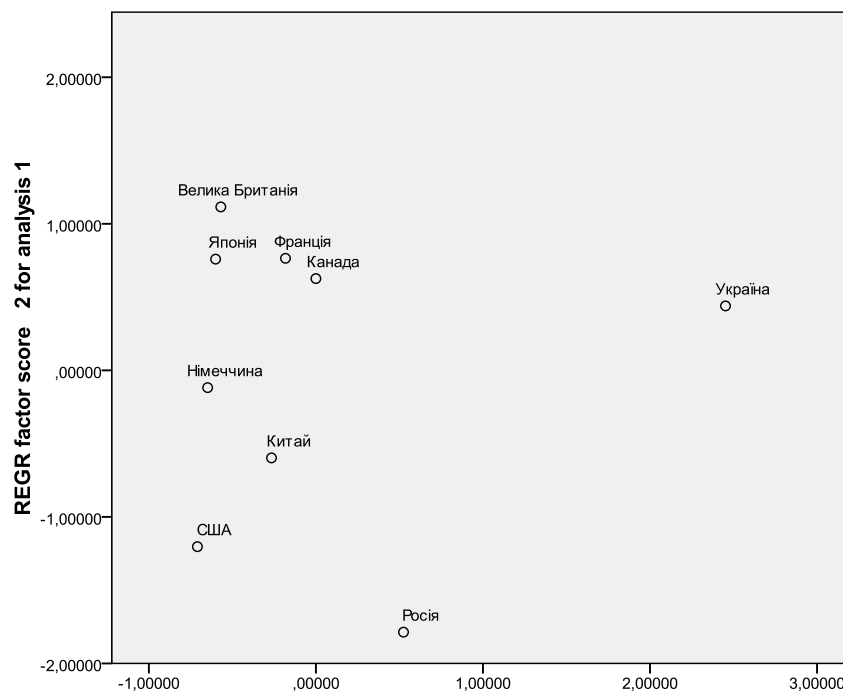
*К.11. Групування країн досліджуваними з регіону «Схід без Донбасу»
за 1-м (Демократичність країни)
та 2-м (Відкритість і культурна самобутність) конструктами*

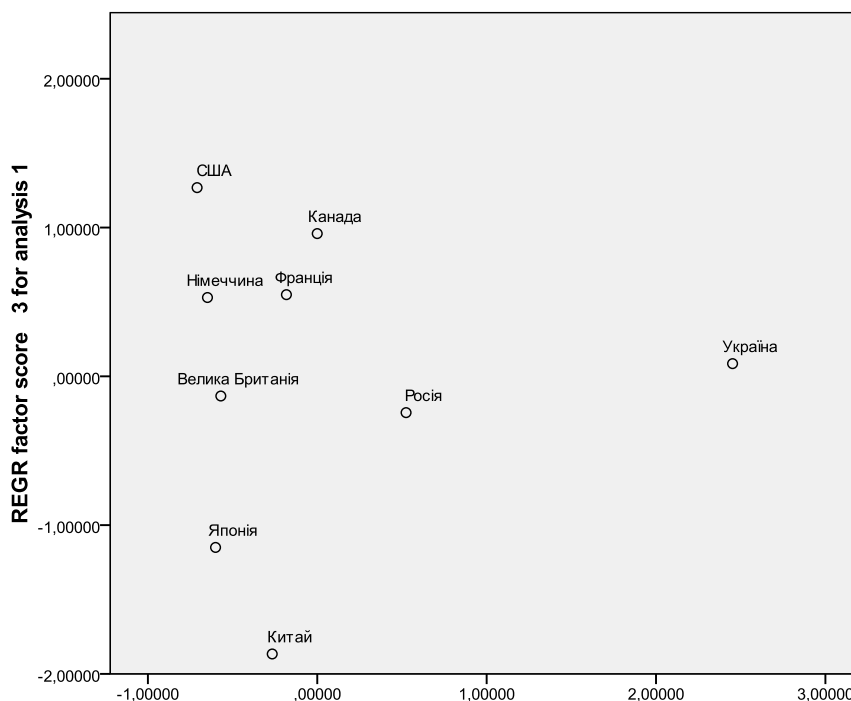
*К.12. Групування країн досліджуваними з регіону «Схід без Донбасу»
за 1-м (Демократичність країни)
та 3-м (Емоційне ставлення до держави, пов'язане з мірою її миролюбності)
конструктами*

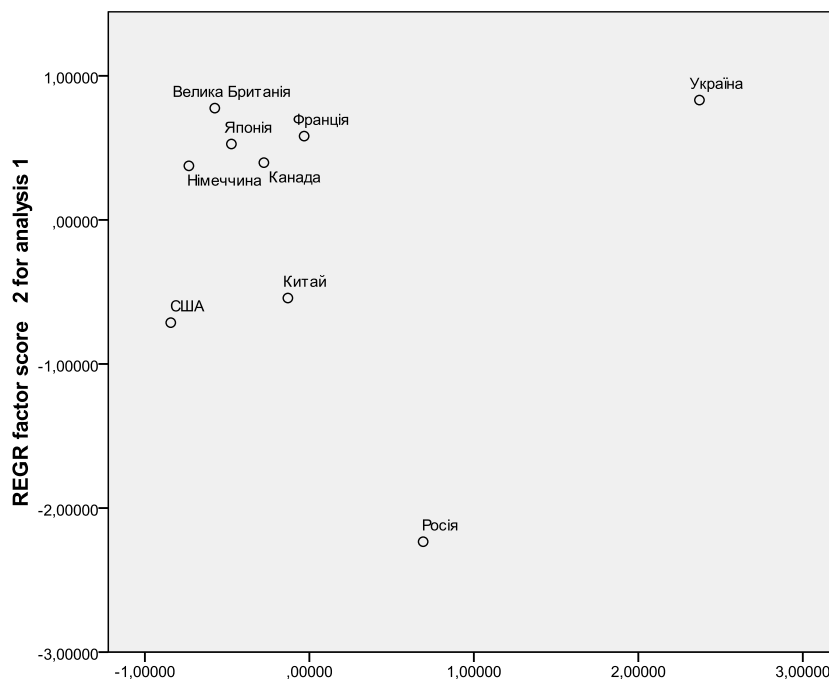
*К.13. Групування країн досліджуваними з регіону «Донбас»
за 1-м (Економічна і політична розвиненість країни)
та 2-м (Емоційне ставлення до держави, пов'язане з її миролюбністю)
конструктами*

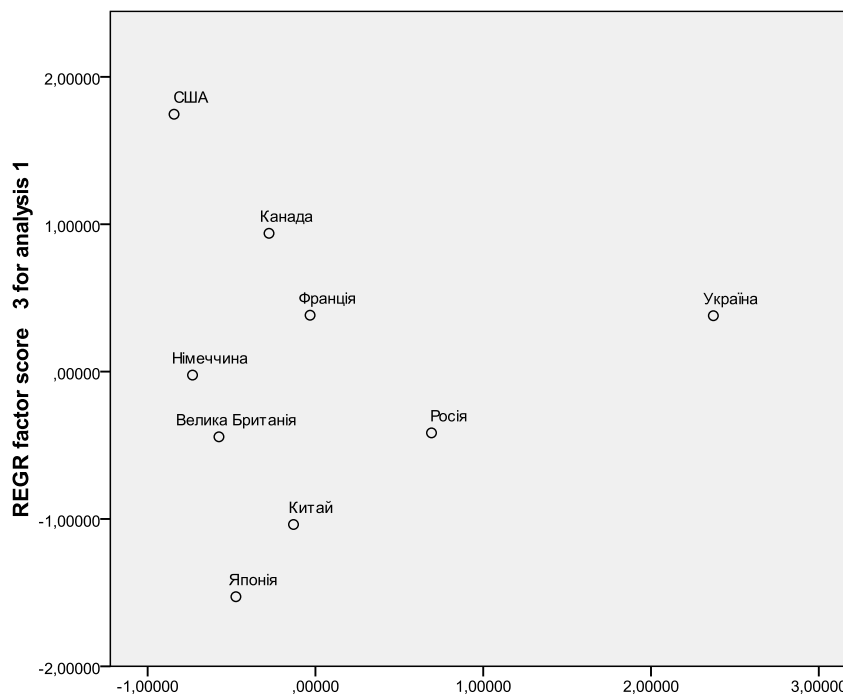
*К.14. Групування країн досліджуваними з регіону «Донбас»
за 1-м (Економічна і політична розвиненість країни)
та 3-м (Відкритість, демократичність і культурна самобутність)
конструктами*

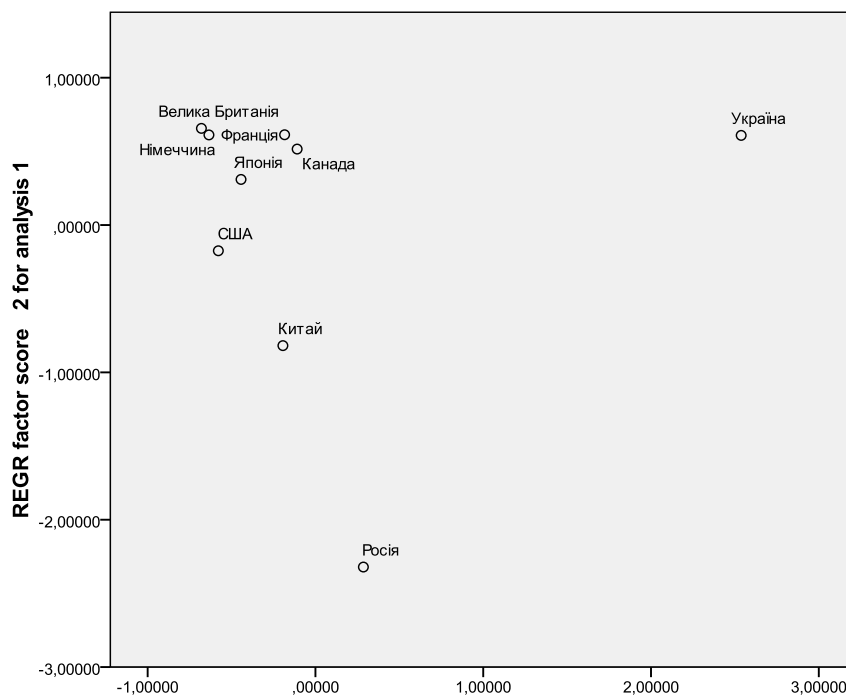
К.15. Групування країн досліджуваними з регіону «Галичина» за 1-м (Економічна і політична розвиненість країни) та 2-м (Емоційне ставлення до держави, пов'язане з мірою її миролюбності та культурного розвитку) конструктами

К.16. Групування країн досліджуваними з регіону «Галичина» за 1-м (Економічна і політична розвиненість країни) та 3-м (Відкритість і культурна самобутність) конструктами

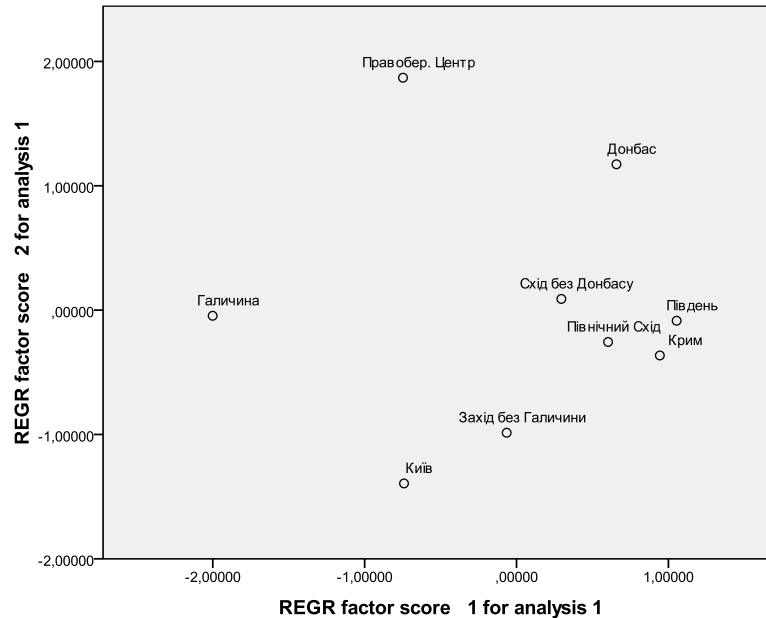
*К.17. Групування країн досліджуваними з регіону «Захід без Галичини»
за 1-м (Економічна і політична розвиненість країни)
та 2-м (Емоційне ставлення до держави, пов'язане з мірою її миролюбності
та культурного розвитку) конструктами*

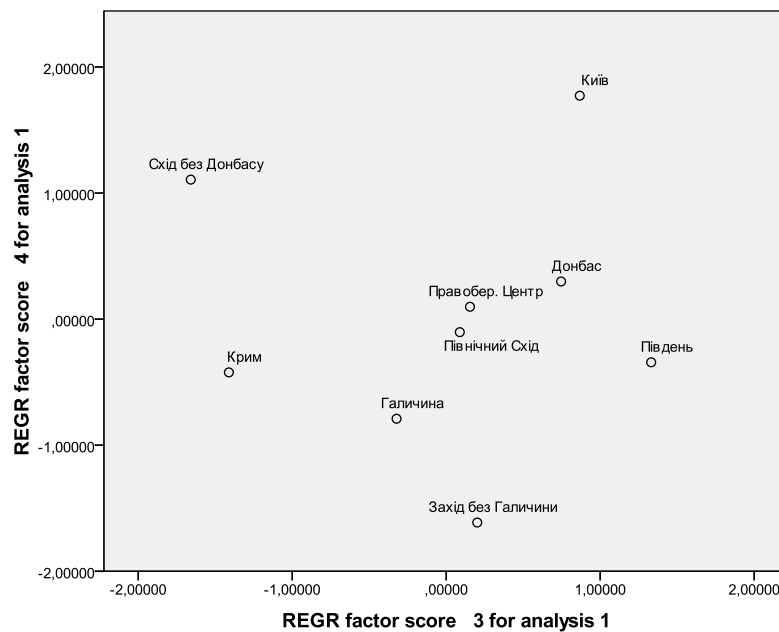
Додаток Л.

Співставлення регіональних геополітичних культур України, у залежності від сприймання та оцінки Росії («російського чинника»)

Л.1. Співставлення регіонів за 1-м (Сприймання російської влади та політики, і пов'язана з цим атракція) та 2-м (Сприймання могутності Росії) конструкторами

Л.2. Співставлення регіонів за 3-м (Сприймання відкритості, науково-технічного розвитку та політичної стабільності Росії) та 4-м (Сприймання ступеню схожості заможності Росії та України) конструкторами

Додаток М.

Особливості загальнонаціонального рівня МГПС української молоді

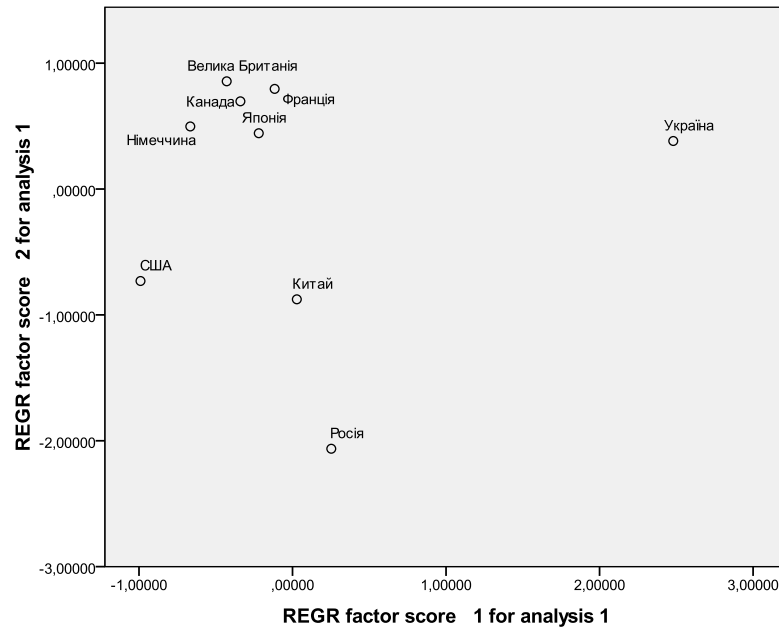
М.1. Результати факторного аналізу даних четвертого етапу (досліджувані з усіх регіонів)

США	Росія	Німеччина
3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 34,9%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 43%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 39,6%:
F1 (14,4%): подобається (0,814), цікава (0,808), бажаю процвітання (0,773), високий рівень культури (0,609). F2 (10,7%): розвинута наука і техніка (0,726), багата (0,688), впливова (0,570), має сильну армію (0,570). F3 (9,7%): є порядок (0,726), ефективна влада (0,632), згуртована (-0,595), стабільна політична ситуація (-0,584).	F1 (20%): несправедлива політика (-0,713), влада не дбає про народ (-0,704), немає порядку (0,675). F2 (13,7%): подобається (0,848), цікава (0,823), бажаю процвітання (0,816), високий рівень культури (0,473). F3 (9,4%): зберігає власну культуру (0,665), розвинута наука і техніка (0,607), має сильну армію (0,564), багата (0,470).	F1 (17,4%): є порядок (0,715), ефективна влада (0,657), розвинута економіка (0,648), захищає власні інтереси (0,637). F2 (11,9%): подобається (0,867), бажаю процвітання (0,807), цікава (0,785). F3 (10,3%): розвинута наука і техніка (0,793), зберігає власну культуру (0,774), багата (0,528).
Україна	Велика Британія	Китай
3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 39%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 41%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 48,8%:
F1 (17,4%): неефективна влада (-0,755), немає порядку (-0,725), несправедлива політика (0,699), влада не дбає про народ (0,670). F2 (10,9%): подобається (0,825), цікава (0,808), бажаю процвітання (0,722), високий рівень культури (0,411). F3 (10,8%): слабо розвинена наука і техніка (0,678), бідна (0,633), слабка економіка (0,615), має слабку армію (0,508).	F1 (15,2%): є порядок (0,721), стабільна політична ситуація (-0,720), ефективна влада (0,666), згуртована (-0,660). F2 (13,5%): розвинена наука і техніка (0,741), багата (0,621), має сильну армію (0,596). F3 (12,3%): подобається (0,870), цікава (0,841), бажаю процвітання (0,788), високий рівень культури (0,414).	F1 (14,8%): є порядок (-0,723), згуртований (0,704), ефективна влада (-0,695), стабільна політична ситуація (0,676). F2 (12,4%): розвинена наука і техніка (0,746), багатий (0,667), розвинена економіка (-0,591). F3 (11,7%): подобається (0,859), цікавий (0,847), бажаю процвітання (0,751), високий рівень культури (0,410). F4 (9,9%): агресивна політика (0,719), відкритий (0,676), недемократичний (0,665).
Франція	Японія	Канада
3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 41,7%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 45,4%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 45,7%:
F1 (15,2%): стабільна політична ситуація (-0,771), є порядок (0,764), ефективна влада (0,696), згуртована (-0,676). F2 (13,9%): розвинена наука і техніка (0,748), багата (0,626), зберігає власну культуру (0,624), впливова (0,604). F3 (12,6%): подобається (0,861), цікава (0,839), бажаю процвітання (0,767), високий рівень культури (0,494).	F1 (23,4%): стабільна політична ситуація (0,742), згуртована (0,728), ефективна влада (-0,726), є порядок (-0,710). F2 (12,1%): подобається (0,875), цікава (0,826), бажаю процвітання (0,771). F3 (10%): розвинена наука і техніка (0,757), зберігає власну культуру (0,678), не схожа на Україну (-0,567).	F1 (17,9%): є порядок (0,757), стабільна політична ситуація (-0,728), ефективна влада (0,692), згуртована (-0,621). F2 (14,8%): розвинена наука і техніка (0,689), має сильну армію (0,659), багата (0,616), впливова (0,614). F3 (13%): подобається (0,864), цікава (0,832), бажаю процвітання (0,804), високий рівень культури (0,451).

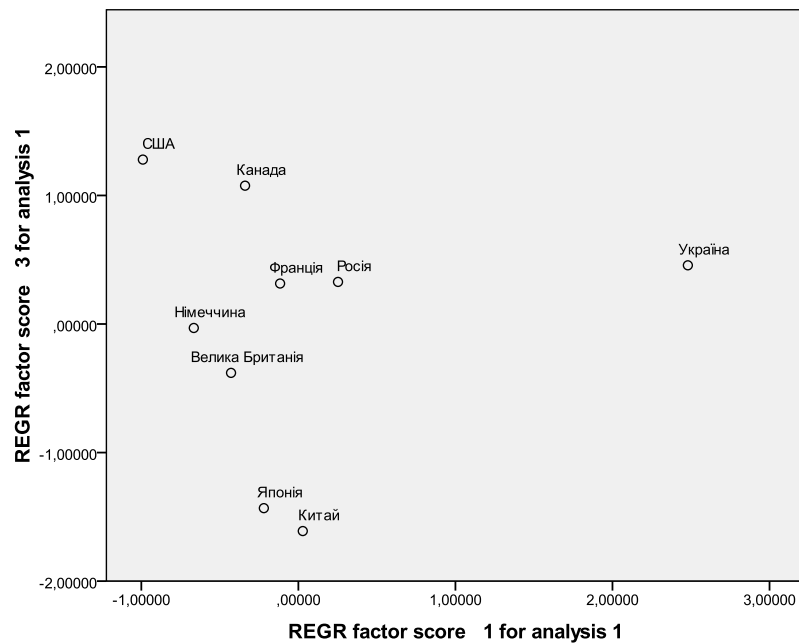
Західна Україна	Східна Україна
3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 57,1%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 59%:
F1 (24,6%): корумпована (0,771), несправедлива політика (0,770), неефективна влада (-0,736), влада не дбає про народ (0,706). F2 (20,3%): подобається (0,810), бажаю процвітання (0,806), красива (0,788), релігійна (-0,654). F3 (12,3%): бідна (0,854), слабка економіка (-0,778).	F1 (21,7%): високий рівень злочинності (0,744), корумпована (-0,659), низький рівень культури (0,622), нерелігійна (-0,612). F2 (19,6%): розвинена економіка (-0,800), бідна (0,783), неефективна влада (-0,675), влада не дбає про народ (-0,608). F3 (17,7%): подобається (0,845), красива (0,843), бажаю процвітання (0,747).

М.2. Психосемантичні простори (ГПМК) досліджуваних з усіх регіонів (четвертий етап)

М.2.1. Групування країн за 1-м (Економічна та політична розвиненість країни) та 2-м (Емоційне ставлення до держави, пов'язане з її миролюбністю) конструктами

М.2.2. Групування країн за 1-м (Економічна та політична розвиненість країни) та 3-м (Відкритість та культурна самобутність) конструктами

Додаток Н.

Особливості масових геополітичних уявлень молоді
після початку україно-російського конфлікту 2014 р.

Н.1. Геополітичні асоціації щодо України, Росії та Криму (частота у %, березень 2014 р., Чернігів)

Україна	Крим	Росія
1. Безлад, відсутність порядку, хаос (28) 2. Єдина країна, єдність (15) 3. Погана влада та політики (12). 4. Батьківщина (11). 5. Незалежність (10).	1. Україна (22). 2. Зрада, сепаратизм (15). 3. Захоплення, окупація (10).	1. Агресор, окупація (35). 2. Диктатура, авторитаризм (18). 3. В.Путін (13). 4. Дезінформація, обман людей (10).

Н.2. Геополітичні образи України та Росії за даними факторного аналізу (березень 2014 р., Чернігів)

Україна	Росія
3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 35,7%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 37,2%:
F1 (13,2%): несправедлива політика (-0,789), влада не дбає про народ (-0,772), неефективна влада (0,720), немає порядку (0,628). F2 (12,5%): цікава (0,824), високий рівень культури (0,714), подобається (0,697), зберігає власну культуру (-0,664). F3 (10%): бідна (0,755), має слабку армію (0,747), не впливова (0,649), слабка економіка (-0,557).	F1 (13,3%): не подобається (0,822), не бажаю процвітання (0,812), цікава (0,779). F2 (12,1%): розвинена наука і техніка (0,790), багата (0,671), має сильну армію (0,566), розвинута економіка (-0,565). F3 (11,8%): влада не дбає про народ (-0,716), недемократична (0,697), агресивна політика (0,647).

*Н.3. Асоціації стосовно країн/регіонів та їх частотний показник
(частота у %, жовтень 2014 р., Чернігів)*

США	Росія	Німеччина
1. Демократія, свобода (20) 2. Багатство, гроші (17) 3. Б.Обама (15) 4. Сила, впливовість (15)	1. Агресія, ворожість, війна (39) 2. Диктатура, авторитаризм (16) 3. В.Путін (12) 4. В.Путін – інвективи (11)	1. Стабільність, порядок (22) 2. Розвинена країна (11) 3. Фашизм, війна (10) 4. А.Меркель (10) 5. Автомобілі (10)
Україна	Велика Британія	Китай
1. Безлад, нестабільність, хаос (15) 2. Занепад, бідність, погане життя (12) 3. Війна, АТО (11) 4. Батьківщина, патріотизм (10)	1. Королева, монархія (26) 2. Стабільність, порядок (15)	1. Китайські товари, виробництво (12) 2. Економічний та науково-технічний розвиток (10) 3. Численність населення (10)
Франція	Японія	Канада
1. Стабільність, порядок (14)	1. Високорозвинена країна (19) 2. Екзотична національна культура (15) 3. Техніка та науково-технічний прогрес (12)	1. Спокій, стабільність, порядок (15)

Західна Україна	Східна Україна	Крим
1. Національна культура, традиції (13) 2. Єдність, згуртованість (13) 3. Патріотизм (12) 4. Націоналізм, бандерівці (10) 5. Мир, спокій, стабільність (10)	1. Війна, АТО (25). 2. Сепаратизм, зрада (10).	1. Україна, «Крим наш» (18) 2. Окупація, захоплення (12). 3. Не-Україна, Росія (11).

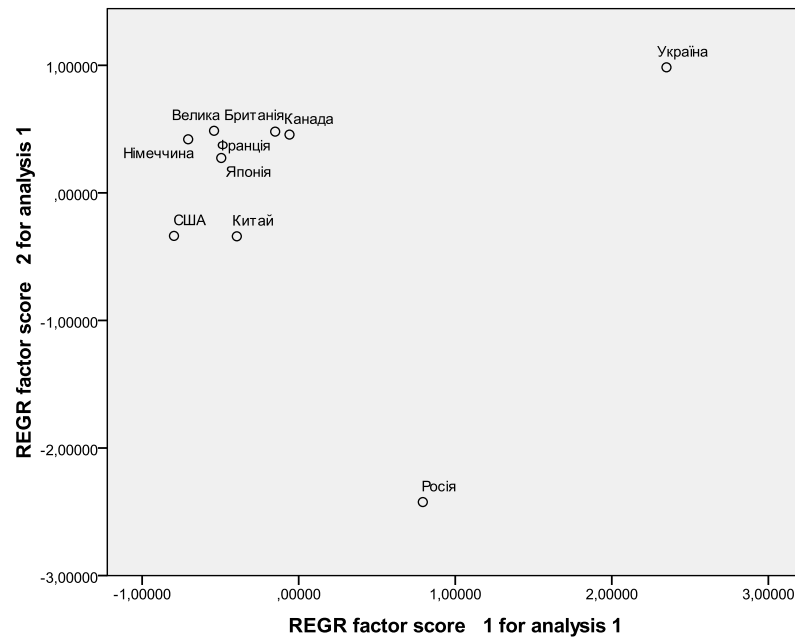
*Н.4. Геополітичні образи країн та регіонів
(жовтень 2014 р., Чернігів)*

США	Росія	Німеччина
3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 33,9%: F1 (12,5%): має сильну армію (0,775), розвинена наука і техніка (0,717), багата (0,626), розвинена економіка (-0,583), впливова (0,547). F2 (11,7%): подобається (0,847), цікава (0,767), бажаю процвітання (0,705). F3 (9,7%): є порядок (0,774), демократична (0,633), згуртована (0,633).	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 47,5%: F1 (16,1%): не бажаю процвітання (0,763), не подобається (0,732), не схожа на Україну (-0,697), нецікава (0,657). F2 (11,8%): зберігає власну культуру (0,755), немає порядку (-0,708), незгуртована (0,542). F3 (9,8%): влада не дбає про народ (0,826), несправедлива політика (0,792). F4 (9,7%): слабка економіка (0,782), бідна (-0,616).	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 37,3%: F1 (14,7%): ефективна влада (0,778), розвинена економіка (0,730), захищає власні інтереси (0,677), є порядок (0,600). F2 (12,1%): подобається (0,852), бажаю процвітання (0,815), цікава (0,752). F3 (10,5%): влада дбає про народ (0,799), справедлива політика (0,737), впливова (0,645).
Україна	Велика Британія	Китай
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 53,8%: F1 (15,2%): несправедлива політика (0,874), влада не дбає про народ (0,869), неефективна влада (-0,692). F2 (13,3%): згуртована (-0,741), зберігає власну культуру (-0,701), демократична (0,647). F3 (13,2%): має слабку армію (0,733), нестабільна політична ситуація (0,671), слабо розвинена наука і техніка (0,660), бідна (0,594), слабка економіка (-0,528). F4 (12%): подобається (0,863), бажаю процвітання (0,829), цікава (0,795).	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 52,3%: F1 (18,9%): ефективна влада (0,790), захищає власні інтереси (0,788), розвинена економіка (0,733), є порядок (0,708). F2 (13,1%): подобається (0,877), бажаю процвітання (0,837), цікава (0,805). F3 (10,7%): розвинена наука і техніка (0,794), має сильну армію (0,688), багата (0,517). F4 (9,5%): миролюбна політика (-0,767), справедлива політика (0,758), влада дбає про народ (0,645).	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 46,8%: F1 (13%): є порядок (0,797), згуртований (-0,757), стабільна політична ситуація (-0,684). F2 (12,9%): розвинена економіка (0,748), не схожий на Україну (0,645), має сильну армію (-0,616), багатий (-0,615). F3 (11,7%): подобається (0,903), бажаю процвітання (0,829), цікавий (0,747). F4 (9,1%): влада дбає про народ (0,831), справедлива політика (0,779).
Франція	Японія	Канада
3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 51,7%: F1 (23,4%): згуртована (0,755), справедлива політика (0,754), є порядок (-0,728), ефективна влада (-0,668). F2 (15,8%): цікава (0,859), подобається (0,846), бажаю процвітання (0,812), високий рівень культури (0,501). F3 (12,5%): відкрита (0,774), багата (-0,673), розвинена економіка (0,582), впливова (-0,558).	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 50,1%: F1 (23,2%): є порядок (0,825), ефективна влада (0,777), згуртована (-0,755), стабільна політична ситуація (-0,754). F2 (13,7%): цікава (0,914), подобається (0,913), бажаю процвітання (0,838). F3 (13,1%): влада дбає про народ (0,763), розвинена наука і техніка (0,756), справедлива політика (0,690).	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 55,8%: F1 (26,6%): ефективна влада (0,822), є порядок (0,774), влада дбає про народ (0,739), справедлива політика (-0,725). F2 (19,2%): розвинена наука і техніка (0,811), має сильну армію (0,795), розвинена економіка (-0,687), впливова (0,649). F3 (10%): не схожа на Україну (-0,729), цікава (0,572), подобається (0,558), бажаю процвітання (0,525).

Західна Україна	Східна Україна
3 фактори (64,9% сумарної дисперсії): F1 (22,2%): багата (-0,790), слабка економіка (0,771), демократична (0,629), згуртована (-0,606). F2 (21,6%): корумпована (-0,749), справедлива політика (-0,712), ефективна влада (0,685), ефективна влада (-0,659). F3 (21,1%): подобається (0,804), подобається (0,815), бажаю процвітання (0,728).	3 фактори (61% сумарної дисперсії): F1 (27,4%): неефективна влада (-0,821), корумпована (0,738), влада не дбає про народ (0,719), несправедлива політика (0,719), недемократична (-0,695). F2 (21%): красива (0,854), подобається (0,853), низький рівень культури (0,662), бажаю процвітання (0,631). F3 (12,7%): бідна (0,881), слабка економіка (-0,807).

*Н.5. Психосемантичний простір (ГПМК) досліджуваних
(жовтень 2014 р., Чернігів)*

*Групування країн за 1-м (Економічна і політична розвиненість країни)
та 2-м (Емоційне ставлення до держави, пов'язане з її миролюбністю)
конструктами*

*Н.6. Асоціації стосовно країн/регіонів та їх частотний показник
(частота у %, листопад 2014 р., Санкт-Петербург)*

США	Росія	Німеччина
1. Агресія, домінування та втручання у справи інших (28) 2. Війна, зброя (13) 3. Країна у боргах (10)	1. Справедлива та миролюбна політика (10) 2. В.Путін (10) 3. Нестабільність та непослідовність (10) 4. Авторитаризм, псевдодемократія (10).	1. Стабільність та порядок (17)
Україна	Велика Британія	Китай
1. Хаос, розкол країни (25) 2. Війна (15) 3. Націоналізм, антиросійська політика (12)	1. Монархія, королева (25) 2. Традиції, консерватизм (18)	1. Розвиток (18) 2. Сила, впливовість (12) 3. Дружба з Росією (12)
Франція	Японія	Канада
1. Національна культура (15) 2. Несамостійність, слабкість, залежність від США (13)	1. Техніка та технології (15) 2. Національна культура та традиції (13) 3. Розвиток (12) 4. Територіальні претензії до Росії (Курили – 10).	1. Зв'язок та залежність від США (12) 2. Стабільність, спокій (12) 3. Клен (12)

Західна Україна	Східна Україна	Крим
1. Агресія, війна (32) 2. Націоналізм, русофобія (18) 3. Проамериканська політика (12)	1. Війна (25) 2. «Наші люди» (росіяни, друзі, сусіди - 10)	1. «Наш», Росія (40) 2. Курорт (18)

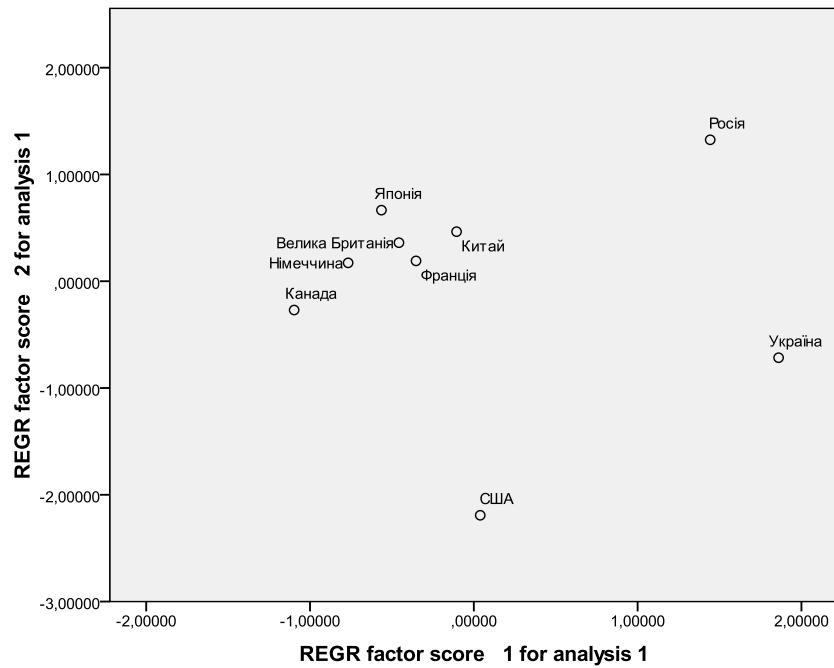
*Н.7. Геополітичні образи країн та регіонів
(листопад 2014 р., Санкт-Петербург)*

США	Росія	Німеччина
6 факторів із загальним внеском у сумарну дисперсію 65%:	5 факторів із загальним внеском у сумарну дисперсію 56%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 54%:
F1 (13,4%): ефективна влада (0,794), стабільна політична ситуація (-0,729), є порядок (0,705), згуртована (-0,648). F2 (12,1%): не подобається (0,818), цікава (0,817), не бажаю процвітання (-0,648). F3 (10,2%): агресивна політика (0,811), впливова (0,734), захищає власні інтереси (-0,680). F4 (9,8%): відкрита (0,798), багата (0,699). F5 (9,6%): влада дбає про народ (-0,760), не схожа на Україну (0,732), недемократична (0,619). F6 (9,5%): не зберігає власну культуру (0,792), низький рівень культури (-0,763).	F1 (14,4%): розвинута наука і техніка (0,810), слабка економіка (-0,649), немає порядку (-0,633), нестабільна політична ситуація (0,590), ефективна влада (0,562), згуртована (0,516). F2 (10,7%): має сильну армію (0,739), багата (0,727), впливова (0,570). F3 (10,5%): цікава (0,885), бажаю процвітання (0,870), подобається (0,556). F4 (10,2%): зберігає власну культуру (0,779), закрита (0,692), високий рівень культури (-0,514). F5 (9,8%): недемократична (0,872), несправедлива політика (-0,514).	F1 (18,5%): є порядок (-0,858), ефективна влада (-0,791), розвинута економіка (-0,689), стабільна політична ситуація (0,673), багата (-0,661). F2 (14,8%): бажаю процвітання (0,869), цікава (0,846), подобається (0,833). F3 (11,4%): захищає власні інтереси (0,779), не схожа на Україну (0,723), згуртована (-0,550), високий рівень культури (0,490). F4 (9,1%): розвинена наука і техніка (0,838), зберігає власну культуру (0,656).
Україна	Велика Британія	Китай
4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 54%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 52%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 52%:
F1 (15,6%): цікава (0,897), низький рівень культури (0,716), не зберігає власну культуру (-0,666), не подобається (0,661), бідна (-0,599). F2 (14,4%): незгуртована (0,746), недемократична (-0,672), агресивна політика (-0,634), немає порядку (-0,581). F3 (12,2%): неефективна влада (-0,697), слабо розвинена наука і техніка (0,669), влада не дбає про народ (0,590), несправедлива політика (0,583). F4 (11,7%): слабка економіка (0,765), нестабільна політ. ситуація (-0,720), має слабку армію (-0,666).	F1 (15,3%): ефективна влада (0,816), стабільна політична ситуація (-0,762), є порядок (0,656), розвинена економіка (0,595), багата (-0,591). F2 (12,5%): подобається (0,710), бажаю процвітання (0,686), цікава (0,666), високий рівень культури (0,607). F3 (12,1%): справедлива політика (-0,819), згуртована (-0,606), влада дбає про народ (-0,584). F4 (12,1%): зберігає власну культуру (-0,783), розвинена наука і техніка (-0,755), не схожа на Україну (0,612).	F1 (17,2%): є порядок (0,799), стабільна політична ситуація (-0,767), розвинена економіка (0,764), згуртований (-0,592). F2 (12,3%): цікавий (0,887), подобається (0,776), бажаю процвітання (0,678). F3 (12,1%): недемократичний (-0,842), влада дбає про народ (0,744), справедлива політика (0,673). F4 (10,4%): зберігає власну культуру (0,782), має сильну армію (0,738), захищає власні інтереси (-0,540).
Франція	Японія	Канада
2 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 26%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 54%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 46%:
F1 (13,7%): є порядок (0,853), стабільна політична ситуація (-0,786), ефективна влада (0,782). F2 (12,7%): цікава (0,862), бажаю процвітання (0,812), подобається (0,796).	F1 (16,2%): бажаю процвітання (0,917), подобається (0,910), цікава (0,891). F2 (15,3%): згуртована (0,836), стабільна політична ситуація (0,783), високий рівень культури (-0,671), є порядок (-0,602). F3 (11,6%): захищає власні інтереси (0,882), впливова (-0,630). F4 (11%): багата (-0,747), розвинена наука і техніка (-0,707).	F1 (22,2%): цікава (0,872), подобається (0,862), демократична (0,685), влада дбає про народ (-0,677), миролюбна політика (0,674), бажаю процвітання (0,613). F2 (12,1%): стабільна політична ситуація (-0,812), ефективна влада (0,652), розвинена економіка (0,596), є порядок (0,565). F3 (11,9%): має слабку армію (0,756), захищає власні інтереси (-0,731), не впливова (0,718).

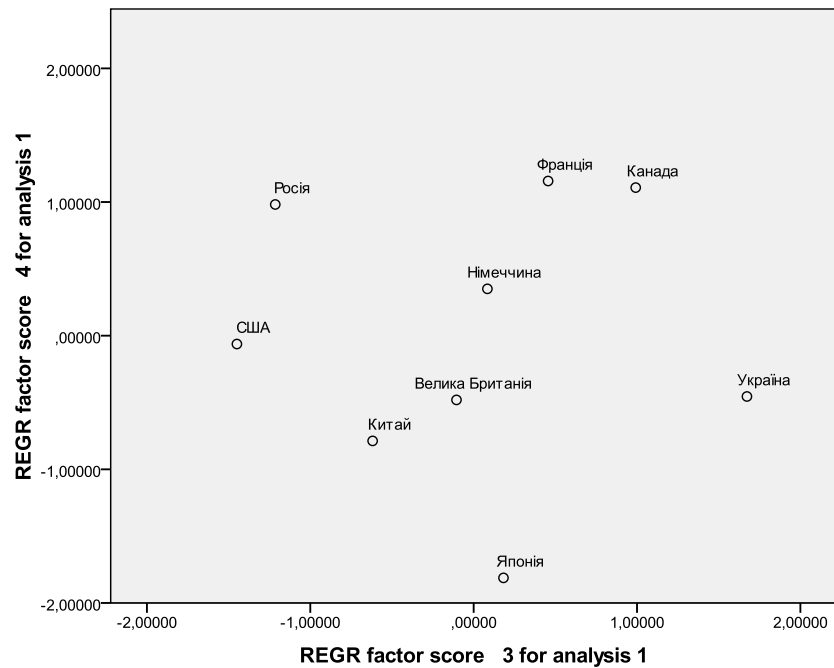
Західна Україна	Східна Україна
3 фактори (56% сумарної дисперсії):	3 фактори (66% сумарної дисперсії):
F1 (25,4%): несправедлива політика (0,800), високий рівень злочинності (-0,736), влада не дбає про народ (0,703), неефективна влада (-0,690), недемократична (-0,641), корумпована (0,625). F2 (18,2%): не подобається (0,784), красива (0,755), бажаю процвітання (0,722). F3 (12,3%): бідна (-0,796), слабка економіка (0,709).	F1 (32,7%): влада не дбає про народ (-0,876), корумпована (-0,866), недемократична (0,748), несправедлива політика (-0,735), згуртована (-0,727), неефективна влада (0,715). F2 (17,4%): красива (0,786), подобається (0,729), бажаю процвітання (0,725), релігійна (-0,665). F3 (15,7%): бідна (-0,933), слабка економіка (0,792).

*Н.8. Психосемантичний простір (ГПМК) досліджуваних
(листопад 2014 р., Санкт-Петербург)*

*Н.8.1. Групування країн за 1-м («Політико-економічне благополуччя країни»)
та 2-м («Емоційне ставлення до держави, пов'язане з її миролюбністю»)
конструктами*

*Н.8.2. Групування країн за 3-м («Військово-політична сила держави»)
та 4-м («Відкритість, демократичність і культурна самобутність»)
конструктами*

Додаток О.

Результати дослідження антиросійськості

О.1. Завдання на вивчення антиросійськості

та результати факторного аналізу (загальноукраїнська вибірка)

№		F1	F2	F3
1	Росія є ворогом України	<i>Відкинута за першим ФА</i>		
2	Україні слід підтримувати економічні зв'язки з Росією	-0,434	0,601	-0,118
3	Російська мова не повинна бути державною в Україні	0,354	-0,071	0,632
4	Слід обмежити або навіть заборонити допуск російських товарів на український ринок	0,324	-0,312	0,557
5	Усі проросійські політичні сили в Україні – це зрадники	<i>Відкинута за першим ФА</i>		
6	Російська та українська культури тісно пов'язані, є близькими	-0,171	0,725	-0,130
7	Політика Росії до України завжди була агресивною, імперською	0,649	-0,309	0,377
8	Слід обмежити або навіть заборонити вплив російської культури (кіно, книжок тощо) в Україні	0,277	-0,402	0,683
9	Україні слід позбутись енергетичної (газової) залежності від Росії	0,737	-0,158	0,268
10	Слід обмежити використання російської мови в Україні	0,076	-0,322	0,778
11	Конфлікт Росії та України є абсурдним, адже це братські країни	-0,391	0,687	-0,042
12	Бойкотування російських товарів навряд чи в інтересах українців	<i>Відкинута за першим ФА</i>		
13	Російська політика спирається на гірші традиції колишньої радянської	0,786	-0,140	0,261
14	Російський народ не є братським українському	<i>Відкинута за першим ФА</i>		
15	Російський рубль – відносно надійна валюта	-0,622	0,281	0,177
16	Я не маю нічого проти російських фільмів	-0,366	0,605	-0,281
17	Я намагаюсь не купувати російські товари	<i>Відкинута за першим ФА</i>		
18	Я не голосував і не голосуватиму за політиків, які виступають за дружбу з Росією	<i>Відкинута за першим ФА</i>		
19	Я із задоволенням читаю книжки російських авторів	-0,078	0,650	-0,349
20	Україні слід переорієнтувати свою економіку з Росії на інші країни	0,689	-0,149	0,309
21	Я відчуваю антипатію до російських політичних лідерів	0,727	-0,222	0,211
22	Багато російських товарів є неякісними	0,423	-0,231	0,376
23	Росія має розвинену культурну спадщину	-0,079	0,665	-0,187
24	Росія не є (і ніколи не була) демократичною, вільною країною	0,748	-0,168	0,168
25	Мені не подобається російська культура	0,184	-0,647	0,346
26	Насправді Росія має слабку економіку, яка базується лише на природних ресурсах (газ, нафта)	0,704	-0,199	0,195
27	Росія захищає своїх співвітчизників та російськомовне населення в інших країнах СНД	<i>Відкинута за першим ФА</i>		

*О.2. Результати факторного аналізу показників антиросійськості
у регіональних групах*

Північний Схід	Галичина
4 фактори (46,5% сумарної дисперсії):	5 факторів (48% сумарної дисперсії):
<p>F1 (13,9%): Насправді Росія має слабку економіку, яка базується лише на природних ресурсах (0,823), Україні слід переорієнтувати свою економіку з Росії на інші країни (0,743), Політика Росії до України завжди була агресивною, імперською (0,645), Російська політика спирається на гірші традиції колишньої радянської (0,618), Російський рубль – відносно надійна валюта (-0,600).</p> <p>F2 (12%): Слід обмежити або навіть заборонити вплив російської культури в Україні (0,746), Я не маю нічого проти російських фільмів (-0,704), Я із задоволенням читаю книжки російських авторів (-0,638), Слід обмежити використання російської мови в Україні (0,622).</p> <p>F3 (10,6%): Російська мова не повинна бути державною в Україні (0,741), Усі проросійські політичні сили в Україні – це зрадники (0,567), Україні слід позбутись енергетичної (газової) залежності від Росії (0,537).</p> <p>F4 (10%): Росія має розвинену культурну спадщину (-0,770), Слід обмежити або навіть заборонити допуск російських товарів на український ринок (0,626).</p>	<p>F1 (11%): Росія є ворогом України (0,677), Я із задоволенням читаю книжки російських авторів (-0,660), Я намагаюсь не купувати російські товари (0,540), Я не голосував і не голосуватиму за політиків, які виступають за дружбу з Росією (0,529).</p> <p>F2 (10,3%): Україні слід позбутись енергетичної (газової) залежності від Росії (-0,755), Конфлікт Росії та України є абсурдним, адже це братські країни (0,720), Росія захищає своїх співвітчизників та російськомовне населення в інших країнах СНД (0,612), Російський народ не є братським українському (-0,532), Бойкотування російських товарів навряд чи в інтересах українців (0,504).</p> <p>F3 (9%): Мені не подобається російська культура (0,721), Усі проросійські політичні сили в Україні – це зрадники (0,680).</p> <p>F4 (8,9%): Україні слід переорієнтувати свою економіку з Росії на інші країни (0,792), Політика Росії до України завжди була агресивною, імперською (0,708).</p> <p>F5 (8,8%): Слід обмежити або навіть заборонити вплив російської культури в Україні (0,807), Слід обмежити або навіть заборонити допуск російських товарів на український ринок (0,611).</p>
Схід без Донбасу	Південь
5 факторів (65,1% сумарної дисперсії):	4 фактори (56,9% сумарної дисперсії):
<p>F1 (17,9%): Російська політика спирається на гірші традиції колишньої радянської (0,787), Росія не є (і ніколи не була) демократичною, вільною країною (0,737), Україні слід позбутись енергетичної (газової) залежності від Росії (0,718), Усі проросійські політичні сили в Україні – це зрадники (0,679), Я відчуваю антипатію до російських політичних лідерів (0,629).</p> <p>F2 (13,5%): Слід обмежити використання російської мови в Україні (0,765), Слід обмежити або навіть заборонити допуск російських товарів на український ринок (0,649), Росія є ворогом України (0,628).</p> <p>F3 (11,6%): Я не маю нічого проти російських фільмів (-0,763), Багато російських товарів є неякісними (0,671), Я із задоволенням читаю книжки російських авторів (-0,621).</p> <p>F4 (11,3%): Конфлікт Росії та України є абсурдним, адже це братські країни (-0,784), Російський народ не є братським українському (0,743), Мені не подобається російська культура (0,677).</p> <p>F5 (10,8%): Російський рубль – відносно надійна валюта (-0,722), Росія захищає своїх співвітчизників та російськомовне населення в інших країнах СНД (-0,659), Україні слід підтримувати економічні зв'язки з Росією (-0,632).</p>	<p>F1 (21,6%): Росія є ворогом України» (0,809), Російська політика спирається на гірші традиції колишньої радянської (0,788), Україні слід переорієнтувати свою економіку з Росії на інші країни (0,710), Я відчуваю антипатію до російських політичних лідерів (0,689), Я не голосував і не голосуватиму за політиків, які виступають за дружбу з Росією (0,666).</p> <p>F2 (13%): Я із задоволенням читаю книжки російських авторів (-0,870), Слід обмежити або навіть заборонити вплив російської культури (кіно, книжок тощо) в Україні (0,606), Слід обмежити використання російської мови в Україні (0,544).</p> <p>F3 (11,4%): Російський рубль – відносно надійна валюта (-0,804), Україні слід позбутись енергетичної (газової) залежності від Росії (0,679), Росія захищає своїх співвітчизників та російськомовне населення в інших країнах СНД (-0,673).</p> <p>F4 (10,9%): Російська мова не повинна бути державною в Україні (0,777), Слід обмежити використання російської мови в Україні (0,634), Політика Росії до України завжди була агресивною, імперською (0,631).</p>

Додаток П.

Освітньо-розвивальна програма (формуючий експеримент)

П.1. Програма спецкурсу «Психологія геополітичної свідомості»

Теоретична частина.

Лекції 1-3. Геополітична свідомість як психологічний феномен.

Поняття про «популярну» («низьку») геополітику. Сутність масової геополітичної свідомості (МГПС), її структура, особливості та функції. Образи держав (країн) як складові МГПС. «Геополітичні ментальні карти» як продукт та «індикатор» МГПС, їхні типи.

Лекції 4-5. Чинники та механізми геополітичної свідомості. Система чинників МГПС: демографічні, особистісні, географічні та соціально-культурні. Психологічні механізми формування та функціонування МГПС.

Практична частина. Психологічний тренінг з формування рефлексивно-толерантного сприймання геополітичних явищ

Заняття 1.

Вправа 1. «Вгадай країну». Мета: актуалізація геополітичних уявлень та знань, усвідомлення їхньої стереотипізації, «антропоморфізація» світових геополітичних акторів.

Процедура: кожний учасник отримує картку із назвою певної країни (обираються відносно відомі). Після незначного часу на обдумування (близько 1 хв.) кожен зображує «свою» країну за допомогою прийомів міміки та пантоміміки, а інші учасники повинні відгадати її. Вправа закінчується обговоренням (які країни було легше та важче зображувати і вгадувати, які образи найчастіше символізували країни).

Вправа 2. «Асоціації». Мета: актуалізація геополітичних уявлень та знань, усвідомлення обмеженості геополітичних стереотипів.

Процедура: учасники поділяються на 3-4 групи, кожній з яких пропонується відома країна (Україна, Росія, США тощо). Шляхом дискусії кожна група визначає: а) певний неживий об'єкт (предмет, явище), який якнайповніше характеризує дану країну; б) певну постать минулого або сучасності, яка може бути символом даної країни. Кожна команда аргументує свій вибір, після проводиться аналіз повноти запропонованих стереотипів.

Вправа 3. «Частинки України». Мета: актуалізація геополітичних уявлень та знань, усвідомлення їхньої стереотипізації, «антропоморфізація» регіональних геополітичних акторів.

Процедура: учасники поділяються на 3-4 групи. Після невеликого часу на підготовку кожна група повинна розіграти коротку сцену, яка ілюструє специфіку одного з регіонів України (це можуть бути Галичина, Донбас, Крим, Київ тощо). Вправа закінчується обговоренням (відповідність сюжету реальним особливостям регіону, які регіони було легше та важче зображувати).

Вправа 4. «Групування країн». Мета: актуалізація геополітичних уявлень та психосемантичних конструктів МГПС учасників, розвиток гнучкості геополітичного світосприймання.

Процедура: в основі завдання лежить принцип методики репертуарних грат Дж.Келлі – три стимули, два з них необхідно об'єднати за ознакою, якої немає у третього. Учасникам пропонується ряд стимульних «тріад» (наприклад, США–Росія–Китай, Україна–Росія–Євросоюз), які необхідно групувати кожен раз у нових комбінаціях: 1+2 – 3; 1+3 – 2; 2+3 – 1. Після виконання обговорюються виявлені тенденції, складнощі виконання.

Заняття 2.

Вправа 5. «Держави та країни». Мета: усвідомлення відмінностей у поняттях «держави» та «країни», цінності неполітичних особливостей різних країн.

Процедура: учасники поділяються на 3-4 команди, кожна з яких шляхом жеребкування обирає певну державу світу (пропонуються відносно відомі). Кожна команда повинна скласти два списки. У першому слід зазначити 10 рис «свого» геополітичного актора, «пов'язаних із політикою» (як держави); другий повинен містити 10 характеристик, котрі «не пов'язані з політикою» (як країни). Далі відбувається оголошення цих характеристик із наступним обговоренням (які риси найбільшою мірою характеризують цю країну/державу, які є найзначущішими для учасників).

Вправа 6. «Світ різними очима». Мета: усвідомлення багатоманітності (плюралістичності) геополітичних образів, уявлень та знань.

Процедура: у центр аудиторії ставлять два стільці (умовно «білий» та «чорний»). Кожний учасник отримує картку з назвою певної країни (обираються відносно відомі країни) із завданням підготувати два невеликих (до 1 хвилини) виступи щодо «власної» країни. У першому (учасник сидить на «білому стільці») країні дається лише позитивна характеристика («рекламна презентація»). Далі учасник пересідає на «чорний стілець», де виступає з критичною промовою. Після всіх виступів аналізується, які характеристики країн частіше згадувались у «позитивних» та «негативних» виступах.

Вправа 7. «Відмінний та схожий світ». Мета: актуалізація геополітичних образів, уявлень та знань, усвідомлення існування спільних рис у різних країн світу.

Процедура: учасники поділяються на 2 команди, яким пропонується запитання: *«Яка відносно відома країна Заходу (Сходу), на Ваш погляд, є найменш схожою на Україну?»*. Далі члени кожної команди повинні скласти перелік відмінностей між названою державою та Україною (до 10). Після цього кожна команда готує другий перелік – до 10 спільних рис між обраною «несхожою державою» та Україною. Обидва переліки потім оголошують. По закінченні проводиться обговорення результатів (увага звертається на

сміслову специфіку параметрів схожості та відмінності, аналізується їх значущість).

Вправа 8. «Відмінна та схожа Україна». Мета: актуалізація регіональних геополітичних образів, уявлень та знань, усвідомлення існування спільних рис у різних регіонів України.

Процедура: учасники поділяються на 3-4 команди. Кожній команді пропонується запитання: *«Який регіон (або місто) України, на Ваш погляд, у політичному плані є найменш схожим на Ваше місто (регіон)?»*. Далі кожна команда готує перелік відмінностей між власним та обраним регіоном (містом). Після цього кожна команда готує другий перелік – 10 спільних рис між «своїм» і «несхожим регіоном (містом)» та Україною. Обидва переліки потім оголошують. При обговоренні результатів увага звертається на сміслову специфіку критеріїв схожості та відмінності, їхню значущість.

Початок вправи 9. «Цікава антипатія». Мета: збагачення існуючих геополітичних образів, уявлень та знань, стимуляція пластичності геополітичних установок.

Процедура: кожен учасник оголошує ту країну світу (або регіон України), яка йому дуже не подобається і куди б він ніколи не захотів поїхати у ролі туриста. Далі учасники отримують «домашнє завдання» – знайти у різних джерелах (географічні довідники, Інтернет тощо) цікаву та позитивну інформацію про названу країну (регіон) з метою створення її «рекламної презентації» (яка відбудуватиметься на наступному занятті).

Заняття 3.

Продовження вправи 9. «Цікава антипатія».

Процедура: кожен учасник проводить невелику (2-3 хвилини) «рекламну презентацію» країни (регіону), що була названа ним на попередньому занятті. Наприкінці виступу просять відповісти, чи не змінилися раніше існуючі негативні установки (образи).

Вправа 10. «Погана країна та Я». Мета: стимуляція геополітичної уяви та мислення, саморефлексії.

Процедура: Кожен учасник називає державу світу, яка у найбільшій мірі викликає у нього антипатію. Надається невеликий час (0,5–1 хв.), за який учасники повинні дати відповіді на запитання:

А) *Що б Ви побажали цій державі?* Після оголошення всіх відповідей учасникам надається ще певний час для відповіді на запитання:

Б) *Що б Ви побажали простим мешканцям цієї держави (своім одноліткам)?* При обговоренні увага звертається на відмінності у відповідях на питання А та Б (при їх наявності). Далі учасникам надається ще невеликий час, за який вони готують відповіді на питання:

В) *Що саме змінилося б у Вашому житті, якщо б усі Ваші попередні побажання здійснилися?* Після обговорення відповідей учасникам знову надається невеликий час для відповіді на запитання:

Г) *За яких саме умов Ваше негативне ставлення до цієї держави змінилося б на позитивне ?* Після оголошення «умов» відбувається обговорення їх реалістичності та значущості.

Вправа 11. «Одна у світі». Мета: стимуляція геополітичної уяви та мислення, усвідомлення цінності географічної, культурної та політичної різнобічності світу.

Процедура: учасники поділяються на дві команди. Кожна отримує завдання скласти перелік позитивних (негативних) наслідків уявної гіпотетичної ситуації – у світі залишилася лише одна держава (Україна) і лише її мешканці, а всі інші держави та народи «зникли». Далі відбувається обговорення та підрахунок позитивних і негативних наслідків такої ситуації.

Вправа 12. «Змінюємо світ». Мета: стимуляція геополітичної уяви та мислення.

Процедура: учасники поділяються на 2-3 команди. Кожна команда готує «нову геополітичну карту світу», на якій можна змінювати географічні та політичні кордони держав та материків, прибирати або додавати якісь

території тощо. Після цього проводиться «презентація» підготовлених «карт». Інші групи виконують роль критиків, їхня мета – спрогнозувати позитивні та особливо негативні наслідки (політичні, військові, культурні, географічні, екологічні тощо) запропонованих змін у світі.

Заняття 4.

Вправа 13. «По обидва боки». **Мета:** актуалізація геополітичних уявлень, розвиток розуміння логіки міркувань протилежної сторони, формування плюралістичних і толерантних політичних установок.

Процедура: 1) проведення попередньої бесіди з учасниками на виявлення знань про існуючі (та минулі) геополітичні конфлікти, обрання одного з них; 2) розподіл учасників (методом жеребкування) за двома командами (кожна з яких символізує одну зі сторін обраного конфлікту); 3) перша дискусія між суперниками за схемою: претензії А до сторони В – контраргументи В та претензії до А; 4) обмін команд ролями (перша команда приймає сторону другої, та навпаки) та друга дискусія між командами за попередньою схемою; 5) обговорення вражень учасників.

Вправа 14. «Пани та хлопці». **Мета:** усвідомлення соціальної етіології багатьох масових геополітичних установок та конфліктів, механізмів їхнього формування у суспільній думці.

Процедура: Заздалегідь (до початку вправи 13) серед учасників обирається 4 найбільш активні особи, які будуть презентувати 2 вигадані країни (умовно «Альфію» та «Омегію»). У кожній «країні» вони виконуватимуть роль «Політика» та «Журналіста», для чого необхідно підготувати виступи. Мета кожного «Політика» – налаштувати «населення» «своїї» країни проти іншої, вигадуючи різні приводи. У цьому їм допомагатимуть «Журналісти», які повинні «провести» уявні «репортажі» з «ворожих країн». До початку їхніх виступів усі інші учасники шляхом випадкового жеребкування розподіляються на громадян «Альфії» та «Омегії» і займають відповідні зони в аудиторії. Після виступів «політиків» та

«журналістів» «звичайні громадяни» висувають пропозиції стосовно подальших дій проти «ворогів». Наприкінці вправи аналізуються виступи учасників, їх міркування з приводу впливу пропаганди та ЗМІ.

Вправа 15. «Лист «турецькому султанові». Мета: актуалізація навичок геополітичної толерантності.

Процедура: Учасникам пропонується відповісти на запитання: *«Який міжнародний або внутрішньополітичний (у межах однією країни) конфлікт Ви вважаєте найбільш гострим?»* (можна працювати із конфліктом, актуалізованим у вправі 13). Далі група отримує перше завдання – за невеликий час (3-5 хвилин) написати провокаційний (ворожий) лист до «Іншої» сторони (це може бути конкретний політик, громадяни цілої країни, мешканці регіону). Після оголошення «листа» група отримує друге завдання – написати «мирний» лист (адресат може бути тим самим або іншим). «Лист» також зачитується, після цього група порівнює складність написання «позитивного» та «негативного» послань, ефективність наведених аргументів.

По закінченні заняття проводиться підсумкове опитування (анкетування).

П.2. Анкета на визначення ефективності програми

Завдання 1. Користуючись 10-бальною шкалою (де 1 – найменша оцінка, а 10 – найвища) оціни, будь ласка, **ступінь своєї згоди з такими твердженнями:**

1	Цілком природно, що різні країни світу проводять різну політику	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
2	Погано, коли якась одна країна починає домінувати у світі (або регіоні), нав'язувати свою волю іншим	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
3	Цілком природно, що різні країни світу можуть конкурувати між собою (якщо це не призводить до кровопролиття)	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
4	Якщо мені не подобається політика певної країни, це не означає, що у цій країні погано все інше (люди, культура тощо)	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
5	Нормально, коли бажаєш процвітання не лише власній країні, але й іншим	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
6	Немає нічого страшного у тому, якщо у різних частинах (регіонах, областях) однієї держави населення підтримує різні політичні ідеї	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
7	Цілком закономірно, що мешканці різних країн по-різному сприймають та оцінюють ті чи інші політичні явища, події	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
8	У світі немає поганих країн, є погана політика	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
9	Світ є набагато складнішим, ніж поділ на «свої» та «чужі», «добрі» та «погані» країни	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
10	Якщо в різних країнах (суспільствах) люди мають різні погляди на світ, це не означає, що один образ світу є вірним, а інші – ні	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
11	У будь-якій країні завжди можна знайти як щось негативне, так і позитивне	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Завдання 2. Користуючись 10-бальною шкалою (де 1 – найменша оцінка, а 10 – найвища) оціни, будь ласка, **наскільки ти бажаєш процвітання:**

1	Західним областям України	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
2	Східним областям України	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
3	Росії	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
4	США	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
5	Китаю	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Завдання 3. Користуючись 10-бальною шкалою (де 1 – найменша оцінка, а 10 – найвища) оціни, будь ласка, **ступінь своєї згоди з такими твердженнями:**

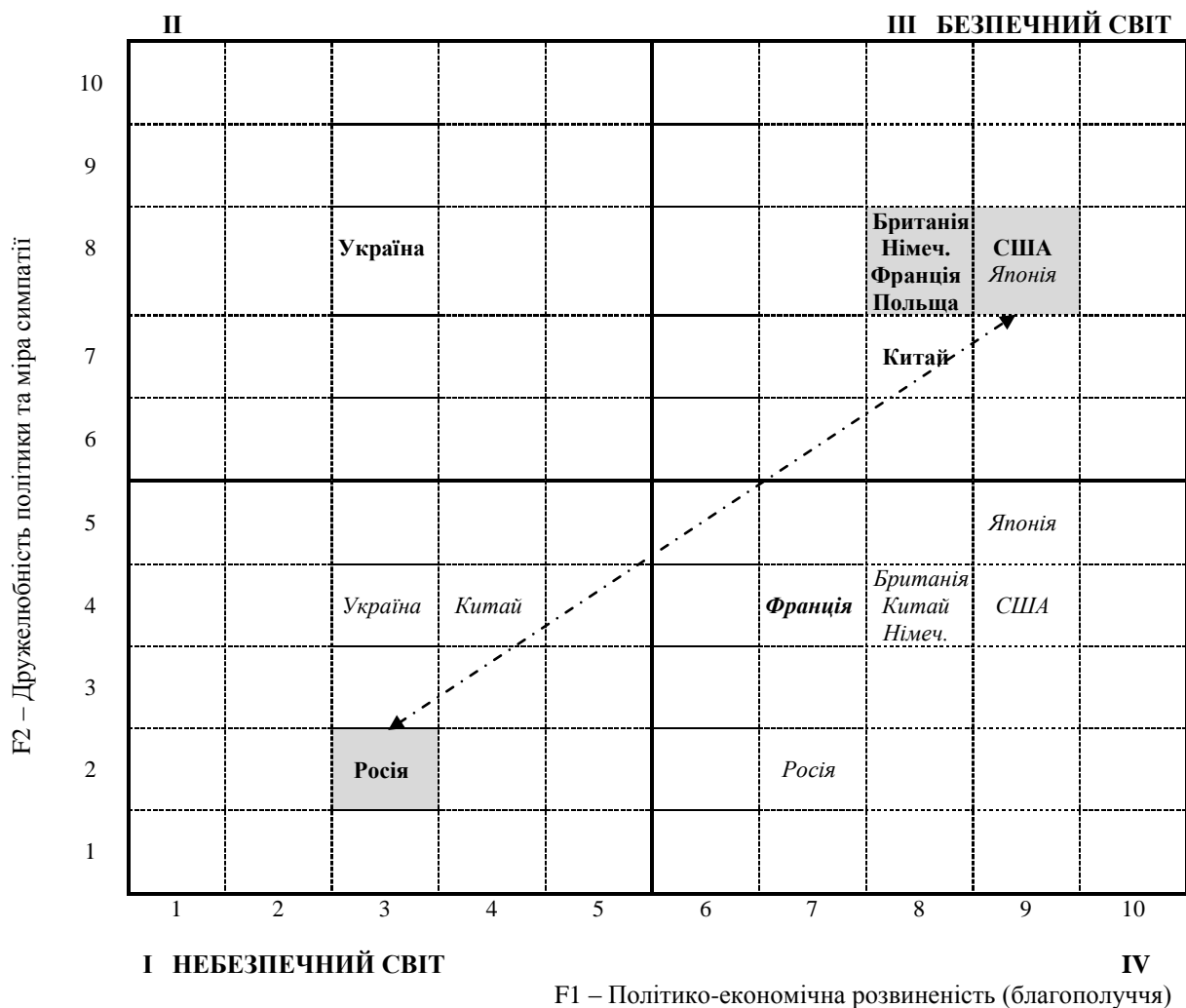
1	Мої уявлення про власну країну, її окремі регіони, можуть бути неповними та хибними	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
2	Мої уявлення про інші країни та регіони світу можуть бути помилковими	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
3	Людина не здатна сама повністю пізнати навколишній світ, тому вимушена часто спиратись на стереотипи	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
4	Далеко не завжди стереотипи, що існують стосовно тих чи інших держав (регіонів), відповідають дійсності	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
5	Інформація, яка подається через ЗМІ про «ворожі» держави, може бути неповною або викривленою	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
6	Інформація, яка подається через ЗМІ про власну країну, також може бути неповною або викривленою	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
7	Природно, що у кожній культурі та суспільстві може бути свій погляд на світ, окремі регіони та країни	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
8	Уявлення моїх співвітчизників про деякі зарубіжні країни часто є ідеалізованими, міфічними	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
9	Звичайні люди іноді не мають адекватних та вірних уявлень про те, що насправді відбувається у світі	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
10	Люди часто не розуміють, що знання про світ, які вони вважають «своїми», насправді штучно сформовані соціумом	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Додаток Р.

Результати апробації «Геополітметрії»

Р.1. ГПМК світу мешканців регіону «Північний Схід»

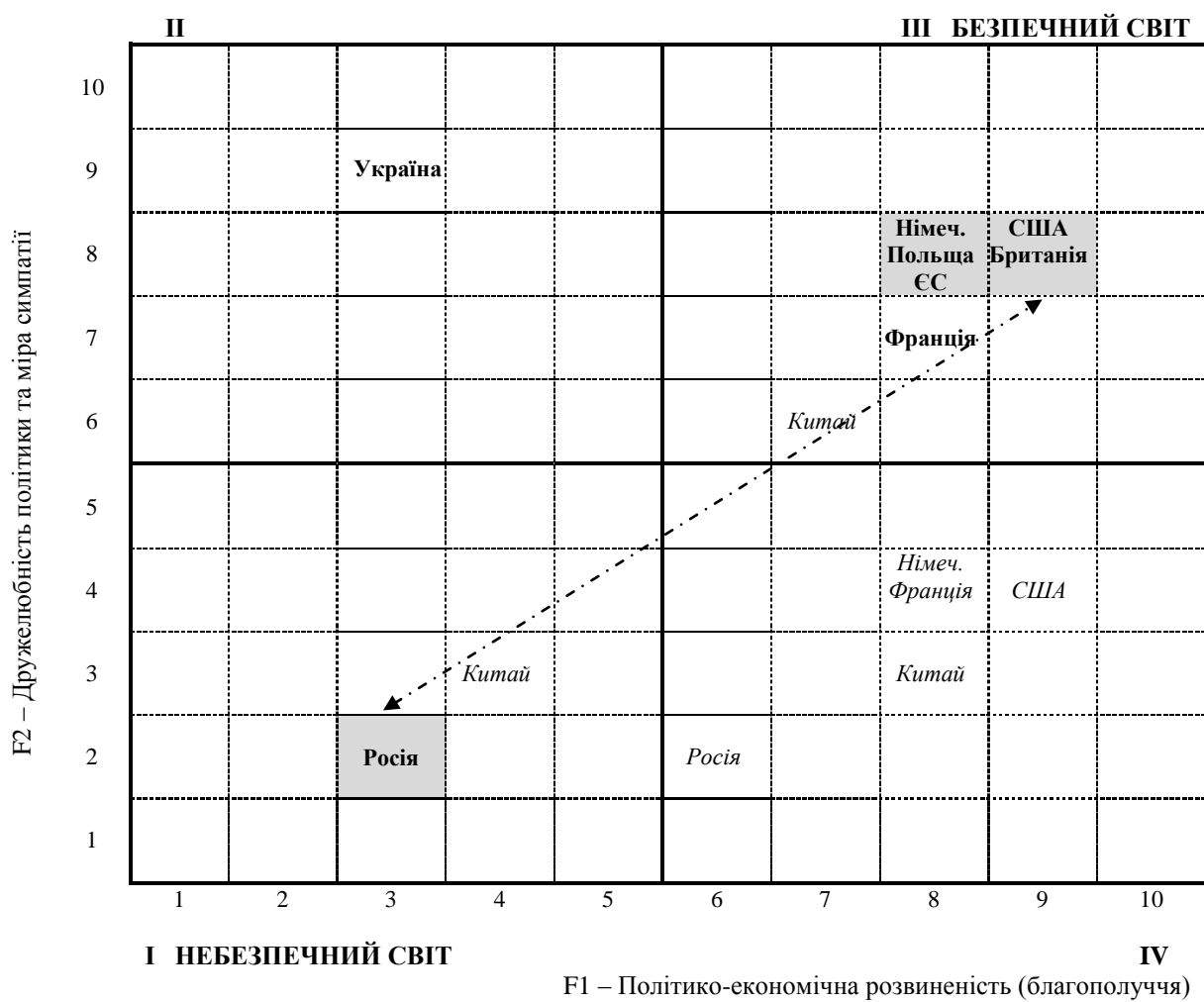
(м. Чернігів, березень 2015 р.)

Примітка: тут і далі – напівжирним шрифтом позначено «базові» (основні за частотою) образи, а курсивом – інші.

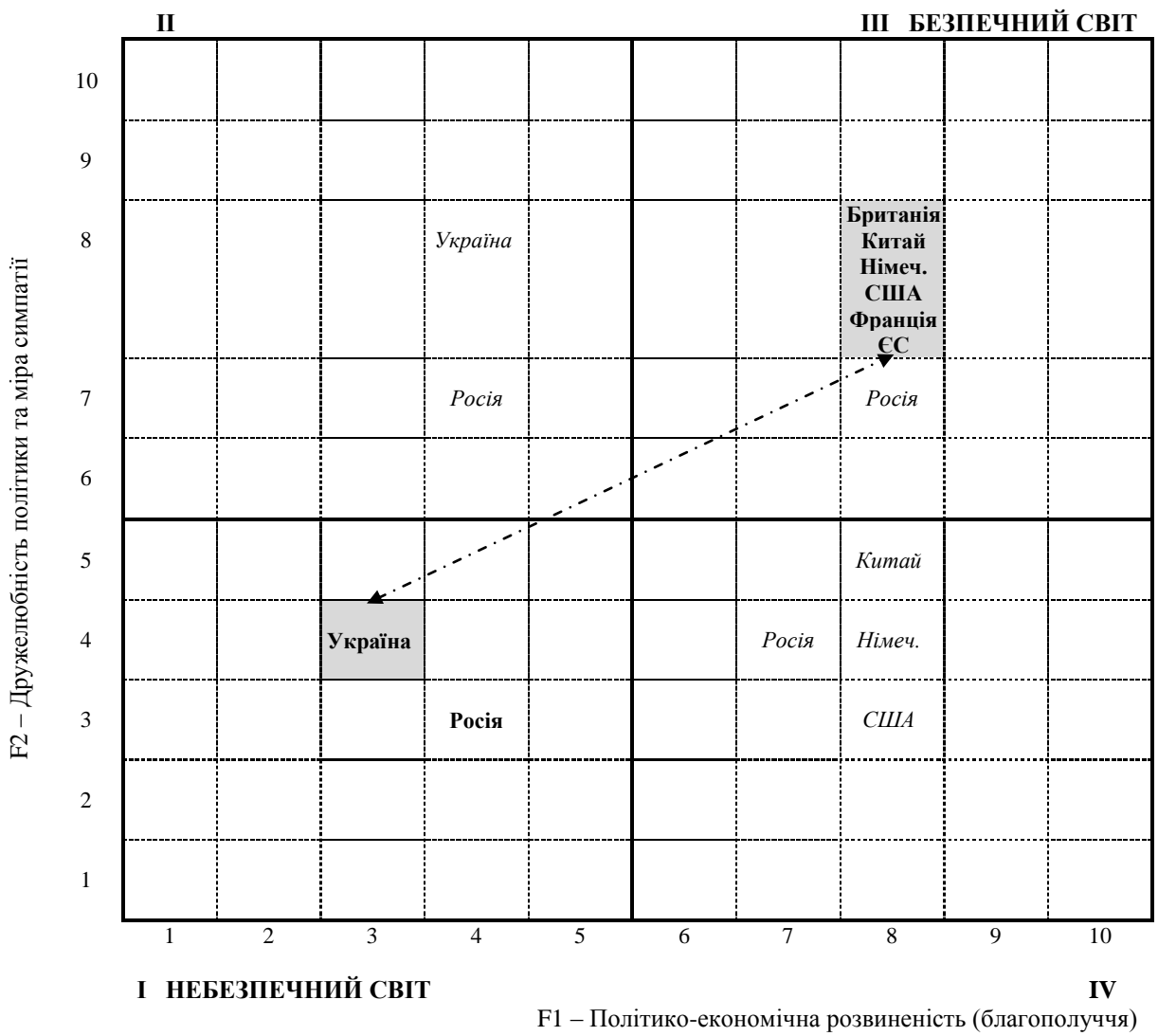
Р.2. ГПМК світу мешканців регіону «Галичина»

(м. Львів, березень 2015 р.)

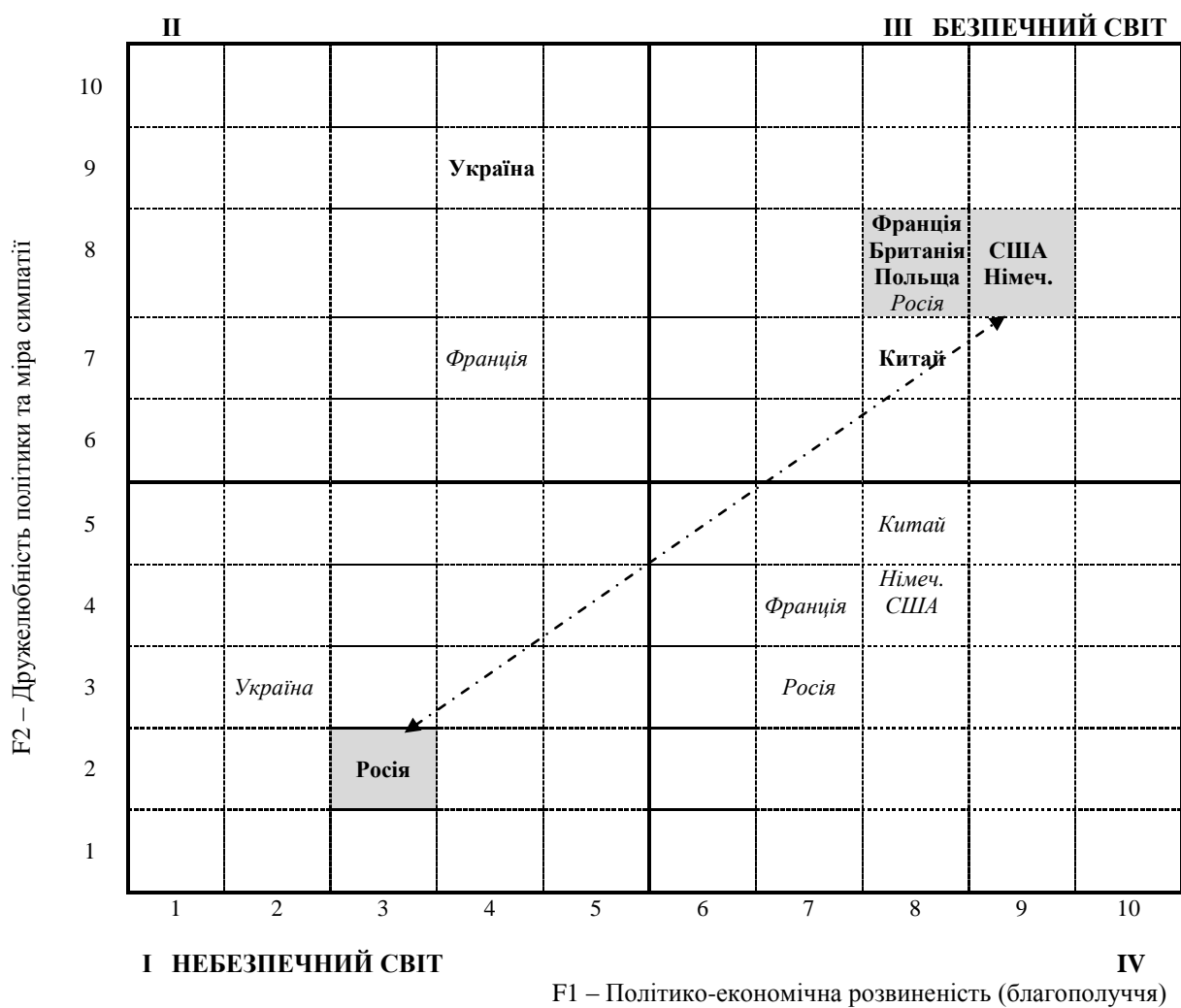
Р.3. ГПМК світу мешканців регіону «Південь»

(м. Одеса, березень-квітень 2015 р.)

Р.4. ГПМК світу мешканців регіону «Схід без Донбасу»

(м. Дніпропетровськ, березень 2015 р.)

Р.5. ГПМК світу, загальнонаціональний рівень
(березень-квітень 2015 р.)

